

ВСЕ СВІТ
8

ВСЕ СВІТ
19

76

Роман Франсуази САГАН
«ТЪМЯНИЙ ПРОФІЛЬ».

Степан ЮРКОВ. КОЛОТНЕЧА В ЧЖУННАНЬХАЇ.
(До подій у Китаї)

СЕНЕКА.

Епіграми та листи до ЛУЦІЛІЯ.

ОРГАН
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

ВСЕ СВІТ

1976

[572]

СЕРПЕНЬ

8

Журнал
засновано
1925 року

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА	ФРАНСУАЗА САГАН. Тьмянний профіль. Роман. (Переклад з французької В. Коптілова.)	3
	ІЗ РУМУНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ.	
	ВЕРДЖІЛ ТЕОДОРЕСКУ, МАРІЯ БАНУШ. Поезії. (Переклад з румунської С. Майданської та П. Мовчана.)	71
	МОНІКА ВАРНЕНСЬКА. Романтична подорож пана Оноре. Документальна повість. Закінчення. (Переклад з польської А. Бурячка.)	79
ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ	ЛУЦІЯ АННЕЙ СЕНЕКА. З «Листів до Луцілія», Епіграми. (Переклад з латинської А. Содомори.)	152
	АНДРІЙ СОДОМОРА. Луцій Анней Сенека.	150
УКРАЇНА І СВІТ	ФЕДІР РОЖНІВЕЦЬКИЙ; ЛЮЦІЯ БАТЮК, ЛЮБОВ КІЛІЧЕНКО; Федір ПОГРЕБЕННИК. Із зарубіжної франкіани.	170 171 179
ЖИТТЯ І СЛОВО	ГРИГОРІЙ ВЕРВЕС. Народження реаліста.	172
	ЖАННА КАНІВСЬКА. Молоді поети Сомалі.	179
	КІРА ШАХОВА. Сонячний Мате.	181
	АНДРІЙ БАКАНОВ. Трибуна дослідницької думки. Sinn und Form. 1974—1975.	187
ШЛЯХИ МИСТЕЦТВ	ВАЛЕРІЯ КОСТІН. Творець сучасної архітектури.	197
НАШ КОМЕНТАР	ВОЛОДИМИР ГАЛЧИН. Сіонізм зблизька.	193
НА РУБЕЖІ ВОГНЮ	СТЕПАН ЮРКОВ. Колотнеча в Чжуннаньхаї. (До подій у Китаї.)	207
ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»	Нове життя Лаосу.	218
	ДАНУТА ВАЛЕВСЬКА. Вирок «Пташиному раю».	222
	ЗДЕНЕК ТОМА. Море годує.	225
	Чорна Австралія.	229
	Літературно-мистецька хроніка.	232
	Г.-Е. ЛЕССІНГ. Афоризми. (Переклад з німецької Б. Гавришківа.)	236
	Веселі сторінки.	238

ФРАНСУАЗА САГАН

Франсуаза Саган (нар. 1935 р.) — відома французька письменниця. Автор романів «Здрастуй, смутку» (1954), «Чи любите ви Брамса?» (1957), «Трохи сонця в холодній воді» (1969) та ін. Роман «Тьмянний профіль» вийшов 1974 р.

ТЬМЯНИЙ ПРОФІЛЬ

Присвячую Пеггі Рош

Ти можеш і не бути — лише здаватись,
І серце, що боїться правди, — осміхнеться.

Шарль Бодлер

Цього разу вечір був у Альферна — лікаря, якого знав увесь світський Париж. Я довго вагалася: йти чи не йти. Ось уже три роки — від початку нашого спільного життя з Аланом — я воліла всі вечори проводити насамоті, в обіймах Бахуса або Морфея: мене геть виснажували ці щовечірні напади любощів і ревнощів, пестощів і сварок. Проте Алан, як справжній мазохіст, таки домігся, щоб ми пішли до Альферна. Його обличчя знов було гарне, він сліпучо всміхався кожному, хто питав, як нам пощастило досягти в шлюбі такої дивовижної згоди, якій може позаздрити перше-ліпше подружжя в Парижі. Він одбувався жартами, плів якісь нісенітниці, міцно, до болю, стискаючи мій лікоть. А я, дивлячись на наші відображення в дзеркалах, і собі сміялася з того гарного видива, що пливло нам назустріч: обое високі, ставні, — він білявий, з блакитними очима, я чорнява, сіроока, — з однаковими жестами й однаковою, вже помітною всім, розпачливою втомою. Тільки раз Алан зайшов надто далеко і на запитання якоїсь зворушливої дурепи: «Чи скоро хрестини?» — відповів, що з його дружини досить одного такого, як він, і що вона, мовляв, не заслужила другого. Я зашарілася й кинула: «Твоя правда». А тоді вирвала руку й повернулася до нього спиною. Це наче в музиці, де нова тема часто починається з пароксизму. Я покинула Алана так несподівано, що він, напевне, затремтів од гніву у мене за плечима. Оце так на одному з зимових паризьких коктейлів, який нічим не різнився від інших, доля зіткнула мене з Джуліусом А. Крамом, який так і відрекомен-

дувався мені негайно: «Джуліус А. Крам». Його обличчя було бліде, стомлене й замкнуте. Для годиться я спитала, чи подобаються йому картини, розвішані по стінах. Їх малював коханець господині дому, невгамовної Памели Альферн, що влаштувала цей коктейль.

— Які картини? — здивовано мовив Джуліус А. Крам. — Ах, так! Здається, я бачив одну біля вікна.

Він пішов до стіни, і я мимоволі рушила за ним. Бувши на півголови вищою за цього невисокого чоловіка, я помітила, що лисина вже відібрала кілька стратегічних рубежів у його шевелюри. Він раптом зупинився перед однією з картин, автор якої, здається, також належав до тих, що вважають себе художниками, — і підвів очі. Вони були голубі і круглі за окулярами, а вії просто вражали, бо нагадували піратські вітрила на рибальському човні. Хвилину він споглядав зображене на картині, а тоді проказав щось хрипким голосом, схожим скоріше на гарчання собаки, аніж на людську мову. Я вловила тільки:

— Який жах!

— Що ви сказали? — спантеличено перепитала я, бо ці два слова здалися мені хоч і виправданими, але недоречними.

Він повторив голосніше:

— Який жах!

Гості, які стояли біля нас, позадкували, очевидно, боячись, що зараз вибухне скандал, і я лишилася сама між картиною та відважним Джуліусом А. Крамом, який відступив убік, даючи й мені змогу втекти. За нашими спинами зашепотілися. Бо Джуліус А. Крам справді сказав, дивлячись на картину: «Який жах!» Не раз сказав, а двічі, і всі це почули. А гарненька Жозе Аш — себто я — ані слова проти. Шепіт вловила якимсь шостим чуттям велична мадам Дебу і обернулася до нас. Мадам Дебу була визначна особа. Вона неподільно панувала в своєму світському гуртку. У шістдесят із лишком років вона була бездоганно струнка, без єдиної сивої волосинки і вельми елегантна, а статок її чоловіка (він давно помер) забезпечував їй незалежність, отже, й давав право на безоглядну категоричність. За будь-яких обставин — драматичних, урочистих — мадам Дебу все розставляла по своїх місцях (а часом усе руйнувала) і робила це сама, гордо випроставшись, як і належало власниці такого прізвища¹. Її переконання й уподобання були несхитні. Вона відразу помічала риси традиційності в авангардистському творі й елементи новаторства в традиційному. А втім, хоч яка вона була категорична, — зроду, завжди й у всьому, — кебети їй не бракувало.

Відчувши щось тривожне, вона пішла на нас у супроводі свого незримого почту — зброєносців, блазнів та прислужників. Насправді вона завжди ходила сама, але повсякчас здавалося, ніби її охороняють наймані горлорізи. І це створювало довкола неї майже фізично відчутну заборонену зону, яка виключала найменшу фамільярність.

— Що ви сказали, Джуліусе?

В її голосі бриніли тривожні нотки.

— Я сказав, мадам, — відповів Джуліус А. Крам, нітрохи не бентежачись, — що ця картина — жахлива.

— Ви гадаєте, що це конче треба було сказати? — спитала мадам Дебу. — Кінець кінцем, не така вона вже й погана. — І жестом свя-

¹ Debout — випростаний (франц.).

того Себастьяна, прошитого стрілою, дала зрозуміти, що Джуліус дозволив собі зайве. Рух її підборіддя і звук голосу виражали зневагу, до витвору художника, зверхню поблажливість до примх господині дому, але й заклик до чемності, адресований Джуліусу А. Краму.

— Ця картина мене просто смішить, — заперечив Джуліус А. Крам трохи неприродним, хрипливим голосом.

Я мовчала.

До нас наближалася Памела Альферн під руку з Аланом. Її очі вказували занепокоєння. Ясна річ, вона почула якесь дзвякання, помітила замішання серед гостей і щодуху помчала на поле бою.

— Джуліусе, вам подобаються картини Крістобаля? — спитала вона.

Джуліус не відповів, лише зиркнув на неї своїм суворим поглядом. Вона ступила кілька кроків назад і знову відчула себе господинею дому.

— А ви знайомі з Аланом Ашем, чоловіком Жозе?

— З вашим чоловіком? — спитав мене Джуліус.

Я кивнула. Він вибухнув реготом — справжнім тевтонським реготом, прадавнім, гучним, нестерпним, — і це, їй-право, було жахливо.

— З чого ви смієтеся? — спитав Алан. — З картини чи з того, що я — чоловік Жозе?

Джуліус А. Крам утупився в Алана очима. Я чимдалі більше дивувалася з його екстравагантності. В усякому разі, відваги йому не бракувало. За яких три хвилини кинути виклик мадам Дебу, господині дому й Аланові — на це здатний тільки той, хто вельми певен себе.

— Я сміявся просто так, знічев'я, — відказав він раптом. — А взагалі я вас не розумію, люба, — обернувся він до мадам Дебу: — Ви завжди мені дорікаєте, що я не сміюся. То ж тіштеся тепер з мого сміху.

І тут я згадала, що мені про нього розповідали. Джуліус А. Крам був усемогутній бізнесмен, він дозволяв собі навіть підтримувати впливових політиків, і, безперечно, його поточний рахунок у швейцарських банках був солідніший, ніж у більшості гостей Альферна. Його мали за людину благородну, але дуже різку, його всі боялися й усі запрошували до себе. Цим пояснювалися двозначні усмішки мадам Дебу та Памели Альферн — вибачливі і силувані водночас.

Ми стояли й мовчки дивилися одне на одного. Певна річ, Аланові й мені не лишалося нічого іншого, як піти привітати художника, що стовбичив у дверях, гордо озираючись навкруги, — та й повернутися до нашого сумовитого сімейного пекла. Аж ні — ситуація не дозволяла просто зронити «до побачення», або «на все добре», чи «рада, що познайомилася з вами», й піти собі додому. Вузол розрубав Джуліус А. Крам, який з виглядом ватажка племені запропонував мені перехилити чарку в буфеті по той бік зали. Він зробив заохотливий жест, і я пішла за ним; в урочистій мовчанці ми перетнули салон. Мені кортіло зареготатися, і водночас мене покусував страх — я бачила, що Аланові очі майже оскляніли від гніву. Я одним духом вихилила горілку, хоча й не люблю її; владний Джуліус А. Крам узяв мене під руку. Навколо нас знову загув вулик, та я вже знала: скандалу не буде.

— Поговорімо про щось серйозне, — мовив Джуліус А. Крам. — Чим ви займаєтесь у житті?

— Нічим, — відказала я навіть трохи гордовито.

І справді, тут, серед нероб, що без упину базікали про свої нікчемні заняття: естетику умеблювання, прикраси у фінському стилі, керамічні прикраси, про свою причетність до безлічі інших справ, — мені приємно було заявити, що я нічого не роблю. Я була дружиною Алана, який мене повністю утримував. І раптом мені сяйнуло — я його покину, не візьму більше в нього жодного долара і, може, навіть не зустрінуся з ним ніколи. Мені треба працювати, стати людиною якоїсь не надто клопітної професії — приміром, прес-аташе або уповноваженою по стосунках з громадськістю... Тільки чи поталанить мені ще увійти в це привілейоване коло, де встають рівно о дев'ятій, а на сонці бувають двічі-тричі на рік?.. Досі між реальним життям і мною завжди хтось стояв — спершу батьки, згодом Алан. І от із цими щасливими часами назавжди покінчено, а я, дурненька, ще й радію, ніби чекаючи на якусь таємничу пригоду.

— І вам подобається нічого не робити?

Джуліус А. Крам дивився на мене не суворо, а скорше цікаво — сказати б, приязно-цікаво.

— Звичайно, — відповіла я. — Мені подобається стежити, як плине час, як минають дні, я ніжуся на сонці, коли мені заманеться, і не знаю, що робитиму завтра. А як трапиться закохатися — маю час і на кохання. Всі повинні мати на це право, чи не так?

— Може, й так, — погодився Джуліус А. Крам замислено, — я ніколи про таке не думав. Я працював усе життя, але мені це подобалось, — додав він, ніби вибачаючись, і мене це зворушило.

Йй же право, дивний чоловік! Вразливий і небезпечний водночас. Щось нуртувало в ньому — невтомне і відчайдушне; може, тому в нього такий незвичайний, схожий на гавкіт, сміх?

«Ні-ні, — похопилась я, — не варто надто заглиблюватись у психологію бізнесмена. Коли ти дуже багатий і дуже самотній, то й тішся із цього».

— Ваш чоловік не спускає з вас очей, — мовив Джуліус. — Що ви йому зробили?

Нащо він накидає мені — а ргіогі¹ — роль ката? І що йому відповісти? Що я кохаю свого чоловіка, або — не дуже кохаю, чи — занадто кохаю, нарешті, — кохаю мимохідь? Навіть якби хотіла — що я йому відповім? Де вона, правда? Правда, з якою погодився б і сам Алан?..

Це найгірший з розривів: порвати одне з одним не просто так, а з певних причин. Після того, як люди були такі щасливі одне з одним, такі певні, що створені одне для одного, що немає ближчих у світі, після всього цього — раптом усвідомити, що то була облуда, що вони чужі, чужі навіки, і марно шукати в пустелі слідів, які ніколи вже не перетнуться...

— Пізно, — сказала я. — Мені треба йти.

І тоді Джуліус А. Крам, сказавши похвальне слово про затишок чайного салону «Саліна», урочисто запросив мене туди на післязавтра о п'ятій вечора, якщо, звісно, цей салон не здається мені надто старомодним. Я розгубилась і одразу погодилась. А тоді залишила його й пішла до Алана, заздалегідь уявляючи собі всі зойки, гризоти й сльози, — щодо цього можна було не сумніватися, — які чекають на мене

¹ Заздалегідь (лат.).

вночі. А у вухах мені ще довго чулося: «Там найкращі профітролі¹ в Парижі».

Така була моя перша зустріч з Джуліусом А. Крамом.

— Ромову бабку, — сказала я.

Сидячи на банкетці в чайному салоні «Саліна», я почувала себе украй збентеженою і кволою. Я прийшла вчасно, але була сама не при собі від розпачу. І не ромової бабки мені хотілося, а справжнього роману, того, що дають смертникам. Два дні по мені стріляли з мушкетів кохання, ревнощів, розпачу, з усіх Аланових гармат. Усі вони були націлені просто в мене, два дні він не давав мені вийти з квартири. І тільки якимсь чудом я згадала про безглузде побачення з Джуліусом А. Крамом у чайному салоні «Саліна».

Будь-яке побачення — з другом, знайомим — я знаю, могло б спонукати мене до відвертості, а я цього не хотіла. Я боюся надто поспішних звірянь, що до них такі охочі мої ровесниці. Мені важко це пояснити, але я завжди боюся, що зрештою сама визнаю себе винною. І тоді мені залишиться — або й далі терпіти Алана і жити з ним, щомиті обливаючи одне одного брудом, шарпаючи одне одному серця і щораз більше віддаляючись одне від одного, — або втекти від нього, піти назавжди, зникнути. Але бували хвилини, коли я сама себе не розуміла; він здавався мені таким, яким я колись його кохала, тоді я знову жертвувала собою, гадаючи, що це єдиний розумний вихід.

У цьому чайному салоні, де гармонійно зливалися голоси зголоднілих хлопців і бурмотіння старих дам, я спершу почувалася добре, ніби у схованці: мене охороняли покоління англійських пудингів і розкішних французьких еклерів, а також черниці в чорних сукнях, яким було байдуже до всього, і до мене в тому числі. Мені знов хотілося жити, всміхатися. Я дивилася на Джуліуса А. Крама так, мовби ніколи його не бачила. Він здавався мені статечним, лагідним, але трохи занепалим. За ці два дні борода в нього майже не виросла, волосинки ледве пробивалися крізь шкіру. Я забула про його суспільне становище, про неприродні зусилля, витрачені на те, щоб його досягти, про грубу силу, про славнозвісну могутність Джуліуса А. Крама — я все забула, вгледівши оцю хлоп'ячу прорість на його обличчі. Не промислового магната бачила я перед собою, а постарілу дитину...

— Дві склянки чаю, одну бабку, одне мигдалеве тістечко, — сказав Джуліус.

— До ваших послуг, мсьє Крам, — прошебетала кельнерка і, почудернацькому підстрибнувши, зникла за довгими завісами.

Я несамохіть провела її пильним поглядом.

«Ну от, я сиджу в чайному салоні з промисловцем, ми замовили мигдалеве тістечко й бабку», — билось у мене в пам'яті, а моє серце й розум, усе моє єство не бачили нічого, крім гарного обличчя Алана, спотвореного люттю. Здавалося, це обличчя ось-ось вирине на сходах. Я побувала мало не в усіх барах, ресторанах, нічних кафе нашої славної планети. І нічого не знала про чайні салони (а про цей ще менше за інші). І от на цьому затишному острівці насолод і реверансів, білих фартушків і накрохмалених чепчиків я почувала себе в безпеці. Нереально, майже нестерпне почуття... Правду кажучи, я ладна була радше задихатися від гніву та болю, лежати розпатланою й розпластанною

¹ Сорт тістечок.

віч-на-віч з чоловіком мого віку й мучити його, аніж ласувати тістечками з гречним незнайомцем. У мене часом з'являються, як оце зараз, непрохані «візуальні» думки про саму себе. Решта часу плине собі непомітно, зникає, мов гіркуваті, безбарвні бульбашки у сліпих, глухих і німих глибинах відчаю. А іншим разом навпаки — той час воскресає, сліпучо і переможно воскресає в чіїхось очах, в очах людини, засліпленої сонцем, яким стала для нього ти і яке він сам засвітив собі на власний страх і ризик. Звичайно, в цю хвилину я про все це не дуже розмірковувала. До того ж я ніколи не говорю про себе, мене більше цікавлять інші, власне, вони мене більше розважають. Я просто сиділа й думала, якого кольору мигдалеве тістечко: жовтого чи беж? Це буває, коли ти не сама, а з кимось... Нарешті я спитала про це в Джуліуса, урвавши його на півслові. Обличчя Джуліуса набрало якогось змученого виразу, він спантеличено знизав плечима і спитав мене, що нового в Алана. Я коротко відповіла, що все гаразд.

— А у вас?

— І в мене теж, звичайно.

— Звичайно... Це не відповідь.

Він починав мене дратувати. Може, це й справді не відповідь, але іншої я не знайшла. У всякому разі, копірситися перед ним у своєму дитинстві, своїх зв'язках з різними людьми і своєму невдалому шлюбі з Аланом я не збиралася. Хоча б тому, що я його просто не знала. І не бачила в ньому ні друга, ні радника. І взагалі мені здалося, що ми надто довго чекаємо на мигдалеве тістечко.

— Я людина нескромна, — заговорив він незаперечним і майже переможним тоном.

Я кволо махнула рукою на знак заперечення. Стала шукати в торбинці сигарети й помітила, як тремтять мої пальці.

— Я завжди був нескромний, — вів далі Джуліус А. Крам. — А втім, — додав він, — це можна назвати й невихованістю. Я хочу знати про вас усе. Я розумію, що мав би почати з розмови про дощ та про ясну погоду, але не можу.

Я в глибині душі сумнівалася, чи врятувала б становище розмова про дощ та про ясну погоду. Раптом він видався мені вкрай зухвалим, брутальним, мало не бридким. Коли він не здатний підтримувати розмову, хай навіть пустопорожню, тим більше пустопорожню, — він мав би це знати і не запрошувати мене в цей блюзнірський чайний салон. Мені раптом закортіло піти, лишивши його тут наодинці зі своїм тістечком, і тільки думка про те, що чигає на мене там, на вулиці і вдома, у тій клятій квартирі, — тільки ця думка затримала мене.

«Зрештою, це все-таки людина, — умовляла я себе. — І з нею треба обмінятися кількома фразами. Інакше не можна...» Справді, це я вперше відчула себе перед ним якоюсь напруженою, загальмованою і ладною першої-ліпшої миті втекти. Я, звичайно, подумала, що це нерви, наслідок безсонних ночей, кінець кінцем, невміння поводитись у товаристві. Одне слово, зробила те, чого якраз не мала робити: собі, а не Джуліусу поставила на карб напруження перших хвилин нашої зустрічі. Сама не розумію, що мене спонукує щоразу — повсякдень і повсякчас — брати на себе відповідальність за будь-які непорозуміння. Я почувала себе винною перед Аланом, коли бачила його. А тепер я відчуваю себе винною перед Джуліусом А. Крамом і ладна закластися, що коли б люб'язна кельнерка перечепилася і впала на килим з його мигдалевим тістечком, я подумала б, що винна в тім знову я. І мене

став брати гнів на саму себе й на ті похибки, яких я чимало наробила в своєму житті.

— А ви, — спитала я стримано, — чим займаєтесь ви?

— Я ділова людина, — відповів Джуліус А. Крам. — Точніше кажучи, я заснував не одне діло. І тепер витрачаю час лише на те, щоб їх контролювати. Я проводжу життя в машині, яка перевозить мене з однієї контори до іншої. А я контролюю й розподіляю.

— Веселе життя! — сказала я. — А ще що? Ви одружені?

Він на мить збентежився, ніби я сказала якусь непристойність. Звідки я могла знати, що він старий парубок?

— Ні, не одружений, — відповів він. — Але свого часу мало не одружився.

Останні слова він вимовив так гордо й урочисто, що я глянула на нього з цікавістю.

— Що ж вам перешкодило? — запитала я.

— Я і моя наречена належали до різних суспільних кіл.

Отакої! Чайний салон ніби застиг переді мною. Що я маю робити тут, сам на сам із цим ділком та снобом?

— Вона була аристократка, — скорботно докинув Джуліус А. Крам. — Англійська аристократка.

Я знову спантеличено глянула на нього. Цей чоловік не цікавив мене, але він не втратив здатності чудувати.

— Ну то й що, як аристократка?..

— Усе, чого я досяг, я досяг сам, — пояснив Джуліус А. Крам. — А коли ми зустрілися, я був іще дуже молодий і не мав під ногами міцного ґрунту.

— А тепер? — спитала я зацікавлено. — Тепер маєте міцний ґрунт?

— Безперечно, — відповів він. — Знаєте, гроші — це, мабуть, той ґрунт, на якому людина завжди і всюди почуває себе певно. — І ніби для того, щоб підкреслити брутальний афоризм, став видзвонювати ложечкою, колотячи чай.

— Вона жила в Редінгу, — замріяно провадив він далі. — Ви чули про Редінг? Це невеличке містечко біля Лондона. Ми познайомились на пікніку. Її батько був полковник.

Якби я хотіла розважитись, мені слід було б податися не сюди, а в кіно, там мені принаймні полоскотали б нерви черговою оргією убивств або сексу, на які такий багатий наш час. Пікнік під Редінгом з полковницькою дочкою аж ніяк не міг збентежити уяву молоді жінки, що впала у відчай. Далєбі, мені не щастить. Уперше зустріла чоловіка, якого всі звать акулою великого капіталу, і тут-таки наразилася на перешкоду — англійську наречену-артистократку. Мені куди легше було уявити собі, як Джуліус А. Крам зводить із світу дюжину нью-йоркських банкірів. Я відкусила бабки і привітала себе з цим, бо страшенно боюся тістечок. Думки Джуліуса А. Крама, очевидно, й досі витали над зеленими пагорбами Редінга. Він замовк.

— І що ж було далі? — спитала я.

Тут мені годилося б, заради ввічливості, допити чай.

— О, нічого серйозного, — відповів Джуліус А. Крам і зашарівся. — Кілька легких пригод — оце й усе.

Я на хвилину уявила собі його в будинку розваг, оточеного голими жінками. Голова мені пішла обертом. Це було неймовірно. Бодай на мить не можна було уявити собі Джуліуса А. Крама сексуальним —

з його обличчям, виглядом, голосом... Я запитувала себе, чи не цим пояснюється його сила в паризькому світі. Адже він вільний від двох найважливіших спонук, що керують людьми: марнолюбства і сексуальності. Ні, цей чоловік таки був для мене загадкою. І ця констатація, яка за інших умов могла б збудити мою цікавість, зараз тільки збентежила й трохи роздратовала мене. Але, не знати звідки, в мене з'явилася певність, що попереду в нас іще будуть розмови про дощ і про ясну погоду. І я з удаваним задоволенням прийняла його запрошення зустрітися знов-таки тут ближчого тижня. Власне, я б погодилася на будь-що, тільки б виплутатися з цього безглузлого становища.

Додому я йшла пішки, не кваплячись, і коли проминала Королівський міст, розреготалася уголос. Наша зустріч була настільки позбавлена екстравагантності, що я навіть не змогла б розповісти комусь про неї. А втім, гадаю, саме через безглуздість цього побачення я згадувала про нього з приємністю всі наступні дні.

За два тижні я зовсім забула цю пригоду. Я зателефонувала Джуліусу А. Краму чи, точніше, його секретарці, щоб відмовитися від побачення з ним, і другого дня одержала величезний букет та візитну картку із запевненнями, що він глибоко шкодує. Цей сніп квітів протягом кількох днів — поки й зів'яв — надавав жвавого і майже непристойного вигляду нашій порожній, прямокутній квартирі, наче спустошеній тим пеклом, що його повсякчас розпалювали ми з Аланом.

Становище, сказати б, стабілізувалося. Алан не витикав носа з квартири. Коли я хотіла кудись іти, він заступав мені дорогу. Коли дзвонив телефон, що траплялося дедалі рідше, він брав трубку, казав: «Нікого немає вдома» і клав її назад. Решту часу він метався, як навіжений, по кімнатах, без упину докоряв мені, картав, допитував, будив зі сну, плачучи, мов дитина, над кінцем нашого кохання, вигукував, що в усьому винен він, і воднораз сварив мене, і погрожував — чимдалі лютіше. Я зовсім отупіла й не мала більше сили звертати на це увагу. Я думала тільки про втечу. Мені здавалося — ця буря повинна зрештою мати якийсь кінець.

Треба чекати кінця — іншої ради немає. Я приймала ванну, чистила зуби, вдягалася й роздягалася, мов сновидиця — жила в якомусь прадавньому світі, в якомусь небутті. Перелякана служниця пішла від нас вісім днів тому. Ми харчувалися консервами, кожне на своїй половині, і мені заходила безглузда ідея жбурнути в нього бляшанку з-під сардин, які я не зносила, але мусила їсти. Дім став для мене кораблем, що збився з курсу, його капітан Алан виявився справжнім божевільним. А я була єдиною пасажиркою, яка втратила усе до нитки, навіть почуття гумору. Наші друзі — і ті, що телефонували, і більш настирливі, що стукали в двері (Алан їх одразу ж проганяв), як на мою думку, не спроможні були нічого второпати. Може, вони навіть вважали, що ми влаштували собі ще один медовий місяць...

У цьому вирі погроз, благань, каяттів і обіцянок, напівбійок-напівнасильств я жила, замкнувшись у собі, але в стані постійного жаху. Я двічі намагалася втекти. Алан здоганяв мене на сходах і силоміць змушував вернутися назад. Перший раз мовчки, другий — із страшними прокльонами, які він бурмотів по-англійському. Ніщо не в'язало нас із світом. Алан розтрощив приймач, потім телевизор і, мабуть, тільки тому не перерізав телефонного дроту, що жадав бачити, як я підскакую з надією, дуже невиразною надією, коли телефон раптом

задзвонить. Відчуваючи, що до горла мені підступають сльози, я приймала снотворне, і то о будь-якій порі дня і ночі, щоб, поринувши в кошмарний сон, втекти від Алана бодай на чотири години, але й ці чотири години він не давав мені спокою: щомиті торсав, смикав, сіпав і гукав, то голосно, то тихо, притулявся вухом до моїх грудей, дослухаючись, чи я ще жива, чи не втекла його чарівна кохана у свій останній сховок за допомогою кількох зайвих пігулок. Один тільки раз я не витримала, побачивши за вікном відкриту машину, в якій весело сміялися юнак і дівчина. Це було для мене, мов ляпас. Ляпас долі, нагадування про те, яка я була, якою могла стати і якою — здавалося мені в тій безтямності — ніколи не стану. І я розридалася. Я благала Алана піти геть або відпустити мене. Благала, примовляючи по-дитячому: «Я тебе прошу», «Ну, будь ласка», «Зласкався наді мною» та інші дурниці. А він сидів поряд, гладив мене по голові, втішав, просив не плакати і казав, що від моїх сліз у нього серце крається. Протягом двох чи трьох годин обличчя його було таке, як колись: ніжне, довірливе, обличчя охоронця й захисника. Йому полегшало, я бачила: він уже не так терзався. Та й я ніби трохи заспокоїлася. Це було і добре і погано водночас. Я чекала, що Алан або піде з дому, або вб'є мене. Думка про самогубство мені й на хвилину не заходила в голову; мабуть, є в мене щось таке, чого не можна викоренити й до чого не можна доступитися. Це «щось» звичайно змушувало Алана страждати. А зараз воно причаїлося, чогось чекаючи. Те чекання здавалося мені химерним, нав'язним, і тоді мене били конвульсії відчаю, і я тремтіла, мов на морозі, ноги мої дерев'яніли, горло пересихало, і я не могла ступити й кроку.

Якось по обіді я шукала в кабінеті книжку, котру почала читати напередодні і котру, певна річ, Алан міг заховати, бо не терпів, коли будь-що — бодай на хвилину — відвертало мене від нього, від того, що він називав «ми». Правда, він ще не видирав книжки мені з рук, його зупиняли рештки вихованості, тої самої, що змушувала його відчиняти переді мною двері або підносити вогонь, коли я брала сигарети. Проте він таки заховав цю книжку, а я шукала її під канапою, повзаючи по підлозі, і вже починала глузувати з себе, бо знала, що він от-от заирне до кімнати й зареоче.

Аж тут, уперше за чотири останні дні, у двері подзвонили. Я підвелася, дослухаючись, — зараз грюкнуть двері перед носом у непроханого гостя. Та за хвилину чи дві я почула тихий, закрадливий голос Алана і, заінтригована, пішла до передпокою. У дверях — таки буквально у дверях — переступивши однією ногою поріг, з капелюхом у руках стояв Джуліус А. Крам. Я приголомшено дивилася на нього. Як він сюди потрапив? А він, побачивши мене, рушив уперед, наче Алан і не стояв йому на дорозі. Алан мимоволі відступив набік, і Джуліус простяг мені руку. Я мовчки роздивлялася його. Здавалося, ніби хтось підмінив персонажів; я чекала поліцію, швидку допомогу, Парсіфаля¹, Аланову матір, будь-кого, тільки не Крама.

— Як ся маєте? — спитав він мене. — Я сказав вашому чоловікові, що саме на сьогодні ми домовились зустрітись з вами за чашкою чаю в «Саліна», і що я дозволив собі приїхати по вас.

Я не відказала нічого, лише дивилась на Алана, що начебто закам'янів з подиву і гніву. Джуліус теж зиркнув на нього. Я перехопила

¹ Герой середньовічної легенди — шляхетний, чистий душею рицар.

той погляд, і він знову вразив мене, як тоді, в Альфернів: жорстокий, крижаний погляд хижака. То була дуже дивна сцена: я ніби збоку бачила абияк поголеного молодика перед розчиненими дверима, статечного зрілого чоловіка в темно-синьому пальті, саму себе — розпатлану молоду жінку в халаті, що спирається на лутку дверей кабінету, — і не знала, хто з нас трьох тут зайвий.

— Моя дружина нездужає, — раптом сказав Алан. — Вона нікуди не піде, про це не може бути й мови.

Погляд Джуліуса, такий самий суворий, знову зупинився на мені, і він промовив голосно й рішуче фразу, яка більше скидалася на наказ, аніж на запрошення:

— Ми домовилися з нею, що поїдемо пити чай, — і додав, звертаючись до мене: — Я посиджу в салоні, а ви швиденько вдягніться.

Алан рвучко ступив до нього, але раптом іще хтось з'явився на порозі, і четвертий персонаж цього поганенького водевіля зайшов до квартири. Це був шофер Джуліуса — похмурий здоровань. Він теж був у темно-синьому пальті, в руці тримав рукавички і мав той суворий та відчужений вираз обличчя, який робив їх обох схожими на гестапівців, так принаймні я собі уявляла.

— Я хочу вас про щось запитати, — сказав Джуліус, повертаючись до Алана. — Ваша квартира — на північному сході Парижа, чи не так?

І в цю хвилину щось раптом обірвалось у мені, зламало мою нерухомість, розбило враження небуття; я метнулась до своєї кімнати, крутнула в дверях ключ, похапцем натягла штани й светр. Я так квапилась, що аж зубами видзвонювала, і серце в мене мало не вискакувало з грудей. Схопила два черевики, що здалися мені однаковими, розчинила двері й кинулась до салону, де сидів Джуліус А. Крам. Усе це тривало яких півтори хвилини, але я була вся мокра. І досі не розумію, звідки взялося в мене стільки самовладання, що перешкодило мені влетіти до кімнати, схопити шофера за руку й гукнути, щоб він віз мене звідси, щоб їхав мерщій і якомога далі. Я перейшла салон задкуючи, захищена від Алана Джуліусом, і коли виходила з квартири, перше ніж Джуліус устиг причинити двері, побачила Алана, що стояв, безвладно опустивши руки й вискаливши зуби в страшній гримасі. Він справді мав вигляд навіженця, і це було страшно.

Біля під'їзду стояв «даймлер» давнього випуску, довгий і широкий, наче вантажна машина, і тут я пригадала, що бачила його під нашим будинком кожного разу, коли зрідка підходила до вікна в ці дні.

Ми їхали на захід, якщо довіряти сонцю. Але я вже навіть йому не довіряла. Загублена в нетрях цієї величезної машини і мого маленького серця, я нестямно шукала, де північ, де південь, де схід і захід. Марно. Тіні видовжувалися перед капотом машини на шосе, обабіч якого миготіли сліпі будиночки й одноманітні рекламні щити, неспроможні вже, мабуть, нікому нічого розповісти. Проїхали Мант-ля-Жолі й зупинилися нарешті перед замиським будинком, схожим на фортецю. Джуліус не обзивався до мене й словом. Він навіть рукою не поворухнув. Власне, це був чоловік без жестів. У тому, як він сідав у машину і виходив з неї, запалював сигарету і вдягав пальто, не було ані незграбності, ані граціозності, усе це він робив якимось безбарвно. А мене завжди вабили саме жести людей, їхня манера рухатися, стояти й сиді-

ти, і зараз мені здавалося, ніби я сиджу біля манекена або біля хворого. Всю дорогу мене трусило. Спершу від холоду. Потім од страху, що нас наздожене Алан — з'явиться зненацька, коли ми стоятимемо перед світлофором, або вибіжить на шосе в кашкеті регулювальника, засюрчить, раз і назавжди зупинивши мою втечу на волю, хоч і поганеньку, та все ж таки волю. Мене трусило, коли ми виїхали на автостраду і машина помчала з неймовірною швидкістю, мов на перегонах. Нарешті, мене трусило від почуття самотності.

Вирвана з безнастанного, неминучого і для мене мало не кровозмісного зв'язку з Аланом, я немов осиротіла. Знову з'явилося «я», «мене», «мені», вже не було «ми», а яким же немилосердним було те «ми»! І де подівся другий? Кат чи жертва, байдуже, в усякому разі партнер по пекельних бурях, згубних і нестерпних останнім часом. Десь у глибині душі я почувала себе скоріше дівчинкою, несподівано покинутою хлопцем на танцювальному майданчику, аніж жінкою, в якої не стало чоловіка. А я й справді-таки часто танцювала з Аланом. Замріяні, втихомирені, ми часто переживали разом ніжні інтермедії пристрасті, і лише його ревності, яких він не міг подолати, згубили наше кохання. Мабуть, це таки справжня хвороба, але йому судилося лишитися самому на вогнищі щастя чи муки, яке зветься коханням, щоб останнім кинути в нього оберемки спогадів, вигадок і страждань. Я довго дозволяла йому це; ось чому тут, на шосе, я невиразно відчувала свою провину. Я була винна в тому, що давно вже його не кохала, в тому, що я збайдужіла до нього. Саме це слово вжахнуло мене. Я знала: це вона, байдужість — козирна карта пристрасті, і я її зневажала. Я захоплювалась безумною жагою і постійністю, вдячністю і навіть до певної міри вірністю. Мені довелося перебрести через роки безстидства й цинізму, щоб дійти до такого висновку, але я нарешті дійшла до нього, і якби я не мала внутрішньої тваринної відрази до того, що звуть смаком нещастя, я напевно залишилась би з Аланом.

Замок Джуліуса А. Крама був зразком споруд такого типу. Збудований у формі підкови з нетесаного каміння, він мав віконця-амбразури, ворота, що правили водночас за підйомні мости, а в покоях — меблі Людовіка XIII, можливо, навіть справжні, — отаке було багатство Джуліуса А. Крама. В холі на стінах висіло кілька оленячих голів, і від них кімната здавалася похмурою, майже жалобною. Кам'яні сходи з кутими залізними поруччями вели нагору. Єдиною поступкою часові була біла куртка метрдотеля, але я б воліла бачити його в камзолі. Він кинувся був шукати мої валізи, а не знайшовши, вибачився. Джуліус кілька разів нервово й не чекаючи відповіді, запитав, чи все гаразд, і завів мене до салону. Тут було наче все, потрібне для затишку, шкіряні дивани, книжкові полиці, шкури звірів і величезний камін, в якому палахкотіли привітні язички полум'я. Втім, коли добре подумати, чогось тут усе ж таки бракувало. І я здогадалася чого: бракувало собаки. Я спитала в Джуліуса, чи є в нього пес, виявилось, що є, і навіть не один, але вони в собачарні, бо їхнє місце там; він покаже мені їх уранці, бо зараз уже пізно. В нього є хорти, лабрадори, тер'єри — завтра я побачу.

Не можна сказати, що я не слухала, адже я йому відповідала. Просто особа, яка слухала й відповідала, була не я. Точніше, не та «я», якою я звикла себе почувати. Повернувся метрдотель, запропонував чогось випити, і я одним духом вихилила чарку горілки. Джуліус збентежився і сказав, що він сам тридцять років не пив нічого, крім

томатного соку. Його батько й дід померли через цироз, це в них сімейна хвороба, і він не хотів би й собі од неї померти. Я похитала головою, а тоді, зігріта російським еліксиром, спитала його про те, що весь час не давало мені спокою:

— Як це вам спало на думку приїхати до мене саме сьогодні?

— Коли ви не прийшли на побачення зі мною, на наше друге побачення, — став пояснювати Джуліус А. Крам, — я дуже здивувався...

Я мало не підскочила на своєму шкіряному дивані. Просто неймовірно: чому це його повинна була здивувати моя відсутність? Чи, може, дуже впливові люди не уявляють собі, що на побачення з ними хтось може не прийти?

— Я дуже здивувався, — вів далі Джуліус, — бо в мене лишилися найліпші, найтепліші спогади про нашу зустріч у «Саліна».

Я кивнула головою, знову схилившись перед таємницею некомунікабельності.

— Бачите, — знову озвався Джуліус, — я ще ніколи й нікому не розповідав про себе, а того вечора я звірив вам те, чого не знав ніхто, крім, певна річ, Гарріет.

Я отетеріло дивилася на нього. Яка Гарріет?! Може, я поміняла одного божевільного на іншого?

— Це та молода англійка, моя наречена, — уточнив Джуліус. — Наша драма стримить мені в голові і в цілому моєму житті, наче скабка. Мені тоді припала сміховинна роль, тож я нікому й не міг про все те розповідати; і нараз у «Саліна» я вловив у вашому погляді щось таке, з чого зрозумів: ви не будете з мене глузувати. І кажу вам щиро — це мені сподобалося. Ви здалися мені такою відкритою, такою довірливою... Я справді дуже хотів знову побачити вас.

Він вимовив це повільно і трохи відсапуєчись.

— І що ж ви зробили, аби зустрітися зі мною? — спитала я.

— Я навів довідки. Спершу через ваших друзів, а потім послав своїх секретарок до вашого швейцара, до вашої служниці. Я довго не наважувався втручатися у ваше особисте життя, але зрештою дійшов висновку: це мій обов'язок. Я був певен — тільки щось дуже поважне могло перешкодити вам прийти до «Саліна» в середу, дванадцятого, — додав він з переможною усмішкою.

Я не знала, сміятися мені чи обурюватися. Підстав для обурення, ба навіть для гніву, було досить. Яке право мав цей чужий чоловік розпитувати моїх друзів, служницю, швейцара про мене? Що спонукало його витрачати на мене запаси своєї цікавості і свої гроші? Невже те, що я не зареготала йому в вічі, коли він оповідав мені про своє жалюгідне кохання до доньки англійського полковника? Ні, не може бути. При його багатстві знайшлося б чимало людей, які майже щиро співчували б його сумним звір'янням. Він каже мені неправду — але навіщо? Здається, він бачить і розуміє, що не подобається мені, і що ніколи мені не сподобається. Між чоловіком і жінкою буває так, що з першого ж погляду ніби укладається пакт про ненапад або про невторчання. Навіть марнолюбство звичайно безсиле проти цього підсвідомого, майже тваринного відчуття потреби повної суверенності. Зараз я ненавиділа і його самого, і його самовпевненість, і його меблі часів Людовіка XIII. Я люто ненавиділа його. Я мовчки простягла йому чарку, і він, несхвально прицмокнувши, — чи не гадав він, що цироз його предків назавжди відверне мене від спиртного?! — налив горілки.

Отже, я опинилася в якомусь будинку на захід від Парижа, у колишньому дворянському гнізді часів Людовіка XIII, яке стало власністю багатющого банкіра-детектива. Я тут без машини, без речей, без мети, без будь-якого уявлення про моє далеке чи навіть близьке майбутнє. І до того ж запала ніч. У житті мені вже траплялися вельми незвичні ситуації, кумедні й лиховісні, але куди їм до цієї! Тут я побилла всі свої рекорди. Я скорилася власній збентеженості, ніби вклонилася самій собі, і перекинула чарку так, немов вона — єдина моя втіха на землі. Тої ж миті голова пішла мені обертом. Ще б пак — стільки днів їсти самі консерви... Який жах — бачити Джуліуса А. Крама в трьох примірниках!

— Є у вас тут якась платівка? — спитала я.

Він на мить розгубився, бо, звичайно ж, чекав чогось іншого від молодой жінки, вирваної з рук садиста-чоловіка; потім підвівся і відкрив шафу — ясна річ, старовинну, — і я побачила в ній стереофонічний приймач високого класу, мабуть, японський. Зважаючи на інтер'єр, я чекала Вівальді, але кімнату заповнив голос Тебальді.

— Ви любите оперу? — спитав Джуліус.

Він опустився навколішки перед десятком нікельованих ручок і здавався більшим, ніж був насправді.

— Я маю «Тоску», — сказав він трохи хвалькувато.

Далебі, дивну звичку має цей чоловік — пишатися з усього. Пишатися не тільки зі свого ідеального, справді бездоганного програвача, але і з голосу Тебальді. Може, переді мною — єдиний знайомий мені багатій, який дістає зі своїх грошей справжню насолоду. Коли так, то це ознака великого запасу душевних сил, бо з досвіду я знала: багатії безнастанно ремствують на те, що гроші — двосічний меч, об який вони повсякчас змушені обдирати свою шкуру. Вони вважають себе водночас і переслідуваними, і оточеними заздрістю, і навіть викинутими з суспільства, — і все через багатство, а те, що можна завдяки йому мати, безсиле бодай трохи допомогти їм. Коли вони щедрі, то вважають, що їх обдурюють, коли недовірливі — безнастанно перевіряють себе, і — що найсумніше — вони твердо переконані, ніби інакше й бути не може. Але тут — можливо, в цьому винна була горілка — у мене складалося враження, ніби Джуліус А. Крам менше пишався своєю діловою спритністю, ніж змогою слухати без найменшого шереху чистий і ясний чарівний голос жінки, яку вважав чарівною, — голос Тебальді. Ще наївніше він пишався своєю діловитістю, своїми секретарками, які допомогли йому врятувати гарну жінку, себто мене, від долі, що її він вважав жахливою.

— Коли ви розлучаетесь?

— А хто вам сказав, що я хочу розлучитися? — холодно відповіла я.

— Ви не можете залишатися з цим чоловіком, — розважливо мовив Джуліус, — він хворий.

— А хто вам сказав, що я не люблю хворих?

Мене дратувала моя нещирість. Я заїхала зі своїм рятівником аж сюди — отже, повинна була б якось пояснити власну поведінку. Але я воліла б нічого не пояснювати.

— Алан не хворий, — заперечила я, — він одержимий. — І додала: — Одержимий ревностями. Такий він зроду. Я запізно це зрозуміла, а крім того, я й сама трохи винна в тому, що сталося.

— Трохи? Що значить «трохи»? — прогугнявив Джуліус.

Він стояв переді мною, спершись кулаком на стегно, з агресивною міною, властивою адвокатам з американських детективів.

— Це значить, що я неспроможна була його заспокоїти. Він завжди підозрював мене, часто даремно. Але разів кілька й недаремно.

— Він просто був певен, що ви ніколи від нього не підете, — сказав Джуліус, — саме тому ви й пішли. Це логічно.

Тебальді співала на повний голос, і від музики, що зринала за її голосом, мені хотілося що-небудь розбити. Або заплакати. До того ж я не виспалася.

— Зараз ви скажете, що це мене не стосується, — завважив Джуліус А. Крам.

— Так, — погодилась я з зухвалістю в голосі, — це й справді вас не стосується.

Він не образився. Він дивився на мене майже співчутливо, як на жінку, що плете нісенітниці. Потім змахнув рукою, мовби говорячи: «Сама не відає, що каже», — і цей жест укрив мене роздратував. Я підвелася й налила собі велику чарку горілки. Я вирішила говорити відверто.

— Мсьє Крам, я вас не знаю. Я не знаю про вас нічого, звісно, крім того, що ви маєте гроші, що ви хотіли одружитися з молодою англійкою, і що вам до смаку мигдалеві тістечка.

Він повторив свій промовистий жест — жест поблажливості, жест розважливого чоловіка, що зіткнувся з нерозважливою жінкою.

— А ще мені відомо, — додала я, — що з незрозумілих для мене причин ви цікавитесь мною, розпитуєте про мене людей, нагоджуєтесь вчасно, аби вирятувати мене із скрути, — і за це я вам дуже вдячна. На цьому й скінчимо.

Я сіла, стомлена своєю промовою, і втупилася з суворим виглядом у полум'я. Але мені страх як хотілося вибухнути реготом, бо Джуліус, доки я промовляла, помалу задкував, аж поки опинився між двома оленячими головами, які, безперечно, зовсім йому не пасували.

— Ви знервовані, — глибокодумно зауважив він.

— Ще й як! — погодилась я. — Ви мені дасте снотворного?

Він схилився в напівуклоні, а я таки вибухнула сміхом. Справді, відколи я переступила цей поріг, мене раз у раз кидало то в сміх, то в сльози, то в гнів, то в здудування, і я вже мріяла про зручне ліжко, хай навіть готичне, де можна було б сховати на час своє знеможене тіло. Здавалось, я можу проспати три доби.

— Не бійтеся, — сказала я Джуліусові, — я не заподію собі смерті ні у вас, ні деінде. Просто, як вам, певно, доповіла ваша секретарка, всі ці дні були нелегкі для мене, і мені не хочеться про них говорити.

Його пересмикнуло при слові «секретарка». Він сидів переді мною, поклавши ногу на ногу. І я мимоволі відзначила, які в нього великі ноги.

— Мої секретарки багато чого розповіли мені, але, опріч того, я мав не одну розмову з вашими друзями, і вони так само розповіли мені багато. Вони стурбовані вашою долею.

— Тепер ви можете їх заспокоїти, — відказала я уїдливіо. — Тут я в безпеці принаймні на кілька день.

Ми дивилися одне на одного з викликом, але що то за виклик, я не знала. Що я маю тут робити? На що він розраховує? Що він хоче

знати про мене й навіщо? Я відчула, що у мене починають тремтіти руки, так само, як тоді у «Саліна»; зараз мені треба піти звідси й лягти в постіль. Ще кілька чарочок, ще кілька запитань — і я в сльозах кинулась би на шию цьому незнайомому чоловікові, а йому, може, тільки того й треба.

— Чи не будете ви люб'язні показати мені мою кімнату? — про бурмотіла я, підвівшись.

Я піднялася сходами у супроводі Джуліуса й метрдотеля і увійшла саме в таку готичну кімнату, яку собі уявляла. Сказавши їм «на добраніч», розчахнула вікно, вдихнула свіжісінького сільського повітря й кинулася на ліжку. Ту ж мить мої повіки міцно склепилися.

Уранці, природно, я прокинулася в чудовому настрої. Кімната була така сама похмура, становище таке саме непевне, але в мені бриніла пісенька пригоди. Я завжди граю не в лад. Так, ніби життя — це велике фортепіано, а я забуваю про педалі, навіть більше того — натискаю на них не тоді, коли треба, і не так, як треба: симфонічні увертюри до мого щастя й успіхів граю піаніссімо, а меланхолійні місячні сонати — навпаки фортіссімо. Байдужа, коли годилося б радіти, і весела, коли належало б журитися під стусанами долі, — отак я завжди ламаю чийсь передбачення і почуття, себто почуття всіх тих, хто зважується закохуватися в мене. І не тому, що я не сповна розуму — ні; просто життя іноді здається мені таким невтримним і таким безглуздим у його минушій простоті, що мені кортить — як, мабуть, іноді і деяким піаністам — зненацька захопнути кришку.

Тільки піаніст, або в кожному разі один із двох піаністів, — це я. Не знаю, в кого з нас двох це виходить гірше? Я уявила, як він, скулившись, лежить на канапі, долоні на очах — не чує нічого, крім свого серця, а за півсотні кілометрів од нього лежу я і дослухаюся до пташиного крику, який уже чула сьогодні вночі. То хто ж із нас двох — самотніший? Хіба може гіркота кохання — хай навіть найнестерпніша — бути гірша за самотність, безіменну, глуху самотність?.. Раптом я згадала Джуліуса і засміялася. Якщо він намірився затягти мене в свої тенета, а може, уже й уявляє мене на певному місці своєї шахівниці, — то він жорстоко розчарується. Пісенька пригоди бриніла чимдалі веселіше. Я ж іще молода, і знову вільна, мені це подобається, і все йде гаразд. Мене ще не скоро приберуть до рук... Я поклала собі одягтися, поснідати й повернутися до Парижа, щоб знайти собі там якусь роботу і зустрітися з друзями, що зрадіють моему поверненню.

Метрдотель закотив у кімнату столик на коліщатках, заставлений бутербродами й квітами, і повідомив, що мсьє Крам поїхав у Париж, але до обіду вернеться — тобто вже незабаром. Чотирнадцять годин сну освіжили мене. Я зійшла сходами, демонструючи мій старий светр та мій новісінький егоїзм, і ступила в двір. Він був порожній. Тільки за вікнами миготіли тіні, і це створювало враження, що на господаря чекають. Так, саме враження, не більше...

Життя Джуліуса А. Крама не могло бути таке безтурботне...

Я пішла на собачарню, погладила трьох собак, які тут же облизали мені руки, й вирішила забрати одного з них у Париж. Я б його годувала, пестила, а він не кусав би мені за це литки і ні про що б не рознітував. Давнє, забуте почуття заполонило мене — почуття, яке я знала ще молододю дівчиною, років п'ятнадцять тому, коли кінчала пансіон. Чо-

мусь вважають, що почуття змінюються з плином часу. Ні, не змінюються. Просто ми багато про що забуваємо — така благодатна властивість нашої пам'яті! До того ж ми живемо у вічних сподіваннях — дарма що часто сподіваємося без надії. Отож і здається, ніби бажання бути вільною, коханою, підсвідоме жадання втечі й переслідування — завжди нові, неповторні...

Повертаючись до будинку, я потрапила в обійми мадам Дебу. Це було для мене так несподівано, що вона встигла тричі нервово поцілувати мене, перше ніж я здобулася на запитання, що свідчило про мою невихованість:

— Що ви тут робите?

— Джуліус розповів мені все! — вигукнула знавець добрих манер, інженер делікатних ситуацій.— Він говорив зі мною сьогодні вранці, і я приїхала. Оце й усе.

Вона взяла мене під руку. Коли вона спотикалася на камінчиках доріжки, її рука в рукавичці боляче стискала мою. Вона була в елегантному англійському костюмі з оливкової замші, та, на лихо, під цим нежарким сонцем розтопився її міський макійяж.

— Я знаю Джуліуса двадцять років, — сказала вона, — його ніколи не зраджувало почуття пристойності. Він не хотів, аби все скидалося на викрадення, на щось потаємне, і зателефонував мені.

Вона була дуже гарна, в стилі «Трьох мушкетерів». Взявши моє мовчання за вияв вдячності, вона повела далі:

— Мені це було зовсім не важко. Я саме висиділа довгий нудний сніданок у Ласерів, і мені дуже приємно, що я можу бути корисною вам обом. Де ж нарешті вхід у цей барак?—додала вона громовим голосом, бо таки добре, либонь, намерзлася в своїй оливковій замші. І мовби за помахом чарівної палички двері відчинилися, в них з'явився метрдотель, і ми зайшли до салону.

— Як тут похмуро! — сказала вона, мигцем оглянувши кімнату. — Це нагадує Корнуолл.

— Я ніколи не була в Корнуоллі.

— Ви ніколи не їздили до Бродеріка? До Бродеріка Кранфільда? Ні? У нього точнісінько такий мисливський будинок. Правда, серед піщаних рівнин він здається природнішим, аніж за п'ятдесят кілометрів од Парижа.

Вона сіла навпроти мене і сказала, що я маю нещасний вигляд, але в цьому немає нічого дивного. Вона завжди вважала Алана великим чуддієм. Як і весь Париж, зрештою. А що вона приятелює з моїми батьками, то дуже тривожиться за мене. Я з подивом дослухалася до цього потоку відкриттів, бо вперше чула, що вона знає моїх батьків. І коли вона кінець кінцем сповістила, що я поїду з нею, що вона запрошує мене до оселі своєї невістки, яка саме зараз гостює в Аргентині, я слухняно схилила голову.

Мабуть, Джуліус А. Крам ніколи не перестане мене дивувати. Він мав усе: горилоподібних шоферів, приватних детективів, відданих секретарок, аристократичних наречених — і навіть дуенью! Ще й яку дуенью! Жінку, жорстокі вчинки якої врівноважувалися — кількісно — благодіяннями, жінку, водночас і гидку, і елегантну, словом, одну з тих жінок, яких іменують бездоганними. Виходить, Джуліус А. Крам — таки могутній, коли вже вона звернула увагу на моє існування і завдала собі клопоту втрутитись у події. Зрештою, я для неї — зовсім чужа. Вона

знала моїх батьків ще перед війною, але юність моя минула зовсім у іншому середовищі, а згодом я виїхала до Америки й повернулася з молодим елегантним молодиком на ім'я Алан, про якого вона знала тільки, що він багатий і трохи дивакуватий американець. Те, що Джуліус закохався в мене, не мало великого значення. Вона ще побачить, що можна зробити з мене — супутницю чи жертву.

Джуліус приїхав незабаром і, здається, був дуже задоволений, побачивши, як двоє жінок гомонять біля каміна. Він палко подякував мадам Дебу (я зауважила, що її звать Ірен) і кинув на мене переможний погляд — погляд людини, котра справді все обмірковувала. Ми розмовляли про се, про те, себто ні про що, з тим тактом, що характеризує добре вихованих людей, коли вони сидять за столом. Здається, і справді тарілка, серветка й закуска зобов'язують цивілізованих людей до певної стриманості. Проте, коли ми встали від столу й посідали в салоні за кавою, вони взялися обговорювати моє майбутнє. Отже, поки що я мешкатиму на вулиці Спонтіні, у квартирі невістки мадам Дебу. Адвокат Джуліуса Дюпон-Кормейль звернеться до Алана, а насамперед ми підемо наступної суботи в концерт — чудовий великий концерт у Опері (його влаштовують на користь старих злочинців-бідарів чи ще когось подібного). Джуліус розмовляв зі мною, наче з малою дитиною, а я слухала його недовірливо і зчудовано; спершу мене це розважало, а потім занепокоїло. Невже я й справді така слабка і безпорадна, що не можу обійтися без покровителя, яким він хоче стати? Є люди, — і я, мабуть, теж до них належу, — котрі в кожній людській істоті шукають собі покровителів або батьків, і хоч ті батьки незабаром починають нудитися й сердитись, вони вже однаково залишаються батьками, тільки батьками невдячної дитини.

Ми не гаючись виїхали до Парижа, покинувши ферму-фортецю з її меланхолійним метрдотелем, і о п'ятій годині я вже сиділа в невеличкій вітальні невістки мадам Дебу, терпляче чекаючи, поки шофер Джуліуса привезе мені з дому який-небудь одяг (віднині мій дім став для мене проклятим місцем, кліткою, пасткою, де на мене чекав Алан, мій чоловік-чудій, і куди я ніколи не повернуся).

О восьмій годині, зламавши плани Джуліуса А. Крама й мадам Дебу — себто інтимну вечерю в новому ресторані на лівому березі Сени, я вийшла з дому, довго блукала під дощем і нарешті втекла до своїх близьких друзів, Маліграсів, літнього чарівного подружжя, яке давно вже звикло до моїх несподіваних відвідин. Я спокійно собі виспалася в них, а другого дня повернулася на вулицю Спонтіні, щоб перевдягтися. Це була моя перша витівка тут, і вона не сподобалась.

Під час бурхливого сніданку, що увінчав моє повернення на вулицю Спонтіні, я повідомила про свої плани. Мені хотілося б найняти однокімнатну квартиру і знайти собі роботу, яка дозволила б мені платити за помешкання і харчування. Мадам Дебу, ясна річ, теж снідала з нами. Вражена моїм опором, вона дзвякала своїми персями й вряди-годи глибоко зітхала. Джуліус сидів, мов ошелешений, і напевне вважав мої скромні бажання купою нісенітниць. Я сказала, що мій давній друг Ален Маліграс спробує проштовхнути мене в якийсь журнальчик, що займається музикою й живописом — там у нього знайомий редактор. Заробляти там я там небагато, але мої сумбурні знання з живопису можуть там придатися. Крім того, щоб трохи поліпшити мій бюджет, він обіцяв улаштувати мене коректором у видавництво, де працює сам. Мадам Дебу зітхала дедалі тяжче, але насамкінець моя впертість і бажання

втекти з-під її або принаймні з-під Джуліусової опіки змусили її вдатися до дипломатичного ходу.

— Я гадаю, моя дівчинко, — мовила вона скорботно, — що всі ці вельми цікаві заняття дадуть вам небагато. Я маю на увазі фінансовий бік. Проте, — додала вона, звертаючись до Джуліуса, — коли вона хоче бути абсолютно незалежною («абсолютно незалежною» вона вимовила так, що це неможливо передати на письмі), — хай буде. В молодих жінок нашого часу є манія: вони бажають працювати.

— Щодо мене, то це радше необхідність, — сказала я.

Вона розкрила й одразу ж закрила рота. Я мовби читала її думки: «Брешеш, дурненька, адже за тобою стоїть Джуліус А. Крам...» Ці слова ладні були вже зірватися їй з язика, але мій погляд і, мабуть, перелякане обличчя Джуліуса підказали їй: не так уже все й просто. Пролетів тихий ангел, а певніше, зграя чортів, і Джуліус нарешті озвався:

— Я вас розумію і, якщо дозволите, доручу своїй секретарці знайти для вас однокімнатну квартиру, де вам зручно буде приймати людей з того чи іншого журналу. А поки що, гадаю, ви можете скористатися з люб'язної гостинності Ірен.

Я мовчала. На його вустах з'явилася силувана усмішка.

— Вам не доведеться довго чекати; у мене спритні секретарки.

Нікуди було дітися, і я погодилась.

Втім, Джуліус сказав правду — його секретарки справді-таки спритні. Вже через день мене запросили оглянути двокімнатну квартиру (одна кімната виходила у двір) на вулиці Бургонь. Коштувала квартирка сміховинно мало. Секретарка була висока блондинка в окулярах із смиренным виразом обличчя. Коли я привітала її з такою знахідкою, вона буркнула, що це входить до її обов'язків. Того ж дня по обіді я переступила поріг кабінету Дюкре, редактора мого знаменитого журналу. Я не знала, що Алан Маліграс має в Парижі таку вагу, тож була і здивована, і водночас захоплена, коли Дюкре, спитавши мене те і се й розповівши про мої майбутні обов'язки, відразу взяв мене на роботу з цілком пристойною платнею. Я поїхала подякувати Аланові Маліграсу, але він, здавалося, був здивований і потішений не менше, аніж я. Певно, я таки в сорочці народилася. Ввечері я переїхала на свою нову квартиру. Вихилившись із вікна і розглядаючи газончик на подвір'ї, я слухала симфонію Малера, звуки якої линули з люб'язно доставленого моєю господинею приймача, і раптом відчула — я незалежна і вільна, як вітер! На мою користь слід сказати: я не тільки народилася наївною, але й залишилась такою на все життя...

В якомусь пориві я зателефонувала Аланові. Мене вразив його спокійний, лагідний тон. Я призначила йому побачення на завтра біля одинадцятої години, і він відповів: «Звичайно, приходь сюди». Я рішуче заперечила, бо вже відчувала себе однією з когорти розважливих жінок, жінок без нервів — героїнь жіночих тижневиків, які спритно будують щастя своїх чоловіків, дітей, начальників і швейцарів. І це звабне видіння надало моему тону такої твердості, що Алан скорився і погодився зустрітись у старому кафе на авеню де Турвіль.

Я прокинулася з тим самим прагненням дії, з відчуттям волі, певна того, що для мене починається нове життя. Поїхала на побачення з Аланом. Він уже був на місці — сидів на вулиці перед кафе. Підвівшись мені назустріч, він одсунув столик і допоміг мені зняти пальто. Може, йому не так уже й тяжко? Може, я сама вигадала оті три тижні навіжен-

ства або й три роки одержимості? Може, після всього, що сталося, цей статечний і ввічливий, добре поголений молодик у темному костюмі, що сидить навпроти, почне нарешті мене розуміти?

— Алане, — сказала я, — обміркувавши все, я вирішила жити сама й почати все з нуля. Я знайшла роботу і квартиру; гадаю, так буде краще і для мене, і для тебе.

Він гречно кивнув головою. Вигляд у нього був трохи сонний.

— Яку роботу? — спитав він.

— У журналі, в мистецькому журналі, яким керує один із друзів Алена Маліграса. Алан — вельми люб'язний чоловік, ти його знаєш.

На щастя, я могла говорити з ним про Алена. Той був застарий, щоб до нього ревнувати.

— Чудово, — завважив Алан. — Ти швидко упоралася... мабуть, давно вже надумала?

— Щасливий випадок, — відказала я безтурботно, — точніше, два випадки: квартира і робота.

Він ставав дедалі млявіший і згідливіший.

— Квартира велика?

— Ні, кімната і щось на зразок вітальні, але там тихо.

— А що ж робити з нашою квартирою?

— Що хочеш. Ти залишишся в Парижі чи повернешся до Америки?

— А як би ти хотіла?

Я занепокоєно крутнулася на стільці: чекала зустрічі з Отелло, а переді мною був Хлопчик-Мізничик.

— Ти сам маєш вирішувати, — промовила я боязко. — В усякому разі, твоя мати, либонь, скучає без тебе.

Алан вибухнув сміхом — веселим, молодим, щирим сміхом. Цей сміх я давно знала.

— Моя мати грає на біржі або у бридж, — відповів він. — І що я скажу їй, коли приїду сам?

Я схилилася до нього й застережливо поклала свою руку на його.

— Скажеш, що між нами не все гаразд. Не треба відразу лякати її розлученням.

— А ще я їй скажу, — голос його вже не був сонний; він говорив з придигом і підвищеним тоном, — ще я скажу, що дозволив викрасти власну жінку бридкому стариганові-багатію?! Богу відомо, що ти мала коханців, Жозе, але досі ти вибирала кращих. А що може бути мерзенніше від твоєї втечі зі старим бевзем та його шофером-горилою? І давно він став твоїм коханцем?

Усе починалося спочатку. Кому ж, як не мені, це знати. Так було завжди.

— Це неправда, — сказала я. — Ти добре знаєш, що це неправда.

— А з якого ж це доброго дива ти знайшла роботу? Ти ж нічого не вмієш робити. І квартиру. Ти завжди була незугарна — до всього. Ти зникла, не маючи франка в кишені, а за два дні вже маєш і квартиру, і пристойну роботу, — одне слово, все, що треба. І ти гадаєш, я тобі повірю? Ти глузуєш з мене?

Біля стойки, недалеко від нас, стояв чоловік, повільно присьорбуючи пиво. Він потроху став повертатися в наш бік. З другого кінця стойки до нас теж приглядалися, і кельнер зиркав сюди чимраз частіше; так воно і є — Алан говорить надто голосно. Я так звикла до його зіпання і до його шепоту, що давно вже не помічала, коли він переходить межу.

Він люто пас мене очима, ладний ось-ось вибухнути. Так уже не раз бувало. І раптом мої скромні плани, мої честолюбні заміри, моє нове життя — все це уявилося мені мізерним, нікчемним і несправжнім. А справжнім було ось це перекривлене, спотворене, нестямне обличчя, яке так довго було для мене обличчям кохання.

— Я тебе нікому не віддам, — сказав Алан. — Я тебе ніколи не полишу в спокої, ти нікуди не втечеш від мене. Ти не знатимеш, де я, що я роблю, але я завжди вдиратимусь у твоє життя і саме тоді, коли ти будеш певна, ніби я забув про тебе. І руйнуватиму все.

Він таки наврочив. Мене поїняв страх, але тут-таки щось повстало в мені. Я по-новому побачила стіни кафе, голови відвідувачів, сине й холодне небо над нами. Схопивши пальто, я пірнула в людську юрбу. На якусь мить забула, де живу, хто я така і що сталося. Одна-єдина думка володіла мною: тікати від цього похмурого кафе — якнайшвидше, якнайдалі! Я сіла в таксі, наказала їхати на Етуаль; потім, уже на мосту через Сену, схаменулася, і, зробивши півколо, ми доїхали до вулиці Бургонь.

Добрих півгодини я пролежала в ліжку, відсапуючись — прислухалася до калатання власного серця, роздивлялася квіти на шпалерах. Потім зняла телефонну трубку й набрала номер Джуліуса. Він заїде по мене, і ми рушимо снідати в якийсь тихий ресторан, де він розповідатиме мені про свої справи. Взагалі це анітрохи мене не цікавило, але сьогодні я залюбки його послухала... Так я вперше сама покликала Джуліуса, та й то майже мимоволі.

Десь через два місяці я вечеряла, зручно вмовившись між Джуліусом А. Крамом і Дідьє Далє, у фойє Опери після виступу російської балетної трупи. Навколо жваво гомоніла юрба паризьких балетоманів. Коли подали десерт, один письменник, двоє художників і четверо чи п'ятеро звичайних людей уже були прикуті до ганебного стовпа.

Дідьє Далє сидів біля мене, слухав і мовчав. Він не любив перемивати кістки і цим подобався мені. Далє був чарівний високий старий молодик, але він любив надто гарних, надто грубих і надто юних молодих людей. Їх ніколи не бачили при ньому — і не тому, що він з ними крився, а через те, що його тягло до справжніх проїдисвітів і покидьків, яких, звичайно, не вабили обіди в світському товаристві. Незважаючи на відчайдушні пригоди й злигодні Дідьє, його справжня сім'я була тут, серед цих немилосердних людей, що трохи ним гордували не через згубну пристрасть, а через гризоти, яких він зазнавав завдяки їй. У Парижі можна бути ким хочеш, якщо маєш успіх, — сказав колись Бальзак, і я думала про нього, поглядаючи на сумовитий профіль свого друга Дідьє. Він став моїм другом випадково, може, тому, що всі ці люди, не дуже розуміючи, чому мене опікають Джуліус і мадам Дебу, з незмінною послідовністю визначали мені місце в кінці столу, себто біля Дідьє. Ми виявили, що захоплюємось тими самими книжками, а згодом — що обоє полюбляємо жарти і сміх. Отак і стали ми попервах спільниками, а згодом, після кількох зустрічей — друзями.

Моє впорядковане тихе життя чимдалі більше припадало мені до вподоби. Журнал, хоч і мав мізерний тираж, весело плив по хвилях. Його редактор Дюкре зацікавився моїми статтями, і тепер я цілі дні блукала з одної галереї до іншої, від одного художника до іншого; була то радісно збуджена, то знервована, але завжди купалася в потоках па-

раноїчних, мазохістських і часто нестямних розмов; які вели ці фанатики живопису. По суті, я завжди непогано з них викручувалася, за винятком кількох незначних випадків. Треба сказати, що мадам Дюпен, моя господиня, всупереч просто-таки зажерливому виразу своєї фізіономії, ставилась до мене, мов ангел. Її служниця міняла мені білизну і навіть заново пофарбувала стіни,— і все це так само сміховинно дешево, як і платня за квартиру. Помешкання було тричі варте того, що я за нього платила, і це вражало мене щоразу, коли я бачила хижий рот і загребущі руки мадам Дюпен. З одягом теж я не мала або майже не мала клопоту—про це подбала мадам Дебу. Вона знала директора магазину готового одягу, куди я могла прийти будь-коли і вибрати на вечір усе, що хочу, нічого не платячи за прокат. Кравець запевняв, що робить це задля реклами, але я дивом дивувалася з такої реклами — бо приходила в магазин інкогніто. Це було й не тому, що мене супроводив Джуліус А. Крам: жодна газета ніколи не писала ні про нього, ні про його багатство.

Через день я їздила куди-небудь із Джуліусом А. Крамом та його веселими супутниками. Інші вечори проводила з давнішими друзями або сиділа вдома, поринувши в мистецтвознавчі фоліанти, бо стала вимогливіше ставитись до себе і навіть вірила, що зможу колись допомогти комусь художникові або — ще краще — відкрити великий талант. Чекаючи цього дня, я писала статейки без підпису, в яких вихваляла невідомих, але симпатичних художників. Часом хтось із них приходив погомоніти про мою статтю, і я з того навіть пишалася. Певно, то було перебільшене задоволення від думки, що я, покинувши колишнє нікчемне життя, тепер могла допомогти комусь — ділом, а не пристрастями. Задоволення це з'явилося не тому, що я хотіла виправдатись перед собою: адже за всі роки гультайства і нестерпного шлюбу з Аланом я й раз не почувала найменшої провини, доки любила його. Усвідомлення вини прийшло, коли кохання зникло, і він це помітив, коли життя моє стало безнастанною мукою, терзанням, якого я соромилась. В усякому разі кінець нашої драми був надто бурхливий і виснажливий для нервів, щоб я могла сподіватися на щастя з іншим чоловіком. Ця не зовсім зрозуміла мені сама робота надала нового сенсу моєму життю, розцвітила його новими барвами. Вечорами я довірливо розповідала Джуліусові про свої справи, і він охоче слухав мене. Він зовсім не розумівся на мистецтві, навіть не цікавився ним, але признавався в цьому відверто і не соромлячись; обмінюючись із ним думками після цілого дня безугавного патякання, я просто відпочивала. Ці два місяці Джуліус діяв на мене як заспокійливий засіб. Він завжди був на місці, коли мені хотілося розмовляти, він возив мене по всіх усюдах, не накидаючи найменшої інтимності, і нарешті, так до кінця й не розібравшись у всьому, я стала вважати його благородною людиною. Щоправда, час від часу я ловила на собі його допитливий важкуватий погляд і відверталась. Я жила сама. Алан ще був надто близько, хоча й поїхав до Америки, і коли я запросила до себе молодого критика (він приходив три вечори підряд) — це було подією. Вночі я відчувала страх. Це й не дивно: коли ти роками живеш з чоловіком, звикаєш до того, що вночі він завжди біля тебе; коли ж увечері або на світанку ти не чуєш у темній кімнаті дихання іншої істоти — тобі мимоволі стає моторошно.

Того вечора, сидячи між моїм покровителем-фінансистом і моїм новим нещасним другом, я спокійно споглядала, що діється навкруги. Аж раптом вибухнув скандал. Його почав п'яний хлопець, гарний, але на-

хабний, якого, власне, за це й цінували. Він звернувся до Дідьє, що сидів, як і я, трохи сонний, і не одразу зрозумів, що говорять саме до нього.

— Дідьє Далє! — вигукнув хлопець. — Я маю передати вам вітання. Від вашого друга Ксав'є. Я стрів його вчора там, де не маю звички бувати. Ми про вас багато говорили.

Я, хоч і не була знайома з Ксав'є, знала, хто він такий і ким був для Дідьє. Той зблід і не відповів нічого. Усі на мить замовкли, а хлопець, зовсім знахабнівши, не відступався.

— Ви не розумієте, про що йдеться? Ксав'є!

Дідьє мовчав, ніби звуки «кс», якими починалося ім'я Ксав'є, були цвяхами, що їх безжально забивали йому коли не в руки, то в пам'ять. Я знала — його непокоїло, як поставляться до слів вискочня сусіди по столу, і водночас він з болем і гнівом питав себе, про що розмовляв Ксав'є з цим нахабним молодиком, і як вони з нього знущалися. Він двічі або тричі кивнув головою, доброзичливо й ніяково усміхаючись. Та цього було замало. На нього вже всі дивились, і гарний хлопець, здавалося, сприйняв цей рух як заперечення.

— Як, мсьє Дідьє, ви не пригадуєте вашого друга Ксав'є? Такий чорнявий, між іншим, гарний хлопець з блакитними очима!

Останні слова він вигукнув сміючись, ніби знаходячи вибачення для смаків Дідьє.

— Я знаю Ксав'є... — глухим голосом почав мій друг і раптом урвав мову.

Мадам Дебу, що сиділа неподалік від нас і досі не втручалася, — через неуважність чи затятість, — спробувала розігнати собак.

— Ви надто голосно кричите, — зауважила вона хлопцеві.

Нахаба не знав, що попередження з вуст мадам Дебу є наказом, у даному разі — наказом замовкнути.

— Отже, ви знаєте Ксав'є? Цікаво. Що ж далі?

Він самовпевнено усміхнувся, і хтось уже по-дурному загігикав, певно, зніяковівши. На цей зрадницький смішок обернулися всі, хто сидів біля нас. Вісім облич, переляканих і захоплених водночас, повернулися до скривленого, збентеженого обличчя Дідьє. Я побачила — він простяг свою надто довгу й надто білу руку до скатертини, але так нерішуче, ніби хотів не шарпнути її зі столу, а сховатися під нею.

— Я теж дуже добре знаю цього Ксав'є, — сказала я голосно. — Це мій добрий друг.

Усі вражено втупилися в мене. Може, хтось думав, що я коханка Джуліуса або протеже мадам Дебу, але в усякому разі я була молодою жінкою, що завжди уникала суперечок.

На якусь хвилю розгубившись, мій противник оговтався й поскакав через усі бар'єри.

— Він і ваш друг також? Неймовірно! І, безперечно, сердечний друг?

Ту ж мить Джуліус підвівся за моєю спиною, не сказавши і слова. Він кинув на хлопця один із добре знаних мені неспокійних поглядів, і ми вийшли. Я встигла підхопити під руку Дідьє, відірвати його від стільця, і ми втрюх опинилися в холі — стримані й незворушні. Ми взяли свої пальта, і вже на сходах нас наздогнав хтось із зграї мадам Дебу.

— Поверніться, не тікайте, вийшла якась дурниця. Ірен гнівається.

— Я так само, — кинув Джуліус, застібаючи пальто. — Я запросив на цей вечір своїх друзів.

Вийшовши на свіже повітря, я зареготала, кинулася Джуліусові на шию й поцілувала його. Він був чарівний на холоді, у своєму короткому синьому пальті, в окулярах і з двадцятьма волосинками, що стали сторччи то з гніву, чи від вітру. Перед ним не можна було встояти. Дідьє підійшов до мене і притиснувся до мого боку, наче собака, який не знає, за що його побили.

— Яке щастя вирватися звідти! — прошебетала я. — Джуліусе, ваша турбота про мою честь (я, певна річ, підкреслила «мою») заощадила нам дві години. Ходімо, відзначимо це в «Барі Гаррі».

Ми пішки завернули на вулицю Дону і півгодини торохтіли про всяку всячину, аж поки оговтався Дідьє. А за нашим столом у фойє Опері, певне, закрутилася веремія. Мадам Дебу не скоро вибачить мені цей скандал. Вставати з-за її столу раніше господині не дозволялося. Зараз ця Міледі¹, либонь, уже кує зброю помсти, і, коли б компанія тих люців не була мені абсолютно байдужа, я б погано спала цієї ночі. Власне, я бувала в їхньому товаристві тільки з вдячності до Джуліуса. А здебільше вечорами я нудилася, не маючи, з ким перемовитися словом. Аланова улюблена гра в зачинені двері відстрашила мене від фізичної самотності, але й віддалила від моїх паризьких друзів, які, власне, й самі за останні три роки дуже змінилися. Вони були заклопотані своєю роботою, заробляли гроші, а я цих турбот не мала; отож потроху в моїх очах — очах привілейованої особи — вони з товаришів моїх свят обернулися на дрібних або великих буржуа. Вони досягли зрілості, а я здавалася серед них підлітком, бо поряд мене був інший підліток — багатий нероба на ім'я Алан. Самі того не помічаючи, ми, мабуть, дуже їх дратували. Гідні жалю копії героїв Фіцджеральда, ми нічого не бачили в жорстокому матеріальному світі, тим часом як наші друзі мусили змагатися з ним за власну сім'ю, за власне ремесло. Залишилося, певна річ, кілька невдах — п'яничок і веселунів, кілька покірних долі людей, таких, як Маліграси (але час їхньої боротьби вже минув), і кілька непевних самітників, пойнятих ностальгією, з якими навіть неприємно зустрічатися. Мабуть, саме тому мені майже подобався блискучий, жорстокий і нікчемний гурток мадам Дебу. Ці люди принаймні не втратили своїх честолюбних замірів, у них ніколи й не було нічого за душею, крім бажання увійти в цей гурток і залишитись у ньому. Вони ніколи не прагнули змінити шкіру.

Назавтра Дідьє зателефонував мені в редакцію, пробурмотів щось про вчорашній інцидент і запросив зустрітися з ним у барі на вулиці Монталамбер, де він мав звичку сидіти. Він сказав, що сподівається при цій нагоді познайомити мене з кимось і що для нього це важливо. Я зніяковіла, подумавши, що то буде славнозвісний Ксав'є, і хотіла була відмовитись, бо не люблю втручатися в приватне життя моїх друзів. А потім подумала, що йому це з якихось причин потрібно, і погодилася.

Я прийшла в бар трохи раніше, сіла в кутку і попросила кельнера принести газету. За сусіднім столиком якийсь чоловік повернувся в мій бік, простяг свою газету, дуже ввічливо мовивши: «Якщо дозволите». Я всміхнулася йому, беручи газету. Він мав спокійне обличчя, ясно-карі очі, міцно стиснуті губи, великі руки. Щось у ньому виказувало вну-

¹ Авторка має на увазі одну з героїнь «Трьох мушкетерів» Дюма.

трішню силу і водночас якесь начебто розчарування в житті. Він також розглядав мене, дивлячись просто в вічі, і поки він запевняв мене, що в газеті зовсім нема чого читати, я вже встигла пересвідчитись у цьому.

— Вам подобається чекати? — спитав він.

— Дивлячись кого, — відказала я. — Цього разу я чекаю близького приятеля. І чекання мене зовсім не дратує.

— Ви не хотіли б трохи поговорити, поки чекаєте?

На превелике моє здивування, хоч я й не люблю знайомств такого роду, через п'ять хвилин ми жваво обговорювали політичні події, кінокартини, і я почувалася мов риба у воді. Він якось напрочуд спокійно простягав мені сигарети, запалював, усміхався, кликав кельнера, і жести його були зовсім не схожі на рвучкі, нервові рухи всіх тих людей, яких я бачила вдень і вночі. Я навіть подумала — він із села; там скоріше можна зустріти таку врівноважену людину. Тут з'явився Дідьє і, побачивши, як ми невимушено сміємося, вражено застиг на місці.

— Даруйте, я спізнився. Ви знайомі?

«О боже! — подумала я. — Невже це Ксав'є?» Я не бачила нічого спільного між цим чоловіком і жорстоким хлопцем, про якого розповідав Дідьє.

— Ми випадково зустрілися й забалакалися, — сказав незнайомець. Дідьє відрекомендував нас:

— Це мій брат Луї. А це моя приятелька Жозе Аш, я тобі про неї розповідав.

— Ах, так?! — здивувався Луї.

Він знову одкинувся на спинку свого крісла і подивився на мене вже не так приязно. Принаймні так мені здалося. «Абсурд!» — подумала я, видно було, що брати щиро люблять один одного. Я вже впізнавала в Луї певні риси Дідьє, тільки не так чітко окреслені. Він скидався на Дідьє, який ще не встиг змужніти.

— Ви — приятелька Джуліуса А. Крама і мадам Дебу, — мовив Луї. — І працюєте в журналі, що зветься, коли не помиляюся, «Відблиски мистецтва»...

— Ви все знаєте...

— Я багато розповідав йому про вас, — зауважив Дідьє. — І казав, що на обідах ми часом реготали мов божевільні.

— Дуже похвально, — іронічно мовив Луї. — Я вас вітаю. Дідьє успішно заступив мене в світі, де треба було діяти принаймні одному з нас. Але мені всі ці люди завжди були осоружні. А як вам удається їх терпіти?

— Мое знайомство з ними відбулося зовсім недавно, — пробелькотіла я розгублено. — Мадам Дебу і Джуліус А. Крам стали якось мені у пригоді, і от...

Я зовсім знітилася, стала вибачатись, і це мене раптом розлютило.

— Мені знайомі пригоди таких людей, — сказав Луї, — тільки я сам не люблю пригод.

Я наїжилася.

— А ви — вільна людина.

— Авжеж.

І на превелике здивування я відчула, що червонію. Мені здалося, ніби я справді стала такою, якою мене уявляли люди: утриманкою багатого друга, котра живе з ним саме тому, що він багатий. Це своє віддзеркалення, яке я безтрепетно зустрічала в багатьох поглядах останні

два місяці, в очах Луї видалось мені майже нестерпним. І все ж таки я не сказала йому: «А знаєте, Джуліус А. Крам — для мене тільки друг. Я заробляю собі на життя і поважаю себе». Я не люблю не тільки нападати, а й захищатися.

— Бачите, — зауважила я, — молода жінка в наш час неспроможна жити з самого тільки повітря. Чоловік покинув мене без єдиного су, і я рада була спертися на когось певного, хоч би й на Джуліуса А. Крама. І я всміхнулась їм обом змовницькою, багатозначною усмішкою.

— Вітаю вас, — сказав Луї, — і п'ю за ваш успіх.

— Та що ви оце верзете? — вигукнув Дідьє, вкрай розгублено.

Я певна, він наперед тішився з цієї зустрічі: улюблений брат і вірна приятелька від учорашнього вечора. І раптом усе завалилося, пішло шкереберть. Мені далєбі у тисячу разів приємніше було б зустрітися з Ксав'є, аніж із цим диваком і злюкою.

Я підвелася, цмокнула в шок Дідьє, потиснула руку його братові і гордо покинула їх. Додому я йшла пішки, охоплена незбагненою люттю, і тричі мене мало не збили машини, оскаженілі в ці години пік. Раптом я відчула, що ненавиджу це місто під низьким небом, ці сліпі машини, цих покvapливих пішоходів; ненавиджу всіх людей, що оточували мене останні два місяці і досі здавалися мені лише нудними. Я відчула, що боюся їх. Якби Алан був у Парижі, я напевно стрілася б із ним цього вечора, щоб віднайти в чиїх-небудь очах, бодай в очах того ревнивця, підтвердження моєї чесності.

Тільки один чоловік міг урятувати мене з цього становища, — учорашня пригода давала мені право так думати, — але, на жаль, то був сам призвідця моїх нинішніх прикрощів — Джуліус А. Крам. Цікаво, а як він сам ставиться до того, що люди мають нас за коханців? Адже він знає, що це неправда і ніколи правдою не буде. А якщо він так не думає? Якщо він не хоче й припустити, що цього ніколи не буде? Якщо це розрахований хід — вплутати мене у фальшиву ситуацію, яка одного чудового дня стане нестерпною, — і тоді сила звички в парі з утомою кинуть мене в обійми до нього? Невже йому здається, що між нами існує якась мовчазна угода? Я не можу й подумати про те, що спатиму з ним колись, але ж він може думати інакше, і тоді вже моя поведінка буде негідна. Це мене стурбувало. Проте інший голос, заспокійливий і водночас трохи збентежений усіма цими ускладненнями, мурмотів мені на вухо: «Джуліус і сам добре знає, що між нами нічого немає. Я ні разу не прохопилася ні жестом, ні словом, які можна було б неправильно витлумачити; і зовсім не тому я ставлю під сумнів нашу звичайну дружбу, що якийсь пуританин вдерся сьогодні в барі у мої потаємні думки».

Знайомий голос; він уже сто разів нашіптував мені: «Не заглиблюймося, перечекаймо, все йде на краще». І щоразу я пересвідчувалася, в які нетрі, в яку безвихідь заводив він мене, той лагідний, обережний голос. Вичікування ніколи не доводило мене до добра. Я, звісно, не покладалася на саме тільки вичікування. Я розмовляла з Джуліусом, прагнула прояснити все, що треба, між нами, робила це, ризикуючи здатися смішною, і водночас із полегкістю відкладала на майбутнє конфлікти з іншими людьми.

Я повернулася додому напівжива від цих болісних думок, і відразу почула, що дзвонить телефон. Це, звичайно, був Дідьє.

— Жозе! — вигукнув він у розпачі. — Що сталося? Вас не можна впізнати. Я так хотів, щоб Луї вам сподобався, а він удавав із себе якогось лісовика.

— Дарма, — відмовила я.

— Жозе, — не вгавав Дідьє, — я знаю, що ви не йдете увечері в театр. Ви ж мені казали, що маєте час. То, може, ми пообідаємо разом? Брат уже пішов, — додав він поквапливо.

У голосі його чулося благання. Що ж, краще пообідати з ним, аніж сидіти самій удома і грати роль героїні роману з продовженням. До того ж, може, вдасться спитати, що він думає про мене і Джуліуса. Я залюбки звіряюся приятелям, але оце давно вже ні з ким не говорила про себе. Я попросила Дідьє заїхати до мене через годину. Він приїхав, у захопленні оглянув моє помешкання, і хвилин двадцять ми невимушено розмовляли про всяку всячину; потім я налила нам обом по великій чарці віскі й рішуче підвелася: «Ходімте мерщій».

Він засміявся. Сміх його був по-дитячому чарівний, а очі променіли ніжністю. Йй-право, шкода, що доля не кинула його в жіночі обійми. Він був тактовний, ніжний, чуйний. Нарешті, він був мені другом. Нам належало розібратися у двох випадках, і він почав з другого, який був для нього не такий болісний. Отже, я дізналася, що його брат-пуританин — ніякий не пуританин, але, нажаханий своєю сім'єю і своїм середовищем, усамітнено живе в Солоні, у старому занедбаному будинку і займається ветеринарією. Недаремно він видався мені селюком. Я уявила собі його великі руки на животі коня і на якусь мить залетіла в романтичні мрії, а тоді пригадала, що він має мене за жінку легкої поведінки. Я спитала в Дідьє, може, й він думає про мене так само. Той підскочив.

— Легкої поведінки! — повторив він. — Легкої поведінки?! — та боронь боже!

— А що ви думаєте про мене і Джуліуса? І що думають люди?

— Мені здається, ви повинні б начхати на те, що думають люди, — непевно відповів Дідьє.

— Ваш брат немов солі мені на рану сипнув.

Дідьє розгублено пом'яв руку.

— Я знаю, що ви не спите з Джуліусом і не збираєтеся з ним спати. А люди думають інакше. Вони не можуть собі уявити, що ваше життя обмежується працею в тому журнальчику.

— Але ж насправді це так і є, — боронилась я. — В Парижі можна якось викручуватися.

— Безперечно, — додав він ніби з жалем. — Проте люди думають, що ви викручитесь інакше.

— А Джуліус? — спитала я. — Ви гадаєте, Джуліус чекає від мене чогось іншого?

Дідьє одірвав погляд від столу й ошелешено глянув на мене.

— Авжеж! — вигукнув він. — Джуліус забрав собі в голову здобути вас так чи інакше, а він належить до тих людей, що ніколи не відступають від своїх замірів.

— Ви думаєте, він мене любить?

На моєму обличчі так виразно відбився сумнів, що Дідьє зареготався.

— Не знаю, чи любить, але за всяку ціну прагне втримати вас біля себе. Джуліус — власник; іншого такого світ не бачив.

Я глибоко зітхнула й допила віскі. Таки й справді я — мов зацькований звір на цій землі... Але з мене вже досить. Завтра поговорю з Джуліусом.

Почувши про це моє рішення, Дідьє звів очі до неба і присягнувся, що я не витягну з Джуліуса жодного слова і що все це нікому не пот-

рібне. «З'ясування стосунків, — додав він, — завжди марний клопіт». Це він знає з власного досвіду. Потім ми говорили про Ксав'є. І я багато чого дізналася про витончену жорстокість, з якою один чоловік може ставитись до іншого, про жорстокість, куди страшнішу від жіночої. Я слухала його, вигріщивши очі, а він розповідав про нічні бари, про хаші великого міста, про підступні удари, і кожне ім'я в його розповіді означало погрозу, кожне чекання — муку, і кожна спілка — кривду. Він говорив гранично стримано і цнотливо, але його тактовність не збіднювала розповіді, і я була вражена, виявивши в нього той самий смак до нещастя, ту саму жагу самознищення, які були в Алана. Це крилося в ньому самому, а не в об'єкті його любові, в якому він знайшов своє страждання, а може й насолоду. В усякому разі, — тепер я це зрозуміла, — якби він любив не чоловіка, а жінку, він однаково був би нещасний. Дідьє пішов дуже пізно; здавалося, йому трохи відлягло від серця, і я лягла спати з почуттям утіхи, якої сама соромилася. Хоч би там що, а ніколи не відчуватиму насолоди, стоячи над прірвою; хоч би там що, але я, прокидаючись уранці, завжди чутиму, як бринить у мені пісенька веселої пригоди.

На жаль, наступний день розгортався не в ритмі мелодії веселої пригоди, а скоріше в ритмі вальсу вагання. Маючи звичку покладатися на плин часу, я зневажала будь-які рішення взагалі, але свої вечірні рішення я зневажала ще більше від денних. Скоріше через забобони, аніж завдяки досвіду, вночі все здавалося страшнішим, ніж удень. Уночі я не могла дати собі ради й тупцювала навколо телефону, переконуючи себе, що мушу порозумітися з Джуліусом. Десь о п'ятій годині, спустошена й нерішуча, я наважилася зателефонувати Джуліусові й сказати, що мені конче треба поговорити з ним сам на сам. Він відповів, що пришле по мене машину о шостій, і справді, рівно о шостій я сіла у просторий «даймлер», який, мовби на довершення моїх страждань, привіз мене прямісінько до «Саліна». Це місце начебто мало для Джуліуса якесь стратегічне значення. Він чекав мене за тим самим столиком, що й три місяці тому, і навіть рому бабку вже замовив. Так само він замовляв мені в усіх ресторанах грейпфрути й антрекот, які я вибрала колись за нашою першою спільною вечерею. Я підсіла до столика й хотіла сказати щось про сонце й негоду, але згадала, що його час коштує дуже дорого; через мене він, мабуть, відмовився від кількох ділових зустрічей, отже, треба якось виправдати мій дзвінок.

— Мені страшенно прикро, що доводиться заважати вам, Джуліусе, — спробувала я виправдатися, — але в мене безвихідне становище.

— Я вам допоможу, — поквапився запевнити Джуліус.

— Навряд чи це так просто. Скажіть, Джуліусе, ви знаєте, що про нас думають люди?

— Мене це не обходить, — відрізав він. — І навіщо воно вам?

Я відчула себе ідіоткою.

— Люди кажуть, ніби між вами і мною... Я не думаю, що ви цього не знаєте...

— Ну то й що?

Це мене починало дратувати. Може, він і справді такий невинний, — але ж повинен він бодай розуміти, що й до чого.

— Вони вважають мене вашою коханкою, — провадила я. — Вони вважають, що ви мене утримуєте і що я цікавлюся лише вашими грішми.

— Я нічого не маю, крім грошей, — відповів він ображено.

«Самий раз узятися доводити йому, який він гарний», — спало мені на думку.

— Це не моє припущення, — сказала я. — Люди справді так думають.

— Хто може ручитися за думку інших?

Вони всі в цьому товаристві мали одну й ту саму дивну звичку — називати «іншими» своїх колег так, наче кожен з них був осередком товариства і був вищий розумом од світських нікчем, що його оточують.

— Мені це не заважає, — сказала я тихо, — та не хотілося б кидати бодай найменшу тінь на ваше особисте життя.

Джуліус усміхнувся якимось зверхньо; це мало означати, що в його особистому житті все гаразд, а крім того, усе це стосується тільки його самого. Я знітилася.

— Зрештою, Джуліусе, я вас знаю як відданого друга, але розумію — не ченцем же ви були до знайомства зі мною. І я б не хотіла, аби якась жінка могла подумати... або страждати через те, що...

Бізнесмен видушив із себе ще одну усмішку, таку саму хвалькувату, а до того ще й двозначну.

— Джуліусе, — мовила я твердо, — ви будете мені відповідати?

Він підвів на мене свої блакитні очі й поблажливо погладив мою руку.

— Не турбуйтеся, люба Жозе, коли ми зустрілися, я був цілковито вільний.

Браво! Від цієї хвилини він гратиме роль знудженого Дон Жуана, в якого я матиму шанс закохатися, коли настане критичний момент. Це був зовсім не той напрямок, якого я хотіла б надати нашій розмові. Чи від навколишньої обстановки, чи від того, що я вважала себе кинutoю в осине гніздо, але ця клята «Саліна» дратувала мене, як і першого разу.

— Джуліусе, — сказала я гостро й почула, як задзвенів мій голос, — Джуліусе, люди кажуть, що ви так просто ні для кого нічого не робите. Ви, звичайно, це знаєте?

— А про вас люди кажуть, що ви робите певні речі за гроші. Ну то й що?

Він далєбі мав рацію. А я так і не змогла спитати його в вічі, які плани має він щодо моєї особи. Зітхнувши, я відкусила ромової бабки й витягла пачку сигарет.

— Власне, — мовив Джуліус, — навіщо ця розмова, Жозе? Ви ж бо добре знаєте, що я ваш друг, що я відчуваю до вас щиру симпатію. І навіть більше ніж симпатію, — додав він замислено.

Я нашорошила вуха.

— Я вас поважаю, — вів він далі, — і я, повірте, не легковажу цим почуттям. Мені осоружні всякі плітки, але ми з вами — у Парижі. Я — чоловік, ви — жінка, цього для людей досить.

Мене поймав розпач. Ще одна-дві сентенції, і Джуліус доведе мене до знемоги.

— Мені приємно, що я вам подобаюсь і що ви мене поважаєте, — мовила я. — Зрештою, і я відповідаю вам тим самим. Але, Джуліусе, невже ви не маєте на гадці нічого іншого?

— Іншого?

Він вражено дивився на мене. Я відчула, що паленію. Цього тільки бракувало.

— Так, — сказала я. — Іншого.

— А-а! — він весело розсміявся. — Люба моя Жозе, я ніколи й нічого не маю на гадці. Я не належу до провидців. Я дозволяю часові робити свою справу.

— І куди ж, гадаєте ви, має завести нас час?

— Моя маленька Жозе, — мовив він усміхаючись, — як на мене, це не дуже розумне запитання; чар часу полягає в тім, що ми ніколи не знаємо, куди він нас веде. Ніколи, зовсім-таки ніколи.

Незаперечність цього твердження доконала мене, і я склала зброю. Дідьє мав слухність — з Джуліуса неможливо нічого витягти. Знервована украй, я взяла сигарету в зуби не тим кінцем, а Джуліус гречно дав мені припалити і засміявся своїм гавкітливим сміхом, секрет якого знав він один.

— От бачите, — сказав він, — ви кажете й робите самі дурниці. А мене так стривожив ваш дзвінок. Ні, ні, Жозе, треба довіряти вашому другу Джуліусові. Живіть і не дуже замислюйтесь.

Його вустами говорив Лютий Вовчище, але я чимдалі менше відчувала себе Червоною Шапочкою. З іншого боку, я розуміла, що коли мої підозри не мають під собою ґрунту, то я ставлю Джуліуса у вельми делікатне становище. Жоден чоловік, а він тим паче, не сказав би мені, що не хоче лягти до мене в ліжку, і, можливо, його намагання уникнути прямої відповіді було тільки способом лишитися чемним і тактовним. Ця думка обпекла мене, і я аж затремтіла. Отак по-дурному впійматися на гачок! Адже все вельми просто і ясно...

Пригадуючи окремі репліки з нашої розмови, я подумала: поведінку Джуліуса можна пояснити тим, що або жінки набридли йому, або він розчарувався в них. Джуліуса цікавить лише влада, лише справи, а симпатична молода жінка, якій він спробував допомогти, — дрібний епізод у його житті. Решта — витвір моєї уяви й фантазії Дідьє, що через власну хворобливу чутливість у кожному підозрює бурхливі почуття. Я зітхнула з полегкістю. З полегкістю, бо, кінець кінцем, зробила все, що можна зробити в межах здорового глузду, не ставши ні для кого посміховиськом. І коли Джуліус має якісь темні наміри, моя занепокоєність і мій опір розкрили йому очі. Мені трохи відлягло від серця. Ми згадали вечір в Опері, я подякувала Джуліусові за його твердість, а він мені — за мою вдячність; ми обмінялися кількома зворушливими фразами про Дідьє, кількома жартами про мадам Дебу, і він одвіз мене додому. В машині він узяв мою руку в свою, гладив її, невимушено розмовляючи зі мною, наче давній шкільний товариш. Я навіть засоромилася, що вбачала в цьому чоловікові лихі наміри; він хоч і незугарний, але надто благородний для макіавеллівських проектів. Вдячність — не порожнє слово. А що стосується брата Дідьє, то для нього самого гірше, коли він при його гарних очах і великих добрих руках не спроможний цього зрозуміти. Судити й зневажати легко, навіть надто легко. Завтра я побалакаю з Дідьє і спробую змінити його думку. Звичайно, я ще добре подумаю, перше ніж удаватися до сміховинних пояснень. Треба завжди довіряти своєму внутрішньому чуттю. Інша річ, коли — як оце в мене, — одне чуття суперечить іншому. Наступного разу в «Саліна» я таки розкуштую цю ромову бабку. Бо досі не знаю — смачна вона чи така, що і в рот не можна взяти...

У дверях мене перепинила консьєржка. Вона простягла телеграму. Там було написано, що Алан дуже хворий, що я маю негайно вилетіти

до Нью-Йорка і що квиток уже чекає на мене в Орлі. Телеграма була від Аланової матері. Я тут же зателефонувала в Нью-Йорк. Трубку зняв метрдотель Алана. Так, мсьє Аш у клініці, ні, він не знає, що з ним, але мадам Аш справді хоче бачити мене якомога швидше. Це не була пастка — його мати надто ненавиділа мене і всіх інших жінок, що любили її сина, — щоб удаватися до святої брехні. Я була у відчаї, серце мое невтримно калатало, я стояла посеред кімнати, захарашеної мистецькими журналами, і все здавалося мені страшним сном. Алан хворий, Алан, може, вмирає. Ця думка краяла мою душу. Чи жде мене в Нью-Йорку пастка, чи ні — часу гаяти не можна. Я зателефонувала Джуліусові, і він тут-таки прийшов мені на допомогу, забронювавши місце в літаку. Потім сам приїхав до мене і спокійно, діловито відвіз в Орлі. Коли я прощалася з ним, він просив мене не вдаватися в розпач. На тому тижні він сам теж мав летіти до Нью-Йорка, а тепер вилетить раніше. В Нью-Йорку він має постійний номер у «П'єр-готелі» і радить мені там зупинитися; завтра вранці він мені туди зателефонує. Так йому буде спокійніше — він знатиме, де мене знайти. Я згідливо кивала на все, втішена його люб'язністю, спокоєм, спритністю. Коли я побачила його, маленького, здалеку, і він помахав мені рукою з-за бар'єрів, я мала відчуття, ніби розстаюся з дуже близьким другом. Він і справді за три місяці став моїм благодійником у найкращому розумінні слова.

Велетенський літак байдуже перетинав ніч і океан. Пасажири поспули, і я лишилася сама в барі, у маленькому барі, схожому на якийсь там ступінь ракети. У ньому можна було сидіти, доки й літак розлетиться на шматки, а тоді щезнути в нетрях галактики. Востаннє я летіла цим маршрутом два роки тому, і не в Нью-Йорк, а з Нью-Йорка. Літак то зринав угору, то провалювався вниз, у рожеві й блакитні хмари, намагаючись утекти від сонця. Тоді я тікала від Алана, якого ще любила, і брутальна, страхітлива сила літака відривала мене від нього. Нині та сама сила покійно несла мене до нього, хоч я його вже й не любила. Мені було приємно сидіти в затишному барі, де сонний бармен часом зривався зі свого стільчика і, кленучи, либонь, мене в душі, пропонував випити віскі, від якого я відмовлялася. Йй-право, свекруха непогано зробила, взявши мені цей квиток першого класу, бо лише він давав право зайти до бару, та й взагалі добре, що вона взяла цей квиток. Мабуть, вона гадала, що я не маю грошей. Що наштовхнуло її на цю думку? Як мати Алана, до того ж дбайлива мати, вона, зрозуміла річ, повинна була б зичити мені якнайгіршого. А як американка, як американська жінка, вона б мала бути шокована тим, що Алан зважився лишити мене напризволяще. Двоє чоловіків, з якими вона розлучилася, і один, якого вона пережила, забезпечили їй добробут, і вона не легковажила правами жінок у таких ситуаціях. Я питала себе подумки, що саме і як розповів їй Алан про наші стосунки.

Це була владна жінка, жінка твердої вдачі. Двадцять років тому «Гарперс Базар» зауважив, що в неї профіль хижого птаха. Чомусь це їй дуже сподобалось, і вона навіть при звичайності належним чином тримати й повертати голову та імітувати застиглий погляд, щоб іще дужче впадала в око схожість. Вона спробувала була й мене зачарувати, — це було на початку мого шлюбного життя, — але я, закохана тоді в Алана, вважала його нещасним, а в ній бачила не орлицю, а стару злющу гуску. Кілька разів вона намагалася посварити нас, але ми, навпаки, зблизились іще дужче і кінець кінцем утекли від неї. Ми були прирече-

ні самі руйнувати нашу сім'ю. А втім, саме завдяки їй летіла я зараз у цьому літаку і здавала собі справу в тім, що мій теперішній спосіб життя, правду кажучи, більше ніж скромний, не дозволить мені часто розкошувати такими польотами, милуватися сонцем і хмарами, прегарними краєвидами під літаком і поринати в чарівливі мрії... Моя свобода, моя знаменита свобода потроху оберталася на свою протилежність...

Я не дуже заглиблювалась у ці сумні думки, бо гуркіт літака, крижинки в склянці й безнастанний шум у голові нагадували мені: Алан хворий, може, навіть смертельно, і так чи інакше — а винна в цьому я. Я на жодну мить не склепила очей і прилетіла в Нью-Йорк млява і сонна, мов сова. Аеропорт, здалося мені, якось змінився — став ще більший, блискучіший, страхітливіший від баченого мною колись. І раптом я, наче справжнісінька чужинка, відчула страх перед Америкою, дивовижною, надзвичайною Америкою. Цього разу в таксі мене відгороджувало від шофера матове скло, що оберігало його від куль, а водночас і од веселих, хаотичних розмов, які я завжди любила вести в машині. І чим далі ми заглиблювались у місто зі скла та бетону, тим більше мені здавалося, що ті матові шибки відокремили мене від усього Нью-Йорка, який я так любила. Моя свекруха мешкала в районі Сентрал-Парку, і порт'є зателефонував їй, перше ніж дозволив мені увійти. Нью-Йорк ставав якимось барикадним містом. Я насилу розгледіла скляні двері до помешкання, захарашеного абстракціоністськими картинами, що висіли на всіх стінах, і, стримуючи тремтіння, дісталася до великого салону. Хижа птиця була вже там, готова накинутись на мене. Вона завчено ткнулася губами в мою щоку, і я на мить злякалася, чи не позбудуся шматка власного м'яса. Та вона вже так само рвучко й відхилилася і, тримаючи мене за руку, стала пильно мене роздивлятися.

— Ви погано виглядаєте... — зронила свекруха, а я її урвала:

— Що з Аланом?

— Не тривожтеся, — відповіла вона. — Йому добре. Нарешті добре... Він живий.

Я впала на стілець, ноги мені тремтіли. Мабуть, я дуже зблідла, бо вона подзвонила метрдотелеві і сказала, щоб він приніс коньяку. «Дивно, — подумала я, коли серце мені трохи попустило, — їй-право, дивно; у Франції для заспокоєння дають віскі, а в Америці — коньяк». Я мало не поділилася цим спостереженням із свекрухою, але момент був надто вже неслухний. Я випила коньяк і мовби ожила: довколо мене стугонів Нью-Йорк, мені хотілося спати, Алан — живий; а восьмигодинна подорож над океаном — всього-на-всього жахний сон, один з тих жорстоких і безглузких ляпасів, які часом, ніби для розваги, дає нам життя. Наче в тумані я бачила проти себе цю гарно підмальовану жінку, чула, як вона говорила щось про неврастенію, депресію, зловживання алкоголем і снотворними, про згубність нічим не приборкуваних пристрастей. Вона замовкла, згадавши, що я таки здорожена, і запросила до відведеної мені кімнати, вступивши до якої, я не роздягаючись впала на ліжко. Якусь хвилину я ще чула багатоголосий невпинний гамір міста, а потім міцно заснула.

Мій компаньйон по пляжах, святах і муках мав таки справді кепський вигляд. Обличчя заросло бородою, щоки запали, погляд застиг. Я не здивувалася, бо знала, що це наслідок лікування, провадженого психіатрами. Алан зовсім не пасував до цієї тихої кімнати зі штучним кліматом, бо надто скидався на злочинця. Досвідчений і компетентний лі-

кар, який нас супроводив, говорив про помітне покращання, про необхідний догляд, а мені знову здалося, що це я після стількох років пристойного людського життя, хай навіть часом сповненого страждань, позрадницькому кинула цього чоловіка-хлоп'я в стерилізовану катівню. Він стиснув мою руку й дивився на мене спокійно, з полегкістю, і це було гірше, ніж вибух гніву. Він начебто казав: «Ось бачиш, як я змінився, я все зрозумів, я знову живу, тобі лишається тільки забрати мене з собою». На мить мене огорнув жаль; стоячи поміж його уважною матір'ю і цим надто незворушним лікарем, я навіть подумала, що це неможливо. Так, це було найгірше: він мав погляд побитого собаки, довірливого собаки, і погляд цей говорив — кара триває надто довго, вона надто прикра, і тільки моя власна жорстокість не дозволяє мені забрати його з цього пекла. Кімната мала лиховісний вигляд. Де килими, на яких він так любив лежати?.. Де поділася відрода життя, м'яка насолода, яку давали йому вузькі паризькі вулички, невеличкі безлюдні кафе й нічна тиша? Нью-Йорк глухо гуде і вдень, і вночі, не вгаваючи ні на мить, і я знала — це для нього нестерпно. Але тиша цієї кімнати, неприродна, хвороблива тиша — йому ще важча. «Я тут уже вісім днів», — сказав він, і я за цим почула: «Ти розумієш, що це значить? Ти можеш це зрозуміти?» «Вони дуже люб'язні», — сказав він ще, і за цим крилося: «Ти тільки уяви собі: я тут цілком залежу від цих чужинців». «Цей лікар не такий уже й поганий», — вів він далі, і це мало означати: «Навіщо ти кинула мене на цього бездушного чужинця?» І нарешті він пробурмотів: «Я гадаю, що зможу вийти звідси за тиждень». І за цим я почула мовчазне волення: «Тиждень, один лише тиждень, почекай мене один тиждень!» Мене буквально роздирало навпіл. Звичайно, мене брали в полон спогади про шасливі дні нашого життя: шалені вибухи сміху, палкі суперечки, сніданки на пляжах, наша вічна безпорадність, і над усе — незабутні хвилини певності того, що ми кохаємо одне одного й разом зустрінемо старість. Я забула страхіття наших останніх років, забула істину, до якої дійшла сама, — продовження минулого довело б нас обох до загибелі. Я пообіцяла йому прийти завтра і, вийшовши на Парк-авеню, опинилася серед такого гамору й шарварку, що мені стало моторошно. Замість піти пішки й спробувати ще раз оглянути Нью-Йорк, я поспіхом сіла в машину свекрухи. Вона запропонувала мені випити чаю в «Сан Режі» й трохи там відпочити, — я згодилася. Здається, віднині я приречена на лімузини, шоферів і чайні салони в товаристві людей удвічі старших і вдесятеро певніших себе, ніж я. Тим часом я замовила віскі, і, на мое здивування, свекруха замовила віскі й собі. Ця клініка таки справді пригнічувала людей. На мить я навіть відчула якусь симпатію до свекрухи. Алан був її єдиний син, і, незважаючи на хижий профіль, в її грудях під перами й пухом од Сен-Лорана могло битися чуйне материнське серце.

— Як він себе почуває, на вашу думку?

— Як ви й казали: дуже добре і дуже погано.

Запала мовчанка, і я відчула: мить розслаблення минула, вона знов наготувала зброю.

— Люба Жозе, — сказала вона, — я ніколи не хотіла втручатися в ваше подружнє життя.

Це була очевидна брехня, але я знала — за нею підуть інші брехні, то ж пропустила цю повз вуха.

— Я так і не знаю, чому ви розійшлися. В усякому разі, не знала,

що Алан поїхав, не лишивши вам ні цента. Я певна — він був у глибокому розпачі, і зараз не час дорікати йому за це.

Я махнула рукою на знак того, що мені це байдуже. Вона й собі махнула рукою, не схвалюючи, мабуть, моєї легковажності, тільки її жест був категоричніший і означав щось зовсім протилежне. Ми були наче два корабельні сигнальніки, що семафорили один одному, користуючися різними кодами морської сигналізації.

— Як же ви з цього виплуталися? — спитала вона.

— Я знайшла роботу, не таку вже й вигідну, певна річ, але досить цікаву.

— А мсьє Крам? Знаєте, я мало не збожеволіла, поки видерла вашу адресу в його секретарки.

— Мсьє Крам — мій друг, тільки й того.

— Тільки й того?

Я підвела очі. Мабуть, у мене був дуже стомлений вигляд, бо вона, здавалось, повірила, — принаймні на якийсь час, — що я кажу правду. Раптом я згадала, що обіцяла Джуліусу зайти до «П'єра» й зателефонувати йому в Париж, і мені стало прикро: Франція, Джуліус, журнал, Дідьє — все здалося мені таким далеким, незначні ускладнення мого паризького життя — таким дріб'язком, що я відчула себе подвійно загубленою. Загубленою в цьому страшному місті, де я була без коріння, без кохання і без друзів, сам на сам із цією зловорожою жінкою, і загубленою у власних очах. Келих з крижаною водою, що його поставив проти мене байдужий кельнер, гамір на вулиці, і хіба тільки це, примушували мене, мов на морозі, тремтіти в своєму кріслі, поклавши обидві руки на стіл, втупившись поглядом у безнадію, у нестерпний відчай.

— Що ви збираєтесь робити? — суворо спитала моя безжальна супутниця, і я відповіла «не знаю», як найщиріша людина в світі.

— Вам треба зважитись на щось певне, — сказала вона, — щодо Алана.

— Я вже зважилась: ми маємо розлучитися. Я казала йому про це.

— Такого він мені не розповідав. Він казав, що ви просто надумали якийсь час пожити окремо, але нічого, мовляв, ще не вирішено остаточно.

— Ні, все вирішено остаточно.

Вона пильно подивилась на мене, демонструючи свою страхітливую манію свердлити вас поглядом гіпнотизера, ніби випробовуючи вашу правдивість. Я знизала плечима й відвела очі. Це її образило і ніби звільнило від стриманості.

— Зрозумійте мене правильно, Жозе. Я завжди була проти цього шлюбу. Алан надто чутливий, а ви надто незалежна, щоб бути щасливими разом. Я покликала вас тільки тому, що він цього вимагав, і тому, що я знайшла у нього в кімнаті два десятки листів, які він вам понаписував і навіть обклеїв марками, але не відправив.

— Що ж він там писав?

Вона вскочила у пастку.

— Алан писав, що для нього неможливо...

Свекруха урвала мову, збагнувши, як бездарно виказала свою нескромність. Якби на обличчі в неї не було рум'ян, я напевно побачила б, як вона почервоніла.

— Гарзд, — пробурмотіла вона, — я читала листи. Я була у відчаї і вважала своїм обов'язком їх розпечатати. Саме з них я й дізналася про існування мсьє Крама.

Отак треба виходити із скрутного становища! Я відчула, як хвиля гніву піднялась в мені, розбивши заціпеніння, що було скувало мою волю. Образ Алана в лікарняному ліжку, безсилового, з тьмяними очима, поволі розтанув. Він міг таки казна-що понаписувати про Джуліуса. Ні, я й дня не залишуся біля цієї жінки, яка ненавидить мене. І я її ненавиджу. Щоправда, я обіцяла Аланові відвідати його завтра, і нікуди від цього не дінешся.

— Щодо Джуліуса А. Крама,— сказала я,— то він люб'язно запропонував мені номер, що належить йому в «П'єрі». Це позбавляє мене необхідності докучати вам протягом тривалого часу.

Вона злегка вклонилася мені, всміхнулася, і це мало означати: «Браво, люба, ти не розгубилася!»

— Ви ніколи мені не докучали, — запевнила вона, — але я розумію: в номері «П'єра» вам буде веселіше, ніж у свекрухи. Не кажучи вже про вашу незалежність.

На ній був чорно-білий капелюшок-берет, оздоблений пір'ям райських птахів, і мені раптом закортіло насунути його їй на носа, до самого підборіддя, як це роблять у кінокомедіях, а тоді кинути її, осліплену й безпорадну, отут, у чайному салоні. Напади гніву в мене завжди в дивний спосіб супроводжуються вибухами чудернацького, шаленого сміху; тоді я можу накоїти бозна-що. Це для мене — сигнал тривоги. Я квапливо підвелась і, схопивши пальто, сказала на закінчення розмови:

— Завтра я піду до Алана, як ми домовлялися. Когось із «П'єра» пришлю до вас по мою валізку. А щодо процедури розлучення, з вами порозуміється паризький адвокат. Мені прикро залишати вас так скоро, — докинула я, підкоряючись рефлексу ввічливості, засвоєному ще в дитинстві, — але мені треба, поки ще не пізно, зателефонувати в Париж, друзям і до редакції журналу.

Я простягла їй руку, і вона потисла її трохи розгублено, ніби побоюючись, що зайшла надто далеко в спробах збудити моє співчуття до Алана, який прагнув смерті. Переді мною знов була стара егоїстка, самотня й налякана життям.

— Усе це залишиться між нами, — заспокоїла я її, проклинаючи свою жалісливість, і мершій подалася геть.

Вона гукнула мені, і я зупинилася, мабуть, сподіваючись чуда, надіючись, що вона заговорить, як людина.

— За валізку не турбуйтеся, — сказала вона. — Через годину шофер завезе її вам до «П'єра».

Порт'є готеля «П'єр» полегшено зітхнув, побачивши мене. Він чекав мене від самого ранку і побоювався, що квіти в моїй кімнаті вже прив'яли. Мсьє Джуліус А. Крам двічі телефонував з Парижа й попередив, що подзвонить ще раз о восьмій годині за нью-йоркським часом (у Парижі буде друга година ночі). Апартаменти Джуліуса були на тридцятому поверсі — дві кімнати, розділені просторим салоном. Була сьома година вечора, і, підійшовши до вікна, я раптом знову відчула чар великого міста, що зник, як мені здавалося, назавжди. Нью-Йорк був наче килим з вогнів. Він казково мерехтів, і я завмерла, зачудована, біля вікна. Відчинивши кватирку, я вдихнула вечірнього вітру, вітру, що пахнув морем, пилом, бензином — запахами, притаманними Нью-Йорку, як і той гамір, що долинав знизу, — але ці запахи вже не стомлювали мене. Я сіла на один з диванів у салоні, ввімкнула телевізор і

одразу ж занурилась у ковбойський фільм, що оглушив мене пострілами й благородними почуттями. Єдине, чого я хотіла після цього похмурого дня,— трохи розважитись. Але дивна річ — коли падав кінь, я падала разом з ним, коли мерзотник діставав кулю в серце, та куля влучала і в мене, і любовні сцени між невинною дівчиною та розкаяним грішником чомусь зачіпали мене особисто. Я змінила програму й натрапила на детектив, що ряснів садистичними кадрами. Він навів на мене нудоту. Вимкнувши телевізор, я глянула на годинник. Була восьма. Мабуть, я кумедно виглядала, сидючи в куточку дивана серед величезного салону: може, я скидалася на багату іммігрантку. Принесли мою валізу, та я не мала ні сил, ні бажання розкрити її. Я відчувала, як кров бурхає мені в зап'ястя і скроні, як пульсує вона — безнастанно й непотрібно. О восьмій годині п'ять хвилин задзвонив телефон, і я схопилася на рівні ноги. Голос Джуліуса було чути дуже ясно, зовсім близько, і мені нараз уявилося, що цей телефонний кабель, який в'ється під океаном, байдужий до бур, є останньою ниткою, що в'яже мене зі світом живих людей.

— Я хвилююся, — сказав Джуліус. — Що з вами?

— Прилетівши, я поїхала до свекрухи і проспала в неї весь ранок. А тоді поїхала до Алана.

— Як він себе почуває?

— Не вельми добре.

— Коли ви повернетесь?

Я завагалася, бо й сама ще цього не знала.

— Мені хотілося б це знати, бо я сподіваюся прилетіти в Нью-Йорк завтра. Маю там залагодити кілька справ, а тоді поїду до Нассау, також у справах. Коли хочете, ви могли б теж поїхати зі мною й моєю секретаркою. Поніжилися б на сонці вісім днів.

Вісім днів на сонці! Перед очима в мене постав білий пляж, темно-синє море, гаряче сонце, що вигріває мої старі кістки. Гуркотливими містами я вже була сита по зав'язку.

— А що скаже Дюкре? — запитала я. — Мій редактор?

— Я йому зателефонував, як ми й домовлялися. Він вважає, що ви могли б використати своє перебування в Нью-Йорку, аби відвідати дві-три виставки художників, імена яких він мені назвав. Я гадаю — він спокійнісінько витримає вашу відсутність, якщо ви привезете йому кілька статей. Здається, він навіть сказав, що ця поїздка — щаслива нагода.

Я відчула справжню наснагу. Ця подорож, почата на межі абсурду й меланхолії, ставала потрібною, ба навіть захопливою, бо до неї додавалася несподівана приємність опинитися на березі моря. Я зовсім не знала Нассау. Ми з Аланом завжди купалися на забутих острівцях Карібського моря, переважно поблизу Флориди. З другого боку, я знала, що Нассау — податковий рай, і не було нічого дивного в тому, що Джуліус встановив там один зі своїх аванпостів.

— Тоді це було б ідеально, — погодилась я.

— Сподіваюся, цей відпочинок піде вам на користь, а може, й мені, — додав Джуліус. — Бо тут мені було кепсько, я навіть мало дуба не врізав.

Я не могла собі уявити Джуліуса не тільки в подібній драматичній ситуації, а навіть просто пригніченого. Легше, мабуть, можна було б уявити в такому стані бульдозер.

— Я скоро буду у вас, — сказав Джуліус. — За мене не турбуйтеся. Що ви робите сьогодні ввечері?

Я про це ще не думала і так йому й відповіла. Він посміявся й порадив раніше лягти і подивитися який-небудь фільм, щоб скоріше заснути. Потім нагадав, що я цілком можу покладатися на Мартена, портье готеля, розповів новини про Дідье, якого, здається, мені тут бракувало, повідомив, що в його кімнаті тут я можу знайти кілька цікавих книжок, ніжно побажав мені доброї ночі, одне слово, втішив мене.

Я замовила по телефону легеньку вечерю, знайшла в другій кімнаті книжку Малапарте і скористалася зі свого піднесеного настрою, щоб розібрати багаж. За кілька кварталів од мого готелю, випроставшись на ліжку в тиші лікарняної палати, нетерпеливо чекав, поки мине ніч, зламаний молодик. Я на хвильку уявила це нескінченно довге чекання в темряві, профіль, обернений до стелі, втоплене в подушках обличчя, підсинене бородою, а тоді поринула в книжку й забула про все, крім дикого світу «Капуту». То був важкий день.

Назавтра вранці, перше ніж поїхати до лікарні, я пішла на виставку Едварда Гопера, американського художника, якого я особливо люблю. Цілу годину я замріяно блукала перед його меланхолійними картинами, населеними самотніми людьми, а тоді надовго затрималась перед картиною «Дозорці моря», де зображено чоловіка й жінку, що, ніби зовсім чужі одне одному, сидять поряд біля кубічного будинка і дивляться на море. Мені здалося, ніби я бачу лаконічну й жорстоку ілюстрацію до нашого спільного життя з Аланом.

Він був поголений, обличчя не таке бліде, як учора, відблиск безумства й благання зник з його погляду. Його змінив інший відсвіт, який я одразу впізнала: відсвіт недовіри та гніву. Я ледве встигла спокійно сісти.

— Отже, ти пішла з нашого дому і тепер мешкаєш у Джуліуса А. Крама? Він приїхав разом з тобою?

— Ні, — відповіла я, — але він запропонував мені оселитися в його апартаментах у готелі «П'єр», а що ми з твоєю матір'ю, як ти сам знаєш, не в дуже добрих стосунках, то...

Він не дав мені скінчити. Його щобики пашіли, очі виблискували. Я ще раз із сумом побачила, до чого доводять його ревності. Є дивне поріддя людей, — і їх більше, ніж гадають, — які можуть віднайти силу й рівновагу тільки в боротьбі з іншими.

— А я, дурень, гадав, — промовив він, — що ти так швидко прилетіла, аби побачити мене. Та він же, ясна річ, не такий осел, щоб лишити тебе саму на два дні. Коли він буде тут?

Я була в розпачі. Я ненавиділа його інтуїцію, хибну і несхибну водночас, — через неї я ніколи не могла переконати його в своїх добрих почуттях. Я знову потрапила в безвихідь, що так часто бувало протягом нашого шлюбного життя: завжди мене підозрювали і ніколи не знімали провини. Я спробувала жартувати, розповідала йому про Гопера, про Нью-Йорк, про літак, та він не слухав мене, вхопившись за нитку своїх колишніх докорів. Я з жахом і полегкістю водночас відзначила слушність власного рішення про розлучення. А це побачення перед розлукою, що зробило мене такою вразливою і так зворушило мене, — лише нещаслива пригода на рахунок мого милосердя, яке — я це добре знала — нездатне бути підґрунтям жодного чуттєвого зв'язку; такий зв'язок приречений на повільне вмирання і розклад.

— Зрештою, — зробила я останню спробу, — ти дуже добре знаєш, що між мною і Джуліусом немає близькості.

— Так, так, — мовив він, — ти мала її з гарнішими чоловіками в мої часи.

— Я не мала її ні з ким у твої, як ти кажеш, часи. А відомі тобі два прикрі випадки ти сам і спровокував.

— В усякому разі Джуліус А. Крам, на твою превелику радість, узяв тебе під свої крильця, під свої золоті крильця. І після цього, — додав він з несподіваною гіркотою, — ти ще хочеш, аби я втішався з того, що ти з ним не спиш! Ти бачиш його повсякчас, ти розмовляєш із ним, телефонуєш йому, ти йому всміхаєшся, так, усміхаєшся, ти розмовляєш з іншим чоловіком, а не зі мною! Навіть, коли він ніколи й пучкою мізинця не доторкнувся до тебе, це не може тебе виправдати.

— Ти волів би знов жити так, як ми жили останні тижні перед твоїм від'їздом. Оте животіння розшалених безумців у замкненій квартирі — мрія твого життя?

Він не спускав мене з очей.

— Так, — сказав він. — П'ятнадцять днів ти цілком належала мені, як належала на тих пустельних пляжах, куди я тебе завозив і де ти нікого не знала. Але наприкінці двох тижнів ти щоразу вже мала друзів поміж рибалок, відвідувачів кафе та офіціантів, і треба було тікати звідти. Так ми покинули Віргінські острови, Барбадос і Галапагоси, та є ще інші невідомі тобі острови, на які я завезу тебе силою, коли треба буде!

Він став якось дивно схлипувати, вкрився потом і дедалі більше нагадував справжнього божевільного. Я підвелася зі стільця, зовсім ошелешена. До палати нечутно, але швидко увійшла медсестра зі шприцем. А коли Алан став пручатися, з'явився санітар і знаком попросив мене вийти. Я прихилилася в коридорі до стіни з непереборним, як пишуть у романах, бажанням блювати.

Алан вигукував назви островів, бразільських пляжів, індійських провінцій. Голос його ставав дедалі пронизливіший, і я затулила вуха. Раптом запала тиша, і медсестра вийшла з палати — так само незворушна й спокійна.

— Він почуває себе добре, — сказала вона мені, але в її погляді я прочитала докір.

З мене було досить, я вже більше не могла. Я крутнулась на підборах і мовчки пішла геть з цієї клініки, хоч ноги вгиналися піді мною. Хоч би що казав Алан — я не повернуся ніколи, це неможливо, неможливо, і це слово билося мені в голові аж до апартаментів у «П'ері». Я штовхнула двері. Секретарка Джуліуса, яка розбирала валізи, збентежено глянула на мене. З кімнати вийшов Джуліус, і я з плачем кинулась йому на шию. Він був нижчий за мене на зріст, і я мусила трохи нахилитися, щоб притиснутись до нього. Певно, мій силует нагадував химерну зелену ліану, що спирається на міцний сухий пень.

Пляж у Нассау був білий і гарний, сонце палке, а вода прозора й тепла. Я проказувала це подумки, ніби заклинання, лежачи в гамаку й намагаючись повірити в те, що бачу. Я не забагатіла. Я не почувала себе щасливою — навіть фізично — на додачу до всього цього добробуту. Протягом трьох днів, що я була тут, якийсь підступний звір, причаївшись у моїй душі, раз у раз повторював: «Що ти тут робиш? Навіщо? Ти самотня». Але зрідка мені все-таки випадали хвилини щастя —

якогось дивного, майже метафізичного, коли тобі раптом, мов сліпучий спалах блискавки, сяйне, що життя — чудове, що все в ньому — таке, як має бути, що іншого годі бажати й чекати, що найдорогоцінніше в ньому — саме те, що ти існуєш. Іншим разом мені здавалося, що справжнє щастя криється в хвилинах, розділених з людьми. Для того, щоб відкрити, вловити молекули щастя, слід, очевидно, схрестити два погляди в одному мікроскопі чуття. Проте мій погляд зараз не спроможний був до творення сліпучих спалахів.

Джуліус, який не зносив спеки, вирішував і обговорював свої справи, сидячи в одному з розкішних салонів готелю, де підтримувався штучний клімат, а коли ми зустрічалися за столом у мадмуазель Баро, він завжди вітав мене з засмагою. Сам він був дуже блідий і втомлений. Ковтав силу-силенну ліків — білих, жовтих, червоних пігулок, які привіз із собою або накупив у Нью-Йорку. Час від часу владним жестом він наказував їх подати, і бідолашна мадмуазель Баро простягала ліки, кидаючи на нього занепокоєні погляди. Я й сама відчувала святобливий трепет перед ліками, але не говорила про це через певну стриманість, що давно вийшла з моди в наш час, коли кожен жваво розп'якує про свої фізіологічні відхилення. Така фармацевтична пристрась зрештою стурбувала мене, і я спитала в мадмуазель Баро, що саме ковтає Джуліус. Почувши у відповідь довжелезний перелік тонізуючих, снотворних і заспокійливих ліків, я зчудувалася. Невже Джуліус, цей могутній і невразливий бізнесмен, потребує заспокоєння? Невже мій покровитель сам прагне покровительства? Світ таки став догори ногами. Адже я знала — дев'ять десятих «споживачів», які живуть на землі, вдаються до цих засобів. І в тому, що Джуліус, переобтяжений справами, пригнічений самотністю, має в них потребу, була своя логіка. А втім, це перша ознака порушеної рівноваги, і саме це злякало мене. Проте, я була досить доросла, щоб розуміти: під бетоном завжди буває пісок, і навпаки — бетон під піском; так само — труднощі існування стосуються всіх. І я спробувала замислитися над дитинством і теперішнім життям, над суттю ества Джуліуса. В давні добрі часи я виявила б більше зацікавлення людиною, що зробила мені стільки добра.

Саме з цієї короткої миті гризот сумління, я стала все більше нудитися в цьому карикатурному Нассау, заповненому істеричними американками і знеможеними бізнесменами. На щастя, тут було безліч басейнів, де не треба боятися акул та мікробів, отож справжнє море ці люди залишили мені. Вічна самотність на пляжі, — хоч вона часом і гнітила, — заспокоювала мене, тамуючи луну Аланових зойків у лікарняній палаті, і я терпеливо чекала, поки моє тіло зіллється з навколишнім пейзажем, або поки ми повернемось до Парижа. Вечорами було чудово: просто на березі ставили столи, і невидимий піаніст грав, у супроводі банджо, давно відомі мелодії Кола Портера. По вечері дехто йшов полежати в гамаку й помилуватися морем, де місячне сяйво мерехтіло на темній воді під невгамовний шум хвиль. Отак якось увечері, коли раптом Джуліусові ні сіло ні впало закортіло послухати вальс Штрауса, я побачила на дерев'яній естраді біля самої води піаніста і вигукнула своє замовлення. Голос мій був трохи збентежений, бо піаніст видався мені напрочуд гарним: дуже чорнявий, дуже тонкий, дуже безтурботний, дуже певний себе... Ми обмінялися одним із тих відвертих поглядів, що ними я за все життя хіба кілька разів обмінялася з чоловіками. Такі погляди мають продовження або не мають його, але щоразу вони — знаки визнання. Піаніст заграв віденський вальс, я

відразу пішла геть, всміхаючись на свою безпутність, — минулу чи майбутню, — і незабаром про все забула. І все-таки цей погляд був подарунком — я знов на мить відчула, що я жінка, отже — що я живу.

А другого дня Джуліус упав на пляжі: підійшов до мого гамака, пробурмотів щось про спеку і раптом упав горілиць. Він лежав біля моїх ніг у своєму куцому темно-синьому піджаку, краватці й сірих штаних — на щастя, він не любив ні бермудок, ні тенісок, що їх понатягали на себе кілька мешканців готелю, хворих на задишку. І мені на хвилю здалося, що це мале темне тіло, простерте на сліпучому пляжі, перенесене сюди з сюрреалістської картини. Я кинулась до нього, ще хтось підбіг, і ми перенесли Джуліуса до кімнати. Лікар говорив про перетому, про тиск, і я цілу годину чекала разом з мадмуазель Баро, поки він оговтається. Коли нарешті Джуліус покликав мене, я увійшла в кімнату й присіла на ліжко в ногах, повна жалю до нього, наче до малої хворої дитини. В сірувато-жовтій піжамі, з голою шиєю і блакитними очима, без окулярів, він здавався таким беззахисним, таким схожим на стару дитину, аж я на мить відчула докір сумління за те, що не принесла йому на розраду іграшку або сухе тістечко.

— Я шкодую, — проказав він, — що налякав вас.

— Дуже налякали. Ви повинні відпочивати, Джуліусе, гуляти над берегом, купатися.

Він зашарівся.

— Я завжди боявся води, — признався він. — Правду кажучи, я не вмю плавати.

Я зареготала — такий у нього був скривджений вигляд.

— Завтра я вас навчу плавати, у басейні, — пообіцяла я. — В усякому разі сьогодні ви не працюватимете — спокійно лежатимете в гамаку поряд зі мною і милуватиметесь морем. Ви ж навіть не знаєте, яке воно на колір.

Я здавалася сама собі співробітницею Армії Спасіння, але він цього, очевидно, не думав, бо кволо кивнув головою, радий з того, що бодай раз хтось вирішив за нього якусь дрібницю. Залежність, як і незалежність, — одна з потреб людини... З дозволу лікаря й за допомогою мадмуазель Баро ми покладали Джуліуса, закутаного в ковдру, у глибокий гамак, в якому він наполовину потонув. Я лягла в свій гамак і розгорнула книжку, гадаючи, що він стомився і йому не хочеться розмовляти.

— Ви читаете? — спитав він ту ж мить жалісним голосом.

— О, ні! — нахабно збрехала я і закрила книжку.

Треба було з ним погомоніти. Я почала з короткого казання про шкоду, що до неї спричиняється надмірне вживання ліків, та мене відразу урвав той самий жалісний голос. Я бачила тільки пасмо його волосся, ковдру й руки, що вчепилися в гамак, ніби він був хистким човником-каное.

— Вам нудно?

— О ні, — сказала я, — чого б це мені було нудно? Тут гарно, і я люблю нічого не робити.

— Я завжди боюся, щоб вам не було нудно, — вів далі Джуліус. — Це було б жахливо для мене.

— Чому? — жваво запитала я.

— Бо від того часу, як я з вами познайомився, мені ніколи не було нудно.

Я муркнула стримано: «Це дуже мило з вашого боку», вгадуючи продовження його тиради.

— Відтоді, як я з вами познайомився, — чула я голос Джуліуса, приглушений несміливістю чи ковдрою, — відтоді, як познайомився з вами, я вже не почуваю себе самотнім. Я завжди був дуже самотній, безперечно, з власної вини. Я не вмію розмовляти з людьми: я їх або боюся, або не люблю. Надто жінок. Вони гадають, що я прагну чогось надто простого, надто пересічного. А може, я такий пересічний з жінками, не знаю.

Я затамувала подих.

— А може, — всміхнувся він, — я завжди захоплювався лише пересічними жінками. До того ж я такий заклопотаний своїми справами. У цій сфері, знаєте, ніколи не маєш спокою. Коли відриваєшся від справ, усе йде погано; треба постійно бути на місці й брати на себе рішення, навіть якщо це вам не подобається. Ніхто не знає, як це набридає.

— Від вас залежить чимало людей. Природно, що це вас турбує.

— Певна річ, — погодився він, — люди залежать від мене, але я не залежу ні від кого. Я не працюю ні на кого. Колись я вам казав, що замолоду був бідний. Але не думаю, що я тоді був самотніший чи нещасливіший.

Цей тихий сумний голос, що чувся з глибини надто великого гамака, збудив у мені несподівану ніжність і жаль. Я спонукувала себе до поважності, викликала в уяві образ грізного фінансового магната, відомого цілому Парижу, намагалась уявити його пронизливі очі й незаперечний тон, але не спроможна була побачити нікого й нічого, крім малого чоловічка в темно-синьому піджаку, що впав під палючим сонцем.

— Чому ви так і не одружилися? — спитала я.

— Мені хотілося цього лише одного разу. З тією молодого англійкою, ви пригадуєте? Я довго відкладав, і до того ж це було надто легко. Знаєте, я був дуже багатий...

— Напевно, знайшлись би жінки, які любили б вас і не за це, — сказала я.

— Не думаю. А може, я несправедливий до них.

Він замовк, а я відчайдушно підшукувала якісь слова, що не нагадували б загальники або пустопорожні підбадьорювання, але так і не знайшла нічого.

— От чому, — знову заговорив Джуліус, і голос його ставав усе тихішим, — з тих пір, як ми познайомилися, я почуваю себе майже щасливим. Я маю таке враження, ніби дбаю про вас, ніби нарешті я турбуюся про когось. Про це важко говорити, але коли ви прийшли другого дня до «Г'єра», коли ви плакали й дозволили мені втішати вас, — господи! — я розумію, що це жахливо, але давно вже я не був такий щасливий.

Я мовчала, скам'янівши, знерухомівши. Я відчула, як по спині мені скотилася краплина поту, і заплющила очі, ніби те, що я його не бачу, могло перешкодити мені його чути. Разом з тим я розуміла, що, починаючи з нашої першої зустрічі в Альфернів, з тієї секунди, коли я опинилася перед очима Джуліуса А. Крама, я чекала цього моменту. Моя щирість звалася лицемірством, моя безтурботність була сліпа.

— Правду кажучи, — мовив Джуліус, — не знаю, що було б зі мною, якби я вас втратив.

Хіба я могла відповісти йому, що, нічого не маючи, не можна нічого втратити. Адже я з ним подорожувала, прогулювалася майже щовечора, і коли мені було нудно, кликала саме його, розраховувала саме на нього. Відсутність фізичного володіння не перешкоджала йому мати відчуття володіння морального, може, навіть воно виявлялося ще бурхливіше. Заперечувати таку можливість — жорстоко й нерозумно. Можна любісінько ділити з кимось життя, не ділячи з ним ліжка, — навіть коли це не модно, і, як то кажуть, негарно виглядає. Насправді ж я почувала себе більш винною за те, що наперед відмовила йому в фальшивому дарові, яким є моє легке, доступне, реальне тіло, дароване багатьом іншим чоловікам. І я зробила останнє зусилля полегшити становище:

— Але ж не йдеться про те, що ви мене повинні втратити, Джуліусе...

Він урвав мене.

— Я хотів би, щоб ви зрозуміли моє найзаповітніше бажання — одружитися з вами.

Я випросталася в гамаку, вражена цими словами, тоном, думкою, вражена тим фактом, що це визнання вимагає моєї відповіді, а я не хочу завдавати йому болю своєю відмовою. І знову я відчула себе нищою, оточеною безжальними дулами почуттів, яких я не поділяла.

— Не відповідайте мені, — поквапився застерегти Джуліус, і з його тону я зрозуміла, що він злякався не менше, ніж я, — я нічого від вас не вимагаю, ніякої відповіді. Просто я хотів, щоб ви це знали.

Боячись зронити слово, я впала у свій гамак, стала шукати сигарети й раптом подумала, що піаніст уже давно грає. Зараз — я впізнала мелодію — це був «Синій каприз», і стала машинально пригадувати слова.

— Піду ляжу, — мовив Джуліус, — даруйте, я трохи втомився. Повечеряю в ліжку.

Я промурмотіла: «На добраніч, Джуліусе», — і він пішов з ковдрою під пахвою, залишивши пляж, море і свою любов біля моїх ніг, отже, кинувши мене геть знищеною.

За годину я зайшла до порожнього бару й вихилила два «плентерспунші». Через десять хвилин з'явився піаніст і попросив дозволу почастивати мене ще одним. За півгодини ми вже знали одне одного на ймення, а ще за годину я лежала гола поряд із ним у його бунгало. На годину я забула про все, а потім крадькома пішла до себе спати, наче невірна дружина. Не дуже благородно, певна річ. Але я не обдурила себе: моє тіло було сите і щасливе, і це було такою ж реальністю, як і голод мого серця.

У цей перший весняний вечір Париж сяяв вогнями. Його блакитно-золоті будівлі були такі ж неловимі, як і ліхтарі. Мости, здавалося, зависли в повітрі, пам'ятники пливли над площами, а пішоходи літали, наче в них вирости крила. У незвичайному піднесенні я зайшла в магазин квітів, і до мене, загавкавши, підбігла такса. Мабуть, вона й була тут господинею. Трохи зачекавши, я спитала в такси, скільки коштують тюльпани або троянди. Я ходила по магазину, називаючи їй рослини, а вона дріботіла за мною, підгавкуючи і помітно радіючи цій розвазі. І от коли я саме виголошувала патетичну промову про красу нарцисів, хтось постукав у вітрину. Я озирнулася й побачила чоловіка, що, сміючись, стукав себе пальцем по лобі. Моя пантоміма з собакою, яку він

спостерігав хвилин п'ять, здалася йому кумедною, і я відповіла йому усмішкою. Ми дивились одне на одного крізь вітрину, залиту останніми сонячними променями, і під голосний гавкіт такси Луї Дале штовхнув двері, узяв мою руку в свою й потиснув її. Він був наче ще вищий від того, яким я його запам'ятала.

— Тут нікого нема, — сказала я, — це дивно, бо магазин відчинено.

— Нам нічого не залишається, як узяти собаку й троянди, — вирішив він.

І він узяв із вази троянду, простяг її мені, а такса, замість обуритися крадіжкою, замахала хвостиком. Проте ми лишили її на посту і вийшли на сонце. Луї Дале й досі тримав мене за руку, і це здавалось мені цілком природним. Ми вийшли на бульвар Монпарнас.

— Я страшенно люблю цей квартал, — признався він. — Це один з небагатьох кварталів, де можна побачити жінок, що купують квіти в собак.

— Я гадала, ви в селі. Дідьє казав, що ви — ветеринар.

— Я часом приїжджаю до Парижа, щоб зустрітися з братом. Сядьмо?

І не чекаючи на мою відповідь, він посадив мене за столиком на терасі кафе. Він поклав мою руку на мої коліна й дістав з кишені пачку сигарет. Невимушеність його жестів мені дуже подобалася.

— До речі, — сказав він. — Я щойно приїхав і ще не бачив Дідьє. Як йому ведеться?

— Я й сама приїхала лише два дні тому.

— Де ж ви були?

— У Нью-Йорку, а потім у Нассау.

Якусь мить я чекала, що він заговорить про Джуліуса так само гостро, як за нашої першої зустрічі, але він не заговорив. Він здавався безтурботним, щасливим, спокійним; і ніби навіть молодшим.

— Справді, — зауважив він, — ви така засмагла.

І, повернувшись у мій бік, став мене розглядати. Очі йому засвітились.

— То була тривала подорож?

— Мені треба було навідати хворого чоловіка...

Я спинилася. Мені раптом здалося, що та нью-йоркська клініка, той бездоганно білий пляж, непритомний Джуліус і надто гарне обличчя піаніста — лише уривки давнього потьмянілого кольорового фільму. Я й справді нічого не бачила, крім обличчя Луї, сірого тротуара й дерев, що мирно зеленіли вздовж бульвару. Вперше після повернення відчула: це — моє рідне місто. Все так змішалось за останній час. І розмова з Джуліусом у літаку, в якій він просив забути ті кілька хвилин на пляжі, коли він не володів собою, і напрочуд сердечний прийом у Дюкре, мого редактора, і полегшене зітхання Дідьє по телефону, — все це спричинилося до того, що мною опанували безладдя і сумнів. Я втекла була в «статус-кво», підказаний Джуліусом, але всі ці тижні плуталася в сум'ятті й журбі, і тільки оце зараз вони зникли — зараз, коли в моє життя водночас увійшли такса та Луї Дале.

— Я дуже хотіла б мати собаку, — сказала я.

— У мене є друг у Версалі, — сказав Луї, — і в його собаки недавно з'явилися цуценята. Дуже гарні. Я привезу вам одного.

— Якої породи?

Він засміявся.

— Дивовижної, — напіввівчарка, напівмисливський. Завтра самі побачите. Я завезу вам цуценя на роботу.

Я занепокоїлася.

— Але ж йому треба робити щеплення проти хвороб, треба...

— Авжеж. Не забувайте, що я — ветеринар...

Він жартома змалював мені всі злигодні, що чекають на мене як на власницю собаки, і я сміялася й жахалася водночас. Час не плив, а летів. Був уже початок восьмої, я мала обідати в тієї ж самої мадам Дебу, і це здалося мені ще більшою мукою, ніж завжди. Я любісінько просиділа б вечір отут, у кафе, розмовляючи про собак, котів та кіз і споглядаючи, як вечір огортає місто. Але треба було йти в той гурток пліткарів, напевно збурених звісткою про мій і Джуліусів медовий місяць на прекрасному острові Нассау. Я потисла руку Луї і з жалем пішла. На розі обернулася — він сидів у тій самій позі, за тим самим столом, трохи відкинувши голову, і дивився на дерева.

Джуліус чекав на мене в моєму маленькому салоні, і я квапливо подалася до ванної підмалювати очі і дбайливо причинила двері. Якби в мене сидів хтось інший, я б їх не зачиняла, щоб розмовляти з гостем. але остання пропозиція Джуліуса, його прохання одружитися збудили в мені рефлекс лякливої дівчини. Цілковита відсутність небезпеки робила небезпечним усе. І ще дужче дратувало те, що хоч я не збиралася подібатись чоловікові, який чекав на мене, я зовсім не подобалася собі, дивлячись у дзеркало. Ось чому я переступила поріг салону мадам Дебу в кепському настрої. Вона поллила назустріч, вихваляючи мій гарний вигляд і непокоячись блідістю Джуліуса. Мабуть, йому в його віці не йдуть на користь любовні забавки на далеких островах... Усе це було, певна річ, інсинуацією, але я відразу стурбувалася й розлютилась. Роль молодого утриманки я змінила на роль жінки-вампи. Може, це й більш хвилюючий персонаж, але він мені теж не подобався. Я оглянула салон і впізнала чимало облич, на яких прочитала цікавість та іронію. Далєбі, я таки ставала параноїчкою. До того ж мадам Дебу, перехопивши мій погляд, поквапилася сказати, що «любого Дідьє, на жаль, нема серед нас, бо він обідає в родинному колі». Я на якусь мить уявила їх обох — Дідьє та Луї, — як вони бродять паризькими вулицями, щасливі, що зустрілися, що мають вільний вечір, — і мене поїняла шалена заздрість. На біса мені всі ці розлючені старигани? Втім, щодо цього я трохи перебільшувала. Середній вік гостей був не такий уже й високий, а їхні почуття не такі вже й низькі. Навпаки, у салоні витав дух загального вдоволення. Бо коли бажати побачити в себе Ірен Дебу — верх марнолюбства, то бути запрошеним до неї — щось незрівнянно більше. Між двома цими явищами була істотна різниця, і її відчували всі. В деяких паризьких домах цього вечора панували пригніченість або лютість. Втім, я була в захваті від глибоко продуманого вибору мадам Дебу: декого з постійних гостей було виключено з товариства, декого з суперників — запрошено; декого із знаменитостей обминули, зате запросили декого з провінціалів. Неспроможний дошукатися причин її милості чи немилості, кожен був подвійно вражений: невблаганна Ірен Дебу здіймала скіпетр доброї настрою і тим самим утверджувалася як справжня можновладарка. До того ж вона давала привід так думати, бо була веселіша й балакучіша, ніж будь-коли; вона ніби полагіднішала завдяки успіхові своєї озлобленості. І коли якась молода нерозважлива жінка необережно спитала, чи буде цього вечора в Ірен Дебу подружжя Х, господиня відповіла: «Певна

річ, ні!» — і чутка про це рознеслася зі швидкістю блискавки, вразивши всіх. І це «певна річ, ні!», хоча й було звичайною демонстрацією сили, викреслило прізвище Х з багатьох записників на цілий сезон.

Я помітила все це мимохідь, але звичний для мене веселий настрій зник. Я вислухувала компліменти про мою засмагу, усміхалася й почувала себе старою. Я пригадувала, як поверталася з відпусток, коли була молодша, з якими насмішками і глузуванням порівнювала своє обличчя та руки з обличчями й руками дівчат і хлопців мого віку. Я часто бувала переможницею в ті роки, бо фанатично любила сонце. Та цього вечора, хоч я безперечно була попереду, — в цьому не було ніякого присмаку тріумфу. Я повернулася не з тенісних чи волейбольних кортів Аркашону чи Андаю, я повернулася з гамака, що його запропонував мені багатий претендент на пляжі Нассау. Я надміру засмагла не від стрибків за м'ячем, плавання чи від якихось витівок, а пересмажилася від утоми і лінощів. Мое тіло витратило свою енергію тільки один раз, в обіймах красеня-піаніста. Авжеж, я потроху старіла, і якщо так і далі йтиме, за кілька років я куплю собі отой несправжній велосипед, що їх встановлюють у ванних, і щодня крутитиму педалі протягом півгодини чи години, спускаючися з уявних пагорбів і завжди переслідуючи на цих кумедних підпорах спогади моєї бурхливої молодості. Раптом я побачила саму себе, схилену над тим велосипедом; видовище було таке кумедне, що я мало не розреготалася. Прекрасний об'єкт для сміху... І чому всі оті люди, що так вигідно вмостилися на диванах, не сміються самі з себе, і з цих диванів, і зі свого добробуту, і з господині дому, і зі свого та й мого існування? Мій співрозмовник, що розводився про красу островів Карібського моря, затнувся і глянув на мене з докором.

— Чого ви смієтеся?

— А ви чого смієтеся? — зненацька відповіла я.

— Я не сказав нічого смішного...

Це була свята правда, але я не дала йому довго говорити. Безпідставна зарозумілість завжди була мені неприємна. Аж тут відчинилися двері до їдальні, й ми посідали до столу. Я опинилася ліворуч од Джуліуса, а він, у свою чергу, сидів ліворуч од мадам Дебу.

— Я не хотіла вас розлучати, — сказала вона своїм славнозвісним «півголосом», який зринав над десятьма головами, і вже за мить я ненавиділа її так люто, що навіть її знаменитий відвертий погляд затремтів під моїм. Вона відвела очі й усміхнулася в порожнечу, чого ніколи з нею не було. Ця усмішка адресувалася мені, я це знала, і означала вона: «Ти ненавидиш мене, а я радію, отже — за нас обох!» Коли її погляд повернувся до мене, безневинний і неухвально, я й собі усміхнулася і схилила голову на знак мовчазного тосту, якого вона не зрозуміла. А я думала: «Прощай, більше ти мене не побачиш, мені остогидли і ти, і твоє оточення; як на мене, це гірше від ненависті». Я майже не шкодувала, прощаючись отак, бо, зрештою, її маніакальна сила, її пристрасть до переслідування, її спритність і швидкість у використанні відточеної зброї для здійснення дрібненьких намірів надавали їй вигляду, гідного водночас і жалю, і подиву.

Обід, здавалося, не скінчиться ніколи. В салоні я підійшла до вікна, вдихнула холодного, різкого нічного повітря, цього невблаганно самотнього вітру, який підкоряє собі місто, летячи над сонними людьми, дратуючи безсонних і навіваючи мрії про сільське життя всім очма-

нілим од сну або вина. А для мене в цьому застиглому салоні, сповненому лицемірства, цей одвічний жорстокий вітер, що прилинув з незнаної галактики, був єдиним вірним другом, єдиним неспростовним доказом мого існування. Коли він ущух і волосся знов упало мені на чоло, мені здалося — ось зараз розірветься моє серце і я вмру. Вмру — а чому б і ні? Я жила тому, що певний чоловік і певна жінка кохали одне одного тридцять років тому. Чому ж не наважитись умерти, тому що тридцятьма роками пізніше певна жінка — тобто я — не кохає нікого, отже, не бажає давати життя новому гостеві? Міркування, які найперше спадають на думку, хай і позначені найпласкішою логікою, ці міркування, часто бувають найрозумніші. Досить побачити, до якого безладдя доходить суспільство, де панує напівнаука, напівмораль і напівлогіка. Щоб люди думали про це, щоб вони це чули, вітер несе тисячі розпачливих, спраглих, перестрашених голосів, тисячі голосів живих, далеких і близьких, проте їхня кількість і одноманітність роблять із них щось крижане, мовчазне й порожнє, мов великий айсберг або референдум. Думки мої блукали світами, і я не відчувала від того ніякої прикрості: я навіть усміхалася часом на чиесь зауваження, дякувала за сірника, іноді промовляла яке слово, що нічого не означало, проте підтримувала розмову. Я була далеко-далеко від цих людей. Але не вище від них, на жаль. І ця відстань змушувала мене більше сумніватися в моїй здатності розуміти цих людей, аніж у якостях їх самих, таких, зрештою, які вони є. Судити їх? Але в ім'я кого, в ім'я чого? І хоча я почувала в той вечір, що мені негайно треба піти від них, я ніяк не могла пояснити собі, чому саме; чи не був це якийсь різновид моральної задухи, астми, провина за яку лежала тільки на мені? Щоправда, я нічого не розуміла в їхній системі першостей, успіхів та поразок, і не мала анінайменшого бажання її зрозуміти. Треба було визволятися, прориватися. Є такий термін у регбі, і я з ним цілком згодна: граючи швидких нападаючих усю свою юність, а в розпал гри з Аланом «упертих воротарів», тепер я, діставши хворобу серця, вибуваю з гри. Я залишаю зелене, але вже трошки пожовкле поле, без судді і без правил, які були моїми. Я стала самотня, я стала нічим.

Джуліус урвав цей політ. Він був поряд і мав похмурий вигляд.

— Цей обід видався вам задовгим, правда? Ви замріялись, чи не так?

— Я вдихнула повітря ночі. Дуже його люблю.

— А я питаю себе, чому саме.

В його тоні вчувалася ворожість, і це мене збентежило.

— У мене вночі буває враження, ніби вітер зринає з поля, пролітає над холодною землею, над деревами, над північними берегами... Це так утішно...

— Він пролітає над землею, начиненою тисячами трупів, над деревами, що живляться ними, пролітає над гниючою планетою, над берегами брудного моря... Ви й це вважаєте втішним?

Я спантеличено дивилася на Джуліуса. Ніколи не помічала я в нього найменшої ліричності, а коли вона навіть і виявлялася, то це була лише умовна ліричність: льодовики, едельвейси, незайманість природи. Ніжні почуття були, на мою думку, несумісні з могутністю ділової людини. Зрозуміло, моя система міркувань була надто стереотипна й елементарна. Він подивився на мене й усміхнувся:

— Наша планета хвора, кажу я вам. І цей салон, який ви знева-

жаєте,— лише невеличкий чиряк серед всесвітнього розкладу. До того ж один із найменших, запевняю вас.

— Ви жартівник,— промурмотіла я, трохи відхилившись.

— Ні,— сказав він,— я не жартівник. І ніколи не був жартівником.

І пішов. Я сиділа на дивані й дивилася вслід; окуляри його блищали проти світла, а невисока постать трималася рівно. Він не мав нічого спільного з Джуліусом А. Крамом з Нассау, який лежав на пляжі на ясно-синьому тлі неба і скаржився на те, що його забули, запхавши у глибокий гамак. Ні, тут, у цьому салоні, швидкий і холодний, більш зневажливий, ніж завжди, він навіював жах. І тут я нарешті зрозуміла, чому люди звичайно трохи задкують, коли він наближається.

Назавтра близько п'ятої години вечора мені сказали, що біля входу до редакції на мене чекає чоловік із собакою. Я поспішила до них. Вони справді були там — і чоловік, і собака, один із них тримав другого, і стояли вони проти світла чи скоріше проти сонця перед широким вікном, що було водночас і дверима. Я підійшла до них — і мене ту ж мить підхопив вихор із шерсті й гавкоту. Я сперлася на руку Луї і якусь мить ми могли б правити за картину сім'ї, що знову з'єдналася на вокзальному пероні. Собака був жовто-чорний з великими лапами, він облизував мене так ретельно, ніби протягом двох місяців — з дня свого народження — тільки й чекав тієї хвилини, коли зустріне мене. Луї всміхався, і я була така заворожена, така переповнена цією несподіванкою, що і його поцілувала. Пес люто загавкав, і працівники журналу повискакували з-за своїх столів, щоб побачити його. Після зливи вигуків: «Який гарненький! Які здоровезні лапи! Надзвичайне створіння!» тощо, після витівок песика під столом отетерілого Дюкре, Луї взяв ініціативу в свої руки.

— Треба купити йому нашійника і поводок. А ще мисочку і матрацик. І зрештою підібрати ім'я. Ходімо.

Це й справді здалося мені справою значно важливішою, аніж пу-стопорожня стаття, над якою я мучилася від самого обіду. Ми рушили. Луї тримав собаку під пахвою, а мене — за руку. Було видно з усієї його поведінки: собака і я повинні йти з ним заради власного добра. Ми упхалися в його сірий «пежо», він посадив собаку мені на коліна і, перше ніж зрушити з місця, переможно глянув на мене.

— Невже,— сказав він,— ви гадали, що я не повернуся? Ви були дуже здивовані, коли побачили мене.

Насправді я була здивована не тим, що побачила його, а тим, що повернулося щастя, якого я сподівалася. Побачивши Луї з цим собакою під вікном, я пережила дивне враження: начебто я раптом віднайшла свою сім'ю. Але про це я йому не сказала.

— Ні, я була певна, що ви прийдете. Ви не належите до тих людей, що кидають обіцянки на вітер.

— Ви глибокий психолог,— сказав він сміючись.

Ми проминули чимало вулиць, перш ніж знайшли намічену крамницю. Париж був голубий, м'який, він муркотів; собака лашився до мене — і яка ж м'яка була в нього шерсть! Я йшла, мов зачарована. На площі Інвалідів ми дозволили йому трохи побігати. Він гасав за голубами, десять разів обкрутив повідець навколо моїх ніг — словом, як міг, показував, що йому дуже добре й радісно жити на цім світі. Мені нестерпно хотілося сміятись, а за мить я впадала в розпач. Що я роблю? Луї усміхався. Моя розгубленість явно тішила його.

— Ну,— сказав він,— нарешті ви будете за когось відповідати. Його доля залежатиме від вас. Життя ваше зміниться. Вам це до вподоби?

Я дивилась на нього з підозрою, питаючи себе, чи не натякає він на Джуліуса. Може, він здогадується, що моє життя — це життя дичини, на яку полюють, і що мені подобається тікати від ловців?

Ми прийшли до мене додому. Я показала собаку консьєржці; вона, на відміну від мене, аж ніяк не була в захваті. Ми посідали в кімнаті, і собака став шматувати килим на підлозі.

— Що ви збиралися робити ввечері? — спитав Луї.

Його питання стурбувало мене. Адже я мала піти з Джуліусом та Дідьє на приватний перегляд фільму. То як — покинути собаку вдома чи взяти його з собою? Я б воліла взяти. Луї мовби читав мої думки.

— Якщо ви залишатимете його самого, він витиме,— сказав він.— І я теж.

— Себто як?

— Кажу вам, якщо ви сьогодні ввечері залишите нас отут, він люто гавкатиме, а я, замість вгамувати його, сам горлатиму. Завтра хазяйка викине вас за двері.

— Ви можете запропонувати щось інше?

— Аякже. В мене є план. Ми відчинимо вікно, бо надворі тепло, і пообідаємо собі тут утрюх — треба ж мені й собаці призвичаїтися до вашого нового життя.

Він, безперечно, жартував, проте вигляд мав вельми рішучий. Але я не здавалася.

— Мені треба поговорити по телефону. Бо те, що я роблю, суперечить усякому глузду.

Кажучи так, я усвідомлювала, що й сама мріяла про такий вечір, який він мені запропонував. Певно, я була досить розгублена, бо він засміявся і встав з-за столу.

— Ну, гаразд, телефонуйте, а я тим часом піду куплю собачих консервів на трюх.

Він зник. Я на мить отетеріла, але собака підбіг до мене, стрибнув мені на коліна, розкуйовдив мою зачіску, і цілих десять хвилин я дивилася на нього, говорила, який він гарний, чарівний, розумний,— одне слово, поводитилась мов несусвітна дурепа. Тут мене покликали до телефону. Я почула тихий сухуватий голос Джуліуса — вперше, відколи ми познайомились, не бадьорій, а розгублений.

— Джуліусе, мені дуже шкода, але сьогодні я не зможу прийти.

— Ви недобре себе відчуваєте?

— Ні, але я маю собаку.

Якусь мить він мовчав.

— Собаку? Хто вам подарував собаку?

Дивак! Хіба я не могла купити або підібрати десь собаку? Аж ні — він переконаний: все, що я маю, кимось мені подаровано. Він абсолютно певен, що я нічого не здатна придбати сама; правда, в цьому конкретному випадку так воно й було...

— Собаку привів до мене на роботу брат Дідьє, Луї Далє.

— Луї Далє? — перепитав Джуліус.— Ветеринар? Ви з ним знайомі?

— Трохи,— відповіла я непевно.— В усякому разі собака тепер у мене, і я не можу кинути його, він витиме... Витиме,— повторила я.

— Та це ж просто смішно,— сказав Джуліус.— Хочете, я дошлю мадмуазель Баро, і хай вона опікується вашим собакою.

— В обов'язки мадмуазель Баро не входить сидіти з моїм собакою. До того ж треба, щоб він знав тільки мене.

— Все це видається мені дуже дивним,— сказав Джуліус.— Отже, я приїду по вас за годину...

— О ні! — вигукнула я.— Ні...

Я відчайдушно шукала якір порятунку. Якщо тут з'явиться владний, певний себе Джуліус — всьому кінець. Собаку буде відвезено до собачарні, певно, в Нейї, я піду з Джуліусом у кіно, а Луї — я знаю! — поїде додому, на село, і більше я його не побачу. Ні, це жахливо; цього не можна допустити.

— Ні,— відказала я.— Я піду погуляти з собакою і дещо купити для нього. Я вже виходжу.

Джуліус мовчав.

— А якої породи цей пес? — спитав він за хвилику.

— Не знаю, він жовтий з чорним. Якоїсь невизначеної породи.

— Чому ви не сказали мені, що хочете собаку? Я знаю найліпші розплідники.

Голос його звучав докірливо. Це почало мене дратувати.

— Так уже вийшло, нічого не поробиш,— сказала я.— Даруйте, Джуліусе, собака гавкає до мене. Побачимося завтра.

Він відповів «гаразд» і поклав трубку. Я полегшено зітхнула, метнулася до ванної, натягла светр і штани, розшукала повідець для собаки і зробила собі макіяж «під хлопця». Наспівуючи якусь пісеньку, я відчинила вікно, ввімкнула програвач, поставила на стіл гри тарілки. Мені було добре. Бо ж я — вільна, бо маю цуценя, бо зараз прийде чарівний незнайомиць і нагодує нас. Вже дуже, дуже давно не проводила я вечір з незнайомим чоловіком, який мені подобався і був моїм ровесником. Відтоді, як я спізналася з Аланом, у мене було хіба що кілька пригод, на взірць отої, з піаністом у Нассау. Так, уперше за п'ять років я чекала побачення, і серце в мене калатало — я хотіла цього побачення.

О десятій годині собака нарешті заснув, і Луї розговорився.

— Мабуть, я здався вам дуже брутальним — тоді, в барі, як ми побачилися вперше. Знаєте, ви відразу впали мені в око, і коли я дізнався, що ви — Жозе, тобто молода жінка, про яку мені розповідав Дідьє і яка належить до ненависного мені середовища,— я відчув себе ошуканим і так розшаленів, що сам на себе здивувався.

Він замовк і раптом повернувся до мене.

— Справді, коли ви тільки увійшли до бару і я простяг вам газету, я подумав, що настане день, коли ви будете моєю, а за три хвилини виявилось, що ви належите Джуліусові А. Краму,— і я просто знетямився — від ревнощів і від того, що мене ошукано.

— Швидкий ви! — сказала я.

— Так, я завжди був швидкий, надто швидкий. Коли померли мої батьки й лишили нам великий магазин меблів, я вирішив оддати його Дідьє, щоб він займався і рекламою, і комерцією. А я взявся вивчати ветеринарію, а потім практикував у Солоні, і досі там живу, і це мені подобається. Дідьє любить Париж, виставки і всіх тих людей, яких я терпіти не можу.

— Що ви їм можете закинути?

— Нічого певного. Вони — мертві. Вони не живуть, а лише функціонують завдяки своєму багатству, своїй славі. І, як на мене, вони небезпечні. Їхня активність позбавляє людей свободи і щастя.

— Коли від них не залежиш, то й свободи не втратиш,— сказала я.

— Від людей, з якими живеш, завжди залежиш. Ось чому я вжахнувся, дізнавшись про ваш зв'язок з Джуліусом А. Крамом. Це чоловік і крижаний, і шалений воднораз...

— Але ж я не маю зв'язку з Джуліусом А. Крамом,— перепинила я Луї.

— Сподіваюсь, тепер не маєте.

— До того він завжди прекрасно поводився, був дуже люб'язний зі мною і нічого від мене не вимагав.

— Кінчиться тим, що ви мене переконаєте, ніби вам дванадцять років. Далєбі, я нагодився вчасно, щоб попередити вас про навісну загрозу.

Він простяг до мене руки і міцно пригорнув до себе. Серце в мене мало не вискакувало з грудей. Він міцно обійняв мене і на мить застиг, притиснувшись щокою до мого лоба. Я відчула — він тремтить. Він став мене цілувати. І в нашій крові засурмила в тисячі своїх сурм, забрила в тисячі своїх там-тамів жага, і насолода проспівала нам вальс тисячами своїх скрипок. А потім, уночі, лежачи одне біля одного, ми шепотіли одне одному забуті слова, ми побивалися, що не познайомились двадцять років тому, ми питали себе, як будемо жити далі. Собака спав під столом, такий же невинний, якими стали ми, віднайшовши самі себе.

Я його кохала. Не знаю, за що, чому саме його, чому це сталося так скоро, так бурхливо,— але я його кохала. Одна-єдина ніч — і життя моє стало схоже на славнозвісне яблуко, таке повне, таке наливчате; і коли він пішов, я відчула себе тільки половиною яблука, яку враз одкраяли від другої половинки. В одну мить перелетіла я з царства самотності в царство кохання, і дивувалася, що у мене те саме обличчя, те саме ім'я, той самий вік. Я ніколи не була цілком певна, що справді існую, а тепер і зовсім цього не знала. Я знала одне: Луї зачарував мене,— і чудувалася, що люди цього не бачать, адже це видно з першого погляду. В мені знов жила тепла, жива, незалежна істота, я ходила, говорила, я навіть дихала по-іншому; я знайшла мету. Коли я думала про нього,— а думала я повсякчас,— все ество моє жадало його, і ця жага живила моє тіло, тамувала його спрагу,— бо тіло моє кохало його. Назви днів тижня, числа дістали нові імена, набули потаємного змісту, бо він поїхав у вівторок, дев'ятнадцятого, і мав повернутися в суботу, двадцять третього. І я палко бажала, щоб була гарна погода, щоб дорога була суха і йому не було слизько їхати, щоб на шосе між Солонью та Парижем було небагато машин і щоб навколо мене були телефони, і щоб з кожної трубки лунав його голос — тихий, схвильований чи стурбований, щасливий чи зажурений,— голос Луї. Усе інше було ні до чого, крім собаки — сироти, як і я, але собака явно почувався краще, ніж я.

Джуліус А. Крам не знав, як бути з собакою. Він вважав: щоб встановити його породу, треба найняти приватного детектива й доручити йому тривале розслідування. Незважаючи на це, собака на знак приязні розідрав йому холошу шевіотових штанів, і він, здавалось, розчулився. І коли ми пішли пообідати в затишний ресторан з Дідье та кількома танцюристами, він вирішив запросити туди й собаку. В усякому разі він зробив так, ніби я сама це вирішила. Джуліус здавався мені незвичайним, танцюристи — розумними й дотепними, страви — смачнішими. Щодо Дідье, то він був братом свого брата — і цього досить.

Мені треба було повернутися додому о пів на дванадцять, бо опівночі мав телефонувати Луї, і я хотіла лягти в ліжко «на його місце», як це я називала, і мати змогу розмовляти з ним потемки доти, доки він схоче.

— Вашому братові спала на думку дивна річ,— сказав Джуліус Дідьє, киваючи на собаку.— Я не знав, що Жозе знайома з ним.

— Ми якось випили разом по чарці,— сказав Дідьє.

Вигляд він мав безпорадний.

— І він одразу подарував вам собаку?

Джуліус усміхнувся мені, я — йому.

— Ні. Ми зустрілися другого дня на вулиці, точніше, у магазині квітів, і квіткарки не було, а був собака, і коли я розмовляла з ним про квіти, Луї сказав, що треба взяти троянду й собаку і...

— Отже, це собака квіткарки? — спитав Джуліус.

— Та ні, звичайно, ні,— роздратовано відповіла я.

Вони спантеличено подивилися на мене. З моєї розповіді й справді годі було щось зрозуміти. Але не мені: мені вона здавалася абсолютно ясною. Я побачила Луї, він подарував мені собаку, а я його покохала. Ось у чому суть. Він мій — чорнявий хлопець з карими очима, і карожовтий собака з чорними очима — теж мій. Я знизала плечима, і вони, певно, збагнули, що не дадуть собі ради із цією справою.

— Ваш брат Луї і досі живе на селі? — спитав Джуліус у Дідьє і повернувся до мене.— Я трохи знаю його, симпатичний хлопець. Але дивак: надумати кинути своє місто і змінити фах... А що сталося з маленькою Барбарою?

— Гадаю, вони більше не бачаться,— сказав Дідьє.

Джуліус пояснив мені:

— Барбара Кріфт. Донька Кріфта, промисловця. Вона до нестями закохалася в Луї Дале і поїхала разом з ним на село. Думаю, сільське життя в товаристві ветеринара незабаром їй набридло.

Я всміхнулася, і в цій усмішці були жалощі, але не ті, про які подумав Джуліус. Я була переконана, що ця Барбара, мабуть, не сповна розуму, коли вона кинула Луї, і що зараз вона б мала померти з горя — чи в місті, чи деінде.

— То Луї її кинув,— уточнив Дідьє з марнославством молодшого брата.

— Аякже, аякже,— підхопив Джуліус,— увесь Париж знає, що жінки просто божеволіють од вашого брата.

Він прохопився скептичним смішком і глянув на мене з чарівною доброзичливістю.

— Сподіваюся, з вами цього не станеться, любя Жозе. А втім, ні, я не уявляю вас на селі.

— Я ніколи там не жила. Знаю лише міста і пляжі.

І кажучи це, я бачила перед собою гектари лісів, лук і полів. Я бачила нас, Луї і мене: ми йшли поміж дерев, і вітер віяв нам у обличчя димним духом вогнищ, на яких палили пожовкле листя. І мені здалося: я завжди мріяла про село — мимоволі.

— Ну що ж,— сказав Джуліус,— незабаром ви познайомитеся з селом.

Я аж підскочила.

— Ви ж не забули, що всі ми їдемо на уїк-енд до Апенанів? Ви їдете, Дідьє?

Уїк-енд... він з глузду спав! Я зовсім забула про запрошення Апенанів. Це було дуже миле подружжя, великі приятелі Ірен Дебу, які

жили далеко від Парижа, усамітнені,—так вони самі схотіли, і коли приїздили до столиці,— разів із сто на рік,— у них тільки й мови було про те, як чудово жити самотою, вдалині від усіх. А жили вони тільки заради своїх уїк-ендів.

Але ж у суботу приїде Луї, і ми два дні зможемо пробути разом... Ця субота здавалася мені такою близькою і такою далекою, що мені хотілося і танцювати, і плакати водночас. Я знала — Луї має дуже широкі плечі, а на руці — страхітливий шрам (його вкусив осел, якому він робив операцію, і ми цілих десять хвилин сміялися з цього приводу). Я знала — він може часом порізатись, коли голиться, і взувається він в останню хвилину. Оце, власне, і все, що я знала про нього — ясна річ, за винятком того, що я його кохала. Я думала, скільки всього я маю ще відкрити — і в його тілі, і в його минулому, і в його характері,— і мене мучили цікавість, жага і запаморочлива ніжність. Тим часом треба було знайти якусь зачіпку, щоб не поїхати на цей уїк-енд. Найпростіше, звичайно, сказати: «Даруйте, я буду ці два дні з Луї Дале, бо так мені подобається». Але це неможливо. Я знову відчула себе винною — я хотіла бути винною. Зрештою, Джуліус освідчився мені в своїх почуттях після сонячного удару, він не вимагав відповіді і поведився статечно — отже, з мого боку було б природно і чесно, якби я сказала йому правду. Проте за ясними й мирними стінами очевидності ховалися демонічні тіні потаємної правди. Знов я відкрила для себе порожнечу таких слів, як «об'єктивно», «деякі обставини», «незалежність», «приятель» тощо. Більше того, мені здавалося: коли дати зрозуміти Джуліусові, що зі мною сталося,— я вже думала, як дати зрозуміти, а не сказати відверто,— він вибухне гнівом, впаде у відчай, зажадає помсти. І це лякало мене. Якийсь чорний оресл, що оточував цього чоловіка, атмосфера могутності й певності себе, яка його огортала,— все це повсякчас мене лякало. Проте, що він міг мені зробити? Я мала роботу, ні в чому від нього не залежала і не ризикувала нічим — хіба лиш тим, що болісно вражу його. Ніде правди діти — усвідомлення цього бентежило мене, але не настільки, щоб приректи себе на мовчанку або на півбрехню, однак саме це я й робила останні три дні, сама не здаючи собі в тім справи. Бо життя моє перетворювалось на залиту сонцем автостраду пристрасті, і я не могла допустити, щоб на неї впала бодай найменша тінь.

Всі ці питання зникли опівночі, коли я почула голос Луї — недовірливий і переможний водночас. Він спитав, чи кохаю я його. Спитав: «Ти мене кохаєш?» — а я почула: «Невже ти мене кохаєш? Я знаю, що ти мене кохаєш. Чому ти мене кохаєш? Невже ти могла б не кохати мене? Я кохаю тебе». Я хотіла спитати його, де він зараз є і що робив цілий день, попросити, щоб він описав мені свою кімнату і те, що бачить за вікном,— але не змогла. Звичайно, згодом я про все це спитаю — але тільки згодом, коли відчуття його присутності не буде таким гострим, таким пекучим. Але зараз він був для мене хлопцем однієї ночі, я бачила його в темряві частіше, ніж удень, він був для мене полум'яним тілом, віддзеркаленим обрисом, світанковим силуетом, він був жагою, трьома поглядами, вагою, чотирма фразами. Він був коханцем! Але я не могла згадати ні кольору його светра, ні машини, ні того, як він сидить за кермом, ні того, як гасить сигарети в попільничці... Ні того, як він спить — бо ми не спали. Зате я знала, якими ставали його обличчя й голос, коли ми кохалися. І в цій країні, неозорій країні кохання,— це я знала наперед,— на нас чекають іще тисячі відкриттів, які ми зробимо

разом, тисячі гектарів полів, які ми перейдемо, лежачи поряд, тисячі миль прерій, які ми перетнемо, і тисячі пожеж, які ми гаситимемо, спалахуючи самі. Я знала: ми обоє — і я, і він — будемо невситими, і не могла уявити собі ту мить, коли цей жорстокий голод може бути вгамований. І він казав «субота», і я повторювала «субота», як двоє мореплавців вигукнули б «Земля!» або як двоє засуджених до смерті чаклунів кликали б на допомогу сили пекла. І він приїде в суботу опівдні, а поїде в понеділок зранку, і це буде раєм і пеклом. Кожне з нас двічі або тричі вийде погуляти з собакою — тільки тоді ми побачимо, ніч надворі чи день. Я вже знала, що він любить Моцарта більше, ніж Бетховена, що він часто падав з велосипеда, як був малий, і що він спить до лілиць. Я затимила, що він буває дивакуватий, а часом сумний. Я запам'ятала, що він буває ніжний. Телефон дзвонив разів десять за ці два дні, він просто розривався, але я не підходила. А коли ми розставалися, я знемагала від утоми та щастя і благала його вести машину повільно.

— Обіцяю тобі,— відповів він.— Адже ти знаєш — тепер я не можу померти.

Він пригорнув мене до себе.

— Скоро,— додав він,— я куплю величезну машину, повільну й безпечну, як вантажна. Приміром, старий «даймлер» — як той, що стояв ці дві ночі під твоїм будинком.

Завжди така хоробра, у п'ятницю я послала Джуліусові в контору якомога лаконічнішу телеграму: «Не маю можливості поїхати на уїк-енд крапка пояснення згодом тисяча вибачень Жозе». Тепер треба було знайти пояснення. Я не пам'ятала, звідки посилала телеграму; я пам'ятала одне: завтра приїде Луї, і щастя заливало мене. Таке могутнє, таке неосяжне щастя, що я просто не могла ні про що думати. І до «даймлера» з його шофером-шпигуном, до «даймлера», який стояв ці дві ночі у мене під вікнами, як колись під вікнами нашої з Аланом квартири,— було мені байдуже. Шофер нічого іншого не зможе сказати, крім того, що бачив мене з чорно-жовтим собакою і що потім з цим собакою прогулювався якийсь незнайомець. Нарешті я вирішила сказати Джуліусу, що мушу поїхати з Парижа до своїх давніх друзів: повірть він мені, чи не повірть — дарма; принаймні матиме підстави вдатися до того специфічного допитування, таємницею якого він володіє. Це закінчиться бурхливою сценою, отже, якимсь поясненням — і нам обом полегшає, передовсім мені. Так, я воліла, щоб мене спіймали на брехні — аби лиш не викрити себе, не сказати правди.

Я вже виходила з дому, коли задзвонив телефон. Мене викликав Нью-Йорк. Я одразу впізнала владний, трохи гугнявий голос свекрухи, і одразу подумала — Алан знову щось вигадав.

— Жозе,— сказала свекруха,— я телефоную до вас у зв'язку з вашою справою про розлучення. Ясна річ, Алан вирішив зробити для вас максимум з того, що можна, і я так само; та ваш адвокат, очевидно, не дуже квапиться. Чи ви вже не маєте наміру розлучатися?

— О ні, маю,— сказала я, прикро вражена.— Чому ви думаєте, що не маю?

— Бо адвокат Дюпон-Кормейль,— це адвокат мсьє А. Крама,— хоч і погоджується з усім, в тому числі і з аліментами,— досі не надіслав нам потрібних документів. Жозе, вам потрібні гроші, хіба ж ні? А втім,—

квапливо докинула вона,— навіть коли вони вам і не потрібні, мати їх завжди приємно.

— Я не зовсім у курсі справ,— відповіла я.— Найближчим часом довідаюсь, що й до чого.

— Я розраховую на вас. І раджу вам — візьміть іншого адвоката. Бо цей, здається, вважає майже непристойним, що ми хочемо забезпечити вас певною сумою. Тисяча доларів на місяць — хіба це вже такі великі гроші?

Я погодилася. Подякувавши кількома загальними словами, я пообіцяла, що поклопочуся всіма цими справами, й поклала трубку. Мене зацікавило й здивувало насамперед те, що адвокат Джуліуса, котрий за логікою речей мав би бути агресивною акулою, поводить, як бевзь, з моєю не менш агресивною свекрухою. Та за хвилину я про все це забула.

Таксист погодився взяти нас обох — собаку й мене,— і я дуже зраділа, бо ні в автобус, ні в метро нас би не впустили. Добре, що шофер зглянувся наді мною, бо інакше довелось би добиратися до редакції пішки. А цього ранку мені було несила йти пішки. Мені здавалося, що на одному повідку я веду здорового собаку з дужими лапами, а на другому — спогад про Луї та про ті два дні, суботу й неділю,— величезного пса, ще більшого і впертішого, ніж мій дивоглядний покруч.

Мене вже чекав Дюкре чи, точніше, його секретарка, яка зустріла мене біля входу й завела до редакторського кабінету. Дюкре був сірий чоловік — і костюм його, і очі, і волосся — все сіре: але зараз він був схвильований і вочевидь радий, що бачить мене. Тихий, скромний, ввічливий, він був буквально закоханий у свій журнал, який рятував од загибелі вже вісім з половиною років і який завдавав йому значних збитків.

— Люба Жозе,— сказав він, — я маю для вас чудесну новину. Якщо це справді новина для вас. Отже, слухайте. Обговорюється можливість видання журналу на шістдесяти чотирьох сторінках замість тридцяти двох; ми спробуємо змінити його, зробити більш розкішним, словом, перетворимо з журналу для небагатьох на щось інше.

— Це прекрасно,— щиро сказала я, бо журнал мені подобався своєю серйозністю і свободою, і тим, що я чимдалі міцніше вросла у нього.

— Якщо це станеться,— вів далі Дюкре,— я вам запропоную іншу посаду, важливішу, але й відповідальнішу. Бо, по-перше, я дуже вас ціную, а по-друге, саме завдяки вам я зможу нарешті зробити з журналу те, про що давно мріяв.

— Я нічого не розумію,— сказала я.

Він недовірливо дивився на мене якусь мить, а тоді засміявся.

— Це справді так,— сказав він,— ви маєте бути подвійно щасливою, бо нас фінансує ваш славнозвісний друг Джуліус А. Крам.

Я завмерла на місці, але враз підхопилася, скочила до Дюкре й поцілувала його в чоло. Я вибачалася, а він задоволено сміявся.

— Це чудово,— сказала я.— Яка я рада і за вас, і за всю редакцію, і за саму себе. Як це втішно. Джуліус — прекрасна людина. Справді,— додала я із звичною безпосередністю,— щастя ніколи не приходить одне.

Він запитливо глянув на мене, але я не дала ніяких пояснень і тільки махнула рукою.

— І коли ж ви про це дізналися? — спитала я.

— Сьогодні вранці. Само собою, я вже зустрічався з Джуліусом А. Крамом,— і він так само махнув рукою, що виключало будь-які пояснення цього «само собою».— Але сьогодні вранці він мені зателефонував і пояснив, що йому дуже приємно й цікаво було б узяти участь у виданні такого серйозного журналу, як наш. Разом з тим він спитав у мене,— з усією можливою делікатністю, маю вам сказати,— чи не бачу я якоїсь можливості, щоб ви тісніше співробітничали з журналом. Якби в цьому питанні був хоч найменший присмак наполягання або коли б я не був певен, що ви справді любите свою роботу, я відповів би негативно, але, на щастя, це не так. Люба Жозе, я можу вам довірити увесь відділ живопису та скульптури, вам і Максові, і я певен — ви зможете нарешті задовольнити вашу жагу до прекрасного, ну, і звичайно, поліпшити своє матеріальне становище.

— Я в захваті,— сказала я.

Я таки справді була в захваті. Все це доводило, що вранішній «даймлер» був скоріше доброю, а не лихою прикметою, це доводило, що Джуліус уже ставиться до мене серйозно, як до журналістки, тобто як до незалежної жінки; це доводило також, що Дюкре, безкомпромісність якого була мені відома, схвалював мою роботу. Не тільки серце моє забилося дужче, але й голова запрацювала.

— Ви не будете проти? — спитав Дюкре.

Я звела брови.

— З якої речі?

— Я хотів би мати певність,— сказав він.— І ще я вам скажу, що якби з невідомих мені причин ви відмовилися від цього місця, моє ставлення до вас анітрохи не змінилося б.

Я нічогісінько не второпала, що він хотів сказати. Здавалося, він був одним із тієї плеяди жалюгідних безумців, що,— гадала я,— були зв'язані таємними нитками з Джуліусом, із тієї плеяди сліпоглухонімих, які не підозрювали про існування Луї.

— Нізачо не відмовлюся,— відповіла я з доброчесним виглядом, якого надає нам щасливе кохання.— Ми зараз же підемо пити шампанське.

І через десять хвилин вісім інтелектуалів, до яких я зарахувала й себе, двоє секретарок і один собака подалися в кафе й випили три пляшки шампанського за здоров'я майбутнього великого журналу. Закиданий питаннями про чарівника-пайовика, Дюкре всміхався, розповідав про якогось друга і зрідка кидав на мене допитливі погляди, які завдяки моїй щирій радості та шампанському ставали чимраз приязнішими й теплішими. Я зателефонувала Дідьє і наказала йому кинути все й пообідати зі мною в ресторані «У теслярів».

— Ні,— вигукнув Дідьє,— ні, ви тільки послухайте! Який же я радий!

Я розповіла йому, що кохаю Луї, що Луї кохає мене, і він, здавалося, був і щасливий і зчудований водночас.

— Луї хотів, щоб ми удвох сказали вам про це,— сказала я,— та цілий тиждень ні з ким не говорити про нього, аж поки він дозволить сказати вам,— це для мене задовго.

— Коли я згадаю,— сказав Дідьє,— коли я згадаю, який він був лютий на вас тоді, першого разу, і які ви були...

— Він думав, що я — коханка Джуліуса,— весело відповіла я.— Тому й розгнівався.

— Але ж я йому вже казав, що це не так,— заперечив Дідьє,— та він часом буває на диво дурний. Можна сказати — в це важко повірити або, точніше, не повірити. А Джуліус уже знає?

— Ні, ще ні, але днями я хочу сказати йому.

— Він мав не дуже добрий вигляд в Апренанів,— сказав Дідьє.— По-моєму, часом він навіть лютував.

— О ні, не думаю,— сказала я.— Він не тільки не лютує, а навіть телефонував до Дюкре, мого любого редактора, сьогодні вранці і запропонував йому фінансувати журнал. Йому раптом забажалося викинути трохи грошей. Вам не здається це чарівним? Любий Джуліус...

Я стала трохи сентиментальна.

— Любий Джуліус,— задумливо повторив Дідьє.— Вперше в житті я бачу, як Джуліус А. Крам вкладає гроші у збиткове підприємство.

Він раптом спохмурнів і почав замислено товкти виделкою картоплину.

— А ви не думаете,— спитав він,— що Джуліус може в такий спосіб спробувати втримати вас?

— Ні, він не така обмежена людина. В усякому разі Дюкре запевнив мене, що це його ні до чого не зобов'язує і що він задоволений моєю роботою. Дідьє, любий мій родичу, ви розумієте? Я кохаю Луї і маю професію,

Він підвів очі, глянув на мене, якось байдуже махнув рукою, підніс чарку й цокнув її об мою.

— П'ю за вас, Жозе,— сказав він.— За ваше кохання, за вашу роботу.

Потім ми знову заговорили про Луї. Я дізналася, що він — чудовий, розумний брат, дуже делікатний і здатний підтримати в разі потреби, що на нього можна в усьому звіритися, що він завжди закохувався в тварюк, не вартих його мізинця, як вважав Дідьє; почувла я й те, що й сама вже знала: що ми з Луї створені одне для одного.

— Але як ви влаштуєтесь,— спитав Дідьє,— щоб працювати в Парижі, а жити в селі?

— Побачимо,— сказала я.— Завжди можна знайти якийсь компроміс.

— Луї не любить компромісів, попереджаю вас.

Я це знала, і це мені дуже подобалося.

— Ми щось придумаємо, щось придумаємо,— весело повторювала я.

Я була щаслива, як ніколи. Я досі відчувала в себе на шиї поцілунки Луї. Від випитого натщесерце шампанського приємно паморочилась голова. Я простягла руку над столом і потиснула руку Дідьє. За п'ять днів, у п'ятницю ввечері, я сяду в поїзд і поїду в Солонь до Луї. Побачу його дім, його тварин; його життя відкриється мені, і я буду в надійному захистку. Яке щастя!

Того ж вечора ми — Дідьє і я — обідали з Джуліусом, і це був дуже веселий вечір. Джуліус, здавалося, не менше від мене тішився зі своєї ініціативи, і я обіцяла, що він подвоїть свої мільярди завдяки журналові. Він запевняв нас, що давно мріє зайнятися чимось поза біржею. Він навіть просив нас допомогти йому спізнатися з мистецтвом ближче, словом, дуже елегантно змінив роль мецената на роль свідо-

мого невігласа. Він, бачте, нудиться над справами, а живопис його цікавить, і він хотів би розважитися в нашому товаристві й водночас набратися знань. Раз чи двічі він якось не прямо спитав мене про уїк-енд. Я сказала, що не могла зробити інакше — і цим обмежилась; на превеликий мій подив, він не допитувався більше. Навіть Дідьє зауважив після обіду, що він, мабуть, помиляється і що завдяки мені Джуліус навчився виявляти вдячність у зовсім новій формі. Тиждень пролетів, як одна мить. Луї телефонував мені, я телефонувала Луї. В редакції ми розробляли макет за макетом. Дідьє скрізь мене супроводив. Вечорами я розповідала їм — Джуліусові й Дідьє — про наші останні знахідки. У четвер ми обідали разом: я, Джуліус, Дідьє та Дюкре; Дюкре, здавалося, й собі був зачарований любов'язністю, спокоєм та скромністю Джуліуса А. Крама. Я мала намір сьогодні нарешті сказати Джуліусові, що завтра їду на село до Луї Дале, але обід був такий веселий, всі ми почувалися так добре, що я не наважилася вдаватися в делікатні пояснення. Я тільки сказала, що їду за місто разом з Дідьє; зрештою, це була правда — він таки мав їхати разом зі мною. І Джуліус сказав мені: «Не забудьте, що ми обідаємо з Ірен Дебу в понеділок», — без найменшої досади. Його лисувата голова ледве виднілася в темряві над спинкою сидіння, і я згадала той вечір в Орлі, коли ця сама голова була для мене символом перепочинку, і серце мені на мить стислося: тепер вона уявлялася символом самотності.

Поїзд пронизливо свиснув, і нас трохи трусонуло, але мені здавалося, що він не зрушив з місця — лише залізничники з прапорцями під пахвою, нахиливши голови, побігли обіч вагону, створюючи оманливе враження швидкості. Ми зробили пересадку, і хоч мені подобалися старі приміські поїзди, я пошкодувала за тими потужними експресами, які вмить домчали б мене до місця призначення — до Луї. Дідьє спробував зацікавити мене кросвордом, запропонував мені джину, завів розмову про політичні новини, але незабаром переконався, що поруч нього сидить істота з іншого світу. Він розгорнув детектив. Вряди-годи він поглядав на мене, усміхався й починав мугикати «Життя в рожевому світлі»¹. Вже був початок восьмої, тіні видовжувались, і за вікном розгорталися чудові сільські краєвиди.

Нарешті наш вагон спинився біля Луї, і я кинулася в його обійми. Дідьє виніс валізи, вивів собаку, і ми посідали у відкритий «пежо». Перш ніж рушити, Луї обернувся до нас, і ми всі глянули одне одному в вічі й засміялися. Я певна, що ніколи не забуду цієї хвилини: маленька порожня станція, осяяна променями вечірнього сонця, два таких схожих і таких різних обличчя, повернені до мене, дух дерев і трав, тиша після гуркотіння поїзда, — і щастя, яке пришпилило мене до сидіння, мов удар кинджалу. Все на мить застигло, щоб назавжди відбитися в моїй пам'яті, а потім рука Луї лягла на кермо, і ми повернулись до життя.

Сільська дорога, село, путівець і нарешті — дім: прямокутний, високий; у вікнах сліпучо виграє помаранчеве сонце; на подвір'ї дрімає старе дерево; двоє собак. Мій пес прокинувся зі свого міцного дитячого сну і з гавканням кинувся до них. Я злякалася, але Луї та Дідьє знизали плечима й неквапом піднялися по сходах з валізами в руках. У вітальні стояв великий диван, оббитий оксамитом, піаніно, квіти у

¹ Одна з пісень Едіт Піаф, славнозвісної французької співачки.

вазонах; скрізь були розкидані газети; особливо сподобався мені величезний камін, але гарні були й готичні стільці, і абстрактна композиція теж. Я підійшла до балконних дверей. Вони виходили на садок, за яким розстиалося люцернове поле.

— Яка краса,— сказала я.

Луї підійшов до мене й поклав мені руку на плече.

— Тобі подобається?

Я глянула йому в вічі. Досі я не могла наважитись подивитися йому просто в обличчя. Я боялася і його, і себе самої, і того, що відбувалося між нами, тільки-но ми зустрічалися — воно здавалося мені майже відчутним на дотик. Його рука міцно, до болю стискала моє плече; обличчя в нього було непевне й насторожене. Він був як напнута струна, і я відчула — йому забило дух. Ми дивилися одне на одного, але нічого не бачили; я знала — моє обличчя таке саме беззахисне, як і його; його обличчя мовби кричало: «Це ти! Це ти!» — але й на міліметр не наближалось до мого. Два обличчя, спустошені коханням; погляди, які ловлять один одного, зустрічаються, схрещуються; міцно затиснуті уста,— планети із скам'янілого попелу з німими морями... Блакитне тріпотіння жилок на скронях — як прикрий анахронізм, як упертий спогад про часи, коли ми існували, любили, спали — і, проте, ще не знали одне одного. І до нього я знала, що шовк — м'який, сонце — гаряче, а море — солоне. Я так довго снила, що, здавалося мені, зістарилась, так і не народившись.

— Я хочу їсти, хочу їсти! — гукав Дідьє десь далеко-далеко від нас, і ми почули його голос, і прокинулися. Я враз помітила, що Луї трохи засмаг, і побачила вузьку білу пружку в нього під очима.

— Ти, мабуть, читав на сонці,— сказала я.

І він нарешті всміхнувся, кивнув головою, забрав руку з мого плеча і ступив крок назад. Досі ми стояли за метр одне від одного — напружені, застигли, віддалені від своєї здобичі, наче два добре вимуштрувані мисливських собаки. Крок, що його ступив Луї, розрядив напруження, і ми присунулись одне до одного і стали поряд, і повернулись до Дідьє. Він усміхався.

— Я не хотів вам надокучати,— сказав він,— але ви схожі на бевзів. До того, невеселих бевзів. Годилося б чого-небудь випити... А то я наче граю роль дуеньї при двох іспанських заручених.

І я, знаючи, як денна незгода прикриває нічну гармонію, як підкреслена відчуженість приховує потаємну безсоромність, відчула і гордість, і вдячність наших шалених тіл,— Луї та мого,— які так добре володіли собою під чужим поглядом. Так, наше кохання мало двох прекрасних коней для перегонів, чистокровних і баских, гарячих і вірних, коней, що люблять вітер і морок. Я лягла на диван, Луї дістав віскі, Дідьє поставив на програвач платівку Шуберта, і ми, не гаючи часу, випили по першій. Я знемагала від спраги і втоми. Спадав вечір; мені здавалося, що я вже десять років лежу тут і дивлюсь на цей камін і що можу проспівати напам'ять цей незнайомий квінтет. Якби я могла вмерти сто разів, усі свої сто життів оддала б я за такі хвилини.

Трактир був недалечко, і ми пішли до нього пішки. Коли ми, повернувшись, вийшли, було вже зовсім темно, але дорога відсвічувала блідо-жовтим відблиском. Ми відчинили обидва вікна, і нічний вітер, перелітаючи від вікна до вікна, часом розбивався об нас, охолоджуючи, осушуючи наші тіла,— обережний, легкий вітер, співчутливий, мов не-

вільник, який пильнує двох своїх братів, теж невільників, од жорстокого володаря.

Через день була неділя, і саме її обрала корова з околиці Солоні, щоб привести теля. Луї запропонував нам поїхати з ним, але Дідьє завагався — так само, як і я.

— Поїдьмо,— сказав Луї.— Два дні ви милувалися чарами села. Після флори подивімось-но фауну. Збирайтеся.

Ми подолали п'ятнадцять кілометрів на найбільшій швидкості. Дорогою я пригадувала розділ гарного роману Вайяна, де героїня — жінка водночас і сильна, і вразлива,— допомагає народитися теляткові. Зрештою, якщо на додачу до високоінтелектуальних дискусій з проблем імпресіонізму чи бароко мені судилося займатись примхливою природою, то треба озброїтись хоч деякими знаннями про неї.

В корівнику було напівтемно. Жінка, двоє чоловіків і дитина стояли біля стійла, з якого долинали моторошне ревіння. Дивний запах, солодкуватий і міцний, змішувався із запахом гною. «Пахне кров'ю!» — збагнула раптом я. Луї скинув піджак, засукав рукава й пішов до корови, чоловіки — за ним. Я побачила, щось сіре, рожеве, гливке — воно здалося мені продовженням корови. Вона заревла гучніше — і це щось побільшало. О, та це ж теля, яке народжувалося... Я вибігла з корівника, бо мене занудило. Дідьє вихопився слідом за мною, мовби щоб мені допомогти, але він увесь тремтів. Ми співчутливо глянули одне на одного й зайшлися сміхом. Справді, надто вже разючий був перехід од салону мадам Дебу до цього корівника...

Корова знову заревла, і Дідьє простяг мені сигарету.

— Який жах! — мовив він.— Якщо це відбувається так, то навряд чи мій бідний брат наверне мене до батьківства... Щодо мене, то я почекаю тут.

А згодом ми захоплено роздивлялися теля, Луї відмивав руки від крові, фермер почастивав нас чарочкою, і нарешті ми посідали в машину. Луї сміявся.

— Це не такий уже й показовий випадок,— сказав він.

— Для мене — показовий,— заявив Дідьє.— Я ніколи не мав щастя бачити нічого подібного. Не знаю, як ти з цим справляєшся.

Луї знизав плечима.

— Правду кажучи, ця бідолашна корова могла б обійтись без мене. Я буваю потрібен лише тоді, коли все йде погано. Кілька разів доводилося зашивати.

— О! Замовкни! — вигукнув Дідьє.— Май совість.

Проте Луї, здається, не без злого заміру, став розводитись про безліч найжахливіших деталей, і ми з Дідьє позатикали собі вуха. Машина зупинилася в лісі, біля ставу. Луї та Дідьє заходилися кидати в воду камінчики.

— Жозе вже розповіла тобі про останню примху Джуліуса А. Крама? — спитав Дідьє.

— Ні,— сказала я,— я зовсім про нього забула.

Луї стояв нахилившись і простягнувши вперед руку з камінчиком. Він повернув до мене голову.

— Яку примху?

— Джуліус надумав фінансувати журнал, де працює Жозе,— промовив Дідьє.— Ця молода жінка, що оце бачила, як телиться корова, буде вирішувати долю сучасного живопису та скульптури.

— Ти диви! — кинув Луї.

Він розмахнувся, і його камінчик підскочив на воді п'ять чи шість разів, а потім зник.

— Непогано! — сказав він задоволено. — Це, певно, велика відповідальність?

Він дивився на мене — і раптом моя нова посада видалась мені непотрібною й небезпечною. Чи мала я право приймати цю пропозицію, щоб виносити свої непевні присуди про твори інших людей? З глузду я спала, чи що? Погляд Луї змушував мене дійти висновку, що таки спала.

— Дідьє не зовсім точно про це розповів, — сказала я. — Я не писатиму критичних статей. Писатиму про те, що мені подобається, чим я захоплююсь — тільки й того.

— Ти спала з глузду зовсім не тому, — промовив Луї. — Хіба ти не розумієш, що за твої слова чи, може, й за мовчання тобі платитиме Джуліус А. Крам?

— Дюкре, — уточнила я.

— За посередництвом Дюкре, — підхопив Луї. — Ти не можеш пристати на це.

Я дивилася на нього, на Дідьє, який опустив очі й, певно, дуже хотів змінити тему, і відчула — я дратуюся. Як у барі «Біля Королівського мосту», я починала бачити в Луї ворога, пуританина, я вже не бачила в ньому свою прекрасну любов.

— Я роблю це вже три місяці, — відповіла я. — Може, мені бракує досвіду, але я з цього живу і — більше того — мені це подобається. А хто платить — Дюкре чи Джуліус — мені начхати.

— Зате мені не начхати, — сказав Луї.

Він кинув ще один камінчик. Обличчя його стало суворим. Мені спала дурна думка, що наступний камінчик він кине в мене.

— Всі мене мають за коханку Джуліуса, — сказала я. — В усякому разі всі певні, що він мене утримує...

— І з цим треба кінчати, — швидко урвав мене Луї.

Але з чим кінчати? Адже світський Париж — не місто ясності; в ньому тільки й живуть, що плітками та підозрами. Я належу Луї, і він це знає. Та невже він хоче, щоб, крім нього, я нічим не цікавилась, нічим не захоплювалась? Невже він хоче, щоб я відмовилась від своїх самотніх прогулянок по музеях, виставках, вулицях Парижа? Невже він не розуміє, що блакить на полотні, скульптурні форми приваблюють мене дужче, ніж новонароджене теля? Так само, як я відкривала себе — більш живу, більш справжню, — в його погляді, я відкривала природу — ще осяйнішу, ще могутнішу, — в погляді художника. А може, я причинна? Може, синя панчоха? Може, забагато на себе беру? В усякому разі я не потребую його дозволу, мені вже не вісімнадцять років, і, зрештою, я не шукала Пігмаліона, хай навіть він буде ветеринаром...

Отакі невеселі думки снувалися у мене в голові; я дивилася на дорогу й не помітила, як Луї поклав свою руку на мою.

— Не переймайся цим, — сказав він. — Ще маємо час на все.

І він усміхнувся мені, а я всміхнулася йому, і ту ж мить поклялася, що завжди буду тільки з ним, і все життя тільки й робитиму, що доглядатиму велику рогату худобу. Мабуть, настрій у мене змінився помітно, бо Дідьє, який досі не пускав пари з вуст, зітхнув і засвистів «Життя в рожевому світлі». Цього вечора, цієї ночі ми поговоримо

про все. Поговоримо — якщо матимемо час, якщо тіла наші наситяться насолодою, якщо перестанемо боятися розлуки. Та я вже знала — підсвідомо, мимоволі знала, що ні він, ані я — ми не дозволимо, аби щось пролягло між нами, і слова, які ми скажемо одне одному, всі будуть словами кохання.

— Я не можу летіти до Лондона. Завтра я не зможу.

— Стривайте,— сказав Джуліус.— Аукціон у Сотбі триватиме п'ятницю, суботу і понеділок. І оскільки Дюкре вважає, що вам годилося б поїхати...

Ми сиділи на терасі «Олександра». До нас підійшла Ірен Дебу.

— Вам не подобається Лондон? — спитала вона.— Це непогане місто, і аукціон у Сотбі — о, там є на що подивитися! Запросіть із собою Дідьє, коли боїтесь, що вам буде нудно.

Я вагалася, Луї мав приїхати післязавтра, і мені важко було уявити, що він схоче поїхати зі мною. Всі ці п'ять днів ми розмовляли щовечора по телефону — про платівки, які будемо слухати, про мою трохи похмуру квартиру, де ми будемо вдвох сорок вісім годин. Йому не потрібні ні літаки, ні готелі, ні картини, йому потрібна тільки я.

— Я вас не розумію,— сказала Ірен Дебу.

— Безперечно,— швидко відповіла я.

Вона почервоніла від гніву. Останнім часом я бачила її та її подібних не часто. Ми допізна просиджували в редакції, радісно збуджені, а потім я поверталася додому. Ми з собакою вечеряли, і, поговоривши по телефону з Луї, я засинала свинцевим сном. Джуліус часто приходив снідати в ресторанчик біля редакції. Він, здавалося, не менше від нас захоплювався нашими планами. Навіть возив у машині, як зразковий школяр, альбоми і книжки з мистецтва, переглянути які йому радив Дюкре. Він наполягав, щоб у моє розпорядження надали одну з невеличких машин його контори.

Та цього разу сильце защеплюлося. Мені треба категорично відмовитись од поїздки в Лондон і обґрунтувати свою відмову. І диво! — присутність мадам Дебу не збентежила мене, а додала сміливості. Вона оберне мою любовну історію на анекдот, спростить її до дрібнички, може, навіть гідної жалю, бо ця дрібничка викриває закорінену в мені зрадливість,— що ж, про мене. Тавруючи мою легковажність, вона так само легко прийме мою сповідь.

Я сказала:

— Дідьє Дале теж не зможе поїхати. Ми чекаємо його брата Луї, що приїде на два дні до Парижа.

Джуліус і оком не змигнув, та Ірен Дебу аж підскочила, уп'явшись в мене поглядом. Потім вона суворо подивилася на Джуліуса.

— Луї Дале? — перепитала вона.— Що це за історія, Джуліусе? Ви в курсі справи?

Запала мовчанка. Джуліус не квапився з відповіддю. Він роздивлявся свої пальці.

— Джуліус абсолютно не в курсі,— видушила я з себе.— Я недавно познайомилася з Луї Дале. Він подарував мені собаку, як ви знаєте. Словом, він приїздить до Парижа на уїк-енд, і я не можу летіти до Лондона.

Ірен Дебу зайшлася різким сміхом.

— Це абсурд,— сказала вона,— абсурд.

— Дорога Ірен,— почав Джуліус,— якщо це не завдасть вам клопоту, я поговорю про це з Жозе негайно. Мені не здається корисною...

Та вона урвала його:

— І мені так само. Ви матимете можливість обговорити все зараз, коли хочете. Я йду.

І вона гордо випросталася й вийшла так швидко, що Джуліус ледве встиг устати зі свого стільця.

— Що це? — спитала я.— Яка її муха вкусила?

— Ніяка,— відповів Джуліус,— просто вона вважає (як і я, до речі), що вам подобається ваша робота, що в ній ви знаходите розраду, і їй трохи дивно бачити, як ви нехтуєте нею заради якогось незнайомця. Зрештою, Ірен, попри свою нетактовність, любить вас і не уявляє швидкості, з якою ви закохуетесь.

— Кого ви маєте на увазі? — спитала я.

— Цього Луї Далє,— повільно мовив Джуліус.— Його і піаніста з Нассау.

Я почервоніла. І відчула, що червонію ще більше.

— Звідки ви знаєте? — спитала я.— І коли вже знаєте, як насмілюєтесь говорити мені про це? Ви за мною підглядаєте?

— Я вже казав, що цікавлюся вами.

Очі його за окулярами були приплющені, він не дивився на мене. І я раптом злякалася — і його, і себе самої. Я підхопилася так швидко, що собака підскочив і люто загавкав.

— Я йду,— сказала я,— мені нестерпна думка, що... що ви...

Я не могла говорити від гніву, від сорому. Джуліус заспокійливо махнув рукою.

— Дрібниці,— сказав він.— Усе це скороминуше. Я чекатиму вас о сьомій, як ми домовлялися.

Та я вже втекла. Я перебігла вулицю і вскочила разом із собакою в машину. І тільки повернувши ключ запалювання, я згадала, що це «його» машина. Втім, це мене мало обходило. Ризикуючи розбити його дорогоцінний автомобіль, я проскочила вулицю, проїхала міст і на максимальній швидкості підлетіла до своїх дверей. Я сіла на ліжко, у скронях мені наче молотками гупало. Собака поклав голову мені на коліна. Я вже не знала, що з собою робити.

За п'ять хвилин у двері подзвонив Джуліус. Він сів переді мною й дивився у вікно. Подумати тільки — ми ще ніколи не дивилися одне одному в вічі. Коли я згадую його, я завжди бачу його профіль. Це був чоловік без жестів і поглядів. Це був також чоловік, який бачив мене в Алановому полоні, в сльозах у нью-йоркському готелі, закохану в пляжного піаніста, чоловік, у пам'яті якого зберігалось кілька яскравих вражень про мене, трохи мелодраматичних, і про якого я не знала нічого або майже нічого. Єдиний раз він говорив мені про свої почуття, та й то з глибокого гамака, звідки виднілася лише його шевелюра. Боротьба була нерівна.

— Я знаю, що ви воліли б побути на самоті,— сказав Джуліус,— та я маю дещо вам пояснити.

Я мовчала. Я дивилася на нього і дуже хотіла, щоб він пішов. Уперше я відчувала в ньому ворога. Як це не смішно, мене турбувала єдина думка: розповідь він Луї про піаніста чи не розповідь? Прекрасно розуміючи, що це дитячі побоювання і що вони не мають ні-

якого зв'язку з реальною ситуацією, я все ж таки не могла позбутися цієї думки. Це була випадковість, певна річ, але я боялася — Луї не повірить, що це була випадковість; я знала — він надто вразливий.

— Ви,— сказав Джуліус,— закидаєте мені піаніста. Але я не бачив вас того вечора. Вас бачила мадмуазель Баро. В усякому разі ви вільна людина.

— Ви називаєте це волею?

— Я завжди вам це говорив, Жозе, і ви завжди можете робити все, що захочете. Те, що я цікавлюся вами, вашим життям, не залежить од почуттів, які я можу мати до вас. Ви гадаєте, що кохаєте Луї, а може, й справді кохаєте,— додав він, побачивши вираз мого обличчя,— і мені здається, що в цьому нема нічого особливого. Але ви не можете заборонити мені думати про вас і — певною мірою — опікуватися вами. Це право й обов'язок кожного друга.

Він говорив тихо, впевнено і, по совісті, за що я могла — об'єктивно — йому дорікати?

— Кінець кінцем,— вів він далі,— коли ми познайомилися, вам жилося погано, і весь цей час я щиро прагнув допомогти вам. Я наважився сказати вам у Нассау про свої почуття, але я був дуже стомлений, дуже самотній, і зрештою я назавтра вибачився перед вами.

Так, цей всемогутній малий чоловічок і справді був зовсім самотній, а я, купаючися нині в щасті, поводила себе з нахабством і жорстокістю вискочки. Я зневажала себе за це. А зневага завжди гнітила мене.

Він так само дивився кудись за мене. Щось змусило мене встати й покласти руку на рукав його піджака. Кінець кінцем, я не сумнівалася в тому, що він мене любить, що він страждає і що він ніяк не може цьому зарадити.

— Джуліусе,— сказала я,— пробачте мені, я щиро прошу вашого пробачення. Я дуже вдячна вам за все, що ви для мене зробили. Просто мені здалося, що за мною підглядають, мені розставляють пастки і... А «даймлер»? — спитала я наскоком.

— «Даймлер»? — перепитав Джуліус.

— «Даймлер» під моїм вікном.

Він спантеличено дивився на мене. Але і правда — в Парижі не один «даймлер», і я забула колір того, який бачив Луї. До того ж мене не цікавили деталі. Ліпше було зберегти дружні стосунки й обопільну приязнь, ніж копатися в закрутах допитувань. Знову, щоб уникнути пізнання суті речей, я тікала під захист їх форми.

— Не будемо більше про це говорити,— сказала я.— Чи не хочете чого-небудь випити?

Він усміхнувся.

— Хочу, і цього разу чого-небудь міцного.

Він витяг коробочку й витряс із неї дві пігулки.

— Ви й досі ковтаєте ці ліки?

— Як і більшість людей, що живе у містах.

— Це щось заспокійливе? Не можу вам передати, як боюсь я звичаїтись до транквілізаторів.

Це була правда. Я розуміла: ковтаючи ліки, він, сказати б, пом'якшує удари, яких завдає йому життя. А мені здавалося — він повсякчас терпить поразку за поразкою. Пом'якшувати в такий спосіб? Цього я зрозуміти не могла. Бо ця завіса, яку він опускає між собою

і нещастями, прикростями, тугою,— білий прапор, знак капітуляції, до того ж — ганебний знак...

— Коли ви будете в моєму віці,— сказав Джуліус усміхаючись,— то й ви... то й вам буде нестерпно відчувати, що ви залежите від ласки... Він шукав слово.

— Від ласки себе самої,— відказала я не без іронії.

Він заплющив очі, кивнув, і мені вже не хотілось усміхатися. Може, ще виб'є година, і я навіки приборкаю голодних вовків моїх бажань, круків моїх жахів та жалів, що досі крячали без упину. Може, ще виб'є година, і я примирюся сама з собою, і стану гравюрою без фарб — чорно-білою гравюрою. І тоді я їздитиму на велосипеді, не виходячи з ванної, і ковтатиму заспокійливі пігулки. Я матиму міцні ноги й нікчемне серце, спокійне обличчя й мертву душу. Я уявила все — і не повірила, бо між цим кошмаром і мною стояв Луї.

Я випила віскі з Джуліусом, і ми посміялися з втечі мадам Дебу.

— Коли-небудь вона таки вчепиться мені в горло,— весело сказала я.— Вона страх як не любить, коли порушують її приписи.

Далєбі, мені більше нічого було сказати.

Наближалось літо. Стояли останні дні травня. Люксембурзький сад привітно зустрічав відвідувачів, його сповнила галаслива юрба дітей і честолюбних гравців у м'яч. Ми з Луї сиділи на лаві. Ми намірились говорити серйозно. Досі завжди, тільки-но ми лишалися самі, рука Луї мимоволі тяглася до мого волосся, до мого обличчя. Моя так само тяглася до його волосся, до його обличчя. Блаженство затоплювало нас, і в словах не було потреби — нам було досить котячого мурчання. Нам було досить мовчазної ніжності, щасливого мовчання, кількох слів; справжню розмову могли вести тільки наші тіла, коли вони зливалися в єдиному пориві.

Проте, сьогодні Луї вирішив поставити всі крапки над «і».

— Я все обміркував,— сказав він.— Ось послухай мене. Я поїхав з Парижа не тільки тому, що зненавидів світське товариство. Я — ще й гравець; не картяр, щоправда, але щось на взірець того.

— То й чудово,— відказала я.— Я сама така.

— Не про те річ. Так от — я втік, щоб не пустити за вітром спадщину Дідьє. І став ветеринаром, бо люблю тварин, і мені подобається допомагати безсловесним створінням. Та я не хочу силоміць тягти тебе на село. Але й жити без тебе — теж.

— Я поїду на село слідом за тобою,— сказала я.

— Я знаю; але знаю й те, що ти любиш свій журнал. Так от — я спокійнісінько міг би працювати під Парижем. В мене є знайомі, які розводять коней. Я б теж розводив, і ми б не розлучалися більше з тобою.

Я зітхнула з полегкістю. Я ніколи не казала Луї, що моя робота, принаймні думка, що я її виконую, задовольняє моє дивацьке бажання, ще й досі не здійснене, зробити щось корисне. І ще мені сподобалося те, що в Луї є щось від гравця, що він — утілення спокою й рівноваги (таким він здавався мені від першого дня знайомства) — теж не без гріха. Річ певна: його нічні слова, його любовна нестриманість свідчили про те, що його живить якась фантазія, якесь солодке безумство,— і це осмілило мене. Я знала: ніч, так само, як і спиртне, багато чого може відкрити в людині. Та коли сам він признається мені і в силі

своїй, і в слабкості,— значить, довіряє мені; значить, ми близькі до найбільшої перемоги щасливих коханців; значить, ми можемо скласти зброю.

— Ми житимемо в передмісті,— сказав Луї,— і матимемо, якщо ти захочеш, дитину. Або двох дітей.

Вперше в моєму бурхливому житті можливість мати дитину не злякала мене. Я житиму собі в будиночку з Луї, дитиною, собакою. Ми будемо розводити чистокровних коней. Це буде справжній хеппі-енд життя, сповненого бур, погонь і втеч. Нарешті моя роль зміниться: я не буду загнаним звіром, який рятується від навіженого мисливця, а стану просторим і затишним лісом, де знайдуть прихисток, їжу й питво слухняні любі істоти — мій друг, моя дитина й мої тварини. Я вже не попадатиму з пастки в пастку, з халепи в халепу, я стану сонячною галлявиною і річкою, з якої любі й рідні мені люди досхочу питимуть молоко людської ніжності. І мені здалося, що ця пригода буде ще небезпечніша від інших, бо я вперше в житті не могла уявити, чим вона закінчиться.

— Це жахливо,— сказала я,— та мені здається, що я вже ніколи не могла б уявити нікого на твоєму місці.

— І я так само. Тому нам і треба бути такими обережними, особливо тобі.

— Ти все ще думаєш про Джуліуса?

— Так,— сказав він без тіні усмішки.— Цей чоловік не визнає нічого, крім власності. І той вид покровительства, який він тобі виявляє, лякає мене. Мені було б спокійніше на душі, якби він чогось зажадав. Але я не хотів би говорити про це з тобою, не мені виводити тебе з омани. Проте, коли це станеться, я хотів би, щоб ти розповіла мені.

— Щоб пожаліти мене?

— Ні, щоб втішити. Розкривати на що-небудь очі — не завжди так уже й весело. Ти б хотіла присилувати до цього того, хто повинен це зробити, а мені не хотілось би бути цією людиною.

Я майже нічого не зрозуміла з його слів. В тому стані ейфорії, в якому я перебувала, я скорше повірила б, що Джуліус — мій хрещений батько, аніж тиран. І я з полегшенням усміхнулася й підвелася з лави. О шостій я мала зустрітися з Дюкре — обговорити проект обкладинки. Луї довів мене до редакції і поїхав обідати з Дідьє.

Я трохи запізнилась і зайшла до кабінету навшпиньках. Дюкре розмовляв по телефону, і я не хотіла йому заважати. Двері були відчинені. Я сіла біля свого столу. За кілька хвилин я збагнула, що йшлося про мене.

— Я опинився в делікатному становищі,— сказав Дюкре.— Коли ви запропонували мені дати їй роботу, я нічого не мав проти. Зрештою, ішлося про особу, якій треба було працювати, а мені бракувало співробітників, бо не було чим їм платити. І коли ви сказали, що будете платити їй самі... Та ні, нічого не змінилося, коли не рахувати того, що я одразу в неї повірив. Два місяці, відтоді як ви вирішили — заради неї — підтримати мій журнал, я до неї придивлявся. Вона не знає нічого... А я не обізнаний з вашими планами... Я розумію, це не стосується мене, та коли вона одного чудового дня про все дізнається, я виглядатиму як чоловік безсовісний, дарма що я не такий. Все це скидається на якусь пастку...

Дюкре урвав мову, бо я стояла на порозі й приголомшено дивилася на нього. Він тихо поклав трубку, кивнув мені на крісло перед собою, і я машинально сіла в нього. Ми не дивилися одне на одного.

— Мабуть, не варто нічого пояснювати,— сказав він.

Він був ще сіріший та блідіший, ніж завжди.

— Так,— сказала я,— гадаю, що все зрозуміло.

— Мені здавалося, що мсьє Крам має добрі наміри, і я справді одразу повірив у вас. Та мене трохи насторожило, що два місяці тому він попросив мене завантажити вас, посилати вас у поїздки... Я таки анічогісінько не розумів, доки ви не познайомили мене з Луї Далє.

Мені забивало подих; мені було соромно — перед собою, перед ним, перед Джуліусом, а ще мені було до болю, до відчаю шкода того образу інтелігентної, тонкої молоді ерудитки, який я витворила з самої себе між цих припалих пилом стін.

— Нічого, нехай,— сказала я.— Все було добре, аж занадто добре.

— Зрозумійте,— сказав Дюкре,— нічого не зміниться. Я готовий зателефонувати мсьє Крамові, відмовитися від цього нового журналу,— тільки щоб ви лишилися з нами.

Я всміхнулася йому чи, точніше, спробувала всміхнутися, але з цього нічого не вийшло.

— Це було б надто вже по-дурному,— сказала я.— Я повинна піти, але не думаю, що Джуліус нищий, що він буде мститися вам.

На хвилю запала тиша, і ми з якоюсь ніжністю дивилися одне на одного.

— Моя пропозиція залишається в силі,— сказав він,— і якщо вам зовсім не потрібна дружба... Пробачте, Жозе, але я сприймав вас, як примху.

— А я і є примхою,— відповіла я спокійно.— В усякому разі, була примхою. Я вам зателефоную.

Час було вийти, бо мені закололо в очах. Я обвела поглядом обшарпаний кабінет, папери, репродукції, друкарські машинки — все, що було декорацією, яка живила ілюзію,— і вийшла. Я зупинилася не перед найближчим кафе, де снідала вся наша прекрасна компанія, а перед іншим. Щось у мені трепетало, і я прагнула лише одного — знати, довідатись невідомо про що. Звернутися до Джуліуса я не могла. Він обернув би цю зраду, цю купівлю мене на звичайний прояв уваги з боку джентльмена, на подарунок заблуканій молодій жінці. Я знала тільки одну особу, яка ненавиділа мене так глибоко, що могла прояснити ситуацію. Це була жорстока мадам Дебу. Я зателефонувала їй і — не диво! — вона була вдома.

— Я на вас чекаю,— відповіла вона.

Вона не додала «не сходячи з місця», але, їдучи до неї в таксі, я уявляла, як вона поправляє зачіску, як готується до зустрічі.

Я сиділа в її вітальні, погода була гарна, і я почувала себе зовсім спокійно.

— Невже ви скажете, що нічого не знали й не відали?

— Я не збираюся нічого казати,— відповіла я,— бо ви однаково мені не повірите.

— Аякже. Ви, звичайно, не знали, що неможливо так собі з доброго дива найняти квартиру на вулиці Бургонь за сорок п'ять тисяч старих франків на місяць? Ви не знали, що кравці — мій кравець у дано-

му випадку — не одягають задарма незнайомих молодих дам? Ви не знали, що вашого місця в журналі домагається півсотні дівчат, освіченіших від вас?

— Справді, я повинна була це знати.

— Джуліус — людина терпляча, і ця гра могла б тривати довго, незважаючи на всі ваші любовні пригоди. Джуліус ніколи ні від чого не відступається. Але мушу вам пояснити, що його друзям і особливо мені нестерпно бувало бачити, як над ним коверзує якась...

— Якась? — перепитала я.

— Ну, скажімо, ви.

— Дуже добре.

І я розсміялася, що її трохи збентежило. Вона пашіла таким недовір'ям, злобою, зневагою, що сама ця надмірність робила її мало не смішною.

— І чого ж саме, на вашу думку, хотів Джуліус? — спитала я.

— Чого хоче Джуліус, хочете ви сказати! Він сказав мені про це з самого початку: він хотів забезпечити вам життя цікаве, приємне, дати вам час і на всякі мримхи та забаганки,— і все це так чи інакше мало привести вас до нього. Не думайте, що ви так легко вислизнете. Ви ще нас не позбулися, любя Жозе.

— А по-моєму, позбулася,— сказала я.— Бачите, я вирішила жити з Луї Далє і збираюся на тому тижні поїхати на село.

— А коли все це вам набридне, ви повернетесь, Джуліус вас ждатиме, і ви будете дуже раді знову з ним зустрітись. Ваші комедії розважають його, ваша вдавана невинність його смішить, та не варто цим зловживати.

— Отже, виходить, він мене ще й зневажає...— сказала я.

— Та ні. Він каже, що в глибині душі ви порядна жінка і що кінець кінцем ви складете зброю.

Я підвелася й цього разу всміхнулася без найменшого зусилля.

— Не думаю. Знаєте, вас засліплює ваша зневага. Одного ви не враховуєте: ви мені набридли до краю, ви і всі ваші підступи. Підступи Джуліуса зачіпають мене, бо я добре ставлюся до нього, але ви й насправді...

Її пересмикнуло. Слово «набридли» і справді мало її пропекти, воно було безжальним присудом, і моя незворушність, певно, злякала її більше, ніж очікуваний нею гнів.

— Я поступово все поверну і Джуліусові, і кравцю,— вела я далі. — Я сама поговорю з колишньою свекрухою, і ця історія з аліментами буде залагоджена без участі Джуліуса.

Вона зупинила мене вже на дверях; щось її непокоїло.

— Що ви скажете Джуліусові?

— Нічого,— відповіла я.— Я не збираюся з ним бачитися.

Я вийшла на вулицю й пішла сягнистим кроком, мугикаючи пісеньку. Мене охопив якийсь радісний гнів. З чутками, манівцями, брехнями було покінчено. Ті люди мені потайки платили для власної розваги. Так, наче їм приємно було милуватися моєю незалежністю і моїми вибриками. Добре ж вони мені дурили голову! Мене охоплював розпач, але водночас я відчувала полегкість, бо знала нарешті, як мені поводитися. Вони надягли на мене прекрасний золотий нашійник, та ланцюг розірвався — і все стало на своє місце.

Складаючи свою валізку, що дуже схудла останнім часом, бо в ній було лише кілька суконь, які лишив мені Алан, я кепкувала з того, що

моїм планам не судилося збутися. Через своє засліплення та оптимізм я виставила себе в невідповідному світлі в очах Джуліусових друзів, та й, напевно, у його власних. І хоч я могла стерпіти це від нього, бо він усе ж таки мене любив, хоч і зневажав, терпіти просторікування інших я не могла. Я з вдячністю обвела поглядом цю кімнату, де поволі одужала від Алана, де я познайомилася з Луї,— цей затишний притулок моїх ілюзій. Я взяла собаку на повідець, і ми, не поспішаючи, зійшли по сходах. Господиня — ще один виконавець волі Джуліуса А. Крама — мала досить такту, щоб не виходити до нас. Ми отаборилися в невеличкому готелі. Я лягла на ліжко, собака скрутився біля моїх ніг, валізка стояла на підлозі, і я споглядала, як вечір спадає на шість місяців мого життя і на померлу дружбу.

Літо, веселе й ніжне літо минуло в домі Луї. Він не сказав жодного слова, почувши мою розповідь. Просто він став іще ніжніший і уважніший, ніж завжди. До нас часто приїздив Дідьє. Ми разом підшукували будинок на околицях Парижа і нарешті знайшли — біля Версаля. Ми були щасливі, і моя пекуча гіркота від приниження, вся втома і туга — супутниці моєї втечі — зникли за який-небудь місяць. Я не писала до Джуліуса, не відповідала на його листи, навіть не читала їх. Нікого з того маленького гуртка я не бачила, зустрічалася з друзями Луї, зі своїми давніми друзями й відчувала себе врятованою. Врятованою від якоїсь певної, незбагненої небезпеки, що здавалася мені тепер у тисячу разів страшнішою від усіх пережитих мною раніше. Я б не змогла стати надто серйозною, належати людям, яких я не люблю, не могла б нудитися й називати цю нудьгу інакше, ніж її власним ім'ям. Життя поверталось до мене, воно поверталось навіть подвоєним, бо в серпні я зрозуміла, що чекаю дитину від Луї. Ми вирішили дати водночас імена і дитині, і собаці, бо собака досі не мав ніякої клички.

Ми влаштувалися на новому місці, а через кілька днів, ідучи під дощем по авеню Великої армії в Парижі, я зустріла Джуліуса. З бічної алеї виїхав «даймлер». Я одразу ж його впізнала й зупинилася. Джуліус вийшов з машини і підійшов до мене. Він схуд.

— Жозе,— вигукнув він,— нарешті! Я був певен, що ви повернетесь.

Я дивилася на нього, розглядаючи цього затятого чоловічка. Мені здалося, що я вперше бачу його обличчя спереду. Він мав ті самі блакитні очі, які блищали з-за окулярів, той самий темно-синій костюм, ті самі мляві руки. Я мусила зробити неабияке зусилля, аби нагадати собі, що цей чоловік так довго був для мене символом морального відродження. Тепер він здавався мені якимось чужинцем, метушливим і похмурим водночас, якимось маніяком.

— Ви все ще нарікаєте на мене? Все скінчилося, так?

— Так, Джуліусе,— відповіла я,— все скінчилося.

— Гадаю, ви зрозуміли, що все було зроблено для вашого добра. Але я, певна річ, робив це трохи незграбно.

Він усміхався, очевидно, задоволений собою. Я відчула те саме, що й при першій зустрічі з ним у «Саліна»,— наче я бачу перед собою невідомий мені й цілком незрозумілий механізм. Я не могла пригадати навіть найкоротшої розмови з ним, згадався лише один монолог на

пляжі — єдиний раз, коли я майже зрозуміла його, і через цей спогад я не втекла, а лишилася на місці, охоплена ваганням.

— Я мав відомості про вас протягом усього літа, — додав він, — і знаю Солонь не гірше, ніж ви.

— Знову ваші приватні детективи...

Він усміхнувся.

— Ви ж не думаєте, що я припинив спостереження за вами.

Гнів кинувся мені в голову, і я вихопилась, перш ніж устигла подумати.

— А доповіли вам ваші приватні детективи, що я чекаю дитину?

Він застиг на якусь мить, а тоді опанував себе.

— То це ж прекрасна новина, Жозе. Ми любісінько виховуватимемо її.

— Це дитина Луї, — відповіла я. — За місяць ми одружуємося.

І тут, на моє здивування, на мій превеликий жах, обличчя його скривилося, очі налилися слізьми, він замахав руками і затував ногами по тротуару.

— Це неправда! — волав він. — Це неправда, цього не може бути!

Я дивилася на нього й не могла зрушити з місця, та раптом за ним виросла постать шофера. Шофер схопив його за руки саме в ту мить, коли він кинувся на мене з кулаками. Біля нас стали зупинятися перехожі.

— Це моя дитина! — вигукував Джуліус. — І ви — моя, ви — моя...

— Мсьє Крам, — повторював шофер, відтягаючи його від мене, — мсьє Крам...

— Пустіть мене! — кричав Джуліус. — Пустіть мене! Цього не може бути, кажу вам, ця дитина — моя!

Шофер потяг його далі, а я раптом прокинулася від заціпеніння, крутнулася на підборах і побігла в кафе. Там у мене ще довго цокотіли зуби. Вийти я не наслідувалася, мені здавалося, що Джуліус і досі стоїть на тому самому місці, задихається, тупоче, що з очей його ллються ті жахливі сльози гніву, розпачу і, можливо, любові. Я зателефонувала Дідьє, він прийшов у кафе і провів мене додому.

За два місяці я дізналася про смерть Джуліуса А. Крама. Він помер начебто від серцевого нападу, викликаного надмірним уживанням заспокійливих та наркотичних медикаментів. Наші життя пройшли одне позз друге паралельно — отже, не перетнулися, не схрестилися. Ми бачили одне одного лише в профіль і ніколи не любили одне одного. Він мріяв лише про те, щоб заволодіти мною, а я лише про те, щоб утекти, — і це було все; і як подумаю, то вся ця історія була гідна жалю. Втім, я знала, коли час зробить свій звичайний відбір у моїй непевній пам'яті, в ній все-таки залишиться пасмо сивого волосся, що виднілося з гамака, і нетвердий, стомлений голос: «Від того часу, як ми з вами познайомилися, мені ніколи не було нудно».

*З французької переклав
Віктор КОПТІЛОВ*

Із сучасної румунської поезії

ВІРДЖІЛ ТЕОДОРЕСКУ

Вірджіл Теодореску (нар. 1909 р.) — поет, голова Спілки письменників Румунії. Друкується з 1932 року; брав участь у революційному русі. Найважливіші збірки Теодореску — однотомник вибраних поезій «Хутра океанів» (1969), «Крейдяний вік» (1970), «Охоронець повітря» (1972), «Символіка руху» (1973).

ТА САМА ТАЄМНИЦЯ

Яке мені багаття розпалити,
аби незгасним полум'ям горіти;
із мерехтінь яких жало добути
нешадне, крижане і гострокуте,
щоб груди розітнуть і вирвати з корінням
жарину уповільненого тління?

Життя мені не стане для любові,
щоб возвеличить, земле, тебе в слові,
щоб скласти пісню слави про людей,
про день високий, що уже гряде.
Простягну тремтливою рукою
тобі агави квітку, а не зброю:
моя хвала — провітчастий берил,
що набирався чистоти і сил
з очей дитячих, з посміху квіток,—
роблю назустріч тиші перший крок,
щоб спалахом, нелегко так добути,
мовчання згускле голосно протнути.

Усе тобі віддам. І до виснаги
шукатиму, згораючи від згаги,
вогню краплину, що колись упала
з посвітича високого розпалу
на золотий, співний трикутник миті,
на пагорби, що попелом укриті;
золотогривих коней, які мчать

за пруг зернину сонця зустрічать,
воління власні і гучні розмови,
кристал, що зріє в овочах зимових,
кристал любові, що колись заблисне
незгасним сявом і полум'ям пречистим;
прониже землю, трунне віко промінь,
щоб розчинитись в сонячнім огромі.

ВЕРШИНИ

Ненавиджу все що загрожує поступу людства
до волі
Ненавиджу все що визвольний стримує
рух
Ненавиджу мову що зраджує бунт
Чуття покріпачені
Слово уярмлене
Розважливість в герці
Проте не
ненавиджу відступи в ім'я перемоги
у звитяжному корені відступи соків
Ненавиджу час який зраджує форму
Вік жебрів скорбот і страждання
печалі
ненавиджу
Проте не
ненавиджу
струси землі вулканічні
у морі
коли понад водами зграї пташині злітають
віщуючи летом своїм катастрофи
здіймаються води гарячі з безодні
вливаючись мішма у води холодні
відлунням бентежачи світлі чиїсь голоси
бентежачи зела посталі із праху
Чига небезпека
скорботно причаєна в плоті
Приховані пучки краватки стиснути шию спроможні
І пута схоластики зашморгом можуть зависнути
Різьблена кістка слонова стати отрутою може
Поезію ненавиджу
і ненавидіть буду доти
допоки не стануть творцями усі
Допоки лава не залле поета
щоб згодом серед попелу знайти
творящі руки мов ключі галерні
Ненавиджу таблиці множень
числа
непарні парні ділені на два
земної центрифуги обертання
цілодобове

Ненавиджу невисловленість власну
в оцих рядках
де мова про любов

РАНОК

Вивовнили птахи пахощами ліс,
з крил опали падають додолу,
м'ятний дух викублюється з гнізд,
ниткою снується він навколо.
Пустотлива тут тривала гра:
камінь розітнути помахом крила.

МОЯ ЧЕРГА

Уже пора. Черга мені припала
вступити, стерши літери помалу,
у зону змісту овочів простих,
у форми їхні, в поле чистоти,
в свічада пахощів, віддалених від суті,
у вибухові обриси забуті.
Пора вже захищати дерева,
що вітер їх нещадно рабував,
квіткам пора віддати власний слух.
Шаблюки трав понижуть плоть — не дух.
В піску намисто глиняне лежить.
Пора, мов стрілки, погляд підкрутить,
здолати відстань між буттям і словом
у вірші — прозорім і вибуховім.

МАРЕННЯ

Я бачив нетлю, що пила
краплю води із склянки,
і чайок саженого зросту,
та в пам'ятку мені одне:
у стінах замуrowані воання,
над ними зовні незабудки квітли.
Воання пощербили мені слух
і обернули у ніщо сурму,
що в мене висне сумно біля скроні,
немов ганчірка, яка сохне
на палубі дрейфуючої баржі.

*З румунської переклав
Павло МОВЧАН*

• • •

Не можеш ти однаково любити
росу, що будить сонні квіти,
звірят і сум безлистяних дерев,
і сміх, що розгубили діти.
Немов ріка плавка, ласкавоплинна,
що з берегів змиває біль осмут,
ти — ясночола сила,
світла сила;
ти любиш труд;
ні, ти не зможеш безтурботно, легко
любов віддати щедрою рукою —
вона у серці спалахне зорею,
вона повік не знатиме спокою.
Засвітиш ти її, щоб пламеніла,
щоб хоч на мить осяяла дорогу,
коли й паде вона на землю тихо.
коли її скує німа знемога.

*З румунської переклала
Софія МАЙДАНСЬКА*

МАРІЯ БАНУШ

Марія Бануш (нар. 1914 р.) — поетеса, драматург, перекладач. автор поетичних збірок: «Радість» (1948). «Вибрані поезії» (1953), «Про землю» (1954). «Явлений світ» (1956). «Вірші» (1958). «Потік» (1959). «Магніт» (1962). «Метаморфоза» (1962) та ін. Лауреат Державної премії 1951 року.

НІЧ ПОВСТАННЯ

Хто забути зможе ту ніч серпневу,
ніч під зорею?
Води її голубі,
як озера гірські, як намисто
хвиль, розбитих човнами,
камею
життя молодого,
ніч, як сльозина, чисту?
Ми були п'яні,
п'яні хмільним повноліттям.

Ми вищими стали.
Як вершники ранні,
летіли вперед
крізь ночі прозоре віття;
молоді, як безсмертні герої,
силою владною гнані.

Багато вийшло назустріч
подібних до нас.
Незнані
побратимами стали —
очі
відбили юності росяний час.
тіла — як луки тужаві,
спрямовані в далі.

Погляди наші —
спалахи блискавиць крізь віки!
Шаблі оголені
над сміхом стерні.
О, як росли,
росли відважні полки!
І дзвеніли шаблі
у хвилях борні:

— Рубай, рубай, рубай
гангрену капіталу!
— Рубай, рубай, рубай
фашистську нечисть!
Здиблені коні під нами
на стрімких берегах надії:
море столунно гриміло:
— Існує щастя шалене!

Розхристані наші груди
без броні,
ми приймали
в обличчя удари.
Пізніше, тільки пізніше
любов і ненависть, розпечені в горні,
одягши кольчуги,
зійшлися в двобої покари.

Ніч глибока, невинна,
в голубому, зеленому сні;
очі світлі,
як високі, гірські озера;
тануть зорі
і, здається, зникають на дні...
Ліній несхибних
ще тоді не було на землі неозорій.

Тільки пізніше
був день, і ще один день розкутий
ми оволоділи наукою
оборони фортець,
мистецтвом бити без промаху.
коли питання стало —
бути чи не бути;
тільки пізніше
ми олустили забрало повноліття
на ярий вогонь сердець.

ГІМН, РАНОК..

Була глибока ніч,
коли ми народились.
Усе було до нас.
Старий, горбатий час,
злий, як болотний ідол
як неситима лава,
вперед котився
і душив,
усе, що не вмерло,
душив
лапою драговин.
Ми були серед ночі
на його дорозі,
голі й кволі,
як слимаки.

Десь далеко, десь близько
існували інший простір,
інший час.
Треба було їх знайти,
щоб вирватись
із жаху.
Треба було прозріти,
щоб жити,
щоб переходити
від поповзу до кроку,
щоб дійти до тебе, Партіє,
до тебе, світлотворна сило!

Розвиднилось у всесвіті моему,
і світло стало,
як у ранковім лісі.
Почався день новий.
Груди повнить
повітря свіже і міцне,
настояне на пахощах
живиці та дерев.

І промовляють
вуста мої щасливі:
— Спасибі, Партіє, тобі, спасибі
за те, що і мене,
народжену у сутінках липких,
торкнуло світло це,
і ранок із роси
та молодого часу,
й зелений подих,
і мій зелений ліс.

РАЗЛІВ

Тиша, тиша,
срібний ліс.
Немов прозорі бурульки зелених сталагмітів,
ліс підіймає
під безмежжям пустельного неба
кристали тиші.

Курінь,
колода.
Тут думав і писав
біля багаття
у літню ніч
провісник бурі.
Поглянь, ось триніжок зчорнілий
серед опалого листя
лишився з того року.

Бачиш його?
Ні, він не в сурдугі старому,
і не з малою борідкою.
Він був заgrimований,
поголений, в косоворотці.
Він — молодий селянин,
косар між косарями.
Тільки іскристі очі
зраджують
філософа, стратега.

Це він.
Тепер ти можеш його побачити
вночі біля вогнища,
між білими плямами беріз;
на колінах тоненький зошит,—
обличчям до вогню він пише.
«Держава і революція».
Вилиці, профіль...
крізь очі уважні
крізь полум'я, ліс, крізь глибіню

проходять короткі спалахи і безупинні тіні
Завтра в атаку.

Здалеку — громи стихій..
Разлів,
біла тиша,
ластівка над водою,
зелені бурульки, і нічний спалах,
світло з олова й тиші
під хвилею бур.

Таємниця наших літ
Схована у брость і цвіт.

Це ступає промінь карий
Між ягнятами в отарі,

Йде з печалей і утіх
До трави очей твоїх.

Незаспокійна пісня моя рання
Про блискавиці, крила і кохання,
Про сонце наше молоде, безхмарне,
Хвилини — мерехтливі, бистрі сарни.

Так, спрагла моя пісня завжди буде
Про таїну зерна, що землю будить.
І колоса одвічний мудрий крок.
Його я підіймаю до зірок.

ТРАЄКТОРІЯ

Холодна осінь. Смольний. Тут Ілліч
Пив чай гіркий. А поруч — карта світу.
Він поведе до ярого зеніту
Розкуту силу в'ярмлених сторіч.

Ламали долю, наче твердь граніту.
Земля стогнала з болю протиріч;
По-вовчому квилали зрада-ніч,
Та світло ринуло з-під небоцвіту.

Для дня свого вони бажали ширу,—
Ти запалив цю непохитну рань.
Тепер оглянь полки на варті миру.

На щоглах майорить знамен багрянє.
Ти чуєш диво-літ прекрасні струни,
І лине у віки луна комуни.

*З румунської переклала
Софія МАЙДАНСЬКА*

МОНІКА ВАРНЕНСЬКА

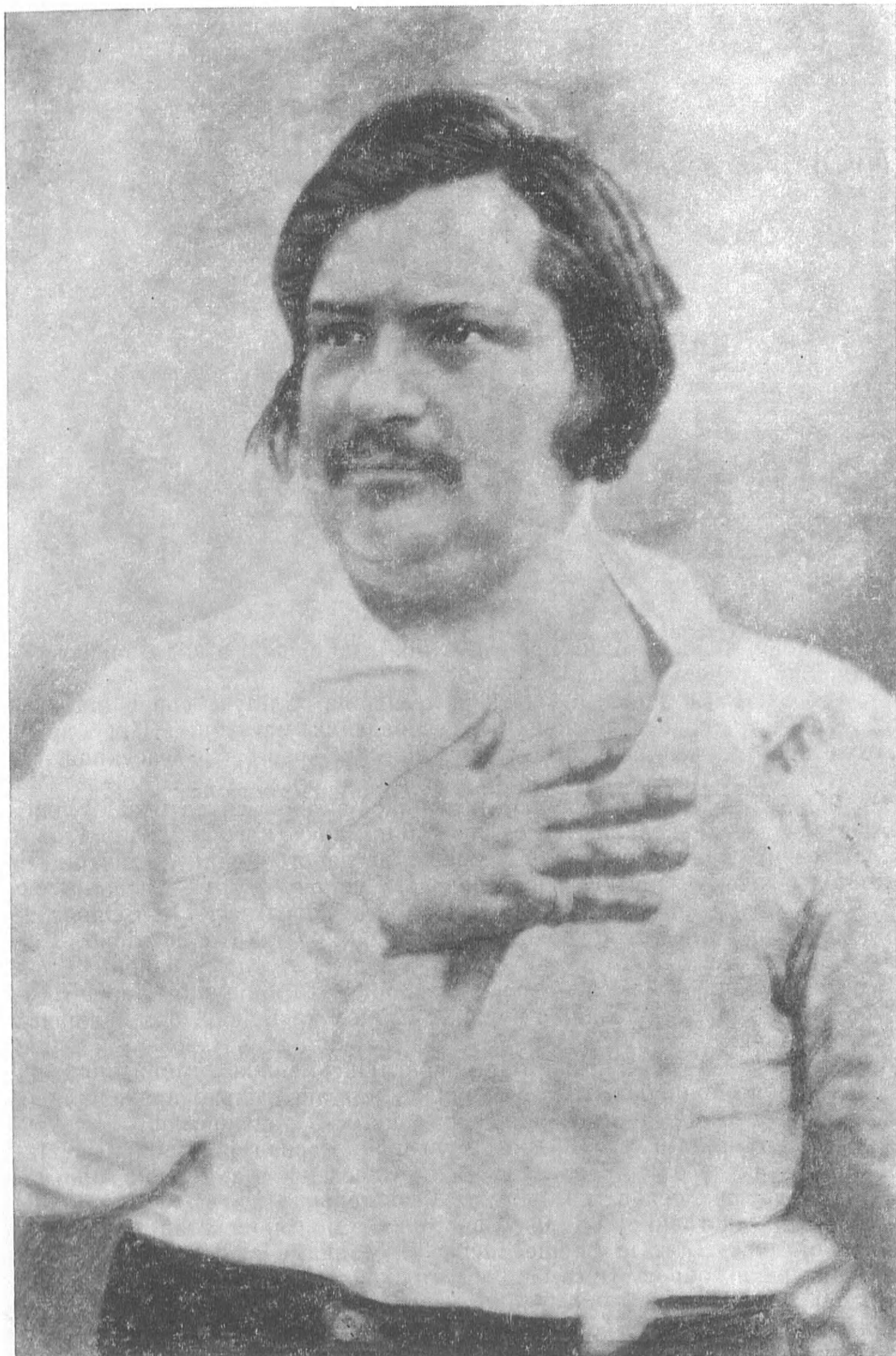
РОМАНТИЧНА ПОДОРОЖ ПАНА ОНОРЕ

І знову, після того, як проминув рік, я вирушаю в «бальзаківську» мандрівку вулицями Парижа.

Єлісейськими Полями мчать автомашини. Сліпуче сонце відбивається в дзеркальних вітринах фешенебельних магазинів. Під барвистими полотняними навісами завсідники кав'ярень, не поспішаючи, смокчуть аперитиви.

Я звертаю в бічну вулицю, назва якої видніється на розі. Вулиця Бальзака злегка похила. Я повільно піднімаюсь нагору. Гамір і шум Єлісейських Полів, скупаний у сонці весняного ранку, залишився позаду. У цьому закутку фешенебельного району міста — восьмій окрузі, що тягнеться від Єлісейських Полів до передмістя Сент-Оноре, де під вечір прогулюються гарно вбрані жінки — тихо й спокійно. Так, очевидно, і мусить бути в, так би мовити, літературному районі. Я минаю тут вулиці, які носять імена Шатобріана й Байрона. Нарешті — перехрестя вулиці Бальзака з вулицями Гійом та Божон; остання назва нагадує давню садибу письменника. Невеликий, весь у зелені майданчик. На цоколі — пам'ятник Бальзакові. Письменник сумний, ніби чимось заклопотаний. Пам'ятник справляє не таке сильне враження, як похмурій у своїй драматичній промовистості роденівський Бальзак, з яким я познайомилася на розі бульварів Распай і Монпарнас. Наприкінці минулого століття питання про зведення пам'ятника Бальзакові обговорювалося в громадських і мистецьких колах. Огюст Роден на осінній виставці 1898 року виставив твір, який став предметом широкої дискусії. Але перше місце тоді зайняв значно спокійніший у трактуванні образу письменника, більш класичний за формою пам'ятник роботи Гальг'є, показаний на осінній виставці, на рік пізніше. Його можна оглянути саме тут, на вулиці Фрідланд, недалеко від останнього помешкання Бальзака. У кінці вулиці — ротонда з малень-

Закінчення. Початок днів. «Всесвіт» № 7, 1976 р.

Оноре де Бальзак. Фотографія.

кою галереєю. Праворуч — довгий мур. На ньому табличка з написом: «Тут стояв дім, у якому 18 серпня 1850 року помер Оноре де Бальзак, автор «Людської комедії». Народився в Турі 20 травня 1799». (Ici s'élevait l'hôtel où mourut le 18 août 1850 Honoré de Balzac, auteur de la „Comédie Humaine”, né à Tours le 20 mai 1799).

Ось що залишилося від давньої садиби Бальзака, від місця, яке забрало стільки його палких надій! Стільки залишилося з невеличкого палацика «Божон», який мав бути гніздом його здійсненого кохання.

Я сфотографувала це місце, дещо занотувала собі в блокноті, але йти звідси не поспішаю. Дивлюсь на монумент і бачу пана Оноре. Не такого, яким створив його скульптор, а справжнього, живого. Він іде тодішньою вулицею, яку недавно назвали вулицею Фортюне. Забобонний, як завжди, він убачав у цій пророчій назві свою щасливу долю.

Вулиця Фортюне пов'язана з останньою дією великої любові пана Оноре. Тут було останнє помешкання письменника. Звідси він двічі від'їжджав до Верхівні. І відійшов він назавжди саме з цієї вулиці, що в рік його смерті стала вулицею Бальзака.

Восени 1843 року Бальзак повернувся з Петербурга. Весною 1845 року він зустрівся з Евеліною в Дрездені. Звідти вони вирушили далі вчотирьох, у товаристві, яке Бальзакові дуже полюбилось: із дочкою пані Евеліни та її нареченим, графом Юрієм Мнішеком. Вони відвідують разом країни та міста, яких до цього часу не знали мешканці України. Бальзак охоче виконує роль провідника. Він завоював симпатію молодих людей, незважаючи на те, що Ганна спершу ставилася до нього трохи недовірливо й насторожено. У Кельні вони дивляться в театрі комедію Дю Мерсана та Варена «Сальтембанк», тобто «Канатохідці». Незабаром Бальзак одержав на пам'ять про цю подорож медаль, виконану здібним рисувальником, яким був Юрій Мнішек. Ця медаль із зображенням профілю романіста була присвячена Більбоке, одному з героїв п'єси про канатохідців. Усі інші з четвірки подорожніх теж дістали прізвиська, взяті з тієї ж комедії. Пані Евеліна тепер звалася Аталією, її донька — Зефіріною, Юрій Мнішек — Грінгале. Більбоке, як сам Бальзак любив себе називати, означає «жартівник».

Вони відвідують разом Ганштадт, Карлсруе, Страсбург. Звідти вже так близько до Парижа. Правду кажучи, поїздка до «столиці світу» є ризикованою й має присмак нелегальності: адже цар не дозволяв своїм підданам відвідувати столицю Франції... Але хто б там зважав на подібні заборони? Відомо, що пан Оноре — мастак обходити розпорядження властей! Пані Ганська одержує перепустку як його сестра, Ганна — як племінниця. Це нікого не дивує, бо письменник справді має аж двох племінниць приблизно Ганниного віку — Валентину й Софію Сюрвіль. Він показує гостям свій улюблений Париж. Тішигься, як дитина, супроводжуючи, нарешті, по ньому кохану жінку. Евеліна й Ганна живуть інкогніто в мебльованій квартирі на вулиці де ля Тур, поблизу садиби Бальзака. Харчуються разом із ним у помешканні на вулиці Басс. З Парижа вони їдуть у дальшу подорож до інших міст Франції. Письменник показує гостям Тур — своє рідне місто. Дальші етапи спільної подорожі — це Голландія та Бельгія, а отже, Роттердам, Гаага, Антверпен, Брюссель. Тут пан Оноре на короткий час залишає друзів і повертається до Парижа, куди кличуть його невідкладні справи. У вересні він наздожене «канатохідців» у Баден-Бадені й звідти вирушить із ними в дальшу дорогу — до Італії. Здійснюється мрія

перших років молодості письменника. Він оглядає прекрасні краєвиди сонячної Італії, подорожуючи разом із коханою. Він відпочиває, не пише. Нарешті, відклав перо! Витрати на мандрівку, можливо, взяла на себе пані Ганська. Отже, творець «Людської комедії» може зітхнути вільніше. Усе стало легшим, коли надія на одруження стала реальнішою.

Однак не може бути й мови про те, щоб привести уроджену графиню Ржевуську до скромного будиночка, найбільшим достоїнством якого, крім навколишньої зелені й тиші, є запасний вихід, який у критичні хвилини полегшує втечу від кредиторів. Але пан Оноре з властивим йому оптимізмом розраховує на прибутки з видання зібрання своїх творів. Він мусить остаточно позбутися боргів і мати власний дім. Не будь-який дім — а гідний «Чужоземки»!

Завдання це здається неважким — тим більше, що пані Евеліна, очевидно, рахуючись із перспективою одруження й переїзду до Парижа, віддала в руки Бальзака чималу суму — сто тисяч франків. Цей фонд «*louer-louer*»¹ — так називають його вони в своїх листах — асигнується на купівлю та вмеблювання нового дому. Бальзак із звичним для нього запалом розпочинає пошуки потрібного будинку. Він хотів би жити разом із коханою, як запевняє в листах, серед тиші та спокою, не порушуваних настирливими поглядами цікавих очей.

Спершу він має намір купити щось у затишному кварталі Пассі. В ньому пробуджується давня спекуляційна жилка. Адже передбачається, що Пассі в майбутньому перебудовуватиметься. Тоді за частину землі, купленої під забудову, можна буде одержати від міських властей значну суму.

Але цей проект відпадає. Бальзак не залишає пошуків. Він оглядає найрізноманітніші місця. Трохи пізніше на вулиці Монпарнас він знаходить дім «зручний для нас, як рукавичка, що лежить напохваті». Тільки... одна дрібниця. Щоб його належно перебудувати, потрібно 120 тисяч франків.

Щоправда, на думку Бальзака, можна було б домогтися цього недорогим коштом: купити сусідні ділянки й перепродати їх із прибутком. «Система, застосована ним ще в молодості, коли він докупив до видавництва друкарню, а до друкарні ливарню шрифтів», — дотепно коментує Стефан Цвейг.

Може, краще було б підшукати помешкання за містом? Ціни на землю весь час зростають, отже, купівля ділянки була б додатковим бізнесом! «Виноградник у Вуврей забезпечить нам повне утримання й коштуватиме найбільше 20—25 тисяч франків».

А може, краще й вигідніше було б стати власником невеличкого замку в рідній Турені? «Чи ти пригадуєш собі Монконтур, той прекрасний маленький замок із двома вежами, що відбиваються в Луарі? — запитує письменник в одному з листів пані Евеліну. — З нього видно всю Турень».

Дізнавшись, що «Монконтур продається», він одразу ж міркує: треба купити якнайбільше землі, потім значну частину її можна буде розбити на ділянки й продати. «Коли хочеш зробити великий бізнес, треба вибрати великий об'єкт».

Бальзак цікавиться також іншим замком — Сен-Грасьян, власник якого пан де Кюстін розорився на цій садибі подібно до того, як пан

¹ Фонд вовчиків (франц.).

Оноре на «Жарді». Мрія про замок Монконтур не покидає його навіть після купівлі будинку в Парижі. Він обіцяє Єві придбати в майбутньому той маленький замок над Луарою як літню резиденцію.

«Монконтур, чудовий краєвид, затінений теренкур, і фрукти, і річка біля ніг наших...»

Годинами шукає він по всьому Парижу садибу, дім для «вовчиків». Так називає він себе й Ганську з часів петербурзької подорожі. Їх маєтність і наявні кошти він зве «скарбом вовчиків». Нарешті, ранньої осені 1846 року він повідомляє кохану, що сподівається незабаром — на цей раз напевно! — без зайвого галасу придбати жаданий будинок. То буде палацик «Божон» на вулиці Фортюне, поблизу Єлісейських Полів, але в тихому закутку. Двоповерховий фасад будинку видно було з довгого, огороженого подвір'я. На вулицю виходило тільки два вікна. Кімнати були низькі, сад малесенький. Але Бальзакові подобалося романтичне розташування тієї садиби. Визнаючи, що дім зовні негарний і має вигляд казарми, він збирається чудово обставити його всередині. Цей дім, донедавна власність одного з дореволюційних сановників, переходить у руки пана Оноре Бальзака. Акт купівлі був оформлений в обстановці суворої таємниці. Письменник, звичайно балакучий, уміє мовчати, коли це потрібно. Він не хоче перед надто цікавими знайомими передчасно розкривати подробиці, що стосуються нової садиби. Зате з невсипущою енергією заходився він коло «Норелін». Таку назву матиме вимріяний дім, перебудований відповідно до його вимог і вказівок. Ця назва є аббревіатурою з двох імен: «Норе» — так називає Бальзака пані Ганська — та «Евеліна».

Пан Оноре бігає по антикварних крамницях, переживає новий приплив давніх колекціонерських пристрастей. Поки дім буде перебудований і пристосований до сімейного життя, новий його власник купує все, що знадобиться для обстановки садиби. Як і у «Жарді», він бачить її в уяві задовго до того, як побачив насправді. Він купує меблі, порцеляну, срібло, картини — справжні й фальшиві твори мистецтва. Хоч він сам геніальний творець, проте не розуміє чи не хоче розуміти, що краса та вишуканість внутрішнього вигляду квартири полягає не в нагромадженні меблів, всіляких дрібничок та цяцьок. Зі свідчень сучасників можна зробити висновок, що те помешкання після остаточного обладнання грішило претензійністю. Але важко не зрозуміти пана Оноре, коли він пише, що його втішає збирання гарних речей для власного дому, що це є його «єдиною розвагою». «Дозволь мені бавитись будівництвом нашого гнізда... Я хочу, щоб усе довкола було гарне».

У своїх колекціонерських уподобаннях Бальзак був не поодиноким. Захоплення збиранням рідкісних предметів і оригінальних дрібничок, того, що французи називають *bric-à-brac* (а ми, буває, іменуємо це мотлохом), поширилося в першій чверті минулого століття. Але письменник піддавався цій манії більшою мірою, ніж будь-хто з тогочасних літераторів.

Евеліна довірила Бальзакові значну суму — близько ста тисяч франків золотом — на придбання меблів, з тим, щоб він обачливо витрачав ці гроші, «скарб вовчиків». Але Оноре непоправний...

Він купує без розбору різні речі. Наприклад, «старокитайський» сервіз на дев'ять осіб, виготовлений у... Голландії; севрські чашки й вазони; «шість крісел, оздоблених справді з королівською пишно-

тою» (...); «надзвичайно подібний портрет Твоєї двоюрідної бабусі, королеви Марії Лещинської»; фальшивих Гольбейна й Рюїсдаля; меблі з палацу Марії Медічі — зрозуміло, в уявленні Бальзака; свічники й канделябри, мініатюри й естампи, годинники й жирандолі... Усього цього стає все більше й більше!

У Шантійї зберігся блокнот пана Оноре, в якому є список його покупок у 1834—1846 роках. Той список містить багато десятків найменувань! Хтось із знайомих, здивований видовищем бальзаківських надбань, зауважив, що на ті всі картини, меблі, срібло знадобиться Лувр. «Я збудую його!» — з гордістю відповів пан Оноре.

Актор Лассуш, згодом відомий комік, описує в своїх спогадах забавну зустріч із Бальзаком — шукачем раритетів. Замолоду, десь близько 1845 року, Лассуш працював продавцем в антиквара Капе на вулиці Нотр-Дам-де-Віктуар. Одного дня він сидів у крамниці, де не було жодного покупця, читаючи роман Бальзака. Раптом зайшов якийсь незнайомий чоловік. Його цікавили корені екзотичної рослини — мандрагори, що продавалися в крамниці. Він уважно їх оглянув, вибрав кілька коренів і сказав надіслати їх наступного дня йому додому. Почувши прізвище покупця, вражений продавець випустив з рук олівця й мовчки показав відвідувачеві книжку, яку він хвилину перед тим читав. То був «Кузен Понс».

Бальзак відповів юнакові доброзичливою усмішкою і ввічливо сказав: «Прошу не забути про мої мандрагори. Мені було б дуже приємно, якби ви самі їх принесли».

«Того ж дня, — згадує Лассуш, — я вдягнув нову сорочку й старанно наглянцював черевики. Притискаючи до грудей корені, я поїхав до письменника. Пан Бальзак спав. Я терпляче ждав, коли він пробудиться. Коли, нарешті, це сталося, він звелів мені розкласти коріння напроти ліжка. «Мене дивують у них вияви невичерпної фантазії природи, — сказав він. — Їх вигляд допоможе мені прогнати сонливість і перебороти лінощі». І він розповів молодому чоловікові, що в давнину мандрагору вживали як наркотик.

У «Кузені Понсі» — одному з найкращих романів письменника, можна знайти відлуння колекціонерських інтересів пана Оноре. Письменник в образі Понса втілив не одну власну рису.

Автор «Кузена Понса» інтуїтивно визначив у цьому романі безцінність справжніх творінь Гольбейна. Але сам із дивовижною легковажністю купує подробиці картин Гольбейна, низька ціна яких приголомшує його і збуджує фантазію. Як і колись, кожен свій новий твір він продає «на пні». Кожен черговий гонорар пожирають борги, примножувані його колекціонерською пристрастю. Бальзак-колекціонер купує все, що йому подобається. А що він не знається на творах мистецтва і предметах старожитності, то його гадані «знахідки» часто виявляються фальшивками. Удачі й поразки Бальзака-колекціонера знаходять відгук у його листуванні з пані Ганською. Але письменник робить і чисто практичні покупки. Одна річ, як підкреслює він у листах, холостяцьке господарство, і зовсім інша — справжній багатий дім і життя удвох. Він купує не тільки справжні й фальшиві предмети старовини, а також і столове срібло, постільну білизну, скатерті, рушники, всіляке господарське начиння. Цікавиться тодішньою новинкою, щоправда, дорогою, але вигідною — центральним опаленням. Частина наявних у нього грошей вкладає і в акції Північної залізниці. Піднесення та спади цих акцій весь час тримають його в напруженні, ста-

новлячи один із постійних мотивів його листування. Він не хоче (боже борони!) занадто общипувати «фонд вовчиків», що його виділила пані Евеліна. Ці гроші призначені на витрати, пов'язані з перебудовою та меблюванням будинку. Зрештою, пані Ганська у своїх листах не раз нарікає на марнотратство пана Бальзака. Вона немало наслухалася про легковажність французів, що стала притчею во язицех. Родичі всіляко підтримують ці поголоски й не минають жодної нагоди посіяти у власниці мільйонних багатств сумнів щодо солідності намірів романтичного нареченого.

Отож пан Оноре робить усе, що може, аби в свою чергу переконати Північну Зорю в корисності його починань. Він запопадливо працює біля дому. Планує садок, тішачись зеленню кущів і квітів. Запевняє Евеліну, що хотів би так обладнати все, аби вона почувала себе в новому домі якнайкраще, щоб їй не треба було відмовлятися після переселення на вулицю Фортюне від жодної із своїх звичок. Він пише також, що після шлюбу ні на що вже не витрачатиме грошей, хіба що на картини.

Він приймає в новій, відносно упорядкованій садибі Аліну Мюнюшко. Добре знає, що через її посередництво мандрують до Верхівні вигадані й правдиві відомості, а також плітки про нього, Бальзака. Отож хай Аліна, з натури заздрісна, побачить, що єдиною його турботою є створення затишного гнізда для коханої жінки. Внутрішній вигляд дому «Божон» справді викликає в Аліни заздрісний подив, і вона мусить визнати: «Моя сестра дуже щаслива, що хтось її так кохає».

«Аж страшно, як твої родичі нагадують моїх! — в'їдливо коментує письменник цю розмову. — Вони говорять майже тією самою мовою!»

У деяких листах Бальзак накреслює плани внутрішнього оздоблення дому. Завдяки малюнкам архітектора Санті, який керував перебудовою (ці малюнки зберігаються в колекції Шпельберха де Лованжуля), можна уявити собі бальзаківську садибу. Великий двоповерховий будинок із каплицею, що прилягає до нього, здавалося, дивився з-під причинених зелених віконниць на вулицю Фортюне. Перед будинком зеленів газон. За домом був сад. На першому поверсі, крім кухні, передпокою та вестибюля, містилися два салони та їдальня. Нагорі — робочий кабінет, бібліотека, салон і спальня, а також галерея, в якій Бальзак розвісив придбані протягом тривалого часу картини. Серед них було чимало портретів, які письменник особливо любив. Один із салонів на першому поверсі був голубого кольору, другий — золотого. Покої оздоблені панелями з цінних порід дерева. На нижньому майданчику сходів — копія Рафаелівської Мадонни, на верхньому — портрет Ганни Ганської. Вздовж сходів розвішано літографовані краєвиди Дрездена, Петербурга та Неаполя. Ванна викладена мармуром. Над камінами висіли дзеркала в золочених та різьблених рамах. Частину галереї на другому поверсі прикривало блакитне склепіння, під яким були голубі канапки й такі ж порт'єри. Спальня на другому поверсі була обшита панелями з білого дерева, малинові порт'єри й такого ж кольору шпалери гармонували з тоном меблів. Всюди було багато декоративних тарілок, свічників і ваз для квітів.

Під кінець вересня 1846 року Бальзак повідомляє пані Ганській, що архітектор Санті, найнятий для перебудови палацика, «працює, як

негр», а з ним і ремісники різних спеціальностей: мулярі, столярі, лицувальники... Письменникові подобається їх вправність і запопадливість. Не без гордощів він зауважує, що навіть ці прості люди знають його творчість. Золотар на прізвище Серве, який продавав панові Оноре рами для дзеркал, попросив замість грошей примірник «Людської комедії». У листах до молодих Мнішеків письменник жартома хвалить «Готель Більбоке» — так він назвав свою садибу. Пише, що Ганна і її чоловік, як приїдуть до Парижа, матимуть у цьому вимріяному домі свою кімнату. Письменник підбирає всі деталі обстановки цієї кімнати, думаючи про «Ганнусю», «Ганішет», «Мадам Ганша» — так пестливо він називає дочку своєї коханої. Він хоче мати тут портрет Ганни пензля модного тоді художника Жана Жігу. Цей портрет з'явиться тільки після смерті Бальзака.

Він любить обох молодих Мнішеків, як власних дітей. «Ти не знаєш, — пише він в одному з листів до Евеліни, — як тісно моя сім'я замикається в трьох особах». Сердечне ставлення до верхівнянської «родини з вибору» Бальзак збереже аж до останніх своїх днів.

Але над усе зростає в письменника прагнення остаточно здобути кохану жінку. Жага й нетерпіння звучать у рядках його листів. Купуючи «шовки, які створять фон для її любої голівки, килими й доріжки, по яких ступатимуть її найдорожчі ноги», Бальзак визнає: «Яке то буде щастя обійняти тебе після закінчення таких зусиль! З якою ж радістю я введу тебе в мій дім, у твій дім, у наш дім!» «Якби ти знала, скільки сил має в собі людина, що кохає!» «Ти сама не знаєш, клейноде, загублений в пустелі, чого ти варта» «Ти вся моя надія, все моє життя. Якби ти знала, як дбайливо я тут усе обладную».

Розвішуючи в кімнатах краєвиди місцевостей, де разом із коханою було пережито хвилини щастя, письменник воскрешає їх у своїй пам'яті. Краєвиди Верхівні, надіслані пані Ганською, краєвиди Дрездена, Неаполя, Базеля, Женеви прикрасять стіну вздовж сходів. Петербурзькі пейзажі роботи відомого аквареліста Карла Карловича Кольмана висітимуть у голубому салоні. Письменник, пригадуючи хвилини своєї подорожі та кохання, кидає на папір гарячі слова: «Якщо до кінця липня наступного року ми не поберемося, я не ручуся за себе!»

Недавня чудова мандрівка під небом сонячної Італії віщує велику зміну в житті Єви та Оноре. Пані Ганська, незважаючи на свої сорок п'ять років, завагітніла. Бальзак сам не свій від щастя. Він присягається Евеліні, що надалі тільки вона володітиме його серцем. А дитину, що з'явиться на світ, він обожнюватиме! Тепер він заклопотаний тим, щоб таємно взяти шлюб із Ганською. Він намагається діяти розсудливо й спокійно. «Не можна нічого робити наосліп, якщо стаєш батьком сімейства». Він обмірковує заздалегідь, якою має бути садиба Евеліни в Парижі на час її пологів, дбаючи про те, щоб зберегти інкогніто коханої жінки, захистити її від пліток та людської злостивості. У такому величезному й людному місті, як Париж, можна загубитися, мов у безкрайому лісі. Ніякі цікаві очі не стежитимуть за майбутньою дружиною Бальзака. Евеліна приїде в найняту на чуже прізвище квартиру, щоб дати життя його дитині. Її репутація і спокій не зазнають найменшої шкоди.

Письменник закликає в листі Єву, щоб вона не турбувалася й не журилася. Він розуміє, що їй незручно перед дорослою дочкою та майбутнім зятем. Але Ганна незабаром стане жінкою. Очевидно, вона зрозуміє матір і «...до неї дійде все те, чого не могла зрозуміти два

чи навіть рік тому, що ми любимо одне одного, що ти одружишся з тим, кого давно кохаєш. Ти залишаєш усе дітям, отож вони не можуть убачати щось погане в тому, що ти станеш щасливою і що в нас буде дитина».

Пан Оноре більше, ніж будь-коли, впевнений, що Єва відразу ж дасть згоду на одруження. Восени він приїздить до Вісбадена. Виступає в ролі свідка під час шлюбу Ганни Ганської з Юрієм Мнішеком 13 жовтня 1846 року. Безперечно, що то стараннями Бальзака на шпальтах газети «Мессаже» в рубриці світської хроніки з'являється повідомлення про цей шлюб і перелік кривих уз, що еднають обох молодих із найзнаменитішими польськими родами.

Перекоаний у близькості вимріяного щастя, письменник відчуває приплив творчої енергії. Останні вагання й сумніви Єви повинні розтопитися у вогні його кохання. Особливо тепер, коли пані Ганська стане матір'ю його дитини!

Пан Оноре виношує план «Історії бідних родичів». Він творчо переосмислює для неї матеріал, набутий під час недавніх переживань. «Старий музика», який потім дістане назву «Кузен Понс», містить багато рис антикварно-колекціонерської вдачі автора. В «Кузині Бетті», як інформує автор Евеліну, головна героїня матиме «риси моєї матері, пані Деборд-Вальмор і твоєї тітки Розалії». Можливо, створюючи образ героїні цього роману, письменник дещо запозичив і від двох інших жінок: «Ліретт», давньої гувернантки Ганни, Генріки Борель, тепер черниці — і його власної господині, мадам Брюньоль, що незабаром відіграє в його житті роль «чорного характеру».

Бальзак прагне написати нові великі твори. Твори, які «повалять божества попередньої літератури й покажуть світові, що я молодший, свіжіший і більший, ніж будь-коли. «Старий музика» — це бідний родич, придушений нещастям, людина чистого серця. «Кузина Бетта» — це бідна родичка, яку також переслідує нещастя, вона живе в трьохчотирьох сім'ях, а потім мститься за все, що витерпіла».

Письменник працює тепер, як колись — по кільканадцять годин удень і вночі. Його дратують всілякі побічні заняття, хай навіть такі приємні, як опорядження дому.

«Я хотів би, щоб усі мої скрині були вже, нарешті, розпаковані. Тривога за гарні речі, яких я чекаю, думки про те, у якому стані вони придуть, — усе це прикро впливає на мене, особливо ж, якщо взяти до уваги те, що я перебуваю тепер у стані піднесення, а творча гарячка та безсоння просто виснажують мене. Сподіваюсь, що в понеділок я закінчу «Старого музику», якщо кожного дня, так як сьогодні, вставатиму перед другою ночі. Я ж тепер працюю, як колись».

Уже давно не працював він із таким задоволенням і радістю, як оце тепер над «Бідними родичами». 28 липня 1846 року він із тріумфом повідомляє пані Ганській:

«Дороге моє серденько! Оце якраз закінчив том, який хочу назвати «Паразитом», бо такий буде остаточний заголовок рукопису, а не «Понс» чи «Старий музика», як я називав його досі. Це, принаймні для мене, один із тих творів, що відзначаються найбільшою простотою й розкривають ціле людське серце (...) Я захоплений. Верстку надішлю Тобі негайно».

Коректуючи роман, Бальзак перевершує самого себе й власні до теперішні рекорди щодо темпу. Працює, як несамовитий. За чотирнадцять днів він створив шедевр — «Кузена Понса», бо такий остаточний

заголовок роману. За шість тижнів з'являється «Кузина Бетта». Лікар Наккар, який давно знає Бальзака і його систему праці, жахається. «Він сказав мені, що це погано скінчиться, і повторює мені це постійно з понурим виглядом. Він закликає мене, щоб я хоч на якийсь час припинив ці «вибрики мозку», як він це називає (...) Він сказав мені: це мусить закінчитися катастрофою. Правду кажучи, я й сам відчуваю, що зі мною щось сталося. Іноді, розмовляючи, я докладаю великих зусиль, щоб підшукати потрібні слова. Справді, саме час мені відпочити».

Так, йому треба було відпочити.

У «Людській комедії» Бальзак часто змальовує хвороби своїх героїв. Сам він довго не хворів завдяки міцному тілу й здоров'ю, успадкованому від батька. Неабияка фізична витривалість протягом багатьох років дозволяє йому витримувати надлюдську працю. Але ще в 1834 році лікар Наккар, вірний приятель і «рятівник невтомний», застерігав його від надмірних зусиль. Бо вже тоді в Бальзака траплялися припливи крові до голови, які кількаразово повторювалися аж до 1841 року. В 1843 році він перехворів на запалення мозкових оболонок, що за тогочасною класифікацією визначалося як арахнітіс. У 1844 році його здоров'я підтинають тяжкі кровотечі з носа. До цієї недуги згодом приєдналася небезпечна жовтяниця. Зловживання чорною кавою спричинює невралгічні болі й нервові тіки. З 1845 року письменник скаржиться на порушення пам'яті, що дуже заважає йому в творчій праці. Віддавна допікають йому невралгічні болі, які він лікує в оригінальний спосіб: «Я писав «Бірто» з ногами в гірчиці,— інформує він Евеліну,— «Селян» пишу з головою в опіумі».

А тим часом над головою пана Оноре збираються нові хмари. Господиня мадам Брюньйоль, а точніше Бреньйоль, яку він раніше жартівливо називав «доброю горянкою», все частіше й частіше фігурує в його листах під прізвиськом «Сова». Ранньою осінню 1846 року він пише про неї прямо: «То ворог у домі». І цей ворог справді загрожує його праці, почуттям, спокоєві.

Під час недавнього перебування пані Ганської в Парижі від її швидких очей не могли сховатися вияви фамільярності між господинею й хлібодавцем. Евеліна відгадала, що цих людей зв'язують під спільним дахом інтимні стосунки. Пан Оноре, бачачи реальну перспективу жаданого одруження, давно хоче припинити «небезпечні зв'язки», які стали завдавати йому чимало клопоту. Він робить, що може, аби порвати з минулим раз і назавжди. Вже давно він порвав з княгинею Гвідобоні-Вісконті. Настала найвища пора виплутатись з обтяжливого роману, закрученого у власному домі.

Але зробити це нелегко. «Горянка» звикла панувати в садибі письменника, вона міцно тримає кермо домашньої влади й не хоче добровільно від неї відмовлятися. Під час відсутності письменника вона вела господарство, підтримуючи добрі стосунки з ріднею письменника і... розносячи плітки. Вона висуває перед колишнім хлібодавцем матеріальні претензії, які важко задовольнити з огляду на брак готівки, що був постійним бичем письменника, а також претензії іншого штибу... За свої «втрачені ілюзії» та нездійсненні надії вона вимагає відшкодування у вигляді семи з половиною тисяч франків і тютюнової крамнички. Вона знаходить союзницю в старій матері Бальзака, яка негативно ставилася до матримоніальних планів сина.

Пан Оноре знає, що Єва ніколи не ввійде в його дім, поки там буде ця жінка. Отож із господинею ведуться прикрі грошові переговори,

а також робляться спроби стабілізації її побуту через якийсь солідне дрібноміщанське одруження. Але Сові цього замало. Вона добре знає всі закутки квартири Бальзака, ритм його життя й щоденної праці. Знає вона й місця, де Бальзак ховає найцінніші речі, а серед них листи пані Ганської. Він складав їх у малахітовій шкатулці, тій самій, яку я бачила в квартирі Марселя Бутерона.

У лютому 1847 року письменник зустрічається з Евеліною. Пані Ганська мешкала тоді в будинку на вулиці де Беррі під номером 12-біс, що зберігся до наших часів. Вони провели разом у Парижі два з половиною місяці. Попрощавшись із коханою, що виїхала до Німеччини, Бальзак переселився на вулицю Фортюне. Поступово він звикає до життя й праці в домі, який з таким запалом обладнував, і порівнює в листах новий дім із... новим костюмом, до якого також треба звикнути. Він має намір прийняти на службу покоївку — побожну бельгійку на ім'я Занелля, і Франца Мунха, колишнього солдата родом з Ельзасу, що вправно володів німецькою мовою. Пан Оноре закінчив (між іншим) «Останнє втілення Вотрена». Весною того ж року він публікує «Депутата від Арсі». Дотеперішню господиню — Сову — він розрахував остаточно, вона має залишити його дім.

І саме тоді Сова зазіхнула на скарб пана Оноре — його кореспонденцію з пані Ганською. Вона викрадає листи, що зберігалися в малахітовій шкатулці. За повернення їх вона вимагає великий викуп, погрожуючи скандалом, компрометацією нареченої Бальзака перед її ріднею.

Доведений до відчаю, письменник спершу хоче передати справу про крадіжку до суду. Він підозріває, що до історії з листами причетний видавець Фессар. Однак друзі стримують Бальзака, радячи полюбовно залагодити цю справу й забрати від Сови листи. Пан Оноре будь-що повинен повернути їх. Багато відомостей, що містяться в тих листах, можна використати як знаряддя шантажу. Зокрема, там є часті згадки про сподівану дитину. Про ту дитину, для якої майбутній батько вибрав уже ім'я: Віктор-Оноре.

Важко не поспівчувати письменникові, заплутаному в сітях шантажу, читаючи його листи до «Чужоземки» цього періоду. А він ще ж мусить постійно працювати й завершувати обладнання дому!

Втома починає брати гору над його невгамовною енергією. У листах до коханої стає чимдалі менше звичного для нього запалу. «О, як мені потрібен близький друг, а тут нема нікого! — пише він 15 травня 1847 року. — Тільки Ти, Ганна і Юрій існуєте для мене на світі, а та потвора думає тільки про те, щоб роз'єднати нас».

Його мучить і тривога: а що як та «креатура», втративши терпець, виконає свої погрози? А що як вона надішле на Україну листа, який викличе скандал? Отож він благає Евеліну, щоб молоді Мнішеки не відбирали кореспонденції невідомо від кого. «Я ніколи не мав такого клопоту й так мало спокою» — скаржиться він в одному з листів тієї весни. «Твій образ і спогад про Тебе в мене перед очима, як віттар». Він обурюється. Невже їхня любов, така щира й прекрасна, буде знищена заздрісною шантажисткою? Свій день народження — 16 травня — він називає цього разу «сумним святом». «Дорого треба платити за своє щастя». «Якби я не любив тебе аж до обожнення, то вже б давно не існував». «Хочу мати тебе за дружину, інакше не хочу жити».

Постійно гнітить Бальзака перевтома, апатія, депресія. Письменник воскрешає в пам'яті хвилини, проведені з коханою колись і недавно.

Він пригадує перо на капелюсі Евеліни — вони тоді були у Вісбадені. Бачить її сірий головний убір, у якому вона ходила з ним по Петербургу. Цей колір гармоніював з усім її силуетом і з ясным колоритом північного міста. Знайшовши на дорозі великий шматок заліза, він, як завжди забобонний, вважає це доброю прикметою. Евеліна належала до жінок, що дозволяли собі екстравагантність аж надто сміливу як на ті часи — вона палила цигарки й навіть сигари! «Я дозволю тобі курити цілий день» — обіцяв письменник у листі за лютий 1847 року, незадовго перед нетерпляче очікуваною зустріччю. Коли після від'їзду коханої він залишився сам, то заховав на пам'ять коробочку від німецьких сірників. Сірників, від яких Єва в найнятій ним квартирі на вулиці Нев-де-Беррі прикурювала цигарки.

Проскакують у листах пана Оноре згадки про дрібні покупки, про раритети, такі, як оте прес-пап'є у формі ящірки, про розростання рослинності в саду на вулиці Фортюне... Під час самотніх прогулянок письменник пригадує хвилини, проведені на паризьких вулицях разом із коханою. Він проходить алеєю Бар'єля, вулицею Понт'є (чи не розминався він на ній часом із блідим, вутлим юнаком на ймення Юліуш Словацький?), вулицею Екюрі д'Артуа та вулицею Нев-де-Беррі. На цій останній з болем у серці й зі сльозами на очах він минає будинок під номером 12-біс. Тут ще з більшою силою охоплює його почуття самоти.

І нема жодного листа, в якому не повторювалися б слова розпачливої любові. Ревна туга панує над усіма іншими почуттями, прагненнями, планами, творчими намірами письменника. «Який я голодний і як прагну тебе!» — пише він Евеліні в одному з листів. Він готовий віддати все — вимріяний дім разом з усією його обстановкою, славу, майбутнє, перспективи, види на великі прибутки, щоб тільки бачити її.

Довга мовчанка пані Ганської не раз вириває з-під пера Бальзака гіркі слова. Чому вона, маючи значно більше вільного часу, ніж він, не пише частіше. «Я так зайнятий рукописами, творами, над якими працюю, турботами, яких вони мені завдають, ліквідацією боргів, усім цим, а проте регулярно надсилаю листи, а ти не пишеш, хоч маєш на це час? (...) Це недобре!»

«Ти не знаєш, що це таке — писати книжки, — виголошує він іншим разом. — Легко й приємно читати видруковані сторінки, але хто ж зрозуміє труд і зусилля, що супроводжують їх народження?»

Коли письменника охоплює творча гарячка, листи стають значно коротшими, стислішими. Бо тоді всю свою енергію він переливає в творчість. Коли в нього щось не виходить, робота йде повільно, він шукає розради в листах. Чекаючи на слово коханої, яке мало поєднати їх, пан Оноре у праці, «у пеклі чорнильниці й паперу» шукає підтримки. Як тільки надходить нетерпляче очікуваний лист із теплими, добрими словами, — він легше зітхає й тішиться, що «повернувся ангел праці». Тієї праці, що лягає йому на плечі, як тягар. Але без неї він не був би самим собою. Підтинаючи здоров'я, вона водночас підтримує життєві сили творця «Людської комедії».

Незабаром після переїзду на вулицю Фортюне Бальзак пише листа, що звучить як суцільний крик розпачу:

«Моя кохана, мій душевний стан такий, що мусить викликати в тебе милосердя. Коли я залишаюсь сам, то весь час плачу, плачу, як мала дитина. (...) Найменша неприємність кидає мене в сльози. Я повторюю

твое ім'я, як п'яниця, що прагне вина. Не зможу працювати протягом п'яти-шести днів, а це однаково, що шість віків...»

«Не наважуюсь признатися моєму лікареві, що вмираю з любові до жінки, що через це плачу, як дурень, у своєму кабінеті, що нічого мені не хочеться, що тужу...»

«Кожного ранку я плачу, як дитина. (...) Ніщо мене не обходить, крім думки про вас трьох. Мені здається, що я чую ваш сміх і жарти Юрія...»

Мимоволі виникає запитання: чому Евеліна не могла прискорити свого рішення? Напевно, причиною була схильність її натури до підпорядкування навколишнього оточення власній волі. Але не треба забувати про «клімат» тодішньої епохи, уклад суспільних відносин, суворі приписи царського законодавства, нарешті, тиск звичаїв, середовища та класу, невід'ємною часткою якого була пані Ганська. Довголітній роман із Бальзаком був її особистою справою. Однак санкціонування цього зв'язку юридичним актом викликало численні труднощі. Верхівня, попри всю монотонність тодішнього життя в ній, означала багатство, достаток, коротше — існування, до якого люди типу Евеліни Ганської звикли від дитинства. Париж — це метрополія, «столиця світу», осередок мистецького життя... Але Париж означав також непевність щоденного побуту, прикрі борги, обтяжливі матеріальні зобов'язання.

«Чи міг він свою дружину, звиклу до багатства й панування, наражати на те негідне існування, яке провадив він, переслідуваний судовими езекуторами, засипаний позовами, наймаючи помешкання під фальшивим прізвиськом, заставляючи ложки в ломбарді й викуповуючи їх на один день, щоб прийняти гостей? — пише про Бальзака Бой-Желенський.— Треба було йому очиститись, цього вимагала його гідність; треба було створити Єві існування, достойне її, а її Бальзак шанував дуже високо. (...) Треба було впорядкувати питання спадщини, опіки, адміністрації великих маєтностей після пана Ганського, які майже не давали прибутків, бо все розпорошувалося по кишенях прикажчиків і посередників».

Якщо несповна тридцятирічна пані Ганська після перших зустрічей з Бальзаком, ще за життя чоловіка, ладна була все покинути, щоб іти за ним, і він ці наміри охолоджував (писав тоді: «Ангеле мій, ніяких шаленств. Ні, не покидай свого кілочка, бідна спутана кізко. Твій милий прибіжить, як покличеш. Але ти налякала мене...»), то сорокакількарічна — довго вагається та розмірковує, чи скріпити печаткою любовний зв'язок із великим письменником. Адже це одруження мало внести зміни в її існування, воно мало стати поворотним пунктом у її житті.

Суттєвою перешкодою були також гроші. Тільки самодержець може дати дозвіл на шлюб російської підданої з іноземцем. Але такий дозвіл зовсім не означає згоди на передачу маєтку іншій країні.

Ось де причина багатьох зустрічей і розлук двох людей, а також постійного зволікання остаточного рішення з боку Єви. Це зволікання Бальзак розумів. Але терпіти його далі він уже не міг.

До всіх прикрих переживань додається важке для обох випробування — гаряче очікувана Бальзаком дитина з'являється на світ передчасно — мертвою. Звістка про це для письменника, що жив надією на батьківство, була жорстоким ударом. Адже, крім усього іншого, він сподівався, що дитина стане поштовхом до прискорення шлюбу. А тим часом цей довгожданий момент знову відкладається невідомо на який час...

Його мучать безсоння й нічні кошмари. Він страждав також від набрякання обличчя, болів голови, нервового сіпання повік. Допікають напади гарячки. Він боїться сліпоти. Мусить обмежити вживання кави, яку споживав у величезних кількостях. «Я страждаю від страшної нервової недуги,— пише він в одному з листів.— Це передусім біль у шлунку, викликаний надмірним споживанням кави. Я мушу ґрунтовно відпочити. Ці страшні, нестерпні болі мучать мене вже три дні. Під час першого нападу я гадав, що це тільки випадок. Ах, як страшно я втомився...»

Він намагається боротися з апатією й сонливістю. Спробував змінити режим харчування: обідає тепер значно раніше. Але це тільки напівзаходи, які допомагають тимчасово. Що ж вони можуть змінити, коли,— як пише про себе пан Оноре,— «маю ностальгію в серці та в крові?» Як дамоклів меч, висять над ним термінові місячні виплати й — Сова. Вона все ще веде переговори й не віддає вкрадених листів. До цього приєднуються інші прикроші: конфлікт із головним редактором журналу «Ла Прес» Емілем Жірденом.

28 червня 1847 року, перебуваючи в стані депресії, пан Оноре склав духівницю, призначивши виконавцем своєї волі адвоката Гландаза, свого давнього шкільного товариша. Головною спадкоємицею маєтності письменника мала бути пані Ганська, а на випадок, якщо вона відмовиться від записаного їй спадку,— мати Бальзака.

Дім, у який Бальзак уклав стільки сили й грошей, починає його втомлювати. Як житло для однієї людини, він надто великий. Внутрішній вигляд дому, де все робилося з оглядом на кохану, дратує його й мучить. Бо викликає думки про «життя, якого він так прагне і яке так далеко від нього».

Найближчі друзі, а серед них, зокрема, адвокат Гаво, бачачи поганий стан здоров'я письменника, радять йому кудись виїхати. Пан Оноре іноді також схиляється до цієї думки. Може й справді, в Саше він почуватиме себе краще, ніж у Парижі? А коли він повернеться до міста, то найме собі, як колись, скромну, дешевеньку мансарду, недалеко від вулиці Фортюне, в передмісті Руль. Таким чином, живучи поблизу, він зможе наглядати й за домом. За тим вимріяним домом, у якому він не хоче більше жити сам. Можливо, десь у мансарді він і працювати зможе, як колись? Бо зараз перо так часто випадає йому з руки...

Але він намагається знайти якийсь інший шлях до порятунку. Якщо Евеліна так опирається й ніяк не наважиться виїхати на постійно до Франції, то він готовий прийняти російське підданство. Замість «пані де Бальзак» тоді буде «пан Більбокетинський».

«Я продам і ліквідую все. Поїду туди, де будеш ти, з радістю, байдужий до того, що залишаю у Франції (...),— пише він в одному з листів.— Життя без тебе для мене неможливе. Не можу сказати тобі, наскільки я схуд... Туга за тобою отруєє мене (...) Якщо ти хочеш бути поруч із нашою дорогою Ганною, залишитися на Україні й там одружитися зі мною, обміркуй це і скажи мені відверто. Я не завагаюся й на мільйонну долю секунди, як треба буде поїхати, щоб оселитися й жити там, де перебуваєш ти. Даю тобі слово, що аж до останніх моїх днів, до останнього подиху, не буде в моєму серці жалю за тим, що я покидаю, не почувеш від мене зітхання, не побачиш тіні смутку в моїх очах. Буду тоді веселіший, як за молодих літ...»

Не можучи дочекатися нареченої, пан Оноре вирішує їхати до

Верхівні. Про це він усе частіше пише в своїх листах. Очевидно, пані Евеліна ставиться до такого наміру прихильно. 15 серпня 1847 року письменник визнає: «Я більше не можу. Тут ідеться про життя, про відновлення здатності до праці». Він твердить, що йому стане краще, якщо він місяць побуде в далекій Верхівні. Він, що завжди був такий життєрадісний, до всього стає байдужим.

План другої подорожі до Росії визріває швидко. Це рішення якоюсь мірою немовби повернуло письменникові звичну енергію. Час від часу ще повертаються напади пригніченості й депресії. («Ніколи в житті я не був такий нещасливий; нема в мене душі, думки, волі — все у Верхівні...») Але це буває все рідше. Метушня, пов'язана з готуваннями до подорожі, забирає багато часу й енергії. Нетерплячою думкою письменник випереджає події. Складає багаж, пакує валізи. Він не знає, на який час їде до друзів! Може, назавжди? Він не знає умов тамтешнього побуту. Знає тільки, що вони інші, ніж у Франції. Отож він бере все, що йому може знадобитись. Він узяв із собою до Верхівні, як показують його записи, п'ять ламп, чотири дюжини пар рукавичок, парфуми, одяг і взуття в такій кількості, що цього могло б вистачити на кілька років...

«Я не кажу тобі «прощай», а тільки «до побачення»,— пише він у листі від 25 VIII 1847 року, за місяць до від'їзду.— Певно, мені легше дихатиметься серед широких верхівнянських просторів, ніж у моїх рідних краях. Може, залишимося там обоє? Може, продамо дім на вулиці Фортюне, забудемо про цілий світ і цілий світ хай забуде нас?..»

В листах письменника починають звучати веселіші, спокійніші ноти. 23 VIII він повідомив верхівнянських друзів, що має вже візу на в'їзд до Росії. До нього повернувся апетит, зникла гарячка, поліпшилося самопочуття, він — «ніби народився». Як і колись, із запалом і оптимізмом він обіцяє, що «коли ви одержите цей лист, я буду вже за кілька кроків од Верхівні». Ця надія, як виявилось незабаром, певною мірою здійснилася. Знаючи ентомологічні захоплення Юрія Мнішека, який колекціонував комах, Бальзак просить повідомити, які нові рідкісні екземпляри чи наукові праці з цієї галузі він міг би привезти.

«Мої дорогі канатохідці,— пише він в одному з листів, висланих того серпня 1847 року на Україну,— велика зміна сталася з керівником вашої трупи. Більбоке байдуже минає антикварні крамниці, не кидаючи на них навіть поглядом. Не існують для нього «китайщина», меблі, твори мистецтва... існує тільки одне: щораз ближча подорож. Уявіть собі Більбоке, який не знає ані слова з тих мов, якими говорять між Краковом і Бердичевом,— з нетерпінням, виправданим перспективами щастя, яке чекає на нього після всіх цих зусиль, він добивається того, щоб його зрозуміли».

Це передбачення було майже прсрочим. Подорож до таких далеких, із погляду француза, країв на ті часи було справою більш екзотичною й незвичайною, ніж сьогодні мандрівка до Китаю чи до Японії.

Пан Оноре відвідав транспортне бюро на площі Ла Бурс, щоб за три франки придбати розклад руху поїздів, «запоруку тієї казкової швидкості», з якою курсують вони з Парижа до Берліна по недавно відкритій Північній залізниці. Поїзди на цій залізниці, пише Бальзак пізніше, долають простір між двома столицями «протягом шістдесяти годин, у які включено шістнадцять годин пересування кінною поштою з Гама до Ганновера. Оскільки з Ганновера до Берліна та з Берліна до Кракова поїзди йдуть транзитом (без пересадок з однієї лінії на

іншу), і оскільки рух не припиняється ні вдень ні вночі, я розраховую прийти за чотири дні з Парижа до Кракова». Надію на це він висловлював і в одному з листів до Евеліни напередодні подорожі. Побоюючись труднощів через незнання мови, він пише до графа Уварова, міністра освіти, що зовсім не знає «різноманітних говірок країв», якими він має проїжджати, тому просить відрекомендувати його особу «добрій волі властей на кордоні».

У транспортному бюро увагу письменника було звернуто на те, що між Мисловицями та Краковом через кожні дві години курсує диліжанс. Як організувати дальшу подорож — із Кракова аж на місце — ніхто в Парижі не може докладно з'ясувати. Здається, що на трасі Краків — Львів курсує кінний диліжанс. Але від Львова до Верхівні дуже далеко!

Пан Оноре прагне доїхати принаймні хоч до Перемишля. Поблизу цього міста лежать маєтності графині Мнішек, матері Юрія. Він розраховує на можливу допомогу з її боку під час дальшої подорожі. На випадок валютних утруднень, йому стануть у пригоді акредитиви банківського дому Гальперіна з головним осередком у Бродах. Австрійсько-російський кордон письменник перетне в Радзівіллові. «Багажу я беру небагато, хіба що найнеобхідніші речі; отже, напевно, на митниці не буде ніяких ускладнень».

Перед від'їздом до останніх днів він заклопотаний грошовими зобов'язаннями. Найневідкладніші з них він мусить полагодити негайно. Напевно, вже вирвався б у жадану подорож, якби не потреба сплатити дві тисячі франків. Він пакує багаж, у домі на господарстві залишиться служниця Занелля. «Драматичними рахунками» повинна зайнятися мати. Син залишає їй цілу купу доручень; вона матиме чимало клопоту з заплутаними грошовими справами, з виплатою боргів кредиторам. Список їх дуже довгий, він включає такі прізвища, як антиквар Алібер, слюсар Блонд, муляр Жерар-Ганю, власник складу скла й дзеркал Лерен-Мейнар, постачальник кришталевих канделябрів Мас, столяр Петі, архітектор Санті... і так далі, і так далі. Не кажучи вже про вірного кравця Бюїссона, який, незважаючи на давню заборгованість письменника, забезпечив його потрібним одягом. Уповноваження для переговорів з видавцями й полагожденням всіляких літературних справ Бальзак видав одному з давніх друзів — Альфонсові Жанові Лорану, якого називали Лораном-Жаном.

Так само багато допоміг Бальзакові в полагожденні найпильніших зобов'язань родич матері, пан Шарль Антуан Седійо, той самий, який багато років тому сприяв йому в ліквідації фатального підприємства з ливарнею шрифтів.

Минають серпневі дні гарячого паризького літа. Письменникові все більше та більше не терпиться виплутатись із фінансових перешкод! Надія на швидку зустріч із коханою «підтримує сили, як гашиш, повертає його до життя».

Десь 20 вересня 1847 року пан Оноре вже остаточно готовий до романтичної подорожі. Але перед тим він мусить витримати ще одне тяжке випробування. Однієї п'ятниці, «у найсумніший день життя», він мусить розстатися з листами Евеліни. Він одержав їх нарешті, вирвавши, викупивши з рук Сови. Перед від'їздом на невідомо який час він знищує їх — геть усі. Цей вчинок був наслідком рішення їх обох. Продиктувала його зрозуміла обережність. А що як під час відсутності

письменника кореспонденція потрапить у злодійські руки? Письменник тепер не довіряє нікому. Краще виключити можливість скандалу, віддаючи листи вогневі!

Бальзак повністю спалює сторінки, які містили в собі половину історії їхньої любові. Бо друга половина — його власні листи — збережеться й після багатьох років становитиме хвилюючу книжку «Листів до «Чужоземки».

«У мене гарячка, бо протягом однієї години я наново пережив п'ятнадцять минулих років» — зітхне він на другий день. Пізніше про спалені листи він скаже: «Писав їх вогонь душі, а знищив вогонь землі». Він один за одним кидав листи у вогонь, дивлячись тільки на їх дати. Залишилися тільки засушені квіти, що зберігалися між аркушами паперу, дрібні шматочки тканини з улюблених письменником суконь Евеліни... І залишився біль. «Так мало місця займають п'ятнадцять років!.. Колись я сам розповім тобі, що відчував того вечора».

Пан Оноре так хотів мати дім! Власний дім, у якому проходило б його сімейне життя. Тепер, наче з іронії долі, він залишає цей дім, до створення якого було докладено стільки зусиль.

Остання нитка, що зв'язувала автора «Людської комедії» з виром паризького життя, обірвалася. Час у дорогу.

Частина III

РОМАНТИЧНА ПОДОРОЖ ПАНА ОНОРЕ

Оголошення, вміщені на четвертій сторінці газети «Деба», твердили, що від Парижа до Берліна можна дістатися недавно відкритою Північною залізницею протягом шістдесяти годин. Тоді вже курсували поїзди з Ганновера через Берлін до Кракова з пересадками в дорозі. Пан Оноре вираховує, що відстань між Парижем і Краковом він долає за чотири дні.

Бальзак відкинув початковий намір подорожувати зі слугою. Він їде сам, узявши з собою чемодан, сумку й кошик із харчами. Він повідомив кохану листом, що візьме з собою «шістнадцять пшенично-разових булок і язик, аби було чим поживитися між Краковом і Верхівнею». Крім листа до графа Уварова, міністра народної освіти, він додатково заручився рекомендаційними листами від російського посла в Парижі Кисельова.

Переїзд від Брюсселя до німецького кордону минув без пригод. До Кельна поїзд і справді мчав, як стріла. Всюди можна порозумітися по-французьки. Несподівано письменник зустрівся на брюссельському вокзалі з російськими аристократами, в тому числі і з пані Кисельовою. Виявилося, що в них є спільні знайомі: Ганські та Ржевуські. Тем для розмови не бракувало; в балачках швидко минав час. На прикордонній митниці товаришки по мандрівці зробили Бальзакові велику послугу, витягаючи його багаж «з-поміж тисячі валіз, які викидали крізь пащі фургонів».

«Я та мої валізи розбилися б об цей риф, бо ніхто не знав французької мови, а була вже дев'ята вечора — час не зовсім підходящий для того, щоб шукати перекладача» — згадував пізніше письменник.

Коротка зупинка в Кельні: нічліг у «Рейнському готелі». Власник готелю пам'ятав письменника з його попередніх заїздів. Другого дня

він розбудив мандрівника перед п'ятою ранку і провів його на залізничний перон.

Від Гама почалися турботи. «Я вступав,— каже пізніше наш пасажир,— у пустелю, яку створює для подорожнього цілковите незнання мов». До того ж його тривожить думка про дальшу дорогу залізницею. Власник «Рейнського готелю» в Кельні довів до відома нашого мандрівника деталь, що замовчувалася в паризьких оголошеннях і проспектах Північної залізниці: «Між Гамам і Ганновером комунікація здійснюється за допомогою вагонів-черепак, швидкість яких приголомшує німців: вони називають їх Schnellpost, що означає швидка пошта. Ця швидка пошта робить у середньому дві милі на годину,— стільки, як наші важкі французькі диліжанси в 1820 році. Повози міняються на кожній зупинці, які в Німеччині називаються станціями, і на кожній станції забирають пасажирів. Таким чином двадцять чотири німецькі милі потрібно було б долати п'ятдесят годин, а не шістнадцять; до того ж, щоб скористатися послугами ганноверської залізниці, треба писати до Гама й замовляти місце, бо записаним подорожнім віддають перевагу перед незаписаними... Оскільки я не міг записатися об одинадцятій ночі, мене почали гризти сумніви: якщо мені не вдасться виїхати з Гама, то я порушу гармонію приїздів і від'їздів на всіх лініях залізниці; застрягатиму в Гамі, Ганновері та Берліні. Це означало потроєне марнування часу, потроєні витрати і — ще гірше — потроєну нудьгу!»

Прибуття до Гама. Молодий німець-носильник тягне Бальзака до омнібуса. Письменник вважає, що то диліжанс, який відправляється до Ганновера. Але подорожнього доставили тільки до поштової контори в Гамі разом із багажем, який він хвилину перед тим виловив, кричачи: «мое!» і вимахуючи квитком. Перед поштовою конторою страшенна метушня й галас: тридцять пасажирів — триста валіз! Двоє — тільки двоє! — пруських чиновників мають це все зважити й записати. Скрізь перші серед цієї тисняви англійці. «Спираючись на свою холонокровність, свого посла, на якого покликаються без упину», вони розтинають «юрбу та океан пакунків, як ніж розтинає яблуко».

Засапаного, відіпхнутого багато разів письменника рятує випадковий товариш по мандрівці з Брюсселя, доктор Рот, лікар австрійського посольства, який віз депеші для Меттерніха. Він став Бальзакові за перекладача, пішов з ним до заїзду підкріпитися. Обоє сіли потім в один вагон. Залізничний чиновник приніс їм прикру звістку: заледве двадцять чотири милі відділяють їх від Ганновера, але «можемо вітати себе з казковою швидкістю, якщо це триватиме тільки п'ятдесят годин!» А тоді пиши пропало вигідне сполучення між вечірнім ганноверським поїздом.

Бальзак і лікар Рот, прихильники швидкої їзди, за порадою молодого німця, вирішують у разі браку місця на Schnellpost зажадати Extrapost. Пан Оноре фіксує у своїй пам'яті не тільки подорожні враження, а й практичні міркування. Він тепер непогано орієнтується на засобах пересування, якими послуговуються німці. Тодішній Eilwagen скоріше заслугував би назви: «повіз-рак», бо цей диліжанс розвивав швидкість не більшу, ніж... миля на годину. Коли дорога піднімалася нагору, кондуктор виходив із карети. Те саме робили й пасажири. Коні йшли ступою, подорожні пленталися поруч, палячи люльки та балакаючи. А коли Eilwagen мав з'їжджати хай навіть із невисокого схилу,

в колеса закладалися гальма, щоб випадком — боронь боже! — диліжанс не поїхав надто швидко.

Schnellpost — теоретично трохи швидший засіб пересування — наш запальний француз порівнював із... слимаком. П'ять або шість візків, що їхали слідом за головним, чільним повозом, утворювали «кавалькаду». Їх міняли на кожній станції, у головному ж повозі подорожні їхали до кінця дороги.

Найвищим досягненням німецької кінної комунікації був славетний Extrapost. Він мав рухатись із швидкістю однієї милі на годину. На практиці ж, у зв'язку з тим, що на кожній станції міняли повіз, його випереджав Schnellpost. Маючи власну карету й підкуплюючи німецьких поштарів, можна було б досягти «запаморочливої» швидкості — трьох миль на годину! Німці, від природи флегматичні й повільні, вважали Extrapost за чудо швидкості. А тим часом існував ще один спосіб швидкої їзди, відомий, щоправда, тільки небагатьом, і ощадними громадянами Німеччини майже не застосований. Перепрягання коней разом із полагодженням необхідних формальностей тривало в найкращому разі двадцять хвилин. Подорожній, забезпечений паспортом дипломатичного кур'єра, мав право вимагати кур'єрських коней. Ними можна було проїхати німецьку милю за півгодини. З такою швидкістю звичайно пересувалась французька пошта. У Німеччині досягти темпу було тим легше, що тутешні дороги на відміну від французьких бігли переважно рівниною, за визначенням Бальзака, «пласкою, як аркуш паперу». Добрий хабарець, сунутий поштареві, значно прискорив поїздку, здійснювану нетерплячим письменником.

«Роздратований до краю, розуміючи всю вагу кількох хвилин, я витягаю з кишені п'ятифранковий банкнот, кричучи по-французькому: «Ось моє посвідчення!» Кажуть, що Людовік Філіпп не має влади, отож я засвідчую, що сам вигляд портрета цього монарха розвіяв ганноверську холоднокровність».

Бальзак досяг поставленої собі мети: о шостій ранку замилені коні галопом примчали на ганноверську станцію — дзвінок уже оповістив, що берлінський поїзд готовий до від'їзду. О третій після полудня наш пасажир опинився в столиці Пруссії. Другого дня вранці він був у Вроцлаві.

Подорожній, який одного вересневого ранку 1847 року опинився на дебаркадері Вроцлавського вокзалу, привернув до себе загальну увагу пасажирів. Немолодий, жвавий, товстий, він щойно побачив, як флегматичний носильник штовхає до віденського поїзда візок із горою багажу.

З хижістю, якої від нього ніхто б не сподівався, пасажир наздогнав візок, затримав носильника й, стукаючи ціпком по чемодану, який лежав зверху на купі багажу, закричав на весь голос:

— A moi! A moi! Mislowitz! Mislowitz! Krakau! ¹

Мімікою й жестами він намагався втовкмачити, що сталося непорозуміння з багажем. Носильник витріщив очі. Він не міг здогадатися, що тому треба. Довкола товклися цікаві.— Hat der zu viel getrunken? ¹ — питав хтось із них.

На галас, знятий темпераментним іноземцем, прибув нарешті один із залізничних чиновників. Він, як незабаром виявилось, знав французь-

¹ До мене! До мене! Мисловіч! Мисловіч! Краків! (Франц.)

² Чи не забагато він випив? (Нім.).

зьку мову. Все швидко з'ясували, і чемодани помандрували туди, куди треба — до мисловицького поїзда. Тим часом чиновник із гідністю пояснив прибулому, що подібне непорозуміння трапилося у Вроцлаві вперше відтоді, як звідси рушив перший залізничний поїзд.

Скільки б разів мені не доводилось протягом останніх років виходити на Вроцлавському вокзалі, я завжди пригадую цю колоритну сцену. Я згадала про неї також, продовжуючи мандрівку слідами Бальзака. Хочу тепер потрапити аж до Верхівні.

Спогади про цю мандрівку Бальзака тим більш цікаві, що на противагу петербурзьким місяцям пана Оноре, подорож на Україну залишала виразний літературний слід завдяки Марселеві Бутерону. Маю на увазі сповнений іскрометного гумору й дотепності нарис «*Voyage à Kieff*» («Подорож до Києва»), опублікований у роки між першою і другою світовими війнами. Незважаючи на перевтому, нервове напруження, підірване здоров'я, пан Оноре ні на хвилину не перестає бути самим собою. Тобто передусім — письменником. Темпераментні його описи останніх приготувань до подорожі, вражень із дороги. Він чудово відтворює цікаві ситуації та зіткнення з різними людьми; весело змальовує всілякі мовні непорозуміння.

У Вроцлаві пан Оноре побував тільки проїздом. Він зовсім не бачив міста, його пам'яток старовини. У цьому місті, так само як у Гливицях і Мисловицях, не знайдемо жодних слідів його подорожі. Але можемо простежити кожний її етап, увічнений словом письменника.

Благородний лікар Рот устиг знайти серед численних пасажирів на дебаркадері Вроцлавського вокзалу брата російського консула в Кракові й передав Бальзака під його опіку. Росіянин виявив виняткову уважливість до славнозвісного письменника. На жаль, подорожували вони в різних вагонах. Звідси й виникло комічне непорозуміння з багажем, який помилково повезли до віденського поїзда.

«Наші онуки ніколи не знатимуть, на які прикрощі наражали їхніх дідусів оті розриви в залізничних коліях, — розмірковував пан Оноре, сидячи в поїзді, що прямував до Кракова. — Світ піде вперед! Уся Європа буде розлініяна залізом і влаштована, як фортепіано: як тільки стануть на одному кінці клавіша, залізниця викине їх біля мети подорожі так, як музикант викидає мелодію».

Астматичний локомотив, що опалюється дровами, їхав повільно — значно повільніше, ніж диліжанс Париж — Бордо. Письменник уместився зручно. Попереду в нього було багато часу. Після недавніх пригод йому почав допікати голод. Отож він заходився біля кошика з харчами. Були там сухарі, вуджений язик, пляшка ганусівки, цукор і кава. Він наготовив прсдуктів, розраховуючи подорожувати вісім днів. На стоянках купує тільки молоко. Він пам'ятав його німецьку назву *Milch*. А незабаром доведеться переходити на польську назву. Як же ж вона звучить? Намагаючись пригадати це, він знову подумав, що, незважаючи на тисячі перешкод і труднощів, здійснив своє найпалкіше бажання. Він їде!

Край, де минуло дитинство й молодість коханої жінки, збуджує уяву нетерплячого подорожнього. Він багато наслухався про безкраї степи, про багатогодинні зимові мандрівки санками по засніженому бездоріжжю, про ту рафіновану культуру аристократичних палаців і сірість та злидні селянського життя, що вживалися поруч. Чув він і про

явища, які схильний був засуджувати «як прояви співжиття цивілізації з варварством». Його захоплювала свідомість того, що, переступивши знову через поріг Російської імперії, він потрапить на простори незміряної землі. Землі, кордони якої сягають аж Далекого Сходу й північного узбережжя, від якого рукою подати до Америки.

Україна, хоч вона й лежить порівняно недалеко від Заходу, належала тоді до найменш знаних районів цієї території. Отож вона видається Бальзакові єдиним краєм на світі, де він міг би пізнати щось зовсім нове, нові явища, нових людей. І там є дім, де сяє Північна Зоря.

Дорога з Вроцлава до Кракова йде через Гливиці й Мисловиці. В цих місцевостях, ясна річ, ми не знайдемо й сліду перебування пана Оноре. Інший письменник — родовитий поляк, того ж року, тільки у зворотному напрямі їхав цією ж дорогою. І якраз він у своїх записках змальовує пейзажі, на які дивився й Бальзак. Отож саме од Вікентія Поля ми дізнаємося, що «оклиця Гливиць і Королівської Гути належить у Сілезії до місць із найбільш розвиненою промисловістю. Куди не кинеш оком, скрізь на полях бачиш самотні фабричні будинки, кузні й майстерні, високі труби парових машин і довгі робітничі бараки, а біля них насипані дороги; як правило, вся околиця повита димом, а вкриті сажею будинки, поля й навіть ліси довкола тих кузень надають цим околицям на диво похмурого вигляду. Тут людина під землею видобуває руду та вугілля, а на землі займається виробництвом заліза. Щоб полегшити транспортування всього цього, тут кілька річок перетворено на канали, а в кам'яновугільній шахті збудовано навіть підземний канал. Невеличкі Гливиці мають вигляд торговельного міста, бо тут концентрується торгівля залізом».

Оцими Гливицями і проїжджає наш письменник. Якби він міг затриматися трохи довше в цій промисловій окрузі, розвиток якої диктували переможні закони праці та грошей, то, напевно, почерпнув би тут чимало такого, що зміг би використати в своїй творчості. Але він нетерпляче поривається на схід — ближче до «Чужоземки»! Тому він затримався в Гливицях ненадовго. Зрештою, то була досить випадкова зупинка. Хтось порадив обом чужинцям — французові й росіянину — не їхати до Мисловиць, а спробувати дістатись до Кракова звідси, бо Гливиці мали пряме диліжансове сполучення з Краковом.

Отож пан Оноре вийшов із поїзда. Він побіжно оглянув найближчу околицю, яка з першого погляду видалася йому брудною й нецікавою, і рушив до недалекої господи, щоб трохи відпочити й пообідати.

На німецько-австрійському кордоні почалися справжні арабські пригоди з митницею. Потрібно було не тільки пройти огляд, а й пересісти в іншу карету. Бо власті не давали дозволу на переїзд одним екіпажем з одного краю до іншого. Якщо екіпаж, переїхавши кордон, заглиблювався хоча б на шість миль, це гучно іменували «міжнародним транзитом».

На митниці зразу ж розігралася бурхлива сцена. Парижанин переступив поріг контори, не скинувши капелюха. Він не знав, що цим викличе справжню бурю

— Як ви смієте заходити в урядове приміщення в капелюсі? — верещав австрійський чиновник, збудженість якого суперечила флегматичному виглядові.— Звідки ви такий?

Прибулець знизав плечима, не розуміючи, чого від нього хоче представник цісарсько-королівської австрійської влади. Йому й на думку не спало, що приводом для такого вибуху міг бути... капелюх. Комізм усієї сцени підсилював костюм чиновника, який, захищаючи престиж влади, сам виступав у халаті, капцях і в нічному ковпаку. Нарешті, Бальзак, так нічого й не зрозумівши, безпорадно оглянувся на свого супутника росіянина. Той втрутився:

— Я б вам радив вибирати слова! Прибулий пасажир вихований набагато краще, ніж вам здається. Не кожний, хто сюди заходить, зобов'язаний знати ваші звичаї та вашу мову!

Чиновник замовк, а росіянин тим часом пояснив Бальзакові предмет конфлікту. Письменник зняв капелюх і поклав його на столик. Набурмссений охоронець престижу влади закрутився біля ваги. Він згаяв майже півгодини на шукання її та на важення дукатів — мита за галстуки пана Бальзака. Пояснення, що галстуки куплено в Австрії, не допомогли.— «Проїшли через Прусію, отже, вони вважаються прусськими»,— пояснив чиновник.

Нарешті, справу з галстуками вичерпано — скрупульозний бюрократ бере п'ять монет на оплату мита й виписує відповідну квитанцію. Вся операція забрала дві з половиною години й коштувала пасажирові чимало нервів. «Скільки ж тут змарновано часу! — розмірковував письменник, згортаючи та пакуючи наново розкидані речі.— Хто й коли відомстить за подорожніх жорстокій митниці? А що буде на російському кордоні?»

Він знав, що переїде його в місті з дуже важкою для француза назвою — Радзівілів. Перед від'їздом його так залякали тяжкими перипетіями, неминучими на цьому прикордонному пункті, що він намірився взяти з собою ношену білизну, одяг, взуття — словом, особисті речі, серед яких не було жодної нової. Аби тільки уникнути непорозуміння на митниці!

Це була вже остання перешкода на шляху до Кракова. Письменник мусив затриматись тут аж до чергового рейсу. Він прощається з благородним росіянином, який, незважаючи на труднощі взаємного порозуміння, так допоміг йому під час подорожі. Тепер треба поміняти залізницю на коней кур'єрської пошти.

Пан Оноре хотів узяти місце в поштовому австрійському кур'єрі, що їхав із Кракова до Львова. Маршрут його пролягав через усю Галичину. Але віденський кур'єр своєчасно не прибув, і письменник зважився на дальшу подорож краківським кур'єром. До від'їзду Бальзак устиг походити по місту. «Сюди я їхав з Парижа вдень і вночі, не затримуючись, я гадав, що якби я затримався, то загинув би, відчув би втому, про яку забув, зайнятий подорожжю». Він вирішив відвідати «славу умерлої Польщі, знаменитий собор краківського замку». Оглянувши його, він робить знаменний висновок:

«Краківський собор вартий того, щоб їхати до Кракова: у ньому повно капиць із саркофагами, де нагромаджені багатства, рівних яким нема ніде, хіба в Римі чи в деяких бельгійських соборах. Тут можна побачити срібні різьблені труни, на яких зображено битви, безліч людських фігур і коней. Тут побачиш бронзові таблички з арабесками, чудове виконання яких свідчить, що в XIV столітті виробляли з бронзи й міді, можливо, вправніше, ніж сьогодні. У цьому соборі є справжні скарби, хоч мені й не пощастило побачити того, що має спеціальну

назву skarbiec¹ — не вистачило часу на одержання необхідного дозволу. Багато там, нарешті, срібних статуй, вівтарів із різьбленого срібла та всілякого святого начиння. Баторій, Корибути, Ягеллони та інші польські роди спочивають там».

Краків Бальзак детальніше опише трохи пізніше. Письменник затримається в цьому місті десь через три роки, їдучи після одруження з жінкою до Парижа. Відомості про це коротке перебування, взяті з листів пані Евеліни до дочки, викликали у тридцятих роках жваву цікавість бальзакознавців. Пан Оноре з дружиною зупинився в готелі «Під трояндою». Адреса цього готелю, який існував під цією давньою назвою ще в довоєнні роки: Флоріанська, 14. Бой-Желенський пропонував установити на цьому місці меморіальну дошку. Трохи пізніше виявилось, що цю поетичну назву в часи подорожі Бальзака мав «досить сумний» готель на Страдомі, який потім гучно називали «Лондонським». Але в цьому «сумному», тобто далеко не «люксовому» готелі, подружжя Бальзаків знайшло, як видно зі свідчення «Чужоземки», зручну кімнату на другому поверсі, дуже простору, дуже чисту. Готельні ліжка були м'якими, кава з вершками «майже така добра, як у Верхівні».

Пан Оноре виявляє нахили туриста. Наближаючись до Велички, він пригадує, що в цьому місті є свої визначні місця: соляні копальні. Але на відвідання їх він не має часу. Треба буде зробити це колись іншим разом, якщо буде нагода. Нічліг — і далі в дорогу! В дорогу через Галичину, на полях і стежках якої ще не встигли охолонути торішні сліди селянського повстання. Знову пасажир упригнул стикається з польськими справами, яких ніколи як слід не розумів. На підставі коротких розмов з випадковими супутниками він робить записи про місцеві настрої та думки. З властивою йому схильністю до поспішних узагальнень, письменник оцінює випадки «галицької різанини». Переконаний, що польські емігранти, які інспірували селянський бунт із далекого Парижа, не знали ситуації на місці, він трохи пізніше занотує: «...Політична легковажність емігрантів дорівнює їх ненависті до вірнопідданих земляків. Я чув скарги жертв: вони ще більше проклинали паризьких змовників, ніж віденських гнобителів. Паризькі поляки витають у мріях, вони вже нічого не знають про свій край; щоб гальванізувати народ, вони ладні шість тисяч шляхти наразити на різанину й шістдесят тисяч селян — на смерть; саме шістдесят тисяч селян протягом тієї зими вмерли з голоду та від хвороб. Нещасливці, яким уряд пообіцяв землю й волю, вважали себе вже багачами, жоден із них не працював, земля лежала пустою, й вони загинули від нужди, голоду й тифу. Безперечно, розплата, яку придумала Австрія, огидна: вона під'юдила, можливо, виходячи з економії коштів, темні маси проти шляхти; але уряд мав певне виправдання: його зачепили, тим часом як паризькі поляки діяли без жодного шансу на успіх...»

Гнітюче враження справляли на Бальзака голодні злидарі, які по дорозі й на зупинках облягали поштові вози. Поштарі відганяли їх батогами, але це не допомагало. Обдерті люди тиснулися один поперед другого, щоб ухопити милостиню, яку кидали пасажири.

Яким буде майбутнє цієї землі? Письменника цікавила її доля виключно з огляду на жменьку близьких йому людей... Він короткозоро оцінював ситуацію в житті краю, зовсім незнайомого йому. Він не знає,

¹ Скарбниця (польськ.).

що, перш ніж міне наступний рік, цю землю знову струснуть події Весни народів.

Мені не вдається знайти у Величці місця, де ночував Бальзак. Про це залишився тільки скупий запис у його дорожніх нотатках. Варто ще згадати Тарнів, де побував письменник під час повернення до Парижа разом із пані Євою.

Готуючись до чергової мандрівки стежками письменника, я уявляю собі, як він мчить назустріч іншому світові. Цей світ, захоплюючи його слов'янською буденністю, екзотикою краєвидів, наближався з кожним обертом коліс диліжанса, який віз письменника десь між Краковом і Бродами.

Чи знали Бальзака в країні, якою він тепер їхав? Під час своєї подорожі він зіткнувся з багатьма доказами популярності власного прізвища. Доскіпливі дослідники після того, як сплигло багато років від часу мандрівки Бальзака, твердять, що перші переклади його творів на польську мову з'явилися у двотомному виданні накладом І. Завадзького у Вільні в 1833 році під заголовком «Сніпок надсенських плодів, або романи пана Бальзака» (у першому томі було вміщено роман «Іспанський гранд», у другому — «Сарразин»). Відносно велике зібрання творів Бальзака вийшло друком у 1834—1838 роках накладом варшавської книгарні Межбаха. Перекладач Францішек Салезій Дмоховський переклав у серії під назвою «Читальня найновіших романів різного роду і предмету» такі твори: «Червоний готель», «Небезпека від легковажності», «Божевільна», «Проклята дитина», «Життєві картини й філософські повісті», «Євгенія Гранде, або Дочка скнари», «Чому він хотів знати?» Ще два переклади з'явилися у Вільні в роки, що передували цій подорожі пана Оноре: «Лікар-громадянин» у перекладі Ф. Тустановського (1838) й «Торпіль» у перекладі Ф. Волчацького.

Твори Бальзака належать до тих книжок, що їх замикали на ключ від молодих дівчат. Поважні та цнотливі люди ставилися до цієї літератури з упередженням. «Збирач розумових розваг» у 1839 році в статті «Про Бальзака й читачів його романів» застерігав:

«Не за наших часів моральний занепад досяг такого високого ступеня, зокрема у великих містах і столицях. Були й раніше нікчемні писаки, які мали на меті хтивими образами озвірілої уяви отруїти серця або роздражнити притуплені чуття. Це була література особлива, література безчесних місць, призначена для поганих жінок, які там проживають, і мужчин, які до них учащають. Якби сьогодні якийсь безсоромний жартівник узяв котрийсь із цих творів і зумів його видати як новий роман якогось Бальзака, Жорж Санд і т. ін., то жоден читач модної літератури не здогадався б, що над ним жорстоко пожартували».

Літератор Михайло Грабовський відвідав у 1840 році українське село Стеблів, маєток панів Головинських, відомий перебуванням тут Адама Міцкевича (поет затримався тут, їдучи до Одеси на початку 1825 року). Описуючи візит у Стеблів і внутрішній вигляд садиби, він відзначає, що на столику господині дому лежать «польські новинки вітчизняної літератури, що так буйно розквітає». Але водночас він обурено пише:

«...на жаль, повинен я визнати, що тут же на стіні біля вікна, ніби для того, щоб нагадати про стан тієї літератури, висів портрет Бальза-

ка. Я не смів зустрічатися з його гнівним (як мені здалося) поглядом і переводив погляд на портрет шановного Урсина, скопійований з оригіналу Давіда».

За рік до романтичної подорожі творця «Людської комедії» якась пані Альфонса Коніговська друкує в 28 номері «Пшегльонду наукового» віршик «Голос бідняка», передрукований із «Пшійяцеля люду». У ньому є такі слова:

Сторінок грубезна пака
З-під пера «Дюма Бальзака» (!)
Змусить вмитись вас сльозами:
Там — картина величава
Почуттів, і так чудово
Розколихана уява...

І справді, ці романи розколихували уяву не однієї молодій жінки, що поглинала їх гарячково, як заборонений плід, із вогнем в очах, з нездоровим рум'янцем на обличчі. Однією з таких провінційних читачок, захоплених творчістю Бальзака, і була «Чужоземка».

Автор, твори якого викликали стільки суперечливих думок також і в Польщі, перетинаючи наш край поштовим диліжансом, не задумувався над власною популярністю серед тутешніх жителів. Тоді над усім панувала одна думка, одна мета: «Дістатися до України! Це було вже не бажання, а пристрасна жадоба, бо це мав бути відпочинок, а я не чув у собі більше сил, ніж на добу».

На сьомий день після виїзду Бальзак прибуває до Бродів. То було єдине вільне від мита галицьке місто. Ця обставина сприяла розвитку в ньому торгівлі. Через це негарне місто, яке лежало на болотистій рівнині, проходили чисельні й різноманітні товари: перкаль та оксамит, килими й шовки, російський чай, французькі вина, амстердамські лікери, астраханська ікра. У Бродах були поштова контора, російське консульство, а також торговельно-промислова палата. Поблизу проходив кордон. Містечко Радзівілів, до якого було десять кілометрів і через яке мав їхати Бальзак, лежало вже на російському боці.

«Наші в'язниці мають веселіший вигляд, ніж покої в заїзді, іменованому «Російським готелем», — записує письменник не без уїдливості. — Я чекав п'ять годин, поки господарі та обслуга встануть. Для мене подорож починалася щойно в Бродах, а сто миль, які відділяють Бердичів від Бродів, видалися мені важчими, ніж сімсот миль із Парижа до Бродів».

Перешкоди, з якими письменник тепер зіткнувся, дали йому нагоду побачити незвичайну для француза екзотику. Були нею... місцеві євреї, що якраз відзначали якийсь своє релігійне свято. «Коли євреї святкують свої обряди, торговельне життя припиняється (...) Євреї в Бродах навіть за мільйони не відмовилися б від своїх обрядів, отож не було ніякої змоги сторгуватися за мій проїзд від Бродів до Бердичева». Пан Оноре змальовує їх характерні риси, вигляд, їхнє багатство, зростання й розвиток якого не могли його не захопити: «Величезні маетки виникають і падають, невідомо де і як. П'ятнадцять років тому, наприклад, дім Натансонів у Бродах мав п'ятдесят мільйонів. Що сталося з цим маетком? Загадка. Нині швейцарський дім Гауснерів зайняв місце Натансонів так само, як дім Гальперіних, що завдячує свій початок родині, гостем якої я маю бути, є королем Бердичева».

Отой Гауснер — то власник фірми «Гауснер і Віоланд», через посередництво якої пересилав матері листи Юліуш Словацький. Однак

жоден багатий банкір не допоможе панові Оноре швидше полагодити неминучі формальності. Письменник очікує «короля Бердичева» Гальперіна, який «читає свої молитви». Адже він має до нього рекомендаційний лист. Він чекає, нарікаючи на Броди.

Саме в цих Бродях я наздоганяю спогади письменника через сто двадцять років. Я шукала слідів Бальзака в Парижі й Ленінграді, у Кракові й Величці. А тепер їду до Верхівні.

Мабуть, я народилася в сорочці! Сідаю увечері в столиці на Східному вокзалі в поїзд Варшава — Перемишль (із Перемишля йдуть прямі поїзди на Львів), сідаю, щоб розпочати чи не найзахопливішу частину моєї літературної пригоди, пов'язаної з Бальзаком.

Вранці я вже в Перемишлі. Пан Оноре проїжджав тут, повертаючись до Парижа. Пересадка в радянський поїзд, який стоїть на сусідній широкій колії. Медика — кордон. Переїжджаю його, заглибившись у читання «Подорожі до Польщі», бо так — далеко від оригіналу — звучить заголовок польського перекладу «Подорожі до Києва» («Voyage à Kieff»), зробленого (з оригіналу, надрукованого Бутероном в «Кайе бальзасієн») у 1931 році Бой-Желенським. В обід — Львів. Назва його не раз з'являється в листах Бальзака того періоду, коли він укладав плани подорожі на Україну.

У цьому місті він мав затриматись під час пізнішого паломництва на Україну. Знаменним є сповнений співчуття вигук Марселя Бутерона в одному з бальзаківських досліджень: «Бідний Більбоке! Такий веселий у колі друзів і такий сумний у своїй кімнаті в готелі у Львові».

Сприятливий збіг обставин: у цьому самому, відомому мені готелі, перед яким годиться привітати поглядом пам'ятник Міцкевичеві, затримався проїздом Натан Рибак, український письменник — автор роману «Помилка Оноре де Бальзака». Він добре знає Верхівню. Розповідає мені про цю місцевість.

Хоч відстань від Львова до Верхівні чимала — понад півтисячі кілометрів, бальзаківська легенда виблискує тут усе барвистіше. Чи Бой-Желенський, наш любитель і прекрасний перекладач Бальзака, кинутий воєнною хуртовиною в 1939 році до Львова, не пробував тоді відвідати Верхівню?

Натан Рибак заперечує. «Бой був виснажений і вичерпаний пережитим на війні, — розповідає він. — Однак він багато говорив про мій роман, над яким я тоді працював, і розпитував про мої враження від Верхівні. Його цікавили всі деталі тамтешньої бальзаківської традиції. Очевидно, понад двадцять років тому ці традиції були багатшими, ніж тепер. Тоді ще жили люди, батьки яких пам'ятали перебування там Бальзака». Але відлуння цих спогадів можна знайти ще й тепер. Так само, як і бальзаківські пам'ятки.

У Верхівні не був жоден із визначних сучасних «бальзакологів». Ні Марсель Бутерон, ні Бой-Желенський. Ані наш талановитий письменник Ярослав Івашкевич, автор комедії «Весілля пана Бальзака», яку грали на сцені Камерного театру у Варшаві. Отож я повинна діяти сама.

Другий сприятливий випадок: зустріч в облвиконкомі з його завідділом культури Ярославом Вітошинським. Він закоханий у літературу, знає особисто не одного з наших сучасних авторів. Біля карти

Української РСР, навішеної на стіні його кабінету, відбувається коротка нарада. Як їхати до Верхівні? Дорога зі Львова — довга, чи не захотіла б я піти за прикладом французького журналіста Андре Вюрмсера, якого рік тому відправили до Верхівні шляхом значно коротшим та легшим — із Києва?

— Яка дорога проходить через такі місцевості, як Броди, Радзівілів, Дубно, Аннопіль? — запитую я, ще раз перевіряючи ці назви в польському виданні «Подорожі до Києва».

— Дорога зі Львова.

Поїду завтра автобусом-експресом, який курсує на трасі Київ — Житомир — Львів — Трускавець. Цей автобус виїжджає зі Львова вранці й тільки під вечір, близько п'ятої години, прибуває до Житомира. Чималий шмат дороги! Вже повідомлено Житомирський облвиконком про мою подорож із тим, щоб наступного дня я могла вирушити.

— Найкраще «Волгою», — радить хтось, знаючи тутешні шляхи й відстані. — Верхівня лежить осторонь від великих доріг, найкраще дістатися туди міцною автомашиною.

— А Бердичів?! — хвилююсь я.

— Буде вам усе! І Житомир, і Бердичів, не бійтеся, — заспокоюють мене львівські товариші. Їх веселить моя наполегливість. Хто ж, зрештою, на радянській землі, серед читачів, закоханих у літературу, проїнятих повагою до її визначних творців, не розуміє та не поділяє захоплення мандрівками по місцях, зв'язаних із пам'яттю письменників?

— Вишліть по дорозі листівку додому, щоб вам писали на Бердичів! — жартує товариш Вітошинський.

Дев'ять годин треба їхати сьогодні зручним автобусом від Львова до Житомира. Починаючи від Бродів, я мандрую бальзаківським шляхом.

«Нетерплячість серця» підганяє пана Оноре, змушує його поспішати. Після перешкод, з якими довелося зіткнутися в Бродах, письменник кипить нетерпінням. Господар «Російського готелю» в цьому місті висловив припущення, що чужинець зуміє дістатися до Верхівні протягом... тижня! Почувши ці слова, письменник згадує: «...я видушив із себе зойк, а точніше кажучи, — виття, через яке мене могли б замкнути як божевільного». Він мусить доїхати до Бердичева за двадцять чотири години!

І доля сприяє йому: в цьому самому готелі проживає російський консул. Він переглянув документи подорожнього й значно скоротив обтяжливу паспортну процедуру. Він дав письменникові рекомендаційний лист до пана де Гаккеля, начальника російської митниці в Радзівіллові. «Пан де Гаккель (...) — це премила людина, якій не щодня трапляється така щаслива несподіванка; він вас не відпустить. (Я затремтів.) Ні, ні, він вас не відпустить, не затримавши на кілька хвилин біля себе. (Я полегшено зітхнув.)».

Консул прагне почастувати славного француза сніданком. Бальзак відмовляється, бо, як він пише, «стан мого туалету після семи днів подорожі вдень і вночі, всіма відомими засобами пересування — залізницею, кінною поштою всіх країн, не дозволив мені прийняти запрошення». Після довгої тяганини з обміном грошей і найманням повозу, пан Оноре вирушає до Радзівіллова.

«Від Рейну до Карпат — це все рівнина, частіше піскувата, ніж родюча, — відзначає він пізніше. — Французький краєвид можна знайти під Краковом. Галичина, що є підкладкою Карпат, — хвиляста й різноманітна, як Франція, ті ж дороги, тільки без сіл і хат. Кожна станція знаходиться в містечку; палаци ховаються досить старанно, так старанно, що я не бачив Пшеворська, який належить князеві Генріхові Любомирському, незважаючи на те, що я там обідав».

Скоро після Бродів Бальзак побачив «велику голу площу завбільшки з Марсове поле в Парижі». З обох боків дерев'яного бар'єра видніються будівлі митниць — австрійської та російської, а також прикордонних застав. Письменник знову хвилюється: чи не виникнуть і тут якісь несподівані перешкоди?

У Бродах доброзичливий власник заїзду попередив прибулого, що не вільно залишати австрійську імперію без дозволу комісара австрійської поліції в Бродах. Той комісар також мешкав у «Російському готелі». Він говорив по-французьки й тут-таки люб'язно видав письменникові маленький голубий папірець. Пан Оноре мав віддати той документ начальникові австрійської застави.

Біля прикордонного бар'єра на пасажира чекав симпатичний, з багатьма орденами на грудях чиновник, що фізіономією нагадував француза. Бездоганною французькою мовою він запитав прибулого, чи й справді має честь бачити пана де Бальзака. «На мою ствердну відповідь він назвав себе де Гаккелем, начальником кордону». Чотирикінний ридван доставив письменника і його речі на митницю, де було перевірено багаж. А пан де Гаккель запросив гостя до себе обідати.

Пан Оноре викручується, посилаючись на втому й невідповідний одяг. Але з того нічого не виходить! — «Чари вашого прізвища затьмарюють усе» — заявив начальник. Отож письменник незабаром переступає поріг дерев'яного будинку, який своїм виглядом нагадав йому завулки Петербурга. Відрекомендований пані де Гаккель, він дізнається, що начальник і його дружина донедавна проживали в... Архангельську, де пробули десять років! «Така Росія. В ній перескакують із льодового клімату в південні зони, не встигши й оком змигнути».

В розмові за вишуканим обідом гість і господар виявили, що мають спільного знайомого: пана Тимирязева, начальника митниці в Петербурзі. Кілька років тому він із великими реверансами прийняв письменника, коли той з'явився на берегах Неви. За багато заставленим столом Бальзак хвалить «першосортні вина, рибу велетенських розмірів, вишукану дичину». Це був перший справжній обід за час його подорожі, і то в якомусь маленькому Радзівіллові!

«Географічний словник Польського Королівства та інших слов'янських країн» характеризує Радзівіллів як «прикордонне містечко над річкою Словнею й Слонівкою, віддалене від Житомира на 183 версти, міститься напроти Бродів». Була в ньому митниця — і то неабияка, а «першокласна»! Крім того, поштова станція, пізніше також і телеграф, три фабрики свічок, млин, цегельня та вапнярка. Бальзак не загаявся описати своїм вправним пером цю місцевість: «...Це купа дерев'яних халуп, які тримаються на ногах завдяки спеціальній ласці провидіння щодо Росії. Жодного метра бруку. Всі вулиці з утоптані землі».

Нелегко — навіть при всій прихильності, яку виявляє до гостя начальник митниці, — негайно організувати дальшу подорож письменника. На перешкоді стає місцевий поліцмейстер. Перешкода виявляється

такою ж нікчемною, як і дратівливою — відсутність у поліційній установі друкованого бланка для перепустки. Поліцмейстер не може написати її від руки!

Пан де Гаккель полагодив і ці труднощі: він допоміг Бальзакові найняти коні й вирядив його до Дубна з відповідним листом тамтешньому поліцмейстерові. А той, маючи відповідні бланки, вже зможе написати перепустку.

Ввічливість начальника митниці, який «у Парижі видавався мені якимсь кошмаром», приглушила в письменникові втому, він став веселим і говірким. До салону пані де Гаккель зійшлися представники прикордонних властей. Не дивуймося їх цікавості: приїзд славнозвісного письменника, людини світової слави, — це неабияка подія. Це велика розвага для людей, що нудьгують у заскнілому провінційному містечку! Господарі заохочують пана Бальзака відрекомендуватися начальникові де Гаккеля київському генерал-губернаторові Бібікову.

Засипаний численними доказами уваги, напившись чудового чаю, письменник сідає до...кибитки. Бо цей вид кінного транспорту найпридатніший для швидкої їзди по місцевих дорогах. Письменник уже трохи знає ці дороги. «Російські шляхи добре сплановані, — відзначає він пізніше, — вони прекрасні, широкі, як велика алея Єлісейських Полів, але це і все: самі дороги треба ще робити. В усій імперії існує єдиний брукований шлях — із Петербурга до Москви, із Петербурга до Таураге, який на дві третини є водночас шляхом до Варшави. Нема доріг волосних, ані повітових, справжній час переїздів — це зима, санками по снігу».

Але тепер до зими ще далеко. Щоб їхати швидко, треба користуватися кибиткою. Пана Оноре супроводжує місцевий житель, який полегшить йому дальші формальності в Дубні. Письменник не протестує, бачачи, як метушиться пан де Гаккель. Він кладе в хисткий візок власну подушку, щоб не так трусило. Гайда в дорогу!

«Цей повіз із дерева й очерету, що мчить із швидкістю локомотива, відбиває на ваших кістках усі нерівності дороги з жорстокою правильністю. Доводиться підстрибувати, падати на сіно, візник не турбується про вас, його діло їхати, ваше триматися».

«Нема поганої дороги до своєї небоги!» Кибитка мчить через безкраї поля, минає темні смерекові ліси, щасливо уникаючи пеньків, залишених селянами в землі. Візник бачить усе в темряві ночі, як кіт. «Ніч була чудова, небо подібне до блакитної заслони, напнутої на срібних цвяхах. Цю глибоку самотність, цю пустелю оживляв дзвоник, який весь час дзеленчав у коня на шиї, і його ясний одноманітний дзвін стає кінець кінцем чимось несказанно милим». Подорожній не без задоволення пригадує, що заледве вісім днів тому він обідав з паризькими знайомими, які сприйняли його повідомлення про подорож до Києва вибухом веселощів. А проте він їде. І все ближче й ближче до Верхівні. Навколо вже Україна. «Це була одна з найпрекрасніших ночей, які я провів під час подорожі. Не можна уявити собі тих чарів, якими втішався, швидко їдучи незнайомою пустелею. Душа упивається, неначе танком дєрвішів. Ритм дзвоника підсилює це марення».

Перед світанком, десь о пів на третю, колеса візка торохтять вулицями Дубна. Затриманий на поштової станції, письменник відчуває, як його охоплює втома. «Я кинувся на канапу, тверду, як польове ліжко,

й спав перший раз за дев'ять днів сном дитини, сном утомленого борця, сном, якого не порушить рушничний залп».

Другого дня вранці на зустріч із Бальзаком поспішає місцевий поліцейстер у парадній уніформі й при всіх орденах. Він приїхав чотирікіною упряжкою і якраз застав письменника за ранковою кавою. Вмить виконано потрібні формальності з перепусткою. Пані поліцейстерша рада була б бачити славного письменника на сніданку. Але гість, охоплений гарячковим поспіхом, відмовляється, перепрошує, обіцяє погостювати, повертаючись назад. Якби не постійні зміни повозів і упряжок він був би вже значно далі.

«Мій візник,— пише пан Оноре,— один із тих людей, гарт яких є притчею во язицех, просив мене десять разів, щоб я затримався, знаками показуючи, як він утомився й хоче спати, але я відповідав: «Бердичів!» І цей чоловік, звиклий слухатися, спокійно сідав знов у кибитку й дивився на мене, щоб пересвідчитись, чи я справді з тіла й кісток, як він. Пристрасть надає навіть розніженій людині, на першій погляд такій слабкій, великої духовної сили, вищої від усякої матеріальної, ніколи раніше я не відчував у собі такої, як тоді, сили волі, такого нервового напруження. Кінські копита засипали мене хвилями піску й куряви — так швидко бігли коні. Свідомість, що російські коні несуть мене швидше, ніж німецька залізниця, підтримувала мої сили. Я годував свого візника сухарями та вудженим язиком, а ще пив він незворушно горілку, яку я йому давав».

Переді мною стільки годин подорожі зі Львова до Житомира, скільки днів провів у дорозі пан Оноре, їдучи з Парижа до Верхівні. Але я їду чудовим шосейним шляхом, у справді комфортабельних умовах, і тільки красномовні нотатки Бальзака доносять до моєї свідомості труднощі тієї мандрівки, організованої та здійсненої майже сто сорок років тому. У листі до сестри Лаури письменник похвалився: «Я проїхав четверту частину екватора землі й навіть більше протягом тижня, не затримуючись і не відпочиваючи. Якби я проїхав ще стільки, то був би за Гімалаями».

Дубно, Аннопіль... Ті самі назви та місцевості. Їдучи цим шляхом, автор «Людської комедії» бачив «тільки лани хлібів, пласкі, як табакерки, стріхи». Через кожні кількадесят верст можна було побачити «над дсрогою чи на обрії одну з тих рідких, але чудових зелених садиб, що здаля виблискують мідним дахом».

Я вбираю оком розлогий український краєвид — села, що розкинулися на рівнині, мальовничі церковці, ліниви, спокійні ріки. Відкриваються простори полів — простори, які так зачарували письменника. Якщо все ж таки тут чи там блисне здалеку білизною мурів давня магнатська садиба, я знаю, що тепер у ній міститься будинок культури, бібліотека або школа.

В Аннополі письменник минає місцевий поміщицький маєток. На шляху поблизу садиби прогулювався її власник із дружиною. Подорожній вже такий втомлений, що його на якусь мить охоплює спокуса: а що, якби зараз вийти з кибитки, попросити притулку? Але він побоюється, що, вийшовши, звалиться з ніг. Краще вже їхати далі!

На другий день, після безсонної ночі, близько восьмої години ранку він побачив чимале місто. «Бердичів!» — подумав він, і серце його

закалатало. Водночас він відчув непереборну втому. На жаль, це був тільки Житомир.

Я проминула Дубно й Рівне. Підкріплююсь чаєм на станції в історичному Корці й милуюся мальовничим Новоградом-Волинським. Близько п'ятої години вечора виходжу на Житомирському ринку, з цікавістю розглядаю це симпатичне, чисте, спокійне місто.

Мої перші кроки — на вулицю Карла Маркса до приміщення обласного Виконавчого комітету. Товариш Юрій Львович Каповський вітає мене повідомленням, що «все є». Заброньовано кімнату в готелі, на ранок другого дня замовлено «Волгу». Мій проект поїздки до Верховні подобається українським товаришам. «Досі ніхто від вас, із Польщі, туди не заглядав!» — кажуть вони. На столі з'являється альбом фотографій із Верховні — минулорічна читацька конференція, що відбулася в цьому селі.

Під час вечірньої прогулянки оглядаю пагорби над Тетеревом і слухаю товариські докори: чому я приїхала на такий короткий час? Годилося б залишитися на довше й поцікавитися житомирською «полоністикою». Місцевий музей не тільки посідає частину книжок із давньої верхівнянської бібліотеки — решта залишилася в колишньому палаці Ганських, — а й має цікаві матеріали, пов'язані з Крашевським, Аполлоном Коженювським, батьком Конрада...

На житомирських вулицях мене охоплює особливе, але знайоме враження, немовби одна частина моєї істоти перебуває в сучасному місті Української РСР, а друга частина мого «я» блукає по Житомиру дев'ятнадцятого сторіччя. Мимоволі шукаю очима знайомі з книжок назви вулиць, таких, як Бердичівська, Київська, Соборна... На Малій Бердичівській колись була гімназія, що звалася Волинською. Відвідував її Генрік Ржевуський, брат Евеліни, автор «Пам'яток Соплиці». На цій же вулиці діяла десь близько 1814 року масонська ложа, керівником якої був Венцеслав Ганський. Тут, у Житомирі, проживав Крашевський...

Намагаюся уявити собі це «головне місто Волинської губернії», місто, у якому перехрещувалося кілька важливих комунікаційних і торговельних шляхів. Понад сто років тому були в ньому миловарні, фабрики дріжджів, свічок і фарб. Однак спеціальністю місцевих ремісників були передусім... рукавички. Три рази на тиждень у Житомирі збирався на торг люд із віддалених околиць. Порою ярмарків було літо — липень і серпень.

Але панові Оноре вигляд Житомира приніс розчарування: то ще не був Бердичів, такий близький до Верховні!

«Лютий, що змарнував дві години, я подвоїв чайові і їхав із швидкістю близько тридцяти шести верст на годину; отож десь біля полудня я побачив узгір'я, на якому лежить знамените місто Бердичів».

«Від Житомира до Бердичева чотири українські милі, — інформує один із поляків — сучасників Бальзака Олександр Єловицький. — Їхати треба поштовим трактом». Бердичів відігравав важливу роль в економічному житті тогочасної України. За свідченням Єловицького, під час ярмарків це місто було «скупченням української, подільської та волинської шляхти (...) Як тільки яка важлива покупка для господарства чи для дому — до Бердичева; як тільки знадобляться молодому коні та віз, молодій дівчині — придане, п'яниці — вино, гравцеві в кості чи кар-

тяреві — гра, якомусь молокососові — бійка — теж до Бердичева. Іде хтось з України кудись далеко, як їхати, брате? На Бердичів. Між молоддю почнеться розмова, і відразу ж Бердичів, ніби якийсь Париж, виходить на перше місце. Бердичів кожному зручний, кожному по дорозі, звідси приказка: «Пиши мені на Бердичів».

«Місце незахищене, й повітря нездорове, і води доброї для пиття нема». Так говорять про Бердичів джерела дев'ятнадцятого сторіччя. Але місто з давніх-давен славилось як жвавий торговельний осередок. «Від 1789 року торгівля почала зменшуватись,— інформує «Географічний словник Польського Королівства та інших слов'янських країн», але з 1812, 13, 14 років, коли після війни був скрізь голод і ціна на хліб в Одесі сягала казкових сум, тоді бердичівські купці, як оптові, так і роздрібні, шалено багатіли».

Та це багатство ніяк не позначалося на зовнішньому вигляді міста. На головних вулицях: Кармелітській, Житомирській, Махновецькій, Торговицькій та інших — було, як можна довідатись із згаданого «Словника», «кілька пристойних будинків, до яких туляться безформні, нужденні єврейські будиночки й халупи, що наседають одне на одного». Саме такий Бердичів побачив Бальзак.

Але йому було тоді не до міста Бердичева з його минулим і теперішнім. Він поглинутий єдиним питанням: як їхати далі?

Назустріч прибулому вибігла юрба євреїв. «Тиснява була така, що мій повіз, запряжений шістьма кіньми, незважаючи на дикі вигуки поштаря, пробивався з великими труднощами, коли ж осі чіпляли якогось глухого, візника те турбувало дуже мало».

Бердичів був головним осередком єврейської секти хасидів. Тут проживало багато рабинів, ученість яких славилася серед «старозаконних» одновірців. Колорит, що його надавали місту екзотичні для ока заїжджого француза євреї-ортодокси, давно й безповоротно зник.

У сучасному Бердичеві я не можу знайти поштового двору, на якому пан Оноре зіткнувся з останньою перешкодою. «Під приводом того, що має проїжджати князь варшавський, мені відмовлено в конях». Зокрема, поліцмейстер звернув увагу подорожнього на те, що дозвіл, який йому надано, має чинність тільки до Бердичева, звідки потрібно проїхати ще шістдесят верст, і то путівцями, щоб дістатися до верхівнянського палацу. За цей переїзд пошта зажадала ще шість карбованців.

Але навіщо ж існують на світі земляки? Бальзак знайшов їх навіть у далекому Бердичеві. З інших джерел відомо, що близько тридцятих років минулого сторіччя заповзятливий французький купець родом із Ліона пан Шодуар, осівши в Бердичеві, незабаром уже був власником восьмимільйонного маєтку. Слідом за ним прибуло кілька інших метких французів тієї ж професії, яких не злякала відстань, що відділяла українське місто від їх батьківщини.

Кравець на прізвище Равель, родовитий француз, що також осів у Бердичеві, подає письменникові несподівану допомогу. Передусім він затаг славетного земляка до своєї суконної крамниці. Він поставив на варті продавців, які мали пильнувати, щоб цікаві не прорвалися все-рєдину й письменник міг спокійно випити чашку кави. Тим часом енергійний кравець завзято торгувався з бердичівськими євреями, які наполовину дешевше й набагато швидше, ніж пошта, взяли приставити подорожнього до Верхівні. Завдяки винахідливості й доброзичливості

«самодержця камізелок і диктатора елегантності на Україні я вирушив у дорогу» — повідомляє Бальзак.

Товариш Василь Савич Пилипчук, з яким я їду, веде мене до ту-тешньої їдальні на млинці зі сметаною. Виїхали ми рано, до сніданку. До Верхівні ще чималий шмат дороги.

Потім їдемо до костьолу святої Варвари. Цей скромний, невеликий костьол, збудований у 1826 році, став тим місцем, де 14 березня 1850 року пан Оноре опинився, за його власними словами, «на вершині щастя». Того дощового дня здійснилася мрія, яку він плекав довгі роки: пані Евеліна Ржевуська-Ганська стала пані Оноре де Бальзак.

Чому вони взяли шлюб у провінційному Бердичеві, а не, як спочатку проектувалось, у більшому, імпозантнішому місті — Житомирі? Юрій Мнішек, відвідавши столицю губернії на початку березня, застав тут карнавал у розпалі, з'їзд дворян з усієї околиці — і... нестримну людську цікавість. Плітки про близький шлюб удови пана Венцеслава Ганського з визначним французьким письменником — про одруження, яке буде завершенням багаторічного роману цих двох людей, давно кружляли по дворах і палацах. Краще було, зокрема з огляду на здоров'я письменника, хворого й виснаженого, уберегти його від зіткнення з безцеремонною, набридливою людською цікавістю.

Отож Юрій Мнішек радиться з шанованим у родині Ганських ксьондзом Віктором Ожаровським, директором духовної семінарії в Луцьку. На Волині він мав великий авторитет. Сам житомирський єпископ зважає на його думку. Втручання ксьондза Віктора ламає останні побоювання та опір єпископа.

Спричинюється до цього також впливовість, такт і особиста чарівність графа Густава Олізара, який був присутній під час розмов із єпископом. Цей поет, романтик, увічнений Міцкевичем у «Кримських сонетах», був запрошений за другого свідка шлюбної церемонії. Олізар допомагає також Мнішекові полагодити всілякі формальності, пов'язані з урядовими інстанціями. «Індульт¹ на ім'я к. Віктора Ожаровського сьогодні зранку буде готовий (...); в індульті буде написано, що шлюб має відбутися в костьолі парафії святого Юзефа в Бердичеві» — повідомляє пані Ганську її зять десь у першій половині березня.

Насправді ж місцем вінчання став костьол святої Варвари, костьол, який, за словами Бальзака, стікав тоді танучим снігом і гудів від дзвонів. Двома іншими свідками були: швагер князя Ожаровського й канонік бердичівської парафії.

Ксьондз Ожаровський, який вислухав передшлюбну сповідь Бальзака, у розмові з Евеліною висловив захоплення «прекрасною душею її чоловіка». Саме цей духівник, про якого Бальзак на другий день напише: «Святий і цнотливий капелан у всьому подібний до нашого священника Іно, сповідника княгині Ангулемської», пов'язав того дня, 14 березня, єпітрахиллю руки новоженців. «Графиня Ганна вела матір, обидві вони були дуже раді», — писав письменник у листі до сестри.

Чи так було насправді? Що думала пані Евеліна, даючи на запитання духівника ствердну відповідь? Що думала вона, повертаючись із щасливим чоловіком під власний дах? Під цей надійний і безпечний дах, що незабаром перестане бути таким? Вона мусила знати, що Бальзак тяжко хворий, що дні його полічені, що, зважуючись на шлюб із

¹ Звільнення від церковних приписів, що його надають церковні власті в особливих випадках.

ним, вона зважується водночас на життя в іншому, чужому краї, місті, середовищі. Любов чи милосердя переважали в її рішенні, яким вона зрікалася своїх маєтностей, передаючи всі права власності єдиній дочці?

Вона мусила знати, що її чекають тепер нелегкі дні та переживання. Вона відважно виходила їм назустріч.

Але повернімося тим часом до останнього етапу романтичної подорожі пана Оноре. «Те, що я бачив досі, то було нічого, — ділиться він враженнями після виїзду з Бердичева. — Це пустеля, царство збіжжя, прерія Купера та її тиша. Там починається українська земля, земля чорна й жирна, якої ніколи не угноюють і де завжди сіють. Цей краєвид укинув мене в якесь остовпіння, і я заснув».

Вся перетворившись у зір, я не відриваю погляду від безмежжя родючої землі, від широких просторів колгоспних полів. Шукаю Верхівню. Вона лежить осторонь, далеченько від доріг. Заїжджаємо до найближчого районного центру. Це Ружин — колишній маєток Емілії Михайловської. Вихоплюємо з приміщення райкому вчителя Олександра Поліщука і пропагандиста Віталія Лабунського. Нам потрібні провідники, добре знайомі з дорогами, що примхливо в'ються серед розлогих полів. Нарешті, надходить хвилина, коли один із них з усміхом повертається до мене і простягає руку туди, де вдалині ясно видніються білі стіни і стрункі колони давнього магнатського палацу: — ВЕРХІВНЯ!..

«Я побачив малий Лувр, грецьку святиню, позолочену призахідним сонцем, що височіла над долиною, третьою долиною по дорозі від кордону».

Такою побачив Верхівню пан Оноре, розбуджений о пів на шосту вечора окриком «еврейчика», який віз його.

Підїжджаємо ближче. Знову силкуюсь уявити собі письменника, як він вилазить із єврейської буди, у якій завершив свою восьмиденну подорож. Напевно, тільки тепер він по-справжньому відчув утому. Його вітають із радістю, яку все ж перевищує здивування. Нічого не повідомив, не попередив про можливий час приїзду.

Повідомив, попередив, написав... Але «листи (...) прибувають із Парижа до Верхівні за тринадцять днів». Тим часом письменник, гнаний «нетерплячістю серця», виявився швидшим, ніж пошта: він на десять днів випередив власний лист!

Я бачу, як біля входу до палацу він, ніяково усміхаючись, каже людям, які для нього є «родиною з вибору»:

«У дорозі я не терплю зволікання, особливо коли їдеш до друзів...»

Палац, збудований французьким архітектором Блеріо — з цієї ж родини походив відомий у першій чверті нашого століття льотчик, — виглядає, як на сучасних Бальзакові ілюстраціях. «Стояв у Верхівні старий палац із досконалими лініями в стилі ампір (..) На колонаді спочивав фриз, увінчаний делікатними фестонами, а вище йшов фронтон із барельєфом...» — читаю я в настроєній на сентиментальний лад книжці Антонія Урбанського «З чорного шляху й тих рубежів», виданій у Варшаві в 1912 році. Незначна поправка: палац стоїть. Він пережив завірюхи історії, був серйозно пошкоджений і спустошений гітлерівцями під час останньої війни, тепер він старанно реставрований.

Місцеві жителі пам'ятають, як перед цим палацом гітлерівці чинили розправу над схопленими партизанами.

На фронтальній стіні видніється меморіальна дошка. На мармурі вирізьблено:

**У цьому будинку в 1847—1850 роках
жив великий французький письменник
ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК**

Вісім колон, як і колись, тримають фриз із барельєфом. Вище видніється фронтон із гербом. Палац виглядає імпозантно. Можна собі уявити вишукані прийоми й бенкети в його стінах... Але можна також уявити собі глушину та пустку, що оточувала Верхівню під час довгих місяців суворої української зими, коли довколишні села тонули в снігу. Тоді з нетерпінням чекали пошти, що надходила раз на тиждень. Кінний козак привозив з Бердичева листи, закордонні книжки й часописи. «Коли кінчається санний шлях, у відлигу дороги стають неможливими, кожний струмок розливається й стає нездоланною перепорою, бо на річках нема мостів» — писав Бальзак у листі за 3 III 1849 року.

Колись саме під цю пору жіноча примха, бажання розважитись, скоротати нудні зимові вечори підказали верхівнянській пані думку надіслати до Парижа лист, підписаний «Чужоземка».

Найближчі околиці біля двору не зазнали істотних змін. Щоправда, давно вже нема лісу, що колись починався напроти палацу. Але, як і багато років тому, шумлять дерева чудового парку. Збереглися в ньому романтичні закутки — містки, живоплоти, алеї... Тут прогулювався колись пан Оноре з коханою. Гарним мав бути також закладений Венцеславом Ганським англійський сад, про який власник Верхівні з гордістю писав до швагра Генріка Ржевуського: «Твій садівник разом із моїм їздили до Білої Церкви, знайшли там багато гарних речей, але жодної жоржини, яка могла б суперничати з моїми».

Директор сільськогосподарського технікуму Іван Вікторович Павлішен і верхівнянська бібліотекарка Любов Костянтинівна Адамович ведуть мене в палац. Унизу в залі, де за життя поміщика під час прийомів та балів грав дворовий оркестр, міститься актовий зал технікуму. Я розглядаюся, мимоволі шукаючи поглядом відомий портрет Бальзака в білому халаті-рясі. Той портрет роботи Буланже, експонований у Парижі на осінній виставці 1839 року й присланий пізніше письменником до Верхівні, висів колись тут. Тепер він зберігається в київському музеї. Але сам пан Оноре не любив цього свого зображення. У своїх верхівнянських листах він писав:

«..Мій портрет пензля Буланже під сонячним промінням перетворився на жахливу мазанину; певно, фарби були погані або їх погано скомбіновано, він весь чорний, огидний! (...) Мені соромно за Францію, за подібну картину, її повішено в бібліотеці, до якої мало хто заходить» (22 III 1849).

Пан Оноре жив на другому поверсі, з південно-західного, найбільш сонячного боку. У перспективі відкривалася панорама найближчих заростей і далеких полів. Крутими, широкими сходами йдемо вгору. До покоїв, про які він писав в одному з перших верхівнянських листів до сестри:

«Я маю розкішний апартаментик: салон, кабінет і спальню; кабінет із рожевого штучного мармуру, з каміном, чудовими килимами та зруч-

ними меблями, вікна цілком зі скла без олов'яної фольги; краєвид відкривається переді мною на всі боки. Можеш собі уявити, що то за Луврота Верхівня, де є п'ять чи шість таких апартаментів для гостей».

Пережив бурі історії білий камін, біля якого письменник любив грітися під час важкої для француза української зими.

У цих трьох кімнатах тепер міститься верхівнянська бібліотека. На полицях не бракує творів класиків, а також сучасних письменників, місцевих та іноземних. Є Міцкевич і Ожешко в українському перекладі, є Стендаль — і, зрозуміло, Бальзак. На стіні — фотомонтажі на теми, пов'язані з історією французької літератури та революційного руху у Франції. Над входом до сусідньої кімнати видніється напис, який повідомляє, що тут міститься музей, присвячений пам'яті письменника.

У цій кімнаті дбайливо зібрано Бальзакові речі, всілякі пам'ятні дрібнички. Є тут меблі — стіл і крісла, якими користувався Бальзак. Залишилося понад тисячу книжок із давньої бібліотеки Ганських, напевно, їх не раз торкалась і рука пана Оноре. Частина цих книжок зберігається в Житомирському музеї, частина — залишилася у Верхівні. Серед них переважають історія, природничі науки, твори римських і грецьких класиків — усе французькою мовою. Записую деякі: «Шекспір, твори Гельвеція, «Історія» Геродота, «Аннали» Таціта. Поруч «Домашній лікар» і... книжка з майже «бальзаківською» назвою — «Загальний словник торгівлі»... («Dictionnaire Universel de Commerce»...).

Ілюстрації з радянських видань «Людської комедії», висловлювання Маркса та Енгельса про Бальзака доповнюють цю експозицію. Внизу збереглося піаніно, звуки якого скрашували письменникові довгі вечори української осені та зими. Грали й пані Евеліна, і її дочка. Про музичальність Ганни пан Оноре писав з характерною для нього екзальтацією: «Вона має руки... восьмирічної дитини, і ці руки — малесенькі, м'які, білі, яких у моїй умістилося б три, мають залізну силу, як руки Ліста, звичайно, у відповідних пропорціях. Не пальці, а клавіші гнуться, вона охоплює зразу десять клавішів, треба побачити це чудо, щоб повірити».

Я знову повертаюся нагору. Серед бальзаківських пам'яток є свічник із кімнати письменника й застиглий у нерухомості годинник, що відмірював йому ритм життя, спокійнішого за паризьке.

Які хвилини, пережиті під дахом білого палацу, були для письменника найважливішими, найбільш пам'ятними? Хвилини щастя, чекання, неспокою? Години праці, якої він і тут не покидає?

Верхівнянські будні пана Оноре вимальовуються в багатій кореспонденції — під час свого дворазового перебування на Україні він активно листувався з матір'ю та сестрою. Листи з Парижа проходять довгу дорогу, напевно, їх уважно читає цензура. «Ваші відповіді йдуть до мене двадцять-двадцять п'ять днів», — інформує письменник. Але ці листи курсують часто, в них зачіпається багато тем: особисті справи письменника, родинні клопоти, дальше обладнання дому на вулиці Фортюне, акції Північної залізниці, в які письменник уклав багато своїх заощаджень, політика, майбутнє Європи... А передусім гроші! Гроші! Борги, виплати, фінансові зобов'язання, заспокоєння найнетерплячіших кредиторів... Ось теми, порушувані в листах пана Оноре найчастіше.

Письменник не був би собою, якби, незважаючи на багато фінансових починань, що закінчувалися ганебним фіаско, у ньому знову не обзи-

валася підприємницька жилка. Він ще не встиг як слід звикнути до навколишнього нового життя, а вже проектує чергову трансакцію.

«...Тепер Франція, де величезну кількість дубового лісу використовують на залізничні шпали, майже не має дуба, — пише він у першому листі з Верхівні до сестри Лаури 8 X 1847 року. — Я знаю, що ціна на дубовий ліс зросла вдвоє...» Власники Верхівні, «які володіють 20 тисячами моргів будівельного дубового лісу, можуть продати 60 тисяч колод дуба заввишки в 10 метрів, у середньому 15 дюймів у діаметрі біля кореня й 10 дюймів коло того місця, де відрубують верхівку. Треба обчислити ціну, яку можна було б запропонувати власникам за кожне дерево, беручи до уваги: 1) перевезення з Бродів до Кракова — 80 миль; 2) вартість перевезення по залізниці з Кракова до Парижа, враховуючи також сплав через Рейн біля Кельна й через Ельбу в Магдебурзі, тому що на цих двох річках мостів-віадуків ще немає, і ліс доведеться сплавити, а сплав 60 тисяч таких колод — справа серйозна.

Але якщо перша ціна, скажімо, 10 франків, а фрахт буде коштувати 20 франків, і колода коштуватиме 30 франків, то питання полягає в тому, що треба довідатись, скільки коштуватимуть у Парижі 60 тисяч штук дубових колод... Якщо це дасть тільки 20 франків прибутку, то й тоді це становитиме 1.200.000 франків. Справи такого роду не можна полагодити без банкіра. Далі, само собою зрозуміло, що можна це здійснити тільки частково, почати з десятої частини й розкласти на два роки цю величезну розробку, даючи гарантію. А я добре знаю, що у Франції дуб таких розмірів продається по сто франків. Скажи чоловікові, що в дирекції Північної залізниці він знайде всю можливу інформацію, чи щодо фрахту на чотирьох залізничних лініях, чи теж щодо ціни перевезення та знижок, які дають товариства, коли йдеться про подібну операцію».

У цьому одному задумі — весь Бальзак! Очевидно, не треба додати, що цей проект залишився тільки у сфері «добрих побажань» письменника, який завжди відчував себе й фінансистом, незважаючи на таку велику кількість пережитих фіаско.

Україна приголомшила Бальзака величчю, Верхівня — багатством і просторами земель, які належали їй власникам. Дійсність перевершила його сподівання. Казкові повітряні замки стали справжнім палацом. «Маєток такий великий, як у нас департамент. Неможливо собі уявити обсягу й родючості цих земель, яких ніколи не угноують і на яких хліб висівають щороку, незважаючи на те, що молодий граф і молода графиня мають удвох якихось... сорок тисяч душ; потрібно було б їх чотириста тисяч, щоб обробити всю цю землю. Засівають стільки, скільки можуть зібрати».

Нам відома схильність пана Оноре до перебільшення!.. Отож додамо задля точності, що верхівнянські угіддя займали 21 тисячу гектарів. Пані Ганська мала на них 3035 «душ», тобто кріпаків. Маєток її тоді було оцінено щось у 10 мільйонів карбованців. Верхівня, що лежала над річкою Верхів'янкою у сквирському повіті, перейшла до Ганських близько 1780 року, будучи куплена тоді разом з околицями в Кацпера Любомирського. У Верхівні містилася головна управа маєтностей, що охоплювала села: Мусіївку, Бистрівку, Крилівку, а також містечка: Борщагівку, Скибинці, Курянці, Мармуліївку, Капустинці-Княжі, Чепіжинці. Власниці Верхівні належали, крім того, маєтки Пулинський і Горностайпільський, а також маєток Павлівка, що перейшов до неї від брата Ернеста Ржевуського. У палаці працювало триста слуг.

Усе, що оточує тепер пана Оноре, відмінне від того, що він знав на батьківщині. Багато речей дивує, цікавить його, примушує задуматись.

«Країна ця цікава й тим, що поруч із справжньою розкішшю тут не вистачає звичайнісіньких речей. Цей маєток єдиний, де є карсельська лампа й лікарня. Дзеркала на десять футів — і нема шпалер на стінах. А Верхівня вважається найбагатшим маєтком на Україні, яка величиною дорівнює Франції. Тут втішаєшся чудесним спокоєм (...). Незважаючи на родючі землі, обернути продукти на гроші важко, бо управителі крадуть і не вистачає робочих рук для молотіння хліба, який молотять машинами. А проте ви не уявляєте собі багатства й могутності Росії; треба це бачити, щоб повірити. Ця могутність і ці багатства — суто територіальні, і тому Росія рано чи пізно стане господарем європейського ринку сировини».

Бальзак заглядає в клуні, у двірські майстерні. Ходить на тік, щоб подивитись, як молотять.

«Ми топимо тут груби соломою. За тиждень тут спалюють стільки соломи, скільки можна знайти на ринку св. Лаврентія в Парижі. Якось я пішов на тік у Верхівню, де молотять хліб машинами, і там стояло на одне село 20 скирт, на 30 футів заввишки, завдовжки в п'ятдесят кроків і завширшки у 12 кроків. Але управителі крадуть і значно зменшують прибутки. Ми не уявляємо собі вдома, як тут живуть. У Верхівні треба мати все своє: тут є кондитер, мебельник, кравець, чоботар і т. ін., які обслуговують маєток. Я розумію тепер, що таке триста домочадців, про яких мені говорив у Женеві небіжчик п. Г., що мав до своїх послуг цілий оркестр».

Цікавлять письменника цифри, видатки поміщиків, шляхи сполучення на Україні. Він підраховує, що з Парижа до Одеси можна залізницею дістатися втричі швидше, ніж із Марселя до Одеси морським шляхом. Він не забув похвалитись у листах до сестри, що представники урядових властей були сповнені до нього «прихильності, я б сказав навіть галантності». І він не полінувався незабаром після приїзду до Верхівні надіслати міністрові Уварову й начальникові митниці в Радзівіллові Гаккелю листи з подякою за допомогу під час подорожі.

Бальзак швидко переймається турботами власників Верхівні, іншими, ніж ті, які він сам переживає в Парижі. Згадує про крадіжки прикажчиків, про розтрата управителя Горностаїпільського маєтку якогось Шмідта, про пошесті та стихійні лиха.

«Моє прибуття попередила сумна подія: пожежа, яка знищила ряд будинків, а двома днями пізніше вибухла друга: жахливе видовище, яке я бачив на власні очі» (8 X 1847).

«Холера шаленіє довкола нас жорстоко, — пише він у трохи пізнішому листі, в листопаді 1847 року. — У Саватаві вона змела дев'ять тисяч чоловік, у Києві (...) забидала по сорок — п'ятдесят душ щодня».

Пишучи до сестри, він розповідає про грізну епідемію й похмуро жартує, що холера вбиває багатіїв, але обминає людей, обтяжених боргами.

«Чи знаєш, що таке управителі в Росії? Протягом двадцяти років графиня не мала ніяких прибутків з маєтку, з маєтку, який тепер, зданий в оренду, дає двадцять вісім тисяч франків оброку. У цій країні не вистачає рук (...) Цього року чудово зійшла пшениця й ось, де не взялось якесь зілля, що заглушило пшеницю й виростало на її місці. Я бачив цю траву: вона була вища від мене, з золотими колосками, у яких не

було нічого. Вона з'їла більш, ніж половину врожаю. Це справжня сарана» (20 X 1849).

Феодальні порядки, що панували у Верхівні, викликали схвалення письменника, який у своїх політичних поглядах, на противагу до змісту власних творів, завжди залишався легітимістом із снобістськими нахилами.

Ці вияви захоплення вражають нас і смішать... Однак вони є виразом слабості, притаманної панові Оноре з молодих років.

«Чоловік, що обслуговує мене, одружений; він і його дружина прийшли, щоб уклонитися своїм панам... Люди вміють коритися тільки на Сході. Тільки там слово влада має сенс. Треба панувати, як російський цар, або не братися за це діло. Прибув чоловік із Вишнівця з якоюсь посилкою й побажав своїм панам щасливого королювання».

Треба показати зворотний бік цього дзеркала. Відзначимо, що у володіннях Ганських селян тримали твердою рукою, що пан Венцеслав Ганський не належав до поблажливих і лагідних поміщиків, а з-під суворого управління його родича Кароля Ганського, «дядька Тамерлана», кріпаки тікали. Чи пан Оноре знав, що селянам, які обробляли родючий український чорнозем, хліба вистачало тільки на кілька місяців, що переднівок для них був дуже тяжким?

«Треба також сказати,— читаємо в тому самому листі,— що Міхал Корибут, землі якого перейшли до Ржевуських і Мнішеків, володів (за Людовіка XIV) сам усією Україною, усім Поділлям, усією Волинню та угіддями в Галичині; три рази стільки, як сучасна Франція. І ось його нащадки по жіночій лінії мають із цього всього заледве кілька сіл!.. Як занепадають роди! Графиня Ганна та її чоловік привезли з Вишнівця годинник Марини Мнішек, цариці, що мала в своєму гардеробі (відомості про це зберігаються в архівах) відро східних перлів і шість сорочок. Їх дядько був останній польський король; пані Жоффрен приїхала продати йому свої картини. Привезли пані Ганській найкращого Греза, якого я тільки бачив, зробленого Грезом для пані Жоффрен; два Ватто, намальовані Ватто для пані Жоффрен; ці три картини варті вісімдесят тисяч франків. Крім того, два чудові Леслі, один Ван-Дейк, Кранах, Міньяр, Ріго — прекрасні; три Каналетто, куплені королем у Рійзоніко, три Ротарі, кращі від Греза; словом — двадцять першокласних картин. Графиня має Ван-Дейка, купленого ще у Ван-Дейка її прадідом; Рембрандта і т. ін. Що за картини! (...) Графиня Ганна хоче, щоб три Каналетто були в моїй галереї, два Ватто, Грез і два кращі Ротарі в мозаїчному залі... Ох! Є тут два Ван-Гейсуми, яким просто нема ціни. Що за скарби в тих великих польських палацах! Це жахливо, як тут скарби існують поряд із варварством...» (20 X 1849).

Після паризьких вічно неспокойних буднів, після нескінченних сутичок і гризні з видавцями, редакторами, кредиторами — перебування у верхівнянському палаці стає для письменника відпочинком. Не дивуюся, що він старанно приховує свою адресу на Україні, просить рішуче сестру та матір, щоб не давали її нікому. Ніхто йому тепер не набридає. На противагу до своїх паризьких звичаїв, він раніше лягає спати й раніше встає. Снідає він у своїй кімнаті. Часто проводить у цих стінах ранки й полудневі години, поринувши в писання. «Спускаюся аж на обід, але дами та граф Юрій потроху відвідують мене». Йому подобається це

«життя наскрізь патріархальне, без будь-якого примусу». В одному з пізніших листів він порівнює Верхівню з островом, віддаленим від світу, на якому його друзі живуть із кількома П'ятницями, а він сам є... Робінзоном.

Увечері він засиджується на першому поверсі палацу. Тут, де зараз міститься актовий зал технікуму, серед миготливого блиску бра, який вихоплював із сутіні гарні картини, пан Оноре слухав музику чи грав з Евеліною в шахи. «Чужоземка», як і інші дами того часу, полюбляла забавлятися гаптуванням. На пам'ять для нареченого вона виготовила екран-заслону для каміна, на ньому був вигаптований мисливець біля багаття.

Постійних мешканців Верхівні, з якими письменник зустрічався кожного дня, було небагато. Господиня дому достатньою мірою знайома нам. «Діти», як звичайно зветься в листах Бальзака молоді Мнішеки, користуються його симпатією, що чимраз зростає. Зокрема про Ганну пан Оноре пише, як правило, з захопленням. Не одне речення, звичайно, можна пояснити екзальтованістю автора. Пам'ятаємо також, що він мав звичку читати вголос верхівнянським друзям листи, одержувані з Парижа від рідних. Також і свої листи до Парижа давав читати пані Ганській. Але якщо ми навіть здогадуємось про бажання письменника підлеститись до матері, що до самозабуття любила свою дочку, то ці листи немовби випромінюють його ширу симпатію до молоді жінки, яку він полюбив, як рідну дочку.

«Музика, мати й чоловік — ось у трьох словах весь її характер, — пише він про Ганну своїм племінницям Валентині та Софії Сюрвіль. — це фея домашнього вогнища, мандрівний вогник наших душ, наша веселість, життя замку. Коли її нема, навіть стіни знають про це, так вона розвеселює їх своєю присутністю. Вона ніколи не знала нещастя, не знає, що таке злидні, вона божок усього, що її оточує; відзначається вразливістю й добротою ангела; кажучи про неї, треба в одному реченні поєднати предмети, що їх усякий мораліст вважав би несумісними, а проте це правда, що впадає в око всім, хто її знає.

Вона має глибоку, але не педантичну освіту; сама розкішно наївна, весела, як дитина; незважаючи на те, що одружена, сміхотлива, як мала дівчинка, проте це не заважає їй відчувати святе благоговіння до всього гарного. Фізично вона красивіша за саму красу, її привабливість ніби освітлює ще смагляву шкіру (їй заледве шістнадцять років!), носик гарно окреслений, але викликає захоплення тільки тоді, коли дивитись у профіль; чарівна, тендітна, струнка талія, ноги, руки тоненькі, вишукані й такі маленькі, як я казав. А всі ці достоїнства підкреслює горда постава та якась природна вищість, яку мають не всі королі і яка зовсім зникла у Франції, де всі хочуть бути рівними. Ця імпазантність, ця осанка гранд-дамі — один із найцінніших дарів, які бог — бог жінок — може їм дати. Графиня Ганна говорить чотирма мовами, як рідною. Швидкість її думки дивує мене самого, ніщо від неї не сховається, і при цьому вона дуже делікатна й надійна в дружбі. Одним словом, після двох тижнів, проведених із нею, немає для неї кращого визначення, ніж рідкісна перлина. Чоловік обожнює її, я її обожнюю, дві старі діви-кузини обожнюють її...» (листопад, 1848).

Портрет, напевно, ідеалізований у порівнянні з пізнішою Ганною — в Парижі довго ходила легенда про її просто хворобливі марнотратство та легковажність. Але даруймо ці пересолоджені слова великому

письменникові, закоханому в матір молоді жінки. Ганна й справді має симпатичну рису: щирі прив'язаність, якою обдарувала Бальзака. Прив'язаність, свідченням якої є її листи, що зберігаються в Шантії.

«Дві кузини — старі діви», про яких згадує Бальзак у тому самому листі, це пані Северина та Діоніза Вилежинські, небагаті родички племінниці Венцеслава Ганського. Вони вже чимало років живуть у Верхівні. Старша Северина, що не раз у листах обох Ганських фігурує як «люба інтендантка», напевно, крутилася біля господарства. Молодша, каліка, мала бути музикальною, оскільки вона, як свідчать родинні спогади, давала Ганні уроки гармонії, котрапункту й навіть композиції, тим часом як Ганна віддячувала їй, навчаючи англійської мови. Вузьке коло домочадців доповнював лікар Кноте, який мало не чверть століття виконував обов'язки домашнього лікаря Ганських. Злі язички балакали, що раніше він мав роман із пані Евеліною. Цьому ескулапові приписували навіть батьківство її дітей, з яких залишилася живою тільки Ганна! Згадує про це в'їдливий мемуарист Тадеуш Бобровський. Ще більш зловязиком щодо власної сестри виявився чудовий оповідач, незрівнянний балакун і талановитий письменник Генрік Ржевуський, який твердив: «Прості шляхтянки для того, щоб родити дітей, потребують мужчин, а моя сестра тільки г н о т а».

Бальзак обдаровує лікаря Кноте щирою симпатією. «Тут є один із найкращих учнів славетного Франка, прототипу мого «Сільського лікаря»,— пише він сестрі 30 IV 1849. «Він не дуже любить справу, якою з успіхом займається, хоч і відчуває до неї нехоть»,— таку характеристику лікаря Кноте знайдемо в листі за 29 XI 1849 року. «Він колекціонує зброю, скрипки та дітей, бо має чимало цих натуральних продуктів. Старший його син — лікар, який ставить до свого діла з запалом і який теж буде в майбутньому великим лікарем». Подив і вдячність письменника обом лікарям Кноте за їх фахову вправність викликані тим, що вони кілька разів ставили його на ноги. Лікар Кноте також пописував вірші.

У листах Бальзака часто з'являються свідчення зачарованості, навіть захоплення способом і стилем щоденного життя у Верхівні, місцевими звичаями й традиціями, іншими, ніж французькі.

У період між першою та другою світовими війнами спогади про Верхівню опублікував небіж Евеліни по братові Адам Ржевуський. Як і Ржевуські з Гайворона, він пишався спорідненістю зі славетним письменником — із тим самим письменником, на якого тоді ж злим оком дивились аристократичні родичі Ржевуського.

Спогади ці відтворюють деякі колоритні сторінки верхівнянського життя пана Оноре; Адам Ржевуський дістав ці відомості від давніх слуг палацу. Двірська челядь любила письменника, бо він завжди був дуже ввічливий і чемний з усіма — «не так, як ті французькі гувернери й домашні вчителі, що приїжджали сюди раніше». Запам'ятав Бальзака Мусій Димнич, колись перший скрипаль у двірській капелі Ганських. Пан Венцеслав за багато років перед тим хвалився письменникові в Женеві власним домашнім оркестром. Після його смерті оркестр було ліквідовано, а Мусій Димнич залишився у дворі. Вечорами він дуже гарно грав на скрипці. Бальзак любив слухати сумні українські мелодії та думи. Не раз він після гри запрошував скрипалью до себе нагору і вручав йому «карбованого рубля», дякуючи за гарну музику.

Розмовляючи влітку 1964 року в Києві з Ярославом Івашкевичем, Натан Рибак сказав, що першим поштовхом до роботи над романом про Бальзака була для нього скрипка з напівстертим написом «А топ cher Мойсей» («Моему дорогому Мусієві»), яку він побачив у харківському музеї. Цю скрипку, безперечно, Мусієві Димничу подарував Бальзак. «Дуже шкода,— коментує автор «Весілля пана Бальзака»,— що я не знав про це, пишучи свою п'єсу. Мусієва гра на скрипці могла б її вельми урізноманітнити. Багато людей питали мене, чому я охрестив свого козачка дивним іменем Мусій. Але ж саме так він звався, і ця скрипка є ще одним доказом цього».

Пан Оноре писав вечорами «одягнений, як чернець». Таким запам'ятали його лакей і егер Єндрусь Мосціпанський, а також камердинер Тиміш Губернарчук. Цей останній згадував, що письменник любив прогулюватися з пані Ганською в парку, де влітку чудово співали солов'ї. Перед прогулянкою він звичайно пив гарячий бульйон із чашки. Хоч здоров'я його підводило, він охоче вихиляв келих старого бургундського вина.

Дуже дивував письменника вигляд мисливської здобичі — лосів, глухарів, всякої звірини, впольованої в непрохідних хащах Полісся.

Пізно ввечері Тиміш Губернарчук приносив нагору до покоїв Бальзака чорну, як смола, неймовірно міцну й гарячу каву. Ані підірване здоров'я, ані переконування пані Ганської, яка намагалася вмовити завзятого любителя кави задовольнитися чаєм, не заважали панові Оноре смакувати гарячий трунок. Він знав кілька польських слів, умів сказати «проше». Коли в нього був незадоволений вигляд і він цідив каву надто повільно, пані Ганська докоряла лакеєві, що кава слабка й не досить гаряча. «Йому завжди було холодно,— згадував пізніше Губернарчук.— Вони обоє любили сидіти біля каміна й балакати допізна. Про що ж вони там усе говорили?»

Бальзак швидко став почувати себе у Верхівні, як дома, Але було там і таке, до чого він ніяк не міг звикнути. Це — осінні холоди й зимові морози, а ще — харчі. Скарги на суворий клімат часто звучать у його листах. Незабаром після приїзду до Верхівні прибульцеві пошили «пальто на хутрі з сибірських лисиць, з місцевого сукна, щоб я міг прожити тут зиму, і це сукно не гірше за французьке». Суконна фабрика міститься тут-таки, вона «випускає 10 тисяч штук сукна на рік». Потім він одержить на пам'ять чудовий халат із східної тканини, барвистої, як кашмірові шалі, м'якої, гарної й незвичайно міцної. Майже з дитячою втіхою він похвалиться рідним, що «походжає, як султан», в одязі, оздобленому зображеннями пальми. Він захоплюється також гарною й міцною тканиною, яку тоді підбивали хутром. Такий одяг носить узимку Ганна. «Я не знаю, як ці східні люди роблять, щоб перетворювати своє сонце у всілякі тканини,— пише Бальзак до сестри.— Ці народи п'яні від світла». У Києві він купив подібні шубки для своїх племінниць. Листи обох цих молодих дівчат, звичайно читані вголос у колі верхівнянських мешканців, викликають захоплення «чарівною легкістю й досконалістю стилю». У нагороду,— жартує Бальзак,— племінниці одержать хутра високої якості.

Від холоду на Україні можна успішно сховатися. Гірше з харчами! Незважаючи на всілякі кулінарні витребеньки та ласощі, якими частує

чужинця верхівнянська кухня, панові Оноре дуже допікає відсутність страв, приготовлених на французький манір. Він не раз зітхає з приводу цього в листах до рідних, прохаючи племінниць, щоб ті вислали рецепт на: «1) томатний соус, вигаданий вашою матір'ю, і щоб він був точно такий, який їдять у вас; 2) пюре з цибулі, таке, як робила Людовіка в бабусі, бо тут, бачите, живемо, ніби у великій пустелі, і щоб проковтнути шмат волонини (а цілий віл коштує тільки сто франків) чи баранини, треба застосувати всі тонкощі паризької кухні». Із філософською статечністю він повчає дівчат:

«Будьте горді, любі Софі й Валентіно, що, зробивши це, ви станете добродійницями краю, зовсім позбавленого телятини, тобто телятини для їжі, бо в корів тут також є телята, але ці телята відзначаються республіканською худиною. Волонина така, яку можна побачити в Парижі, є міфом; її можна згадувати тільки уві сні, в дійсності в нас тут є ликувате м'ясиво, якому двадцять років і яке можна додавати до пак конопель, призначених на експорт. Тут людина може натішитись вишуканим чаєм, чудовими молочними продуктами. Щодо городини, то вона жахлива: морква відгонить ріпою, бруква не має ніякого смаку. Замість цього тут готують незліченні різновиди каші; кашу варять із проса, з гречки, з вівса, з ячменю і т. ін. Її тут ладні робити і з дерев'яної кори» (квітень 1849 р.).

Про що ведуться довгі розмови між приїжджим та «Чужоземкою», розмови в кімнаті письменника біля каміна, які тривають до пізньої ночі?

Розмови ці, очевидно, стосуються планів на майбутнє. Їх відгомін знаходимо в листуванні письменника з рідними. На Україні, у домі коханої жінки, Бальзак краще розуміє її вагання, сумніви, опір. Багата жінка, вона як вогню боїться паризьких боргів нареченого. Вона відчуває страх перед життям у великому місті, перед лабіринтом фінансових зобов'язань пана Оноре. Письменник починає розуміти, що поки його рахунок не буде цілком чистий, важко мріяти про шлюб.

«Ці постійні домашні борги не могли не справити поганого враження»,— доповідає Бальзак матері 20 XII 1848 року. Лише на місці, після приїзду й поселення у Верхівні, письменник усвідомлює перешкоди, яких він раніше не бачив чи недооцінював. «Мені треба було приїхати сюди, щоб збагнути, які неймовірні труднощі стають на шляху до здійснення моїх прагнень»— твердить він меланхолійно в одному з перших верхівнянських листів, писаному в листопаді 1847 року.

Пані Ганська переказала йому немало готівки на впорядкування садиби на вулиці Фортюне. Цим домом тепер опікується мати письменника, стежачи за остаточним внутрішнім обладнанням його. Знаючи, з якою легковажністю ставився Бальзак до своїх фінансових справ, зовсім не дивуємось, що пані Ганська так боялася «за ту садибу, де стільки багатства. Це результат шести років ощадності; вона боїться злодіїв чи якогось нещастя. (...) Це гніздечко, вистелене соломинка за соломинкою» (листопад 1847).

Над «гніздечком» висять усе ще не сплачені борги. «Уяви собі, що з цієї країни не можна вислати грошей,— сумно зазначає Бальзак у листі до сестри.— Незважаючи на заборону царя, євреї беруть п'ятнадцять і двадцять комісійних від ста; ...отже, тут це справжнє розорення» (січень, 1849).

Але грошові справи — це ще не все. У листуванні, що його веде письменник із рідними в Парижі, у листах, за звичкою голосно читаних верхівнянським друзям, не раз прозвучить і якась прикра нота. Сімдесятирічна пані Бальзак мужньо стоїть на сторожі паризького домашнього вогнища свого славного сина. Вона одержує за нього належні йому гроші, задовольняє претензії кредиторів, слідкує за робітниками. Але при всьому тому вона завжди залишається сама собою: міщанкою із середовища французької дрібної буржуазії. Хоч її деспотичне ставлення до сина з бігом років пом'якшало, не раз вона виявляє свою в'їдливу вдачу в якомусь ущипливому зауваженні, ба! — навіть у листовній догані, викладеній таким тоном, ніби вона адресована не славетному письменникові, а молокососові-ліцеїсту з Вандома чи молодому упертюхові, який наполягає на своєму бажанні знімати квартиру на вулиці Ледіг'ер. Ці інтонації в її листах дуже дратують пана Оноре, зокрема тоді, коли їх поглиблює відстань між Парижем і Верхівнею та час, протягом якого доходять листи. Недоречні вихватки матері нервують і дратують письменника тим більше, що кожна з них поглиблює вагання пані Ганської. Власниця верхівнянських маєтностей, жінка з аристократичної родини, маючи досить клопоту з власною ріднею, побоюється нової сім'ї, зокрема французької «belle-mege» («свекрухи») з її звичками.

«Цей лист дуже не до речі. Мама в ньому не тільки не знайшла для мене теплого слова, але повідомляє, що ставить свою теплоту в залежність від моєї поведінки (мати, яка може любити або не любити такого сина, як я; сімдесят два роки — з одного боку, п'ятдесят — з другого!). Цей лист прибув у хвилину, коли я хвалився допомогою моєї матері, коли я говорив, яка вона ошадлива, скільки працює вона в такому віці і т. д. і т. ін.», — скаржиться Бальзак сестрі 22 III 1849. «(...) Втоплена, зрештою, усім цим пані Ганська радила мені, щоб я поїхав продати все на вулиці Фортюне. Тут вона багата, любима, шанована, життя не коштує їй нічого, вона не поспішає потрапити в те місце, де бачитиме тільки сварки, борги, видатки й нові обличчя; діти її тремтять за нею! Додай до цього церемонний і холодний лист матері, що лає свого маленького (п'ятдесят років!)...»

У Верхівні Бальзак зрозумів і оцінив ще одну обставину, якої напевно не зрозуміє його мати: Евеліна Ганська може вигідно вийти заміж на Україні. Претендентів на руку багатій вдови не бракує. Рідня, крім кількох найближчих осіб, як Ганна й зять, настроєна проти її одруження з «парвеню». «Коли люди беруть до уваги великі й різнобічні вигоди, мої надії стають предметом недовіри, трохи не глузування. Вони заперечують, і то з усіх боків, можливість успіху», — звіряється Бальзак сестрі 22 III 1849 року.

Волинське аристократичне товариство не виявляє до Бальзака особливої прихильності. У писаннях мемуаристів про перебування французького письменника на Україні, злісні випадки часто переважають над доброзичливістю. Тадеуш Валевський пише в листі до друга: «Ти повідомляєш про те, що Верхівня ожила з перебуванням там Бальзака. Нічого дивного. Цей грубий віл має ще досить розуму, якщо він додумався забитися вглиб України, аби ще щось значити на світі». Так само упереджено й нерозумно оцінює взаємини Бальзака й Ганської пані Віргінія де Морі-Єзерська, французженка за походженням, дружина поляка. У своїх мемуарах «Із життя садиб і замків на рубе-

жах» вона пише: «Так, пані Ганська — це особа ерудована, яка будь-що шукає людей славних, і через це смішна!.. Бальзак близько заприятився з нею і присвячує їй свої твори, що зумовлено передусім потребою черпати з шкатулки її дуже багатого чоловіка» (!).

Значно спокійніше та об'єктивніше змальовував пана Оноре Крашевський, познайомившись із ним особисто в 1848 році. «Бальзак, — писав автор «Хати за селом», — має вигляд поважного міщанина чи пристойного купця, має невеличке черевце, веселе обличчя, чорні очі, волосся з сивиною, розкуйовджене, зрештою, він дуже подібний до відомого портрета. Найохочіше говорить (як мені здається) про грошові спекуляції та видатки». Ця характеристика нагадує портрет Бальзака, ще раніше намальований пані Евеліною Ганською у своєму листі до брата, автора «Листопада»: «Дорогий Генріку! Бальзак дуже нагадує Тебе. Він веселий жартівник, милий, як і Ти. Навіть зовні він чимось схожий на тебе, а обидва ви подібні до Наполеона!»

Письменник, добре знаючи закони, що їх у житті сучасного йому суспільства диктують гроші, усвідомлює, що «Чужоземка», хоч завжди гарна в його очах, не є наївною вісімнадцятирічною дівчиною, вона вже й не та молода жінка, з якою він зустрівся в Швейцарії і яка ладна була, віддавшись почуттю, покинути чоловіка та йти за коханцем. Він не завагається підтвердити: «Для сорокарічної жінки майнові питання мають величезну вагу». Пізніше він додасть: «Особа, якій минуло сорок, це не легковажна дівчина, вона не хоче ніяких порушень спокою, у якому прагне жити».

Ми також, судячи про Евеліну, мусимо пам'ятати, що за верхівнянських часів вона не тільки була зрілою жінкою (можна здогадуватися, зрештою, що вона завжди старанно приховувала від Бальзака свій вік!), але й справжньою дочкою свого часу та середовища. А крім усього, вона любить спокій, самотність і книжки. А з Парижа доходять не тільки родинні листи, але також відлуння революційних потрясінь, які мусять жахати поміщицю у Верхівні.

З листів Єви Ганської до брата Адама Ржевуського видно, що її рідня протривала проектованому одруженню. Після перших зустрічей з Бальзаком вона писала:

«Ти говорив мені завжди — пам'ятаєш? — що він буде їсти з ножа й втирати носа серветкою. Отож, якщо він не допустив останнього злочину, то, напевно, винен у першому. Само собою, це — прикре видовище, і не раз, коли мені доводилось бачити те, що ми називаємо відступами від доброго тону, я мала спокусу зробити йому зауваження так само, як зробила б Ганні в подібному випадку. Але це все — «поверхня». Сама людина має в собі щось таке, що є набагато важливішим за погані чи добрі манери: вона має геній, який електризує й переносить у найвищі сфери духу, той геній, який вириває людину з самої себе, який дозволяє здійснити та зрозуміти те, чого не вистачало в нашому житті».

Перебування Бальзака у Верхівні викликає жваву цікавість сусідів і ущипливі коментарі родичів. Тоді Евеліна пише до брата:

«...Є багато причин того, що пан де Бальзак «прижився» у Верхівні. Насамперед його здоров'я... А якщо вже казати щиро, то скажу тобі, що, оскільки ми не можемо побратися до весни, я рада, що матиму під своїм дахом пана де Бальзака протягом кількох місяців, поки поїду як його дружина до Парижа. Я намагаюся повільно, так, щоб

він сам цього не помітив, привчити його до наших звичаїв та манер і приготувати до тієї ролі, яка з часом йому випаде. Він хоче, щоб у мене був салон у Парижі — якщо тільки дозволить його здоров'я; то було б непогано, я зовсім не проти. Але я хочу, щоб він там грав провідну роль, щоб займав перше місце й щоб ніхто не міг йому закинути, що він не вміє поводитися. Я хочу вказати йому, якого тону він мав би додержуватись, вилікувати його потроху від того снобізму, у який він так часто впадає, і відучити його хвалитися родичами, якими він завдячує нашому одруженню. Одним словом, я намагаюся привести його до такого стану, щоб він був природним і більше виблискував би своїм талантом, генієм, глибокою освітою, незрівнянним розумом, ніж хизувався нікудишніми перевагами в маєтності чи походженні, які маю я і які набагато нижчі від усіх чудових дарів, якими природа обдарувала його самого».

«Пані Ганська потрібна своїм дітям, вона спрямовує їх, освічує, навчаючи складної справи керування цими великими маєтностями», — пише Бальзак на початку свого перебування у Верхівні. Через півтора року він підтверджує: «Я маю й буду мати в особі пані Ганської найкращого, найвідданішого друга, такого, якого мають тільки раз у житті, її діти любитимуть мене так, ніби я належу до їхньої сім'ї. Але вони не хочуть ризикувати майбутнім матері, яку обожнюють, і — цілком слушно».

Отож автор «Фізіології шлюбу» по-філософськи розмірковує в листі до сестри:

«...Щоб вдало одружитися, треба все обміркувати, ретельно зважити, бо інакше все полетить к бісовій матері; я також маю шанс залишитись старим парубком» (22 III 1849).

Що ж залишається робити письменникові перед лицем усіх цих невдач? Як знайти розраду?.. Він знає старий, випробуваний засіб: праця! Письменник хапається за перо. Щоправда, він не накидає собі паризького «галерного» способу життя. Але пише регулярно. «Працюю тепер багато, — інформує він сестру в листопаді 1847 року, — хочу після повернення видати стільки книжок, щоб можна було залатати мої справи».

Багато часу він присвячує «Членові таємного братства» — другій частині роману «Зворотний бік сучасної історії». Працює над новою п'єсою «Мачуха» (поставлена в Парижі весною 1848 р.); її рукопис підписаний: «Верхівня, Україна, грудень 1847 року». Подібний підпис стоїть і на книжці «Les acteurs de province» («Провінційні актори»), що становить собою першу частину праці «Le Théâtre comme il est» («Театр, який він є»). Імовірно, що саме тоді він писав також твір «La Femme auteur» («Жінка-автор»), або «Un caractère de femme» («Жіночий характер»).

15 II 1849 року в листі до матері він згадує про роман, писаний для газети «Констїтюсьйонель». Може, в цьому випадку йшлося про роман, героєм якого мав бути Більбоке? (Чи не він сам?) А може, він мав на увазі продовження історичного твору «Mademoiselle de Vissard où la France sous le Consulat» («Мадмуазель де Віссар, або Франція за Консулату»), який був розпочатий у січні 1847 року? Одне напевно: ота лютнева дата замикає цілий період літературної творчості Бальзака.

У паперах письменника залишилося багато нереалізованих літературних планів, які обмежилися тільки заголовками, зафіксованими задумами чи довільними проектами. Поміж них фігурують драматичні твори, романи, які входять до складу «Людської комедії» чи заплановані окремо (серед них «Три кардинали»), і навіть поеми!

А втім, одна з цих праць, яку підняв із забуття Марсель Бутерон, заслуговує на особливу увагу: це звіт про подорож на Україну. Бальзак мав намір у дальших нарисах і записках, призначених для «Журналь де Деба», відтворити враження, зустрічі з людьми, анекдоти... На жаль, цей свій проект він здійснив тільки наполовину. Але, незважаючи на те, що друга половина залишилася нереалізованою, найбільш хвилюючим джерелом відомостей про його життя в ті місяці, під час яких обірвалося листування з «Чужоземкою» — адже він був тут, біля неї! — залишається «Подорож до Києва».

Київ він хотів побачити неодмінно. Його вела до цього міста нестримна цікавість. «Пізнавши католицький Рим, я відчував гаряче прагнення пізнати Рим грецький. Петербург — місто в колисці, Москва — у зрілому віці, але Київ — це вічне місто Півночі» — писав він про свої перші враження від подорожі. Тричі побачить він той «Рим Півночі, правовірне місто з трьомастами церков, багатства Лаври, святу Софію степів».

Уперше письменник вибрався до Києва в листопаді 1847 року. Удруге він відвідав це місто під час славнозвісних контракткових ярмарків весною 1849 року. Ще раз появився він у столиці губернії десь на початку лютого 1850 року, щоб полагодити формальності в зв'язку зі шлюбом і поверненням удвох до Франції. Зрештою, ця остання подорож виявилась, як писав він матері, «плачевною для мого здоров'я».

Дві дороги вели тоді до міста на Дніпрі. Вісімдесятиверста дорога на Фастів і Васильків була коротшою, але важчою. Довшою на двадцять верст, але зручнішою була окружна «шосейна» дорога на Сквирі та Білу Церкву, і мешканці Верхівні без вагань вибирали саме цю, довшу дорогу.

На сорок років випередила київську подорож пана Оноре його славна землячка мадам де Сталь. Чи автор «Людської комедії» пам'ятав про те, їдучи до «грецького Рима»? Мабуть, ні. Хто ж, зрештою, із славних людей того часу не проїздив через Київ? Бували тут, довше чи коротше, такі люди, як Шевченко та Гоголь, Пушкін і Міцкевич, великий Ліст. Але давня історія та спогади не цікавлять Бальзака. Як завжди, його вабить і захоплює передусім сучасність. Пан Оноре не звертає уваги ані на археологічні знахідки, ані на університет чи інші наукові заклади, які діють уже ряд років у найбільшому українському місті. Його цікавить сучасний йому Київ, де з 1834 року розпочалося велике пожвавлення. З патріархального закутка Київ швидко почав перетворюватись у справжнє велике місто.

За кілька років до української мандрівки Бальзака Київ прикрасили численні гарні будівлі. Серед них виділявся будинок університету, зведений у 1843 році, і трохи пізніший будинок інституту благородних дівчат. Над Дніпром споруджено величний чавунний пам'ятник святому Володимирові. Обидва береги Дніпра з'єднав постійний ланцюговий міст — витвір земляка пана Оноре французького інженера Віньйоля.

«З Києва далеко видно» — каже старовинне місцеве прислів'я. Який краєвид цього міста відкрився перед очима Бальзака? Київ тих років змалював Юзеф Коженьовський у романі «Пенсіонер». Знаємо з нього, що автор «Людської комедії» бачив мальовничі пагорби, порослі буйною зеленню. Бачив розкидані серед них будинки й бані численних церков. Бачив старі фортечні мури та дзвіницю славнозвісної Лаври, що здалеку виблискувала позолотою.

«На пагорбі виднілася широка баня католицького костюлу, за нею вища, золотиста голова Михайлівського монастиря, а ближче й виразніше — бані Софійського собору. Усю цю панораму замикав новий імпазантний квадрат університету, збудований у чистому полі, а до нього ніби поприсувалися — спроквола й несміливо — дворики та двори новобудованого міста».

Значна частина другої його половини «сховалася, — як читаємо в Коженьовського, — у долині між Печерськом і старим Києвом, у долині історичній, бо там Русь прийняла хрещення, і тому вона називається Хрещатиком, а решта її перекинулася над берег Дніпра, розляглася там широко, правильно розбудувалася, складаючись здебільшого з мурованих будинків. Це і є отой Поділ — комора цілого міста, де час від часу вирує торг і де з середини січня гудуть контракти».

Вражало письменника, як свідчать його листи, «цікаве поєднання розкошів і злиднів», які він спостерігав у Києві. Вздовж однієї вулиці скупчилися готелі, крамниці, банки, торговельні товариства й спілки, страхові компанії тощо. Тут, зокрема під час зимового поживлення, спричиненого «контрактами», роз'їжджають коляски та інші екіпажі — товариство, що прибуло з усіх кінців України, хизується своєю елегантністю. Можемо допустити, що письменник заглянув на Поділ, де «найбільше фабрик, — як пише путівник по Києву, виданий у тих роках, — багато димарів (...), тут причалюють судна, а на Дніпрі їх багато — від парових аж до рибальських човнів, не кажучи вже про всілякі вітрильники, шхуни, берлини, галери, плоті; тут був колись центр київської торгівлі, поки не піднявся цей Київ, що панує тепер, але Поділ, хоч і позбавлений трону, зберіг своє значення».

Пан Оноре, напевно, відвідував різні закутки наддніпровського міста. Здається, не підлягає сумніву, що рух, який панує в ньому, барвистий натовп людей, здибувані на кожному кроці типи шляхтичів, купців, євреїв, крамарів захоплювали письменника, розпалювали його цікавість. На Печерську споруджувалися нові будинки, упорядковувалася площа перед Собором святої Софії. З розмахом закладалися нові вулиці, йшла робота над укріпленням наддніпровських схилів, що їх підмивала примхлива ріка. Над усім цим працювали, як і в Петербурзі, не тільки російські архітектори, а й іноземні. У тодішньому Києві було 80 вулиць, 30 завулків, близько 60 фабрик. Постійних мешканців налічувалося 50 тисяч, але взимку, зокрема під час контрактів, кількість людей зростала до двохсот тисяч. На вулицях поряд із російською та українською мовами можна було почути польську й німецьку, а також екзотичні для нашого прибульця мови вірменську й турецьку. У цьому місті осідали надовго, а то й назавжди численні іноземці, втомлені гонитвою за грішми. На багатьох вивісках у центрі міста, крім російських написів, можна було побачити французькі. У кожному більшому солідному магазині з вами могли поговорити французькою чи німецькою мовами.

Славетні «контракти», перенесені 1797 року до Києва з Дубна, повинні були привернути увагу письменника. «Протягом 15—20 днів Контрактового ярмарку в Києві, куди з'їжджаються з усіх кінців Росії, у мене стільки всяких справ, біганини, розваг, що ніколи й листа написати», — виправдується він перед рідними.

Саме в ті часи, в середині ХІХ сторіччя, оті «контракти» — сільськогосподарська біржа, поєднана з карнавалом, — досягають найбільшого розмаху. Багато подорожніх порівнювали їх із ярмарками в Лейпцігу. Тоді влаштовувалися публічні бали й вишукані концерти в Контрактовій палаті. Олександр Єловицький окреслює мальовничий образ міста в ці дні, сповнені веселощів і святкового гамору.

«...На Подолі «контракти». Там велике пожвавлення, там натоплені будинки чекають на гостей, там Контрактова палата, розваги, музика, виставки розкішних товарів, там найбільше варення в банках, а грошей у бочках. Легкі санки летять у всіх напрямках, і так спритно розминаються, як карти в руках у фокусника; візники кричать, рисаки біжать риссю, а скакуни, вигнуті, як танцівниці, всі в клубах снігу, мчать учвал. І так цілий день, і так протягом десяти днів. (...) Скільки людей у Києві, а коли хто новий приїде, у цю хвилину всі бачать і знають, куди він заїхав, бо кожен, як тільки приїде, вступає до Контрактової палати, а туди всі вісті спливаються всіма вулицями й усіма вулицями випливають звідти на цілий Київ, а з Києва всіма шляхами на цілу Україну. Меткому контрактному шляхтичеві ця Палата — як французів біржа; знайде вперше і з кількості людей, з балачок, з облич зразу ж дізнається чи добрі контракти, тобто чи багато тут грошей, чи дорогі товари, чи є купець на зерно та горілку, а якщо такий шляхтич пройдеться раз по Палаті, то далі вже може сидіти в себе, бо вже знає, що має робити протягом усіх контрактів, бо знає, що його знайдуть, як тільки дізнаються, що в нього є гроші. (...)

(...) Глянеш на Палату, а вона гуде, як вулик; шляхта сновигає; увійдеш у Палату — гамір, крик, вигуки, юрба людей, і ця юрба весь час змінюється, і так цілий день, і так протягом десяти днів. На стовпах Палати приклеєно оголошення з назвами сіл, що продаються або здаються в оренду; за стовпами Палати — крамнички з усіляким товаром. У кінці Палати — двері до судових кімнат. У цих дверях увечері, після того, як запалять свічки, стає возний і викрикує, хто кому нішнього дня, незважаючи на вирок, не заплатив: ото ж шляхта зосереджується й слухає, передусім тому, що цікаво знати, а потім тому, що чужа біда — людям сміх, і нарешті, щоб бачити, кому не позичати грошей. (...) Цілий день літаєш за контрактними ділами то до одного, то до другого, а ввечері ідеш або на музику, або на польську виставу, яку туди з Бердичева привозять, або на танці...»

Пан Оноре переповнений цими враженнями. Він жадібно оглядає коштовні меблі й чудові перські килими, «але все коштує стільки, що потрібно було б усього зректись, щоб їх купити», — меланхолійно повідомляє він в одному з листів. Водночас він дуже тішиться власною популярністю, що сягає аж на Україну. «Уявіть собі: один багатий селянин прочитав усі мої твори і щонеділі ставить святому Миколі за мене свічку. Щоб побачити мене ще раз, він пообіцяв заплатити слугам Євиної сестри, якщо вони сповістять його, коли я знову приїду». Багатий землевласник з-під Полтави, на прізвище Юзефович, давній

знайомий Пушкіна, дарує панові Оноре на пам'ять гарний літографований краєвид Києва.

Але не тільки шанувальники-читачі, а й представники влади, на противагу до петербурзьких, приймають славного француза з великою прихильністю. Багато уваги приділяє Бальзакові генерал-губернатор краю Бібіков. Губернатор Фундуклей, найбільш високопоставлений чиновник серед представників цивільних властей, намагається відігравати роль протектора та мецената мистецтв і наук. Саме тоді його обирають почесним членом недавно створених київських наукових товариств. У листі від 2 IX 1847 року, незабаром після того, як автор «Людської комедії» з'явився на Україні, Фундуклей гладенькими фразами висловив велику радість із приводу приїзду славного письменника, обіцяючи заодно, що він готовий виконати всі бажання гостя. Коли пан Оноре приїхав до Києва, він дав обід на його честь.

До Франції мандрують шубки, призначені для Валентини та Софі Сюрвіль. Дівчата не хочуть залишитись у боргу: вони прислали дядькові власноручно вигаптуваний гаман, а пані Ганській — кошик для рукоділля.

Мати Бальзака зі свого боку висилає до Верхівні ящик із ласощами: цукерки й зацукровані каштани. Смачні вироби найвідоміших французьких фірм, напевно, сподобаються там, на далекій Україні! Але...

«Твій ящик із цукерками одержали вчора, але, на жаль, усе було змішане й більш або менш зіпсоване через тряску. Ти, напевно, заповнила порожні місця газетами, і все те — друковане! — викинуто на митниці... Посилати щось друковане, то значить наражати мене на великі прикрощі: можна бути висланим тільки за це. Накажи Суверенові, щоб він пхав у посилки лише білий або сірий папір. Отже, інструкції до ламп і все друковане в Ганьйо перебуває на цензурі в Петербурзі, голова в цензорів від того тріщить, бо вони намагаються знайти там політичний зміст» (9 IV 1849).

Чи здогадувався Бальзак, що довкола його особи й перебування на Україні схрещуються невидимі нитки пильного нагляду? Що царські агенти — емісари властей, представники яких такі привітні, — невідступно стежать за ним? Напевно, він знав або здогадувався про це, як видно з цитованого вище листа.

Після Жовтневої революції відкрилися таємні царські архіви. Документи розповіли правду про недремну увагу, якою власті оточили письменника, прибулого з «небезпечної» Франції, де зріли революційні настрої. «Вірнопідданські» заяви Бальзака не дуже впливають на охоронців царського ладу. Губернатор Фундуклей удостоїть автора «Людської комедії» обідом, засипле компліментами. Але той самий Фундуклей чудово пам'ятає й суворо дотримується таємних розпоряджень властей щодо нагляду за Бальзаком, розпоряджень, які надходять із Петербурга. Через багато років в архіві буде виявлено рапорт під номером 2587, якого надіслав Фундуклей до військового коменданта Одеси 4 XI 1848 року. Губернатор повідомляє, що цар і справді «ласкаво» дозволив французькому письменникові Оноре де Бальзакові вдруге в'їхати в межі імперії, але водночас звелів тримати чужинця під старанним, хоч і таємним наглядом. «Вищеназваний, — читаємо в цьому листі, — прибув до Сквирського повіту, одержав від мене право

побувати в Києві й дозвіл на проїзд до Одеси, але надалі залишається під наглядом, наслідки якого слід передавати...»

У відповіді військовий комендант Одеси повідомляє, що від часу прибуття Бальзака до цього міста, він установить за ним нагляд і надсилатиме відповідні рапорти.

Але пан Оноре не поїхав до Одеси. Він виношував плани дальшої подорожі — «у Крим, на Кавказ, аж до Тифлісу. Ця подорож дуже мене приваблювала, — писав він в одному з перших своїх верхівнянських листів. — Нема нічого красивішого за ті краї. Кажуть, що це Швейцарія з додатком моря та субтропічної рослинності». Але й цим намірам не судилося здійснитися. Завадило те, що здоров'я письменника все більше й більше підупадало, а також інші турботи.

Листи, що надходять із Франції наприкінці 1847 року, непокоять пана Оноре й спонукають його до виїзду. «Грошовий внесок, який я мушу вкласти в мої залізничні акції, вимагає мого негайного виїзду до Парижа, а всілякі приємності закінчуються при зіткненні з діловим інтересом, зокрема, якщо він не мій!» — пише він до сестри 26 I 1848 року. Він виїжджає під час лютої зими. На всій Україні тріщить двадцятиградусний мороз. Пан Оноре вирушає в дорогу, закутаний у пальто з верхівнянського сукна, у пальто, «як справжній мур». Деякі з біографів припускають, що він отримав від пані Ганської суму 60—80 тисяч франків на витрати, пов'язані з остаточним обладнанням будинку на вулиці Фортюне.

Він повернеться до Верхівні восени цього ж року — року, який у листуванні з матір'ю пізніше назве «страхотливим». Але між тими його перебуваннями на Україні є Париж. Той самий Париж, а проте не такий, як раніше. Париж лютневої революції, що змітає монархію та руйнує багато планів письменника.

Бальзак-легітиміст не має ніяких шансів зайняти там хоч яке-небудь політичне становище. Він намагається стежити за ходом подій. У березні він офіційно висуває свою кандидатуру в депутати, але ніхто не сприймає цього серйозно. Лише один клуб «Фратерніте Юніверсель» схильний занести його ім'я до списку кандидатів, але при умові, що письменник перед тим викладе своє політичне кредо. Бальзак із гордістю заявляє, що ті, хто хоче обрати його депутатом, повинні знати його переконання з його художніх і публіцистичних творів.

Із прозорливістю ясновидця він передбачав у своїх творах суспільні зміни. Але в житті, так само як у своїх ділових комбінаціях, він ішов знову фальшивою дорогою. У листах до «Чужоземки» регулярно, як і колись, писаних вечорами, він із відтінком філософського смутку скаржиться, що вже старий, а щоб кинутись у вир політичної діяльності, треба почувати себе молодим.

Здається, якийсь фатум тяжіє над паном Оноре! Акції Північної залізниці падають неймовірно швидко. Будинок на вулиці Фортюне все ще вимагає грошей. Цей будинок цікавить Бальзака більше, ніж що б то не було в Парижі. Трохи пізніше він напише сестрі: «Не треба думати, що я люблю розкіш, я люблю розкіш на вулиці Фортюне зі всім, що з нею пов'язане, гарну й благородного походження жінку, багату, з великими зв'язками, але я аж ніяк не прив'язуюсь до речі як такої. Вулиця Фортюне була зроблена тільки для неї та нею. Отож я чекаю всього від цього важкого успіху, проти якого все повста-

ло. Якщо я не став великим через «Людську комедію», то буду ним через цей успіх, якщо він прийде...» (!)

Побоюючись закидів Евеліни, що докоряла майбутньому чоловікові за марнотратство й надмірні видатки, пан Оноре впроваджує дріб'язкову, смішну економію. Він наказує палити в кухні тільки два рази на тиждень. Харчується дуже скромно. Ходить по Парижу пішки. Користується омнібусом замість карети. Скаржиться на недбалість покоївки Занеллі, яка не хоче докласти зусиль, щоб одну-єдину страву зварити, як слід. Іноді він знову починає думати про те, щоб оселитися на Фобур Сент-Оноре в кімнаті з кількома найнеобхіднішими предметами хатнього вжитку. Проте йому ніяк не вдається розпочати дальший, новий етап своєї творчості.

Новою ланкою в цій творчості міг би стати театр. Пан Оноре день у день береться за перо. Він закінчує п'єсу «Мачуха», яку писав у Верхівні. В ньому знову прокидається давня цікавість до театру. Він мріє про цикл п'єс, які були б свого роду сценічним відповідником «Людської комедії». Але його листи до «Чужоземки», писані під час тієї бурхливої паризької весни й наступного літа, пройняті песимістичним настроєм. Часто звучать у тих листах нотки зневіри у власному майбутньому. «Бувають істоти, яких життя створило тільки для того, щоб вони зазнали якнайбільше гіркоти», — пише він в одному з листів. Іноді променем надії воскресають давніші літературні плани: «Можливість успіху для мене означає те саме, що й сам успіх... От якби «Мачуха» стала для мене в 1848 році тим, чим колись була «Шагренева шкіра». Але водночас письменник меланхолійно додає: «Я — мов гравець без карт, як Наполеон без солдатів...» Знову висловлює він намір назавжди оселитися в Росії, якщо тільки зможе опанувати російську мову і якщо, звичайно, Евеліна погодиться на шлюб. «У Парижі, похмурому та безлюдному, в Парижі, покинутому третьою частиною жителів, я веселий, ти добре знаєш, чому. Бо бачу, що ти любиш мене так, як люблю тебе я», — пише він до Евеліни. Це його переконання зміцнили листи від неї, сповнені тепла й любові.

Пан Оноре і справді змінив спосіб життя; лягає спати вже о дев'ятій годині вечора, встає рано, о пів на шосту. Але потім він працює по шістнадцять годин на добу, завершуючи «Мачуху». «Я не можу вже видобути зі свого мозку жодного рядка. Я цілком утратив відвагу, силу, волю», — пише він в одному з листів. Організм його, нарешті, бунтується. Зір псується, параліч вражає нерви очей. «Якщо я осліпну, то збережу в пам'яті твій прекрасний образ, який уже ніколи не зміниться», — пише він напівжартома в листі до Евеліни. Але то невеселі жарти...

На щастя, поблизу є мати. Вони не розуміли одне одного, коли йшлося про літературну творчість та особисті плани письменника. Але ця стара, жорстока жінка по-своєму глибоко прив'язана до сина. Вона дбає про його інтереси, доглядає дім, виявляє себе чудовою сестрою милосердя.

Нарешті, Бальзак обмежує час праці до шести годин. «Мій дім — огидний, література — дурепа, а я замість того, щоб працювати, сиджу, склавши руки», — пише він до Евеліни, переживаючи черговий напад песимізму та зневіри. Вдень він відпочиває. Розробляє плани дальшої економії. Тепер його обслуговує один служник — Франц Мунх. Куховарка пані Лаури Сюрвіль приходиться щопонеділка, аби наготувати

страв на цілий тиждень. Ці заходи могли б видатися просто смішними, якби не факт виснаження дотеперішніх джерел готівки. Колишня неймовірна плодovitість Бальзака минулася. З України він привіз небагато рукописів. Нові романи в нього ще тільки заплановані або ж ледве накидані. Останнім часом, зрештою, його більше цікавить театр. Забувши про давні поразки на цій ниві, він працює над новими п'єсами. Отож небагато прозових творів може він запропонувати видавцям, у яких уже вичерпав кредит, чи, скажімо, газетам, з якими він воює. Довга відсутність письменника, як то буває в подібних випадках, відвернула увагу від його творів і особи. Політичні події, ареною яких стає Париж, не сприяють зацікавленню літературою. Пан Оноре, колись такий товариський, проводить цілі дні сам у будинку на вулиці Фортюне. Серед небагатьох знайомих, які провідують його, знову з'являється сестра пані Ганської Аліна з донькою, гарною Пауліною, що вдачею та манерами анітрохи не нагадує матір, примхливу й схильну до злісних інтриг.

Власник Саше, пан Маргон, з яким Бальзак випадково зустрівся, запрошує письменника погостювати. Той приймає запрошення. Може, у рідній Турені він почуватиме себе краще? Може, повернеться до нього колишня працездатність?.. А поки що, зачинившись у своєму робочому кабінеті, він пише тільки листи до Евеліни. У них повторюються слова болісної скарги:

«Мені не вистачає життя. Бути нещасливим і самотнім... Хай бог ніколи не пошле тобі більше, як тільки одне таке зло!» Він хоче в Саше випробувати свої сили в літературній праці, а потім хай буде що буде! Якщо до кінця цього важкого року ніщо в його житті не зміниться на краще, він припинить боротьбу, покійрно віддасться долі, як плавець течії. «І тоді більше ніколи не почувеш про твого Більбоке».

Туга вириває з-під його пера болісно-жагучі слова:

«Я без кінця думаю про тебе, коли залишаюся сам. Ти в мені так, як у мені моя турбота, моя праця, моя кров. Я, немов хірург, що знає свою хворобу, й стежить за нею очима вченого, хоч страждає сам».

«Я верхівнянив цілий день і думкою був настільки у Верхівні, що бачу й найдрібніші деталі. Моя душа відчиняє шафку з ласощами під вікном у Твоїй кімнаті... лічить плями від стеарину, що скрапує зі свічок на оксамитову скатертину, де ми грали в шахи... Заглядає до кімнатки з білизною, лічить хусточки до носа коханого вовчика... О пів на дев'яту п'є чай у кімнаті Евеліни. Слово честі, клянусь коханням до Тебе, я живу там...»

На стіні своєї кімнати він повісив краєвид Верхівні, на письмовому столі поставив бюстик коханої роботи Даффенже. На середньому пальці лівої руки він носить перстень із гіацинтом і обручку.

У Парижі він самотно відзначає невеселі іменини 16 травня того року, який потім у листі до матері назвав «страхливим роком». 25 травня йому приносить успіх п'єса «Мачуха». Два молоді журналісти, з якими він познайомився у Віктора Гюго — Огюст Вакері та Поль Моріс запрошують його співробітничати в організованій ними газеті «Л'Евенман». Пан Оноре погоджується на цю пропозицію. Він уже досить навоювався з іншими часописами, а ці двоє молодих людей ставляться до нього з глибокою повагою та симпатією. Він обіцяє їм для нової газети роман під назвою «Ессе Ното». Роман, якого він ніколи не напише...

Нарешті, він їде до Саше. То його останнє перебування в цьому закутку. Але палацик у долині над Індрою викликає в нього болісний спогад про Верхівню. «Я тепер, як Людовік Філіпп, що згадує свої Тюільрі, свій Версаль і своє королівство»,— в такому жартівливому тоні описує він у листі до Евеліни свої дні в Саше, дні, подібні до верхівнянських: гра у віст із сусідами, голуби туркочуть під дахом — усе так, як там, на далекій Україні.

Багатим був останній збір винограду в Турені. Отож пан Оноре хоче послати верхівнянським друзям тутешнє шампанське, коньяк, а особливо вино з Вувре, яке він сам полюбляє найбільше.

Йому кортить придбати Монтонкур. «Цей невеликий, гарний замок, який дивиться в Луару, оздоблюють дві маленькі вежі, з яких видно всю Турень»,— пише він до Евеліни. «Коли б ми стали його власниками, мої плани змінилися б». У такому разі письменник не вмеблював би багато апартаментів у паризькому будинку, спрямувавши всі зусилля та енергію на обладнання Монтонкура. Але Евеліна ще раз виявляється тверезішою від нього реалісткою, і Бальзак не стане власником замку над Луарою...

Незважаючи на відносно спокійні умови, в яких він живе тепер, запланована робота над романом «Дрібні буржуа» якось не посувається вперед. Щораз більше турбує письменника серце. В листах він скаржиться, що не може підніматися на гору, не може навіть на рівній дорозі пришвидшити крок. Мусить тепер стримувати властиву йому рухливість і жвавість. Це його дратує й нервує. Отож він хоче повернутися до Парижа. Адже там, зрештою, чекають на нього листи з Верхівні!

Але в тих листах він не знаходить жаданих новин. Евеліну знову охопили вагання й сумніви щодо доцільності їх одруження, вона радить йому оженитися на молодій особі. Невже вона знову хоче випробувати його почуття? Чи відгомін цього листа дійшов до Аліни, її сестри, яка враз з'являється на вулиці Фортюне і пробує сватати письменникові... власну дочку?! А проте вона бачила, як саме ім'я «Евеліна» викликає в нього сльози, ніби у вісімнадцятирічного закоханого хлопця! Як вона може думати про щось подібне?!

Письменник старанно знищує листи з Верхівні, щоб — крий боже! — який із них не потрапив знову до рук шантажистки, якій він усе ще винен 12 тисяч франків.

Того літа він відвідує Олександра Дюма в його садибі. «Монте-Крісто» — одне з найрозкішніших «шаленств», яке будь-коли було вчинене,— пише він Евеліні.— Це просто королівська бонбоньєрка. Дюма витратив на неї 400 000 франків, а потрібно ще 100 000 на завершення. Але він її завершить. То я вчора відкрив місцину, на якій споруджено палацик. Вона належить селянинові, який продав її Дюма на слово, тобто він має право розвалити замок, забрати свою землю й посадити на ній капусту. Це якоюсь мірою дає уявлення про Дюма. Побудувати чудо — бо це чудо (хай не закінчене) — на чужій землі, без відповідних документів, без угоди! Селянин може померти, і неповнолітні спадкоємці, цілком можливо, порушать слово, дане батьком. Якби ти могла це побачити, то захопилася б. Це прекрасна вілла, красивіша од вілли Памфілі, бо з неї відкривається краєвид на рівнину Сен-Жермен і в о-д у... Дюма це завершить. То таке гарне, таке ажурне, як портик у замку Ане, який ти бачила в Школі красних мистецтв. Місцевість — чудо-

ва, це «шаленство» гідне часів Людовіка XV, але виконане в стилі Людовіка XIII з ренесансними оздобами. Кажуть, що все це коштувало 500 000 франків і що потрібно ще 100 000 на завершення будівництва. Пограбовано його, як у темному лісі. Можна було б це все зробити за 200 000 франків» (2 VIII 1848).

Ще більше гризе його самотність у власній розкішній садибі. «Неможливо вести домашнє господарство й думати про справи». Він намагається писати, переборюючи бар'єри, які ставить підірване здоров'я. «Я працюю вдень і вночі, але бачу, що я вже немолодий, бо мені дуже важко писати вночі». Його зір поступово погіршується. У нічні години він ще працює над рукописом, але про коректуру вже не може бути й мови.

І тільки намір повернутися до Верхівні повертає оптимістичну ноту в його листи. «Так от, мій дорогий скарбе, ми поєднаємось надовго, назавжди». Може, нарешті, пані Ганська прийме рішення? Може, цар дасть згоду зберегти за нею право на маєток? Зрештою, все одно! Пан Оноре такий втомлений, почуває себе так погано, таким чужим у цьому Парижі, що тільки перспектива подорожі на Україну додає йому енергії. Та й цього разу, зрештою, подорож «уторованою» дорогою буде значно легша.

14 VII 1848 року письменник звертається до князя Орлова, шефа департаменту поліції в царському уряді, з проханням дозволити в'їзд у межі імперії. Одним із мотивів цієї подорожі він називає бажання знайти в Росії спокій, «якого тепер у Європі немає». Він обіцяє, «що буде завжди поводитися, як людина, котра краще, ніж будь-які інші французи, знає, з якою повагою треба ставитись до законів чужого краю, зокрема, якщо тебе в цьому краї доброзичливо прийнято».

Орлов відповідає листом, запевняючи письменника, що його в'їзд на Україну трактуватиметься як наукова подорож. Цей лист може придатися в майбутньому під час полагодження формальностей. Від Евеліни надходить ще один грошовий переказ — 10 тисяч франків, які письменник має розмістити в акціях Північної залізниці. Пан Оноре передає літературні повноваження своєму випробуваному другові Лоран-Жану. Він закінчує п'єсу «Ділок» і... посилає всі інші свої праці та проекти, як сам пише, «до всіх чортів». Він хоче покинути Париж десь у середині вересня. Спочатку він має намір їхати через Дрезден, а не через Берлін, бо ж поблизу столиці Пруссії лютувала холера. Але врешті-решт він мандрує знайомим шляхом, оскільки подорож через Дрезден дуже дорого коштувала б.

Тим часом письменникові наче навмисно не щастить і далі. Перед ним постають нові перешкоди. Етцель, колишній книгар-видавець, тепер шеф кабінету міністрів, зволікає формальності з паспортом. Тільки-но вони були полагожені, як російське посольство відмовляється видати Бальзакові візу. Після лютневої революції в Парижі царські власті більше, ніж рік тому, побоюються приїжджих із цього міста... Письменник просить листовно міністра освіти Уварова, щоб той йому допоміг. Останній звертається до Орлова, і ось нарешті довгожданий документ. Сам цар власноручно написав на ньому, що Оноре де Бальзак може в'їхати на територію імперії, «але під суворим наглядом».

Проте творець «Людської комедії» про це не знає. Не знає він також, що офіцер київської жандармерії на прізвище Белоусов заздалегідь одержав наказ не спускати приїжджого з очей від тієї хвилини, ко-

ли той переїде кордон. Безперечно, жандарм доповідав про кожний крок Бальзака. Однак досі тих рапортів не знайдено.

Дякуючи в листі Уварову за підтримку прохання про в'їзд, Бальзак нагадує про свій намір написати «во славу царської армії» роман, темою якого була б кампанія 1812 року. Цей роман під заголовком «Битва» залишився одним із його не здійснених проєктів. Цей задум втілить Толстой.

Останні тижні перед виїздом... Вірний Буассон знову забезпечує пана Оноре костюмами. Мати справила йому дві фланелеві жилетки й теплий халат, придатний на зиму. Письменник розраховує на довге, навіть дуже довге перебування в Росії. Отож, урегульовуючи свої заплутані, як звичайно, матеріальні та домашні справи, він залишає матері довгий список найважливіших грошових зобов'язань. Ці обрахунки, через багато років опубліковані в листуванні Бальзака з рідними, займуть близько десяти друкованих сторінок! Там докладно перелічені борги, які треба сплатити згідно з черговістю їх термінів, а до того ж уже зроблені замовлення, з огляду на які потрібно було підганяти купців і постачальників, нарешті, деталі обладнання будинку аж до таких дрібниць, як шнурок, на якому має висіти дзвоник для скликання слуг. Водночас письменник нотаріально засвідчує повноваження своєї матері, доручаючи їй всілякі фінансові й домашні справи, а також уповноважуючи її вести переговори та укласти угоди з видавцями від імені автора. Видавець Суверен урочисто запевнив, що під час відсутності письменника покриє його найтерміновіші, найневідкладніші борги. Бальзак робить покупки для верхівнянських друзів. Багато клопоту завдає йому придбання величезної колекції комах, що має порадувати Юрія Мнішека.

Поет Теодор Банвіль, який бачив Бальзака того літа вперше, захоплено описує полум'яні очі «невтомного творця «Людської комедії», його атлетичну будову й... бороду, яку за тодішньою модою відпустив пан Оноре.

Банвіль раніше не знав славетного письменника, тому й не зауважив, який виснажений був той. А може, то близька подорож так живлюще вплинула на Бальзака, що його здоров'я поліпшилося? Інші друзі пам'ятають його надзвичайно збудженим під час голосного читання нової п'єси «Меркаде». Журналіст Поль Векері пригадує прогулянки з Бальзаком під час серпневих зоряних ночей, походження по Фобур Сент-Оноре, коли він відпроваджував славетного письменника аж до брами його садиби. Він пригадує розмови, які провадив з ним на різні теми, пов'язані з літературою та політикою. Тоді наче не було ніяких ознак втоми пана Оноре. Здоров'я його здавалося співрозмовникові чудовим. Бальзак твердив, що більше не хоче писати романів, що свою творчість він цілком присвятить сцені. Театральні успіхи, здобуті ним останнім часом, після тривалого періоду невдач, здавалося, утверджували його в цьому рішенні.

У другій половині вересня 1848 року Бальзак залишає Париж, вирушивши знову в дорогу до Верхівні. 20 IX він був уже в Кельні, ще через три дні — в Кракові, а 27 IX — у Бродах. Того року осінь на Україні була тепла й гарна. «Я трохи поздоровішав, поправився», — повідомляє письменник матір 29 XI. Взимку, як і кожного року, Верхівня відрізана від світу: «Треба проїхати чотири милі снігом, поки знайдеш священика, який тільки за те, що вийде; зажадає шістнадцять франків

і не сповідає інакше, як одержавши дзвінку монету. Ха! Ха! Після двох тижнів перебування на Україні твоя вулиця Фортюне видалася б розкішшю...»

Минуло перше захоплення верхівнянським життям і новинами. У широкому листуванні пана Оноре з рідними весь час зустрічаєш натяки й згадки, що стосуються його найпалкіших прагнень, до здійснення яких усе ще дуже далеко. «Я працюю багато, бо не сприймаю світ крізь рожеві окуляри,— повідомляє Бальзак сестру в січні 1849 року.— Графиня нічого не хоче вирішувати, поки діти її не будуть влаштовані та вільні від майнових турбот. Зрештою, борги твого брата, чи особисті, чи родинні, непокоять її страшенно. Незважаючи на це, я сподіваюсь повернутися наприкінці серпня, в усякому разі не хочу вже розлучатися з людиною, яку кохаю. Так от, я — мов той спартанець; повернуся або зі щитом, або на щиті».

Коли з Парижа надходив лист у грошових справах, досить було звернутися до Евеліни, як вона за посередництвом російського банкіра влаштовувала виплату в Парижі належної суми.. Уперше в житті Бальзак працює без поспіху, без примусу. Але...

«Нема новин із пустелі,— песимістично твердить він 22 березня цього ж року,— є тільки ці, що стосуються мене особисто, а вони недобрі... Тому я вагався, чи писати до тебе; навіщо гризтися фатальним поворотом речей, якому можна тільки скоритись».

Постійні видатки на будинок на вулиці Фортюне, будинок, що ніби ота бочка без дна, борги, з яких пан Оноре не може виплутатись, вісті з Парижа, котрі, як він сам пише, «далеко не блискучі» — усе це не прискорює рішення Евеліни. «Якщо повернуся сам,— що мені здається, на жаль, правдоподібним! — мені доведеться працювати, як у найважчі роки мого життя»,— пише Бальзак до матері 9 IV. «Я хотів би сказати тобі щось утішливе щодо мого майбутнього, але все хитається й хилиться в гірший бік. Незабаром я повернусь і, напевно, сам» — читаємо в листі до сестри під цією самою датою. Наступні дні не приносять жодних змін на краще. «Мої найдорожчі справи не йдуть так добре, як мені хотілося б, але оскільки причина цього — сумна й суто особиста, я не хочу про це говорити, хочу присилати тобі тільки добрі новини. Якби я був цілком вільний від боргів, напевно, моя позиція була б набагато сильнішою».

Чи тільки вагання пані Ганської є причиною зволікань її рішення щодо шлюбу, зволікань, які так пригнічують письменника? Чи тільки матеріальні розрахунки, страх перед боргами й перед життям у «червоному» Парижі відстрашує верхівнянську поміщицю? Адже його листи водночас рясніють згадками про сердечну атмосферу, що оточує його у Верхівні. «Ми живемо вчотирьох, можна сказати, одним серцем»,— читаємо в листі до Лаури Сюрвіль від 22 III 1849 р. «Що ж стосується прив'язаності, чуйності всіх, бажання усунути бур'яни, які захаращують мою дорогу, мати й діти — просто чудові, але головна справа ще проходить фази труднощів, що змушує сумніватись, чи бог захоче, щоб твій брат був щасливий, принаймні в цьому розумінні: бо важко ж уявити собі сім'ю, яка могла б зрівнятися з цією щодо одностайності, взаємної делікатності, доброти. Ми живемо, наче маємо одне серце вчотирьох: я безупинно це повторюю, але це єдине визначення мого тутешнього життя». Це слова з листа до тієї ж адресатки, писаного 25 VI 1849 року.

«Це майже нічого — двадцять п'ять років праці та боротьби, щоб здобути таку чудову, таку променисту, таку повну прив'язаність. Ось уже чотирнадцять місяців я живу тут, у пустелі, бо це — пустеля, а мені здається, що вони спливли, як сон, без години нудьги, без жодної суперечки, і це після п'яти років спільних мандрівок і шістнадцяти років знайомства. Єдине, що турбує, — це наше здоров'я та інтереси» (29 XI 1849).

Ці звернення, навіть якщо взяти до уваги властиву Бальзакові схильність до перебільшення, безперечно, щирі.

Його здоров'я, давно підірване, справді дуже погіршилося. Зокрема друге перебування письменника на Україні — це суцільна смуга хвороб. Незабаром після приїзду з Парижа він занедужав на гострий бронхіт. «Протягом десяти днів я не міг ні писати, ні виходити», — скаржить він матері. Після короткочасного поліпшення стану здоров'я й подорожі до Києва серед зими, суворої, як у пам'ятному 1812 році, знову черговий напад бронхіту. «Лікування хвороби серця та легенів довелося припинити, у мене на це не було сил, бо я перебуваю у фазі повного ослаблення обох органів. Звідси задишка від найменшої причини, навіть від кожного голосно вимовленого слова» (3 III 1849).

Здоров'я письменника підупадає щораз більше: «Чи розумієш, що від гризоти в мене не стало двох зубів: здорові, цілі, білі — випали, причому без болю! Ніхто не знає, чого мені коштували 1847 рік і лютий 1848-го, і зокрема теперішня невизначеність моєї долі! Тут я хоч забезпечений матеріально — і це все. А що я робив би у Франції? З преси й театру не проживеш, а так, хоч я й далеко, мати має засоби до існування» (9 IV 1849 р.).

Хвороба не відступає, незважаючи на ліки й догляд. «Я заплатив данину 1848 рокові, як усі, що в ньому померли чи помруть. Тільки ж моє кінське здоров'я завдає чимало клопоту володарці людства, я належу до опозиції, яка називається життям. Під впливом гризот із часу того лютого, що підірвав фінанси та літературу, у мене розвинулась деформація серця (збережи це в таємниці від матері!). Я не міг швидко ходити, просто йти під гору. Нарешті, дійшов тут до того, що не міг навіть зачесатися без задишки й серцебиття; двічі були тяжкі напади ядухи. Я не можу підійматися нагору сходами, хіба з великою обережністю, тому мені конче потрібно було віддатись у руки лікарів» (до Лаури Сюрвіль, 30 IV 1849).

Обидва лікарі Кноте, батько та син «...розпізнали «звичайну гіпертрофію» й обидва запевняють, що я одужаю. Але зате я весь час сиджу на ліках! Бог знає, скільки це триватиме! Як би там не було, поки цілком не вилікуюсь, не вдасться мені, не наражаючись на небезпеку, подолати вісімсот миль, які відділяють мене від Парижа. Будь-яке роздратування чи зворушення — і ця страхітлива ядуха хапає мене; треба, щоб у моєму житті все було рожеве. Прикрощі, про які ти знаєш, були початком хвороби: потім катастрофи 1848 року, який забрав у мене праць на шістдесят тисяч, на які я так розраховував. Утрати, яких пані Ганська зазнала тут і які змінили щасливий перебіг моїх справ — усі ці прикрощі добили мене. Цю жахливу хворобу, жахливу для людини діяльної, як я (бо хіба це значить жити, коли ти мусиш зважати на все; на найменший вияв почуттів, на гостре слово, на швидкий крок?), посилила протягом останніх двох тижнів данина, яку я сплачую кліматові. Досі я не відчував на собі такою мірою страхітливої дії цього азіатського клімату. Це жахливо! Щодня в мене мігрень, сплю з постійним

головним болем. Азія посилає нам вітри, насичені зовсім іншими складовими частинами, ніж європейське повітря. Але, як я вже казав тобі: обидва лікарі Кноте ручаються, що вилікують мене, і мушу тобі сказати, що догляд за мною в Парижі був би гірший, ніж тут, де всі виявляють до мене почуття таке ніжне, таке батьківське, таке синівське, таку щирю прив'язаність, що це заміняє відданість найбільш люблячої сім'ї» (до Лаури Сюрвіль, 30 IV 1849 р.).

Старший із лікарів настроєний щодо хворого оптимістично. Визначено причини недуги: перевтома, виснаження, нерви. Лікар Кноте, згідно з твердженням Бальзака, «віддає французьким лікарям першість у розпізнаванні й визначенні хвороби, але вважає їх цілковитими неукми (за невеликим винятком) у терапії, тобто в обізнаності з лікувальними засобами».

Кноте застосовує інтенсивне лікування, яке ми тепер, напевне, назвали б вітамінним: двічі на день пан Оноре споживає у великій кількості сирі лимони. Наслідки? Одного дня, як повідомляє письменник сестру в листі за 2 VI 1849 року, «...я падаю, ніби вражений громом, на канапу, у мене починається блювота, від якої здається, от-от сконаю. Голова моя важить мільйони кілограмів, дев'ять годин я не міг поворушитись, а далі, як тільки хотів ворухнутись, то відчував такий біль і спазми, що, аби їх передати, треба уявити замість моєї голови баню собору святого Петра й той дзенькіт, який міг би розлягатися всередині цієї бані. У мене була посилена чутливість до болю. Лікар не відходив від мене: боявся гастритної гарячки. Почався другий напад блювоти, нарешті, після двадцяти п'яти годин мук, я зміг прийняти ліки, щоб уникнути запалення кишечника. Шість днів я пролежав у ліжку, шість днів тривав період видужання. Здається, це було люте зіткнення хвороби з моїм могутнім організмом: тепер, піднімаючись із ложа хвороби, я переконуюсь, що ознаки моєї серцевої хвороби зникли: я можу ходити по сходах, лягати горілиць, дихальні шляхи — вільні, серце також працює нормально. Але, не довіряючи цьому поліпшенню, лікар хоче закінчити свою справу й цілком відреставрувати мене, а це забере ще не менш як місяць. Це справді видатний лікар, і зовсім не відомий».

Бальзак хоче віддячити лікареві Кноте, подарувавши йому чудовий екземпляр скрипки: «Як тільки я буду в Парижі, знайду справжнього страдиваріуса й подарую йому». Коли стан здоров'я письменника поліпшується, він збирається поїхати до Москви ще раз відвідати Петербург. Але це поліпшення виявилось короткочасним. Не встигла відступити одна хвороба, як з'являється друга:

«У мене те, що лікарі називають мозковою гарячкою. Це щось жахливе! При кожному її нападі я боюся, що може статися запалення мозку. Останній напад у мене був три дні тому, а тривало це все тридцять три дні. Я став худий, як у 1819 році, але залишилося трохи живота, бо він був такий великий, що виявився в ролі останнього пристановища тулубу, атакованого хворобою. Врешті-решт гарячка була збита шістьома прийомами хініну на день, змішаного бозна з чим. Пропасниці в цьому краї — на славу. Коли схопиш молдавську пропасницю, слід буде на все життя. Очевидно, подорож до Москви не відбудеться. Пишу до тебе першого дня після одужання» (до Лаури Сюрвіль, 20 XI 1849).

Ледве лікареві Кноте вдалося порошками, приготованими за власними рецептами, заспокоїти хворобу серця, що мучила письменника, як знову почався тяжкий бронхіт. «Я вже думав, що, чого доброго, сконаю тут, виплювавши свої легені (...), пітнію так, що мені здавалося, ніби от-от випітнію душу; ох, як тяжко я страждав! Але я ще раз виплутався й навіть гадаю, що акліматизувався; головний біль і всі муки акліматизації припинилися. Тільки після трьох чи чотирьох днів я видужав, і все-таки хронічна хвороба дається взнаки весь час» (10 I 1850).

Остання подорож до Києва дуже зашкодила панові Оноре. «Бронхи, легені — все забите. Це ще не все. Моя істота чинить рішучий опір акліматизації. Цей край просто неможливий для нервових натур. Зайвим було б говорити, як я схуд і ослаб» (28 II 1850).

Евеліна Ганська, безперечно, знала про поганий стан здоров'я письменника. Кноте, напевно, не робив для неї з цього таємниці. У листі до брата Адама Ржевуського «Чужоземка» звіряється:

«...Стільки смутку в цьому нашому чудовому романі! Стільки гризоти, стільки страху, принаймні з мого боку! Я знаю добре, надто добре, що пан Бальзак — приречений і що навіть при найкращому догляді не зможе протягнути довго... Щастя для нього, що він про це не знає, і що він увесь сповнений планів на майбутнє, про які я слухаю зі стиснутим серцем, бо знаю, аж надто добре, що нема для нас майбутнього! Однак думка, що я можу бути потрібна цьому великому розумові й цьому благородному серцю, також є нагородою. Я дам йому все щастя, на яке він заслуговує й, роблячи це, сама буду щаслива. Так часто його зраджували: я залишуся йому вірною наперекір усім і, незважаючи на все, вірною ідеалові, яким я для нього є; а якщо, як кажуть лікарі, він незабаром має померти, нехай він умре з рукою в моїй руці та з моїм образом у серці...»

Так от, незважаючи на тяжку фізичну недугу, саме в ці дні, напровесні 1850 року, радість додає письменникові сил і енергії. Бо це були останні дні перед омріяним шлюбом. У цитованому вище листі пана Оноре знаходимо знаменні слова: «...Ті кілька чергових хвороб, страждання, пов'язані з процесом акліматизації, які завдяки її прив'язаності я легко терпів, зворушили цю прекрасну душу більше, ніж її налякали, як розсудливу жінку, ті кілька дрібних боргів, які я ще повинен сплатити. Бачу, що все піде добре...» (28 II 1850).

Цього разу надіям письменника судилося здійснитися.

Захисники пані Ганської, такі як Бутерон і Бой-Желенський, провели багато боїв із противниками, закиди яких стосувалися отих тривалих зволікань «Чужоземки» з рішенням щодо одруження. Залишімо осторонь такі книжки, як праця про Бальзака Стефана Цвейга: незважаючи на свої високі літературні якості, вона дуже тенденційна там, де йдеться про Евеліну Ганську. Цей автор обминає або замовчує всілякі легко доступні у французьких джерелах матеріали, які могли б свідчити на користь «Чужоземки». Відкиньмо також, як несуттєвий аргумент, «плачевні випадки», про які пише Бальзак: «...не тільки завдали великих збитків дві пожежі, але ще й пограбовано на значну суму її спадщину після дядька» (лютий 1849 р.). Стихійні лиха чи турботи зі спадщиною не могли істотно позначитися на добробуті Ганських, маєтність яких оцінювалася в багато мільйонів. Не намагаючись «обілити» Евеліну Ганську, ми нагадаємо ще раз її походження і всілякі пов'язані з ним звички. Бачачи скрутне фінансове становище письмен-

ника і його підірване здоров'я, вона, звичайно, прагнула до забезпечення побуту їх обох у майбутньому подружньому житті. А тим часом підвели надії на прибутки від значних сум, розміщених в акціях Північної залізниці. Літературні заробітки Бальзака, колись такі високі, з огляду на його хворобу, також залишаються під знаком запитання. Зректися маєтку на користь дочки, щоб залишити собі тільки довічну ренту— це крайність. Вони обоє хотіли б її уникнути. Багатств, якими розпоряджається Евеліна на Україні, не можна перекинути за кордон. Етапи тих заходів, які сьогодні, здається, віщують успіх, а завтра закінчуються фіаско, відбилися в листах:

«Надії на фінансовий успіх тут дуже хисткі. Багато зерна, мало грошей. Зрештою, з причин, які важко уточнювати в листі, проект, що привів мене сюди, треба вважати відкладеним на невизначений час. Отже, доведеться впрягтися в хомут й працювати завзятіше, ніж будь-коли» (лист до матері за 5 VIII 1849 р.).

Але через неповних два місяці письменник повідомляє сестру: «Отже, скажи матері, що коли я не повертаюсь, то, напевно, маю надію закінчити щасливо свою подорож (і це не буде зовсім безпідставно), і що краще для мене залишитися на місяць чи на два, ніж повертатися для того, щоб їхати знову. Додай, що справи йдуть, можливо, краще, ніж я про це кажу, словом, влаштуй усе так, щоб вона не здогадалася про правду» (20 X 1849 р.).

Гра йде на велику ставку: його майбутнє, здоров'я, працездатність. «Я можу жити тільки там, де є пані Єва, — писав він до рідних раніше, — прив'язаність і її чарівність стали неодмінною умовою мого існування. Нема вже у Франції ні слави, ні гордощів, ні успіху, все для мене — в о н а... Розчарування вбило б мене морально... Якщо я програю цю справу, то задовольнюся вулицею Ледіг'ер і сотнею франків на місяць».

Давні архіви царського уряду, відкриті після Великої Жовтневої революції, пояснили також не одну деталь із заходів Ганської та Бальзака, заходів, здійснюваних з метою зберегти за нею, як російською підданою, майнові права на випадок одруження з іноземцем. До певної міри пан Оноре, очевидно, розраховував також на свою літературну популярність, на ореол слави, що оточував його ім'я, нарешті, на свої легітимістські декларації, які він складав в офіційних листах до властей. Можливо, в цій надії його підтримувала люб'язність таких високопоставлених чиновників, як Уваров чи Фундуклей. Не без поважних причин письменник вирушає до Києва в квітні 1849 року, і не один лише «обов'язок іноземця відрекондуватися генерал-губернаторові» спонукає його виїхати до столиці краю.

Фундуклей влаштовує на честь приїжджого обід, засипає його компліментами. Міністр Уваров обдаровує його рекомендаційними листами. Але скільки б разів у заявах письменника до представників високої влади не порушувалися питання, які найбільше його хвилюють, гладенькі слова урядових відповідей містять відмову.

У січні 1849 року письменник звернувся в листі до Уварова з проханням зберегти за Евеліною Ганською права на маєток після її одруження. Міністр передав цей лист до так званого третього, політичного відділу. З таким самим проханням звернулася Евеліна. Шеф департаменту поліції Орлов переслав обидва ці листи цареві. Наслідок? Монарх ясно й недвозначно підтвердив, що в разі одруження з фран-

цузьким громадянином, через шість місяців після шлюбу Евеліна Ганська втратить будь-які права на маєтність.

«Я добився права написати до Петербурга, щоб просити дозволу царя, а цар не тільки не дозволив, а й ще через міністра звелів нам сказати, що існують закони і що треба їх виконувати», — скаржитися Бальзак сестрі 22 II 1849 року. Отож усе знову повисає в повітрі.

Нарешті пані Ганська приймає рішення, яке не було для неї легким. Але на це рішення чекає тяжко хвора людина. Людина, для якої омріяне одруження є здійсненням усіляких найзаповітніших планів, сподівань, надій. Це вже не був давній палкий коханець, чарівний товариш спільних закордонних подорожей, дотепний жартівник. У ті передшлюбні дні на початку 1850 року від Більбоке залишилася тільки тінь!.. Чи видужає він? Чи повернуться до нього сили?

Лікар Кноте не втрачає надії. Він гадає, що не тільки ліки, а й лагідне небо Франції, її клімат, сонце та оточення матимуть на хворого рятівний вплив.

Зрікаючись маєтку на користь дочки, Евеліна Ганська отримала вартість сьомої частини нерухомого майна, яким вона володіла, і четверту — рухомого. Решта припала на долю Ганни.

«Моя молодість не була щасливою, а весна — сповненою квітів, зате літо матиму найсонячніше, а осінь найлагіднішу з усіх...» — тішиться пан Оноре в одному з листів.

Між вулицею Фортюне та Верхівнею курсують листи, що стосуються безлічі всіляких домашніх справ та побутових дрібниць, пов'язаних із майбутнім спільним життям письменника та його дружини. У листуванні Бальзака з матір'ю часто йде мова про слуг, про лакея Франца Мунха, про Маргеріт, чудову куховарку, яка з дому Лаури Сюрвіль має перейти до подружжя Бальзаків і вести їхнє господарство. Маргеріт — особа, що має багато достоїнств. Але вона переїхала на вулицю Фортюне разом зі своїм улюбленцем — котом. Що робити з цією твариною в такому фешенебельному домі, зокрема, якщо взяти до уваги, що пані Ганська відчуває непереборну огиду до котів?! — бідкається Бальзак. Маргеріт схильна скоріше подякувати за хліб-сіль і піти, ніж розлучитися з фаворитом. Зійшлися на тому, що куховарка триматиме kota на кухні й дбатиме, щоб у квартирі, боронь боже, не тхнуло котом.

Напередодні шлюбу Бальзак давав матері листовні вказівки, що треба зробити до його приїзду з дружиною:

«У великому китайському келиху, який стоїть на коричневій шафі в першій кімнаті на другому поверсі, поруч із вітальнею, знайдеш адресу крамниці квітів на Єлісейських Полях. Власник її відвідував мене ще в 1848 році, і ми обговорили тоді декорування дому квітами, яке має мінятися кожні два тижні, тоді він визначив і ціну 600—700 франків на рік. Оскільки я змушений був їхати, довелося тимчасово притримати це замовлення; можна його здійснити тільки тоді, коли буде досить грошей і коли особа, про яку йдеться, висловить на те згоду. Вона любить квіти, я знаю про це... Якщо квітникар раз прикрасить дім, то це буде підставою для дальших переговорів. Дивись, щоб квіти були справді гарними й розраховуйся з ним точно. Треба оздобити квітами: по-перше — стіл для квітів у першій кімнаті, по-друге — стіл у японській вітальні, по-третє — дві жардиньерки в кімнаті зі склепінням, по-четверте — маленькі столики з чорного дерева в сірій

кімнаті під склепінням, по-п'яте — дві жардиньєрки на сходовому майданчику, по-шосте — маленькі дерев'яні жардиньєрки, що стоять у двох вазах...»

Про що думала і що відчувала «Чужоземка» в ті останні дні напередодні пам'ятного виїзду до Бердичева? Чи вона керувалася милосердям, як гадають одні біографи письменника? Чи почуттям обов'язку, як твердять інші?

А може, це просто давня незгасна любов?..

Серед домашніх предметів і дрібничок, яких торкалися руки письменника, серед стін, де проходило його життя восени й зимою 1849 — 1850 року, здається, звучать слова:

«...Бо я люблю тебе, Евеліно, як люблю життя. Ти для мене — саме життя. Я не міг би існувати без тебе. І це тепер, під старість моє почуття стало таким пекучим, таким неймовірно важким і таким могутнім. Знаєш, часом на півдні бувають такі дні: зранку холодно, потім теплішає, а під вечір віє гарячий вітер і стає так тепло, що просто важко дихати. Мені зараз важко дихати... не тому, що серце мене підводить, а тому, що так страшно тебе люблю».

Не має значення, що пан Оноре не вимовив цих слів: пишучи «Вєсілля пана Бальзака», Ярослав Івашкевич мовби взяв їх з листів письменника, із свідчень ще палкіших, ще жагучіших, яких повно в «Листах до «Чужоземки». Ми віримо, що він міг так сказати Евеліні Ганській, коли вона заявила йому, що, зрікшись маєтку на користь дочки, вона готова взяти шлюб, покинути Верхівню й виїхати до Парижа.

Покоління Ржевуських і Ганських, сучасні Бальзакові, були проти цього шлюбу Евеліни. У наступному поколінні погляди змінилися. Івашкевич на сторінках «Книжки моїх спогадів» описує недалекий Гайворон і невеликий портрет Бальзака, що висів в одній з кімнат тамтешнього дому на почесному місці. Племінники пані Ганської з гордістю називали його дядьком. «Не досліджені шляхи снобізму, — коментує Івашкевич. — Бальзак — цей простак і парвеню, який говорив про Марію Лешинську «*ma tante*» («моя тітка») з огляду на сумнівну й далеку крєвність її з Ржевуським; і ось у свою чергу члени родини, яка ним гребувала, з гордістю кажуть: «Мій дядько!»».

Ганські не залишили по собі доброї пам'яті ні в селі, ні в історії. Пан Венцеслав, завзятий збирач автографів, знавець літератури, добрий знайомий Пушкіна, кавалер російського ордена святої Анни та Єрусалимського хреста, мав тяжку руку на кріпаків. Щодо царської влади, він завжди був цілком лояльний. Безперечно, мав рацію мемуарист-базіка Івановський, тобто Гелленіуш, пишучи про нього: «А уряди ніколи не ображав і дуже його боявся. У 1831 році, під час революції, коли начальник повіту сказав, що йому доведеться дати борошна та коней, він закричав: «Не чую, не чую!»

Інші мемуаристи йдуть іще далі: анонімний біограф українського поета Тимка Падури вказує на розпорядливого й хазяйновитого власника Верхівні як на донощика, що виказував діячів повстанського руху.

Його дружина була плоть від плоті дочкою Ржевуських — з усіма позитивними рисами й вадами цієї родини, про членів якої, як зазначав Станіслав Василевський, «твердили, що «вони мають серце в голові —

le coeur dans l'esprit». Про них говорили, що кожен — ніби гарний розкішний палац, у якому, однак, відчуваєш себе незатишно.

Дочка й зять пані Ганської являли собою пересічних аристократів, далеких від буйної, неспокійної індивідуальності, якими були Евеліна та її найближчі родичі, зокрема брат Генрік, — романіст, і сестра — одеська любов Міцкевича та заодно... агент царської охоранки. Пізніше паризькі перипетії життя Ганни засвідчать, що мати зовсім не зуміла підготувати її до виходу в широкий світ і що обоє — Оноре та Евеліна — помилялися в своїх некритичних судженнях про «Ганнусю».

А проте... Проте, коли ми крок за кроком ідемо стежками біографії Бальзака, коли перечитуємо листи тієї ж Ганни Мнішек, пізніше такої бездумної у своєму снобістському марнотратстві, коли з тих листів, часто супроводжуваних дописками Гренгале, тобто Юрія, вичитуємо турботу про Більбоке, про людину, яку ці молодята називають «любим батьком», тоді нам здається, що на них обох теж падає світло бальзаківської легенди.

Нове життя давно вже запанувало в стінах Верхівнянського палацу. Після Ганських прийшли Ржевуські. Після Ржевуських — революція. Але бальзаківська легенда залишилася. В сучасній дійсності є місце і для неї. Ніхто не дивується цьому, бо всі знають, якою повагою Країна Рад оточує видатних письменників.

Зійшлися жителі села. Я слухаю розповіді про сучасну Верхівню, про тутешній колгосп... Любов Костянтинівна, зав. бібліотекою, вручає мені на згадку том поезій Шевченка. На титульній сторінці печатка «В е р х і в н я». Під нею ставлять свої підписи нинішні жителі Верхівні. Люди з теперішньої бальзаківської легенди.

Уперше відтоді, як покинули Верхівню її давні власники, з'явилася тут людина з Польщі. Отож потрібно відповідати на безліч запитань. Кожне друге з них стосується... Бальзака. Чи польські читачі люблять його й цінують так, як тутешні?

Я розповідаю про давні й нові видання творів Бальзака. Про «Весілля пана Бальзака». Про Боя-Желенського, який так багато зробив у Польщі для пропаганди творчості Бальзака, який так близько був біля Верхівні, але так і не побачив її. І пишучи про це на сторінках пам'ятної книги Верхівнянського музею, я згадую: адже це в мене почалося саме від Боя. Читання його нарисів викликало бажання пройти дорогою романтичної подорожі пана Оноре!

Любов Костянтинівна каже: «А коли ви приїдете до Верхівні ще раз, музей, напевно, буде перенесений до тих трьох кімнат, де він жив».

У «бальзаківській» Верхівні, у давній магнатській садибі, перетвореній на технікум і бібліотеку, пригадую собі, що за роки радянської влади в Країні Рад видано багато творів Бальзака в перекладі на численні мови народів СРСР багатомільйонним тиражем.

ЗАКІНЧЕННЯ

Весна. О цій порі багато років тому подружжя Бальзаків їхало з Верхівні до Франції, маючи намір провести літні місяці в Біарріці.

Якийсь зловісний був їхній приїзд до порога омріяного дому на вулиці Фортюне! Вони опинилися перед ним пізно вночі. Відповідно до листовних вказівок Бальзака, палацик був прикрашений квітами та

яскраво освітлений. Сяють у ньому всі вікна, згори донизу. Але всупереч очікуванню, слуга, що мав зустріти прибулих, не з'явився. Двері замкнені наглухо. Дзвінки й стукіт залишаються без відповіді. Пані Евеліна сидить у кареті, якою вони обоє приїхали з залізничного вокзалу. Тим часом за дорученням Бальзака візник посеред ночі шукає слюсаря. Майстрові на прізвище Грімо, що мешкав на вулиці Сент-Оноре в будинку номер 175, вдалося нарешті виламати замок. Виявилось, що служник Франц Мунх скрупульозно виконав доручення господаря, але потім раптом збожеволів. Сусіди зв'язали божевільного, щоб відправити до закладу для душевнохворих.

Такою була перша ніч Оноре і Єви Бальзаків у будинку на вулиці Фортюне. Давня східна мудрість говорить: «Коли дім готовий, з візитом приходять смерть».

Потім була вже тільки тяжка невиліковна хвороба. Смерть прийшла вночі з 17 на 18 серпня 1850 року — через три роки після тих гарячих днів, коли письменник уперше вирушив у дорогу до Верхівні.

Ще одна мандрівка паризькими стежками Бальзака веде мене на місце, яке письменник колись назвав «морем застиглих хвиль». То кладовище Пер-Лашез.

Кажучи щиро, воно мені зовсім не подобається. Важко помітити нагромаджені й застигли «камінні хвилі» серед скупчення склепів, багато які з них відзначаються міщанським несмаком. Камінь, здається, відпихає набік дерева й кущі. В'язанки квітів, що лежать на могилах, гинуть у тиші обелісків і пам'ятників.

Але це також одне з місць, які відіграли певну роль у творчості Бальзака. Він приходив сюди не раз. Описуючи похорон батька Горіо, героя одного зі своїх найславетніших романів, він яскраво змалював Растіньяка, що кидає виклик місту, яке він бачить із висоти кладовища.

«Лишившись на самоті, Растіньяк зійшов на пагорбок і побачив Париж, що звивався на берегах Сени, вже блимаючи вогнями. Юнак жадібно вдивлявся в простір між Вандомською колоною й куполом Будинку інвалідів, туди, де жив паризький вищий світ, у який він намагався проникнути. Ежен окинув цей гомінливий вулик жадібним поглядом, ніби наперед смакуючи його мед, і гордовито мовив:

— Ну, тепер побачимо, хто кого!»

Склеп, формою схожий на капличку, міститься недалеко від могили Казимира Делавіня, творця «Варшав'янки» — саме цей склеп я шукаю. У сірому камені вирізьблена знаменна емблема — книжка. У кам'яному вазоні біло-золоті ромашки. Буйно в'ється темно-зелений плющ, обплітає підніжжя склепу. Обходжу його довкола. Читаю написи:

«Оноре де Бальзак, народився в Турі 20 травня 1799 р., помер у Парижі 18 серпня 1850 р.»

Внизу: «Ганна Марія Жозеф(!) графиня Ганська, вдова графа Вандалена Мнішека».

Трохи праворуч: «Граф Жорж Вандален Мнішек, народився в замку Вишнівець 22 березня 1832 р., помер у Парижі 17 листопада 1882 р.»

І нарешті зліва: «Єва графиня Ржевуська, вдова Оноре де Бальзака, народилася в замку Погребище 6 січня 1805 р., померла в Парижі 9 квітня 1882 р.»

Тут лежать усі четверо. Бальзак і його «родина з вибору», яку він жартома називав «трупією канатохідців» — «Сальтембанк».

Дивлячись на надмогильний пам'ятник Бальзака, я намагаюсь повернутися думкою в далеке минуле. У минуле сторіччя і в той дощовий і похмурий день, коли з церкви Сен-Філіпп-дю-Руль величезна похоронна процесія йшла за труною письменника аж на кладовище Пер-Лашез.

Згідно з волею Бальзака, висловленою в його духівниці, похоронна церемонія мала бути простою і скромною. Однак в останню путь письменника проводжали численні колеги по перу — серед них Віктор Гюго й Сент-Бев, актори — серед них Фредерік Леметр, який був другом автора «Людської комедії», композитори — серед них Гектор Берліоз, чимало іноземців і багато жителів Парижа. Над могилою автора «Людської комедії» пролунали слова, виголошені Віктором Гюго:

«...Він повернувся лише кілька місяців тому. Відчуваючи близьку смерть, він хотів ще побачити Батьківщину, так перед далекою мандрівкою ми приходимо до матері, щоб обійняти її. Його життя було коротким, але виповненим по береги; воно було багатше на твори, ніж на дні».

...Молоді Мнішеки господарювати у Верхівні не вміли та й не хотіли. Незабаром після смерті Бальзака вони, продавши частину своїх українських володінь (крім Верхівні), переїхали до Парижа. Верхівня залишилася на руках домашнього лікаря Ганських Кноте. Ганна і Юрій поселилися недалеко від пані Єви Бальзак, намагаючись в іншому оточенні жити так, як звикли в минулому.

Невеселим було даліше життя молодих людей, пов'язаних узами щасливого подружжя.

Природа, правду кажучи, не дуже щедро обдарувала вродою Ганну Ганську. Власниця мільйонних маєтностей, як твердять сучасники, не була гарною. «Щупла, вутла, маленька...» — пише про неї мемуарист-базіка Гелленіуш. Вірґінія де Морі-Єзерська, характеризуючи у своїх спогадах Евеліну, додає, що її донька й справді «негарна, але дуже дотепна й балакуча, як усі Ржевуські». Натуру Ганни вона визначає як дуже жваву, а характер — «дуже індивідуальний».

Дочка Евеліни, певно, була особою справді чарівною і привабливою, якщо вона викликала таку щирі ніжність Бальзака. Вона покорила серце не тільки своєї свекрухи, власниці Вишнівця, але поступово також обворожила в'їдливого інтригана «дядька Тамерлана». Кароль Ганський, той самий, який судився з Евеліною, врешті-решт робить її дочку спадкоємницею власного маєтку!

Ганна була натурою живою, імпульсивною та веселою, хоч ці риси її вдачі якоюсь мірою сковувалися потребою додержуватись «правил доброго тону». Лист батька до «Ганнусі», що зберігся до наших днів, а також зауваження пана Ганського в його листах до Бальзака 1836 року свідчать, що вона любила читати, що рано почала виявляти музичні здібності.

Смерть батька не надовго затьмарила життя «Ганнусі». Зрештою, тоді вона була ще дитиною. З матір'ю її єднала рідка для тодішніх патріархальних родинних стосунків любов і дружба. Деякі біографи, упереджені щодо пані Ганської, як от Стефан Цвейг, можуть нападати на жінку, яку любов до єдиної дочки довго стримувала від згоди на шлюб із паном Оноре. Але нема чого дивуватися цій любові. Ганна обожнювала матір, ділилася з нею своїми думками й переживаннями. З-поміж родичів вона найбільше любила, як свідчить її листування з

пані Евеліною, дядька Генріка Ржевуського. Бо то ж він познайомив її з майбутнім чоловіком Юрієм Мнішеком.

Окрилена взаємністю любов до молодого волинського аристократа становить поворотний пункт у житті Ганни. Яким був її чоловік? Білява борідка та одухотворене, майже екзальтоване обличчя роблять його подібним до ченця. Він не відзначався видатним розумом. Його захоплення ентомологією було не чим іншим, як забавкою любителя. Однак зі скупих біографічних даних і з небагатьох уцілілих листів видно привабливі риси його характеру. Він гаряче любив дружину, був прив'язаний до її матері, нарешті, виявляв симпатію й повагу до Бальзака.

Великим гсрем для Ганни Мнішек була бездітність. Молода жінка мріяла про сина, а також про дочку, яка була б викапаним портретом пані Евеліни й носила б її ім'я. Але доля відмовила «Ганнусі» в материнстві. На старості літ вона опинилася на чужині, хвора й самотна.

Після виїзду подружжя Бальзаків із Верхівні Ганна та Юрій Мнішек із тривогою чекають від них відомостей. Стан здоров'я людини, що полонила їх серця, яку вони звикли називати «любим батьком», навіює погані передчуття. Ганна шле лист за листом, просить писати частіше. Вона тішить себе надією, що лагідне, тепле повітря Франції поверне хворому здоров'я.

Короткочасне поліпшення здоров'я Більбоке збуджує оптимізм. «Тисячу разів дякуємо богові й хвалимо бога, що здоров'я найдорожчого батька безперечно поліпшується... — пише до матері Ганна. — О щаслива вулице моєї душі, фортуна мільйон разів! О вулице, так влучно названа!»

Сумна вість застала обох Мнішеків у володінні Юрія — Вишнівці — увечері 28 серпня 1850 року. Пані Єва заадресувала лист зятеві, очевидно, бажаючи за його посередництвом підготувати дочку до звістки про смерть пана Оноре. Однак Ганна перша розпечатала конверт. Як напише вона другого дня, ніяка куля не вразила б її так страшно, як ця новина. «Ми повернемо все своє життя на те, щоб злагодити цю жахливу втрату», — запевняє вона матір, повідомляючи одночасно, що вони обоє негайно порушили клопотання про паспорт і що мають надію в грудні приїхати до Парижа.

Париж... Одна справа мимохідь побувати в цьому чарівному місті, і зовсім інша — поселитися тут назавжди! Молоді Мнішеки купили в художника Гюдена ділянку в сусідстві з домом Бальзака й збудували собі палац, який, однак, недовго був їхньою власністю. «Ганнуса», «Ганнішет», мслоденька жінка з української провінції, розпещена дитина, якою вона залишилася й після одруження, опинилася перед безліччю спокус. Вона була, так само, як і мати, справжнім породженням свого класу й середовища. Вихована в розкоші та багатстві, вона не знала ціни грошей. Сукні, мережива, ювелірні вироби, витончені дрібнички вабили її з непереборною силою, все це вона хотіла мати, володіти, вдягнути. Через її маленькі ручки, «м'які, білі, яких три вмістилося б у моїй», — як писав Бальзак з Верхівні, — починає спершу просочуватися, а потім плинути широким струменем вся маєтність, вивезена з України. Гроші тануть із запаморочливою швидкістю. Рахунки зростають так само швидко. Мати й чоловік молодій жінки не хочуть, а може, не вміють протистояти манії набування, що охопила Ганну. Зрештою, пані Єва теж піддається подібним спокусам... Часом

здається, що в її доньці воскресла давня пристрасть Бальзака до вишуканого одягу, предметів розкоші, антикварних рідкостей.

До наших днів збереглися рахунки тогочасних великих паризьких магазинів, де Ганна робила свої покупки. Вигадливо гаптована постільна білизна, китайські вази й лакові ширми, шалі з найдорожчих мережив...

Намагаючись задовольнити претензії кредиторів дочки, пані Ганська продає ентомологічні колекції зятя, які він збирав роками. Їх, разом із науковими працями з цієї ж галузі, придбав природознавець Деролль за ціну, набагато нижчу від справжньої.

Юрій Мнішек тоді ще був живий. Але він уже нічим не нагадував доброзичливого Грінгале з «труп канатохідців». Тяжка нервова хвороба призвела до того, що він збожеволів. Верхівнянський палац після довгих родинних суперечок відступлено братові пані Ганської — Адамові Ржевуському. Він зобов'язався виплачувати Мнішекам пожиттєву ренту в сумі 9500 карбованців.

Пані Бальзак живе поперемінно в Парижі та в замку Борегар у місцевості Вілленев-Сен-Жорж. Витрати Ганни обтяжують іпотеку Борегара, наскоки кредиторів не припиняються. Щоб спокійно дожити свої дні, Евеліна де Бальзак вирішила продати палацик баронесі Ротшільд, з умовою, що та одержить його тільки через місяць після смерті колишньої власниці. Однак вона померла незабаром після завершення акту продажу. В останні роки життя вона приймала в себе лише кількох найближчих друзів. Вони пізніше твердили, що «Чужоземка» навіть тоді залишалася ще досить гарною.

Смерть Єви Бальзак збіглася зі смертю її зятя, який так і не одужав. Близько півмільйона франків, що залишилися після продажу Борегара, пішли на виплату кредиторам. Борги, що висіли над родиною магнатів, що панували на Україні, сягали астрономічних цифр.

Ганна Мнішек зовсім відійшла від світського життя. Останнім її земним пристановищем став монастир на вулиці Вожірар. У цьому монастирі вона жила самотно й відособлено, з нетерпінням очікуючи чергової ренти від родичів. До кінця своїх днів вона зберегла, як згадують сучасники, захопливу чарівність у спілкуванні з людьми й... давню здатність розтринькувати гроші. Опікувалася нею дама з монастирської обслуги, якась мадемуазель Клотільда Робен. Пан Оноре не впізнав би в цій жінці, такій огрядній, що, коли вона захворіла, дужий чоловік не міг зрушити її з ліжка, — жвавої як ртуть шістнадцятирічної дівчини, яку він колись порівнював із мандрівним вогником.

Світ забув про Ганну Мнішек. І згадав про неї тільки раз — у 1907 році. Саме тоді спритний романіст Октав Мірбо у своєму творі «Автомобіль 628-E8» дав брехливий і позначений несмаком опис останніх годин життя Бальзака. Історію цю нібито розповів йому її «герой» — художник Жан Жігу, популярний серед польських колоністів (між іншим, він писав портрети генералів Дверницького та Островського). Жігу мало не тридцять років, десь від 1852 року перебував із пані Бальзак у квазіподружньому зв'язку. Але немає сумніву в тому, що сенсаційні «відкриття» Мірбо, який у найчорніших барвах змалював як подружжя Бальзаків в останні місяці перед кончиною письменника, так і ніч його смерті, висмоктані з пальця. Цю трагічну ніч пані Єва нібито провела в домі на вулиці Фортюне поруч із кімнатою конуючого чоловіка... з коханцем.

Рішучий протест похилої віком Ганни Мнішек, яка зажадала спростування наклепів, спрямованих проти її матері, підтримали інші голося. В одній з газет опублікував лист якийсь пан Лапре, що знав Жана Жігу протягом сорока років і жив у його домі. Він ручився словом честі, підкріплюючи свої свідчення витягами з листів Жігу, що пані Евеліна познайомилася з художником тільки після того, як овдовіла, і що Октав Мірбо ніколи не відвідував портретиста...

Легка згода нерозважливого письменника, який, «схиляючи чоло перед віком літньої жінки та почуттями до пам'яті матері з боку доньки», негайно викреслив згадані сторінки з книжки, що йшла до друку, теж дає матеріал для роздумів... Однак наклепи встигли потрапити в пресу, й ще одна тіль лягла на пам'ять «Чужоземки».

Мірбо не сподівався протесту: хто знав у Парижі в перші роки нашого століття про стару жінку, що доживала кінця своїх днів у монастирській самотині!

Правда, що після смерті Бальзака пані Єва не жила самотно. Якийсь короткий час її коханцем був молодий письменник Шанфлері. Це він, згідно з намірами «Чужоземки», мав довершити кілька творів зі спадщини Бальзака, творів, працю над якими перервала смерть. Однак Шанфлері не наважився на це. За його порадою пані Бальзак звернулася до літератора й газетяра Шарля-Фелікса-Анрі Рабу, який колись співробітничав із творцем «Людської комедії». Той узявся за справу й спотворив романи «Депутат від Арсі» і «Дрібні буржуа».

Жюль Юссон Шанфлері, один із творців дофлоберівського реалістичного побутового роману, на схилі свого життя видав «Документи до бібліографії Бальзака». «Шукайте, шукайте, завжди щось із цього вийде!» Цей відомий вислів мимоволі спадає на думку, коли згадуєш про ту зливу закидів і звинувачень, що сипалися на голову пані Ганської. Не ідеалізуючи Північної Зорі, ми можемо глянути на неї з відстані років критично й неупереджено. Існує ще одне, не згадуване в джерелах, що стосуються Бальзака, пояснення її відсутності в кімнаті чоловіка, коли той помирав. З оповідань Ядвіги Тишкевич я записала цікаву рису, властиву чи не всім Ржевуським, — нездоланий страх перед смертю в будь-якому її вигляді. Цей страх, коріння якого сягає глибин підсвідомості, був характерною рисою представників цієї родини. Ржевуські не хотіли бачити померлих і прагнули в пам'яті нащадків залишитися живими.

Зрозуміло, це тільки припущення, а не наукова правда. А проте під час дослідницької мандрівки вільно мені розшукати й опублікувати хоч би й таку дрібницю, якій вчені не нададуть значення.

Я пригадую слова Бутерона з його «Апології пані Ганської».

«Від першої зустрічі вона стала в житті Бальзака ідеалом любові, який він собі створив в уяві і в можливості якого сумнівався. Вона була для нього чудовим реваншем за погорду маркизи де Кастрі, вона з першого дня віддала йому серце й пообіцяла руку. Покохала його так, що в 1833 році, у першому пориві любові хотіла все покинути, щоб іти за ним. А далі, незважаючи на віддалення, роки, його невірність, упередженість родини, вистояла в своїй любові. Коли він був старий, хворий, вкрай виснажений, вона приймала його протягом багатьох місяців у своєму палаці на Україні; створила йому домашнє вогнище, сім'ю; щоб мати можливість вийти за нього заміж, вона зреклася більшої частини своїх маєтностей, погодилася ділити з ним скромне

життя в місті, якого не любила, в оточенні, яке було їй чужим. Вона заплатила борги Бальзака — за його життя й після смерті — кількасот тисяч франків, доглядала його невтомно й самовіддано. Нарешті, коли він помер, вона, незважаючи на хворе серце, віддала багато сил і енергії виданню і пропаганді творів Бальзака, тим самим сприяючи зростанню його слави... Якщо й цього недосить, якщо й це не називається «кохати», то чого ж вам ще треба?»

Досить зіставити ці рядки з листами Евеліни до дочки і з листами самого Бальзака, щоб побачити, з якою упередженістю й недоброзичливістю ставилися до пані Ганської деякі біографи, хоч би й такі, як Стефан Цвейг, котрий у своїй славнозвісній книжці про Бальзака просто замовчує або обминає факти, що могли б свідчити на користь пані Евеліни. Один приклад: слова огуди Цвейга, який обурюється, що під час останніх верхівнянських місяців дружина Бальзака, «уроджена Ржевуська, не спромоглася написати кількох слів старій матері». Тим часом досить було б звернутися до листування письменника з рідними, до його листа, писаного у Верхівні 5 (17) березня 1850 року або до трохи пізнішого листа, надісланого з Дрездена 12 травня того ж року, щоб знайти дописані пані Євою рядки, сповнені глибокої поваги до свекрухи та переконання, що мати чоловіка знайде в ній «віддану дочку».

Після смерті письменника пані Бальзак пише до брата:

«Єдине, що залишилося мені тепер у моєму нещасті, це очистити його пам'ять, сплатити борги, які над ним висіли, і дбати про його матір, як про свою». З листів матері пана Оноре до невістки, писаних після смерті письменника, дізнаємося, що пані Єва дотримала слова.

Ось характерний уривок із цих листів: «Скажи, що ніколи не перестанеш любити своєї бідної свекрухи в пам'ять про того, хто був нам такий дорогий (...) Я мушу заплатити лікареві, купити дров, внести квартплату, а маю якраз стільки, щоб прожити до першого лютого...»

Племінниці Бальзака дуже полюбили дядину, яка відповіла їм взаємною симпатією, називаючи їх чарівними. Їх матір вона охарактеризувала як «дотепну й сердечну», батька — як чоловіка симпатичного й солідного.

«...Не жалію ні за чим, — писала Евеліна до брата в цитованому вище листі, — а коли Пауліна написала мені, що я могла б уберегти себе від усієї цієї агонії, якби не вийшла заміж за пана де Бальзака, я відчула, що мені не хотілося б ніколи в житті навіть бачити її. Ні, я й справді не жалію ні за чим, не докоряю собі ні за що. Мало жінок мали таке щастя, яке мала я: бути другом, порадником, єдиною любов'ю людини, яка завжди вважатиметься одним із найбільших письменників свого часу. І я можу тільки пишатися тим, що була його натхненням, утіхою, підтримкою тоді, коли світ глузував з нього й не хотів вірити в його геній, і що завдяки мені, моїй любові та моїй відданості його останні дні на землі були щасливими, що хоч на короткий час він зазнав цілковитого щастя здійснених сподівань».

Слушно пише про неї Бой: «Вона вміла бути коханкою, другом великої людини, не зовсім уміла бути його вдовою. Бувають інші жінки: погані коханки, погані дружини, але прекрасні вдови...»

Ганна Мнішек померла на порозі сучасної нам епохи, в 1915 році. Разом із нею спочила в могилі на Пер-Лашез остання людина з кола

бальзаківської романтичної пригоди. Найкращої пригоди, яку пережив автор «Людської комедії».

Перш, ніж піти з кладовища Пер-Лашез, я кладу на могилі Бальзака букет конвалій — ці квіти перших днів травня продаються на кожному розі паризьких вулиць. Письменник П'єр Декав дуже докладно описав останні «сто днів Бальзака». Але я хочу бачити письменника живим. Я не бажаю, щоб на спогади, пов'язані з бальзаківською пригодою, лягла похмура тінь кам'яного містечка померлих, яким є кладовище Пер-Лашез.

Отож я повертаюсь до міста, у якому жив і творив Бальзак. Він спалював себе у праці всюди: на батьківщині й на чужині, але головним джерелом його натхнення був Париж, місто, яке він описав на багатьох сторінках своїх творів. Ці твори народжувалися в мансарді на вулиці Ледіг'єр під час літературного «новобранства», у похмурій комірчині на вулиці Марє-Сєн-Жєрмен, серед непривабливого оточення в Шайо, у палаціку на вулиці Фортюне, де всупереч назві цього закутка доля так безжально повелася з письменником. І в Пассі, єдиній паризькій садибі Бальзака, що збереглася до сьогодні й де автор «Людської комедії» немовби присутній серед свідків його звитяжної праці, серед покреслених його рукою рукописів і корект.

Неподалік, як величезна мушля, шумить Париж. Захопливе, вічно молоде місто. Місто правди й легенди про Оноре Бальзака.

Париж — Ленінград — Верхівня — Київ — Варшава.

*З польської переклав
Андрій БУРЯЧОК*

Луцій Анней СЕНЕКА

Луцій Анней Сенека (4 р. до н. е. — 65 р. н. е.) — найвидатніший представник післякласичної римської літератури періоду розвитку імперії — народився в Кордубі (нині іспанська Кордова); звідти походили й інші видатні вчені, письменники й поети того часу — Лукан, Колумелла, Марціал, Квінтіліан. Ще в дитинстві Сенека переїхав до Риму, де й здобув освіту, вивчаючи філософію, оволодіваючи риторикою: його батько був ушлявленим на той час оратором. Громадську діяльність майбутній філософ розпочав саме як судовий оратор: на посаді квестора він виголошував палкі промови в сенаті, за що мало не поплатився життям, роздратувавши заздрісного й жорстокого імператора Калігулу. За імператора Клавдія внаслідок двірських інтриг Сенека знов упав у неласку й був висланий на Корсіку, де провів вісім років. Двірський переворот поклав край вигнанню. Агріппіна, друга дружина Клавдія, доручає Сенеці, тепер уже преторові, виховання Нерона, свого сина від першого шлюбу, майбутнього імператора. За правління Нерона Сенека підіймається на найвищий східець державних почестей — стає консулом і фактично керує державою протягом п'яти років; це було для Риму мирне п'ятиріччя, коли ще дримав деспотизм Нерона, коли його ще міг погамовувати Сенека. Потім, розуміючи, що втрачає свій вплив, Сенека поступово відходить від політичного життя і немовби в передчутті близького кінця пише низку філософських творів, зокрема — знамениті листи, адресовані Луцілію, його молодшому другові, поетові та філософу. Сенека ще потрібний імператорові як особа, що пом'якшує напруженість стосунків між ним і сенатом. Та ось у 65 році розкрито змову про-

ти імператора. Підозра падає й на Сенеку. Доля готує йому останнє випробування: за наказом Нерона Сенека повинен померти, перетявши собі вени. Цього разу годі було сподіватись порятунку: смерті жадав сам імператор, і Сенека зустрів її так, як вимагав цього від інших — спокійно і гідно, додавши до свого життя ту «добру кінцівку», про яку пише в одному з листів до Луцілія. Нерон, колишній вихованець Сенеки, тепер всевладний повелитель, не дістав очікуваної насолоди: військовий трибун, який сповістив Сенеці вирок і був присутній при його смерті, повернувшись, доповів імператорові, що не помітив на обличчі Сенеки вияву страху. Сцену смерті Сенеки жваво й образно змальовує Тацит у своїх «Анналах».

Вже з цих кількох фактів видно, яким складним і суперечливим було життя Сенеки. Іншим воно й не могло бути за складної й суперечливої суспільно-політичної обстановки, в якій жив філософ. Хоч Римська імперія вступала тоді в «золотий період», вона вже несла в собі ознаки загнивання й розкладу рабовласницької системи. Нечувані багатства, зосереджені в руках окремих людей, різьчє контрастували з безпросвітною вбогістю інших, позбавлених будь-якого майна.

Атмосфера інтриг та політичних змов, що завершувалися переворотами, свідчила про вороже ставлення сенатської аристократії до імператорів, які, узурпуючи владу, прагнули позбавити будь-яких прав усіх громадян — від бідняків аж до найвищої знаті. Тоді-то в Римі набуває особливої популярності філософія стоїків, у центрі уваги якої були проблеми морального вдосконалення, самозаглиблення, і яка схиляла до відмови від активної політичної діяльності — зрештою, безпредметної в епоху необмеженої влади імператора. Філософія римського стоїцизму, отже, виражала якоюсь мірою ідеологію аристократичної верхівки суспільства. Проте філософські ідеї стоїків проникали в найширші верстви населення; один з найвидатніших філософів-стоїків, Епікет, був рабом. Ця філософія приваблювала своїм намаганням зробити людину незалежною від матеріальних благ, стійкою, вольовою, незворушною перед лицем життєвих випробувань: словом, вона якнайкраще відповідала непевній і мінливій епосі, часом, коли ніхто не міг бути впевнений у завтрашньому дні, коли незрадливого співрозмовника й порадника можна було шукати хіба що в самому собі. Сенека радо прийняв таку філософію і зберіг їй вірність до кінця, хоч не чужими були йому й настанови Епікура, погляди Платона. Справжнім стоїком — незворушним, нечутливим ні до свого, ні до чужого болю — Сенека не був ні в житті, ні в своїх творах. Закликаючи до морального вдосконалення, позбуваючись хиб, він не позбувався пристрастей і завжди робив поступки людським слабостям. Його філософська думка, зігріта живим почуттям, зароджується в душевній зворушенні, яке він напрочуд точно вміє передати читачеві. Сенека хвилює нас насамперед як поет і митець, а вже потім — як філософ.

Серед філософських творів Сенеки — його трактатів («Діалогів») та природничо-наукових книг — 124 «Листи до Луцілія» здобули найбільше визнання. Сама форма листа дозволяє філософові бути щирим, вести невимушену бесіду. Головна тема цих бесід — доброчесність, найвища мета, до якої повинна прямувати людина. Провідною зорею на цій нелегкій дорозі постійного морального вдосконалення є філософія. В ній вбачав Сенека наставницю, спроможну визволити людей від страху перед життєвими негодами і, головне, перед смертю, об'єднати їх спільною любов'ю до

доброчесності. Сенека не створив чіткої філософської системи: його цікавило не так теоретичне заглиблення, як практична життєва мудрість, правила щоденної поведінки людини. Ось чому численні сентенції з листів до Луцілія не сходили з уст читачів, які, подібно до Луцілія, зневірившись у житті, прагнули знайти якісь «ліки» для хворої душі, оволодіти «мистецтвом життя». «Він чи не єдиний постійно був у руках молоді», — так писав про популярність творів Сенеки Квінтіліан. У листах найчастіше звучить заклик не лякатись убогості, спокійно сприймати смерть. Це не просте повторення стоїчних настанов: саме життя весь час нагадувало, що до такого треба бути готовим.

Листи до Луцілія не менш цікаві й своїми літературно-мистецькими якостями. Це своєрідна ритмізована проза, багата на елементи поетичної образності, всіяна цитаатами й ремінісценціями з видатних поетів минувшини — Овідія, Вергілія, Горація.

Сенеці притаманне передовсім поетичне бачення світу. Спостережливим оком дивиться він довкола, чекаючи стимулу до роздумів, до творчості. Цим роздумам передую певний настрій; його й фіксує Сенека з особливою любов'ю. Так, напівзруйнований часом будинок наводить на роздуми про старість; на тлі мегушливого й гомінкого натовпу, який зустрічає александрійські судна, несподівано, але зворушливо й природно низріває думка про кінець життєвого шляху. Ці перейняті особливим настроєм початки листів Сенеки нагадують іноді сучасну новелу, в якій фіксація моменту пов'язана з відповідним філософським мотивом.

Сенека — також автор дванадцяти діалогів морально-релігійного змісту, природничо-наукового трактату, дев'яти трагедій та історичної драми. Цікавими є й епіграми Сенеки, короткі поетичні твори, що перевертаються з філософською проблематикою його прозових речей і неначе «резюмують» їх стислим поетичним словом.

З творів Сенеки перед нами постають картини тогочасного життя Риму доби імперії — від низів аж до імператорського двору, життя, побачене очима поета й філософа. Це Рим, над яким поволі догоряє вечірня зоря античності, вістуючи наближення інших часів. Недарма Енгельс назвав Сенеку «дядьком» християнства: стоїчні настанови філософа часті збігались із християнською етикою. Ось чому таким популярним був Сенека в середні віки. Потім епоха

Відродження прийняла його в коло найулюбленіших своїх мислителів і поетів. Гуманістам імпонувало тонке психологічне заглиблення Сенеки в душевний світ людини, заклик до людяності, до розумного об'єднання людей; імпонувала й сама історія життя Сенеки, яка немовби ілюструвала славнозвісний афоризм: «Ніщо людське не чуже мені». Його любили Петрарка, Еразм Роттердамський, його перечитував Монтень, захоплюючись ним більше, ніж Плутархом і Цицероном. Укладачі тогочасних популярних збірників повчальних висловів, сентенцій черпали матеріал насамперед із Сенеки, пам'ятаючи його слова: «Все бездоганно сказане — спільне надбання». Величезний вплив справив Сенека й на драматургію

французького класицизму XVII ст. — Корнеля, Расіна, які написали низку драматичних творів, орієнтуючись на трагедії Сенеки. Мало кого з античних авторів так часто переписували й видавали, як Сенеку. Книгу творів Сенеки, «ціннішу від золота», — так часто називали її, — не раз із пошаною гортав Сковорода, чудово обізнаний з творчістю римського філософа. У Львівській науковій бібліотеці АН УРСР зберігається рідкісний рукопис — пергаментна книга трагедій Сенеки, мистецьки переписана Георгієм із Ядри в Падуї 1396 року.

Твори, які ми пропонуємо в цій добірці, перекладені українською мовою вперше.

Андрій СОДОМОРА

Львів.

ЛУЦІЙ АННЕЙ СЕНЕКА

З «Листів до Луцілія»

ПРО ЧАС (I, 1)

Сенека вітає свого Луцілія.

Так і роби, мій Луцілію, — намагайся належати собі, а час, який досі або забирали в тебе, або викрадали, або сам він якось пропадав, нагромаджуй і зберігай. Повір, справа стоїть саме так, як пишу: то силоміць виривають у нас наші хвилини, то беруть їх непомітно, а то й ми самі розгублюємо їх. Найганебнішими, однак, є втрати, яких знаємо через власну недбалість. Подумай, і ти погодишся, що найбільша частина життя спливає за тим, що ми погано робимо, чимала частина — за тим, що ми нічого не робимо і, врешті, все життя — за тим, що ми робимо не те, що повинні робити. Де є людина, яка б хоч трохи цінувала час, дорожила днем і розуміла, що вона вмирає, власне, щоденно? Наша помилка в тому, що смерть ми бачимо лише перед собою, а вона ж значною своєю частиною — вже позаду. Те, що ми прожили, — вже її набуток. Отож роби, мій Луцілію, так, як пишеш: збирай усі години. Запанувавши над сьогоднішнім днем, не так залежатимеш од завтрашнього. Життя, поки його відкладають на завтра, минає. Все, Луцілію, чуже нам, один тільки час — наша власність. Лише цю єдину річ дала нам у володіння природа; річ таку невтримну й прудку, що будь-хто може її забрати в нас. Така вже нерозважність людей: отримавши якусь нікчемну дрібницю, що її при втраті легко знов придбати, вони почувають себе в боргу; хто ж забрав у нас час, той не почуває себе боржником. А проте саме час є тим боргом, якого навіть вдячна людина не здатна повернути. Спитаєш, може, що роблю

я, даючи тобі ці настанови. Скажу тобі щиро: як ошадлива у своїх достатках людина, я беру на облік свої витрати. Не можу похвалитися, що нічого не втрачаю, але те, що втрачаю, як і для чого втрачаю — можу викласти. Можу здати собі звіт у своїй убогості. Зі мною діється так само, як і з багатьма людьми, що зубожіли не зі своєї вини: всі вибачають їм, та ніхто не допоможе. В чому ж тут річ? Я, бачиш, не вважаю вбогим того, хто задоволений навіть з тієї малості, що йому залишається. Але волію, щоб ти беріг своє майно і дбав про те завчасу. Бо — як помітили ще наші предки — пізно заощаджувати, коли вже проглядає дно. До того ж на дні не лише найменша кількість, але й найгірша якість.

Бувай здоров!

ПРО ПОДОРОЖІ Й ЧИТАННЯ КНИЖОК (I, 2)

Сенека вітає свого Луцілія.

Коли читаю твої листи або чую щось про твоє життя від інших, визріває в мені добра надія на тебе: ти не роз'їжджаєш то сюди, то туди, переміною місць не скаламучуєш свого спокою; вся ця метушня свідчила б про хвору душу. Перша ознака погідного духу, гадаю, — це вміння затриматись, побути на самоті з собою. Зваж і на те, що читання багатьох авторів, різних творів теж може заронити в душу певні хиби, сколихнути її. Треба зупинитись на деяких, вибраних авторах і лише їхнім розумом житись, коли хочеш винести щось таке, що надовго б осіло в душі. Бути скрізь — значить, ніде не бути. Ті, чие життя минає в мандрах, добре знають, що таке гостинність, але не знають, що таке дружба. Ця ж доля судилась і тим, які не горнутья до якогось одного автора, а лише побіжно, похапцем гортають усе, що трапляється. Неперетравлена їжа ні користі не дає, ні тілом не завоюється. Ніщо так не шкодить здоров'ю, як часта переміна ліків. Не зарубцьовується рана, на яку щоразу накладають інші мазі. Не відновлює своїх сил дерево, яке часто пересаджують. Бо що є аж таким цілющим, що помагало б мимохідь? Надмір книг обтяжує нас. Отже, не маючи змоги прочитати книг стільки, скільки ти міг би мати, досить мати їх стільки, скільки прочитаєш. «Але, — скажеш ти, — я хочу зазирнути то до цієї книги, то до іншої». Лише вередливий шлунок перебирає стравами; різні й неподібні одна до одної, вони шкодять, а не живлять. Тому завжди читай визнаних авторів, а якщо й захочеш звернутися колись до інших, не забудь повернутись до перших. Щоденно примножуй собі щось таке, що могло б протистояти вбогості, смерті й іншим напастям. З усього, що ти прочитав, одбери якусь одну думку, щоб її добре в цей день засвоїти. Саме так чиню і я: з багатьох речей, які читаю, лише дещо приберігаю для себе. Сьогоднішня моя здобич — із книг Епікура (я звик заходити й у чужий табір, не як перебіжчик, а як розвідник): «Погідна бідність, — каже він, — це почесна річ». Бо й справді, бідність, коли вона погідна, — вже не бідність. Убогий не той, хто мало має, а лише той, хто прагне мати більше, ніж має. Що з того, що скрині його повні золота, засіки — збіжжя, що випасає він безліч отар і багатіє з лихви, якщо на чуже він чигає, якщо обчислює не те, що придбав, а те, що міг би ще придбати? «Яка, врешті, межа

багатства?» — питаєш. Перша — мати лише те, що необхідне; потім — мати те, що є достатнім.

Бувай здоров!

ПРО СКРОМНУ І ХВАЛЬКУВАТУ ФІЛОСОФІЮ (I, 5)

Сенека вітає свого Луцілія.

Радію за тебе й схвалюю наполегливість, з якою ти, відкинувши все, прагнеш одного: щоденно ставати кращим; я не лише закликаю тебе, але й прошу, щоб ти й далі так жив. Від одного лише застерігаю: не наслідуй філософів, які дбають не так про те, щоб удосконалюватись, як про те, щоб вирізнитися з-поміж інших людей. Нічим не привертай до себе уваги, ні одягом, ні способом життя. Не треба зовнішньої суворості, не запускай довгого волосся й неохайної бороди, не підкреслюй своєї зневаги до всякого срібла, не спи на долівці, уникай і всіх інших дивацтв, бо гонитва за славою виводить на хибну дорогу. Вже й саме слово «філософія», навіть у своєму скромному вжитку, викликає в людей якусь відразу. А що, коли ми ще й прийняті звичай відкинемо? Не подібні до загалу своїм внутрішнім світом, зовнішньо ми не повинні від нього відрізнятись. Не хочу блискучої тоги, не хочу й брудної. Не маю срібла з масивним золотим тисненням, але й страх перед золотом і сріблом не є для мене ознакою поміркованості. Намагаймося жити краще, а не інакше, ніж загал, бо в противному разі ми відстрашимо й геть проженемо від себе навіть тих, яких хотіли б виправити, дійдемо, врешті, до того, що вони, боячись, щоб не довелось наслідувати нас в усьому, взагалі не наслідуватимуть нас. Філософія має, передусім, за мету поєднати людей на основі здорового глузду, людяності та взаєморозуміння. Ми ж, вирізняючи себе з-поміж інших, відхиляємось од цієї мети. Тому остерігаймося, щоб те, чим хочемо здобути для себе подив, не викликало глузування або й злоби. Ми, як відомо, беремо собі за провідницю природу. Але ж добровільно карати своє тіло, ненавидіти навіть звичайну охайність, тягтись до бруду, споживати їжу не лишу грубу, але й відразливу та бридку — хіба це не суперечить природі? Якщо потяг до вишуканих страв є свідченням переситу й розкоші, то уникнення звичайних, найдешевших страв є такою ж мірою свідченням глупоти. Філософія вимагає від нас поміркованості, а не самопокарання, поміркованість же не є недбальством. Я радше керуюсь такою засадою: розмірено розподіляймо в житті добрі звичаї та звичаї загальноприйняті. Хай дивуються з нашого життя, але хай і схвалюють його. «То що ж? Маємо робити все те, що й інші роблять? Між нами й ними, виходить, не буде різниці?» Буде. Ще й яка велика. Але помітить її той, хто ближче придивиться до нас. Хто ввійде в наш дім, той нехай дивується радше нам, аніж хатній обстанові. Великий той, хто вміє користуватися глиняним посудом так, як і срібним. Але не менша велич — у вмінні користуватися срібним посудом так, як і глиняним. Невміння жити серед багатств — ознака слабого духу. Але, щоб поділитися з тобою зиском сьогоднішнього дня, додам ще думку, на яку я натрапив у нашого Гекатона¹: відсутність бажань

¹ Гекатон (II ст. до н. е.) — філософ-стоїк з Родосу.

є одночасно засобом проти страху. «Облиште сподівання,— каже він, — і ви забудете про страх». «Яким же чином, — певно, питаєш ти, — еднаються ці два протилежні почуття?» Одначе саме так воно є, мій Луцілію: вони таки споріднені, хоч і видаються цілком різними. Як один і той же ланцюг еднає в'язня і воїна, так і ці почуття, настільки неподібні між собою, крокують поруч: за сподіванням іде страх. Я й не дивуюся цій парі: як одне, так і друге зароджується в непевній душі; як одне, так і друге живиться неспокійним очікуванням майбутнього. Але найважливіша причина обох їх ось яка: замість того, щоб пристосуватись до теперішності, ми скеровуємо свої думки в далеке майбутнє. Отже, передбачливість, це найбільше добро, яке посідає людина, стає для неї злом. Звір, угледівши небезпеку, тікає од неї, небезпека минає — і він знову спокійний. Нас же непокоїть і майбутнє, і минуле. Наші переваги обертаються проти нас: пам'ять повертає нас до колишнього страху; передбачливість вимальовує перед нами майбутній страх. Немає такого, хто б своє нещастя обмежував лише теперішністю.

Бувай здоров!

ПРО ШКІДЛИВІСТЬ ВИДОВИЩ (I, 7)

Сенека вітає свого Луцілія.

Питаєш мене, чого слід тобі передусім уникати? Юрби. Тобі ще небезпечно стикатися з нею. Я принаймні не приховую своєї слабості; ніколи не можу повернутись додому, зберігши неторкнутими ті звичаї, які виніс. Дещо з того, що я уклав для себе, неодмінно розладнується; дещо з того, чого я уникав, повертається. Як буває з хворими, які після довгої хвороби нікуди не можуть вийти без шкоди для себе, так стоїть справа і з нами, чиї душі видужують після тривалої недуги. Спілкування з натовпом приносить нам шкоду. Звідси, самі того не зауважуючи, ми виносимо присмак, відпечаток або слід якогось пороку. Отже, що численніша юрба, в яку поринаємо, то більша для нас небезпека. Але ніщо не є таким згубним для добрих звичаїв, як учащати на якісь видовища. Саме тоді разом із приємністю легко закрадаються в душу й усякі пороки. Гадаю, ти розумієш, про що йде мова: я повертаюся звідти скупіший, марнославніший, вибагливіший, ба навіть нелюдяніший і жорстокіший — бо побував серед натовпу. Випадково я потрапив на обідне видовище, сподіваючись там якоїсь забави, дотепів, словом, перерви, під час якої очі глядачів одпочили б від пролиття людської крові: вийшло ж навпаки. Милосердям, власне, супроводжувались бої, що відбувались там раніше. Тепер — не до дрібниць: розпочалось таки справжнє вбивство. Гладіатори не мають чим прикрити тіло: вони все оголене для ударів. Кожен порух руки — рана. Цьому видовищу, звичайно, надають перевагу перед звичайними поєдинками, як і перед тими боями, що відбуваються на вимогу глядачів. Ще б пак! Ні шолом, ні щит не протистоять мечеві. А втім... до чого тут захист? До чого вміння? Все це лише відстрочує смерть. Вранці людей кидають на поталу левам і ведмедям, в обід — глядачам; убивць нацьковують на тих, які в свою чергу стають убивцями; переможця приберігають для наступного вбивства: уділ всіх, що там змагаються, —

смерть; вогонь і залізо — її знаряддя. Так триває, аж доки не спорожніє арена. «Але ж не один з них ішов на грабунок, убив людину». Ну й що з того? Він убив, він і розплачується тепер. А ти, що ти вчинив, нещасний, щоб дивитись на це? «Вбивай, бий, пали! Чому так боязко набігає на меч? Чому так нерішуче б'є? Чому так мляво йде на смерть? Батогом женить їх на меч, голими грудьми хай натикаються на вістря!» Врешті, перерва: «Хай і тепер гинуть люди, щоб не було й хвилини, нічим не заповненої». Божевільні! Чи ж не розумієте ви, що поганій приклад обертається проти того, хто його подає? Завдячуйте безсмертним богам, що ви навчаєте жорстокості того, хто надто тупий до науки. Так. Ніжний і ще не цілком утверджений у доброзвичайності дух мусить перебувати якнайдалі від юрби: він легко підпадає впливові багатьох. Похитнути добрі звичаї Сократа, Катона чи Лелія¹, може, й спромігся б розгнuzданий люд: ми ж, хоч і як гартували б свою вдачу, не могли б такою мірою, як вони, стримувати натиск багатого не лише числом, але й пороками натовпу. Один лише приклад розкоші або жадібності приносить багато зла; спілкування з розніженим нас мимохіть послаблює і хилить до насолод; багатий сусід пробуджує грошлюбство; від лихого товариша набереться бруду навіть щира і бездоганна людина. Скільки ж небезпек чигає на добрі звичаї, коли нападає на них ціла громада! Доводиться тоді або наслідувати загальноприйняте, або зневажати його. Але не вдавайся до цих двох крайностей. Не намагайся бути подібним до багатьох лише тому, що їх багато, але й не ставай ворогом багатьох лише тому, що вони не подібні до тебе. Краще якомога більше заглиблюйся в себе самого. Приятелюй лише з тими, які можуть зробити тебе кращим. Допускай до себе лише тих, що їх сам можеш зробити кращими. Вигода тут обопільна: люди, навчаючи інших, вчать самі. Не про те йдеться, щоб у жадобі слави ти прилюдно хизувався своїми здібностями, розголошував свої думки або проводив у широкому колі бесіди. Я б і не проти того, коли б ти мав там, серед цього збору, відповідне визнання, але ж нема там такого, хто б міг зрозуміти тебе. Може, й натрапиш на одного чи двох, але ж і їх доведеться тобі підтягати й виховувати, поки збагнуть, про що говориш. «Для кого ж тоді я все це вивчав?» Не хвилюйся. Твоя праця недаремна: ти все це вивчав для себе.

Проте, щоб сьогодні не лише я сам збагатився знанням, поділюся з тобою трьома знаменитими висловами, на які я надібав і які майже безпосередньо стикаються з моєю думкою. Першим із них я сплачу свій борг перед тобою, висилаючи цього листа; два інші — прийми як завдаток на майбутнє. «Для мене, — каже Демокрит, — один може замінити весь народ, і весь народ може замінити одного». Добре й інший сказав, хто б він не був (немає певності, кому належить цей вислів): «Навіщо, — запитали його, — так вигладжувати твір, якщо дійде він заледве до кількох читачів?» — «Мені досить кількох, — відповів він, — досить одного, не треба й жодного». Славетним є і третій вислів — його взято з Епікура. В листі до одного з своїх однодумців він писав таке: «Все це — для тебе, а не для загалу; ми, один для одного, — досить великий театр». Хай же вислови ці, мій Луцілію, глибоко западуть тобі в душу, хай чужою буде для тебе насолода від оплесків юрби. Хвалить тебе юрба? Зваж у такому разі, чи маєш у

¹ Гай Лелій (Мудрий), консул 140 р. до н. е., політичний діяч і оратор, прихильник стоїцизму.

собі щось таке, що б сам ти похвалив, якщо тебе розуміє цей багатолюдний натовп. Твої здобутки — в тобі мають бути заховані.

Бувай здоров!

ПРО ПЕРЕВАГИ СТАРОСТІ Й ПРО ДОБРОВІЛЬНУ СМЕРТЬ (I, 12)

Сенека вітає свого Луцілія.

Всюди, куди не гляну, бачу докази своєї старості. Якось побував я в своїй підмиській садибі і, побачивши там близький до руїни будинок, поцікавився витратами на його відбудову. Мій управитель відповідає на те, що в цьому не його вина, що він робить усе потрібне; дворище, однак, — старе. А це ж те саме дворище, яке виросло в мене на очах. Що ж то чекає мене, коли вже й каміння те, при мені закладене, вивітрюється? Злий на управителя, хапаюсь за перший-ліпший привід до гніву. «Платани ці, — кажу, — явно занедбані: на них же й листочка нема; а галуззя... яке засохле й вузлувате! Які порепані й понурі стовбури! Цього б не трапилось, коли б їх обкопував хтось, поливав». Він же присягається моїм генієм¹, що робив усе, що не занедбує в своїх обов'язках жодної дрібниці; платани, однак, — старі. А дерева ті (хай це буде між нами) я сам колись садив, сам милувався, як вони в перший лист зодягались. Потім, повернувшись до дверей, я аж скрикнув: «Гей, а це хто такий на порозі? Хто цей недогарок, що наче й справді зібрався на той світ? Звідкіля він тут? Що за радість спроваджувати сюди чужого мерця?» А він на це: «Не впізнаєш мене? Я ж Феліцію, син твого управителя Філосоіта, твій улюбленець, якому так часто ти дарував забавки». Що за маячня! І мусив же він хлопчиною бути моїм улюбленцем! А тепер... от саме зуби випадають. Так ось, завдяки моїй підмиській садибі, зринає переді мною, куди лише не гляну, моя старість. Обнімимо ж її, покохаймо! Багата втіхами й вона, якщо лише знаєш, як нею користуватись. Плоди найсмачніші, коли минаються. Дитинство найжаданіше, коли покидає нас. Того, хто заприятелював з вином, найбільше вабить останній келих, який довершує сп'яніння. Свою вершину всяка насолода відтягує на останню мить. Найприємнішим є вік похилий, який ще не дуже стрімко спішить до небуття. Певну насолоду, гадаю, знає навіть той вік, що торкнувся вже своєї останньої межі. Замість утіх принаймні приходять те, що ми не відчуваємо в них жодної потреби. Як солодко усвідомити, що всі пристрасті упокорені, вже позаду! «Важко, проте, — відмовиш, — мати перед очима образ смерті». Передусім, вона повинна бути перед очима як літньої людини, так і юнака: чей же не викликають нас звідси по списку. До того ж ніхто не є вже настільки старим, щоб не мав права сподіватись хоча б на ще один день. А день — це крок життя. Весь наш вік складається з частин. Він містить у собі немовби ряд кілець², де кожне мале кільце оточується щораз більшим. Є, отже, кільце, яке обіймає й охоплює всі інші: воно простирається від дня народження аж до останнього дня. Є таке, що замикає дитячі роки. Є й інше, що своїм обводом в'яже ціле дитин-

¹ Геній — римський бог-опікун, що народжується з людиною і супроводжує її впродовж усього життя.

² В цьому уривку яскраво відбилась характерна для античності уявлення про циклічність часу.

ство. Потім є кожен рік зокрема, який містить у собі всі пори; в повторному чергуванні цих пір спливає життя. Місяць оперізується вужчим колом. Найкоротший обіг робить день, але й він іде від початку до кінця — від сходу й до заходу сонця. Тому Геракліт, якого нарекли Темним за темність його мови, сказав: «Кожен день рівний всякому іншому». Слова ці кожен розуміє по-своєму. Один вважає, що дні дорівнюють один одному годинами, і не помиляється. Бо якщо день — це проміжок часу, що включає двадцять чотири години, то, виходить, що й дні мусять бути рівними: ніч бере собі те, що втрачає день. Інший говорить, що один день рівний усім іншим дням на основі подібності: нічого ж такого не буває навіть у найдовший період часу, чого б не знайшов ти в межах одного дня — світла й темряви. В чергуванні колових змін, що відбуваються в світі, ці проміжки світла й темряви стають численнішими, а не іншими, хоча кожен із цих проміжків постійно то коротший, то довший. Тому-то кожен день слід укладати так, немовби він замикав ряд, перетинаючи і довершуючи все життя. Пакувій, зробивши із Сирії свою провінцію, перейняв і тамтешні звичаї: щоденно влаштовував для себе похоронний бенкет, після якого відносили його до спальні під вигуки сп'янілої молоді: «Він оджив своє! Він оджив своє!» Так ось те, що він робив, усвідомлюючи свій пересит, робімо й ми, усвідомлюючи свою чесність, і, йдучи на сон, задоволені й веселі, таке промовимо:

Вік свій прожив я і шлях, що дала мені доля, пройшов я¹.

Якщо бог додасть до цього ще й завтрашній день, — приймім його, веселі. По-справжньому шасливий і задоволений своєю долею той, хто без тривоги виглядає завтрашню днину, хто сказав собі «вік свій прожив я» і щоденно встає, наче по новий зиск.

Але мушу згортати цього листа. «Як це? — здивуєшся. — Так і прийде він до мене без жодного прибутку?» Не лякайся: дещо приносить він з собою. Але чому «дещо»? Багато. Бо чи є щось цінніше, ніж слова, які я доручаю цьому листу донести тобі? «Погано жити в путях необхідності, але жити в тій необхідності немає жодної необхідності». — «Чому, — питаєш, — немає необхідності? Звідусіль відкрито нам багато шляхів до свободи, коротких, легких. Завдячуйте провидінню, що ніхто не може бути затриманим при житті: маємо змогу потоптати навіть саму необхідність». «Так Епікур сказав, — одмовиш, — чому наводиш ти чужі слова?» Що правдиве, те — моє. Буду й надалі цитувати тобі Епікура, щоб ті, які, сліпо тримаючись слів, зважають лише на те, хто говорить, а не що говорить, знали, що все, бездоганно сказане, — спільне надбання.

Бувай здоров!

ПРО КРАСНОМОВНІСТЬ, ЯКА ЛИЧИТЬ ФІЛОСОФОВІ (IV, 40)

Сенека вітає свого Луцілія.

За те, що так часто пишеш мені, прийми мою подяку. Бо хоч у такий, єдино можливий для мене спосіб, ти постаєш переді мною. Досить мені отримати твого листа і, чую, — ми вже разом. Якщо

¹ Вергілій, «Енеїда», IV, 653.

милими є для нас образи відсутніх друзів, якщо будять вони спогади і втіхою, хоч примарною та облудною, на мить проганяють тугу, то наскільки милішими є листи, які приносять нам справжні сліди, справжній почерк відсутнього друга! Бо цю зворушливу радість, яку відчуваємо при зустрічі з другом, владна воскресити його рука: від її дотику немовби ще теплиться цей сувій. Пишеш, що слухав філософа Серапіона, коли він побував у тих краях. «Він звик поспішно вихоплювати з себе слова чи виливати їх, до того ж не плавним потоком, а нагромаджуючи, випихаючи. Бо й назбирується тих слів стільки, що, здається, й однієї гортані для них мало». Цього я не схвалюю у філософа, який повинен мати впорядкованим не лише життя, але й вимову, а те, що спішить, що стрімголов поривається, чи може бути впорядкованим? Ось чому мовою нестримною, де слова, немов ті сніжинки, поспіхом доганяють одне одного, Гомер наділяє молодого промовця; повільна ж і солодша від меду мова пливе з уст сивоголового. Так і вважай, що цей поквапний і багатомовний спосіб мовлення більше пасує якомусь шахраєві, ніж людині, зайнятій значною і поважною справою, людині, яка й інших повчає. Не хочу, щоб він цідив слова, не хочу, щоб заливався ними: хай не натужує мого вуха в очікуванні слова, але хай і не засипає його скоромовкою. Щоправда, ця вбога, безбарвна мова своїм нудним перебігом послаблює увагу слухача: краще запам'ятовується те, чого вичікуємо, ніж те, що промайне, перелітне. Врешті, кажемо: «передавати» настанови учням; а хіба можна передати те, що тікає? До того ж мова, яка хоче служити правді, мусить бути проста, без прикрас, а ця, яку виголошують перед людом, правдою навіть не пахне. Така мова здатна лише сколихнути юрбу, покорити невибагливе вухо лише своїм напором, і — щоб до неї, бува, хтось не придивився пильніше — поспішає далі. То як може керувати кимсь те, що й саме позбавлене керма? Чи ж мова не покликана лікувати душу, отже, й глибоко входити в наше ество? Бо навіть ліки не допомагають, коли не затримуються на певний час у тілі. Одним словом, у такій мові — марниці та бредня: більше дзвенить, аніж важить. Треба злагіднити те, що лякає мене, погамувати те, що дратує, розвіяти те, що затуманює очі; треба згасити жагу до розкошів, викоренити жадобу. Що тут можна вдіяти похапцем? Що то за лікар, який лікує хворого мимохідь? Чому, гадаєш, нічим не приваблюють слова, що ринуть гомінким, вируючим потоком? Як досить лиш один раз побачити, щоб пересвідчитись, що та чи інша річ усе-таки існує, так цілком досить лише раз послухати тих, які так заливаються словами. Бо що тут наслідувати, чого повчатись? Що можна сказати про їхню душу, коли мова їхня скаламучена, розгнuzдана, непогамовна? Так само як ті, що збігають з гори в долину, не в силі зупинитись там, де хочуть, бо вага тіла пориває їх далі, ніж треба, так і в цій поспішності мова не тільки над собою не панує, а й не придатна для філософії, що повинна не абияк кидати слова, а укладати їх, розміреним ідучи кроком. «То як? Ні разу вона не спроможеться на ширший розмах?» Чом би й ні? Але при цьому збереже притаманну їй гідність, яку втрачають інші, піддавшись грубій силі поспіху. Хай і вона буде повною сил, але хай керує цими силами: хай не никне хвиля, але хай і не скипає. Навіть тому, хто виступає в суді, я не дозволив би промовляти нестримно, пориваючись і нехтуючи будь-якими правилами: як за таким устиг би суддя, а ще коли він повільний та недосвідчений? Ну, а коли того розгарячить-таки чи то бажання похизуватись, чи якась пристрасть,

то, поспішаючи, хай дає змогу хоч слідкувати за тим, що говорить. Отже, добре буде, коли не зважатимеш на тих, які дбають про те, скільки треба говорити, а не як треба говорити. Добре буде, коли ти, як зайде потреба, говоритимеш так, як Публій Вініцій¹. «То як же він промовляв?» — запитав хтось про нього Азелія, а цей відповів: «Зв'язно». Та не так оцінив його Гемін Вацій: «Не знаю, як такого можуть назвати красномовним: двох слів не зіб'є до купи». Чому б і тобі не говорити так, як Вініцій? Хай і натрапиш на такого недотепу, який цьому ж Вініцію, що говорив так, наче виводив на папері кожне слово, кинув нетерпляче: «Та говори ж бо, говори, коли говориш!» Кваплива мова Квінта Гетерія, славного колись оратора, гадаю, ніяк не личить розважній людині; ні разу він не завагався, ні разу не передихнув: як почав — так і скінчив. Певні способи мовлення, на мою думку, можуть у більшій чи меншій мірі годитися навіть різним народам. Грекам, скажімо, не гріх вибачити деяку притаманну їм вільність. Ми ж, навіть коли пишемо, то дбаємо, звичайно, про розділові знаки. Так і наш Ціцерон, від якого й веде початок римське красномовство, любив повільний крок. Мова римлян більше дбає про себе, вище цінить себе й на вищу оцінку заслуговує. Фабіан², славний своїм життям, своїми знаннями і — що йде вже після цього — своєю красномовністю, промовляв не так поспішно як вільно, або, якщо хочеш, промовляв з легкістю, а не з поспіхом. Такий спосіб мовлення розумної людини приймаю, але не вимагаю його. Хай, промовляючи, не спотикається на словах, але волю, щоб слова ці мовились, а не пливли потоком. Тим більше застерігаю тебе від цієї хвороби, що заслабувати на неї можеш хіба тоді, коли забудеш про сором: треба було б зігнати навіть рум'янець стиду і перестати слухати самого себе. Бо цей каламутний потік нанесе тобі чимало такого, чого потім захочеш позбутися. Але, повторю, ця хвороба не торкнеться тебе, поки бережеш соромливість. Крім того, тобі довелося б щоденно вправлятися і пильність свою спрямовувати вже не на речі, а на слова. Та хоч би яким багатством слів ти володів, хоч би як легко й грайливо бігли вони, — все ж їх треба гамувати. Бо як розумній людині личить мірна хода, так і мова личить стримана, не зухвала. Підсумовуючи, скажу тільки це: промовляй повільно.

Бувай здоров!

ПРО ДОЗВІЛЛЯ І БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ (VI, 55)

Сенека вітає свого Луцілія.

Коли повертаюся із прогулянки, відбутої в лектиці³, то чую не меншу втому, ніж коли б я увесь цей час не сидів, а ходив. Дозволяти довгий час нести себе — теж певний труд; прикрий, бо суперечить природі: дала ж бо ноги вона, щоб ми самі ходили, очі, щоб самі бачили. Вигоди послаблюють нас, і те, чого ми не хотіли робити, того, врешті, не можемо вже робити. Мені, проте, досить було трохи перетрястись, щоб і жовч, яка осіла в судинах, розійшлася, і щоб сам віддих, якийсь ніби згуслий, розрідився від тих струсів, які, як

¹ Вініцій, Азелій, Гемін — відомі на той час оратори.

² Папірій Фабіан (I ст. н. е.) — римський ритор і філософ, учитель Сенеки.

³ Лектика — спеціально обладнані ноші; раби-носії переносили в них римських вельмож.

відчував я, таки допомагали мені. Отож я продовжував свою поїздку, приваблений, окрім того, самим берегом, що між Кумами й віллою Сервілія Вації звивистим піскуватим шляхом біг удалину, з одного боку обрізаний морем, з другого боку — озером. Недавно пролетіла тут буря, і шлях під ногами затвердів; адже ти знаєш: туга хвиля, набігаючи, вирівнює його, довгий спокій — руйнує, коли крізь пісок просочиться уся волога, що в'яже його. За звичкою, я окидав оком узбережжя, сподіваючись побачити там щось таке, що навело б мене на якусь корисну думку. І ось мій погляд зупинився на віллі, що була колись власністю Вації. Тут і доживав свого віку цей багач, колишній претор, славний лишень одним — постійним дозвіллям, через що й мали його всі за щасливця. Кожен раз, коли пасткою ставала комусь дружба Асінія Галла¹, коли топили когось гнів або любов Сеяна² (домогтись його приязні чи потрапити в неласку — однаково небезпечно), чулись оклики: «О Ваційо, лише ти вмєш жити!» Він же, гадаю, вмів ховатись, а не жити. То ж велика різниця в тому, чи дозвільне твоє життя, чи бездіяльне. Цієї вілли, ще поки жив її хазяїн, я ні разу не минув, щоб не сказати: «Тут поховано Вацію». Філософія, мій Луцілію, річ настільки свята й шанована, що навіть те, що зовні подібне до неї, може спершу подобатись. Тому й бездіяльну людину народ має, звичайно, за таку, що цурається метушні, що є спокійною, задоволеною, що живе для себе, хоч усе це притаманне лише мудрецеві. Лише він, заклопотаний своєю душею, вмє жити для себе, лише він — що найважливіше — вмє взагалі жити. Хто ж утікає від справ і від людей, кого прирік на самотність сумний кінець власних пристрастей, хто не може без жовчі дивитись на чуже щастя, хто забивсь у свій сховок, немов загнаний і принишклий звір, — той не для себе живе, а лише — що найгідкіше — для ненажерливості, оспалості, хіті. Хто не живе для інших, той, отже, й для себе не живе. Постійність і непохитність у здійсненні заміру мають таку вагу, що визнанням тішитись навіть уперта бездіяльність. Про саму віллу нічого певного, мабуть, не напишу тобі. Знаю лише чільний бік її і все те зовнішнє, що на виду в кожного перехожого. Є там два штучні заглиблення на зразок печери, майстерно викінчені, що можуть дорівнятись будь-якому просторому передпокоєві. В одне з них сонце не проникає, в другому — промінь гостює аж до заходу. Серед платанового гаю тече потік, який впадає в море і в Ахерузійське озеро двома, ніби прокопаними для цього, ровами; там аж кишить рибою, хоч як її виловлюй. Проте, коли море спокійне, її там не ловлять, і лише коли негода розганяє рибалок по домівках, запускають туди руку, немовби по готове. Та найбільша перевага вілли — її положення: Байї³ просто-таки за її стінами. Їхніми невигодами вона нехтує, насолодами — втішається. Я сам пізнав усі достоїнства цієї оселі, привабливі в усяку пору року. Вона перехоплює теплі подуви Фавону, і то так, що майже нічого не залишає для самих Байїв. Гарненько, видно, роздивився Вація, перше ніж обрав цю місцину для свого млявого старечого дозвілля. А втім, чи таку вже вагу має місце, якщо йдеться про спокій? Тут все вирішує душа. Бачив я у розкішних і веселих віллах сумних людей; бачив і таких, що на самоті виглядали заклопотаними. Тому ти не маєш підстав уважати себе покривдженим лише тому, що не перебуваєш у Кампанії. А вреш-

¹ Асіній Галл — римський консул 8 р. до н. е.

² Луцій Елій Сеян — префект преторіанської гвардії за правління Тіберія (14—37 рр. н. е.).

³ Байї — місто в Кампанії біля мальовничої Неаполітанської затоки.

ті, чом не перебуваєш? Посилай сюди свої думки. Спілкуватися можна й з далекими друзями — скільки хочеш, як довго хочеш. Цієї найбільшої насолоди спілкування зазнаємо в повній мірі саме тоді, коли ми в розлуці. Близьке спілкування розніжує нас; часто, буває, розмовляємо, прогулюємось, сидимо разом, а, розлучившись, іноді й не згадаємо тих, з якими щойно бачились, перемовлялись. Відсутність друзів ще й тому повинні ми переносити спокійно, що навіть тоді, коли вони присутні, ми не так довго буваємо з ними вкупі. Візьми до уваги передусім ночі, які проводимо окремо, потім — справи, що в кожного свої, особисті зацікавлення, поїздки в підміські посілости — і ти побачиш, що перебування в чужих краях не такою вже великою перегородою постає перед нами. Друга треба мати в серці; так він ніколи не буде відсутнім. Кого лише захоче, того бачитиме щоденно. Отож зі мною вчись, зі мною обідай, зі мною гуляй. Надто тісні межі оточували б нас, коли б існувала якась перепона для думки. Ось і тебе, мій Луцілію, хіба не бачу я? Хіба не чую? Таким уже близьким ти видаєшся мені, що наче й не листи я пишу тобі, а вручаю якісь записки.

Бувай здоров!

ПОХВАЛА МУДРОСТІ (VII, 64)

Сенека вітає свого Луцілія.

Вчора ти був з нами. Можеш дорікнути мені: хіба ж тільки вчора? Тому й додаю: «з нами», бо зі мною ти — завжди. Завітали друзі. Веселіше заструмував димок над покрівлею. Не такий, звісно, що клубочиться з кухні вельмож, лякаючи нічних сторожів, а скромний вісник прибулих гостей. Говорили, як то буває під час гостини, то про се, то про те; починали одним, закінчували іншим, аби лиш снувалась нитка милої бесіди. Читали й книгу Квінта Секстія-батька¹, видатної — як що віриш мені — людини, стоїка, хоч сам він заперечує те. Скільки то сили в ньому, скільки запалу! Клянусь богами, таке знайдеш не в кожного філософа: твори деяких — дарма що й славою втішаються — якісь безкровні. Повчають, сперечаються, силкуються на дотеп, а снаги не додають, бо й не мають її. Коли ж перечитаєш Секстія, скажеш: «От хто живе, росте, вільно дихає, височить над людьми! От хто залишає мене, переповнивши довір'ям!» При будь-якому настрої, читаючи його, повір, хочеться кинути виклик навіть найбільшій негоді, хочеться вигукнути: «Чому зволікаєш, доле? Нападай же! Глянь — я готовий!» Підводжу чоло, наче той, хто озирається, де б випробувати себе, де проявити б свою мужність:

*Прагне, щоб дикий кабан серед тих звірят безборонних
Вийшов, запінений, з гір, або велет, лев рудогривий².*

Хочеться долати щось, нелегку перемогу здобувати, гартуватись. Секстій знаменитий ще й тим, що, вирисовуючи велич щасливого життя, не позбавляє тебе надії досягти його: знатимеш, як високо воно, але знатимеш і те, що при бажанні здобути його все-таки можна. Мужність допоможе тобі в цьому: будеш захоплюватися цим життям і одночасно й боротись за нього. Мені ж багато часу йде, звичайно, на самі

¹ Квінт Секстій (70—5 рр. до н. е.) — римський філософ.

² Вергілій, «Енеїда», V, 344.

роздуми над мудрістю: споглядаю на неї з таким подивом, з яким дивлюся й на весь світ, а його я бачу не раз немовби той глядач, який тільки що прийшов на виставу. Поважаю відкриття, які робить мудрість, поважаю самих відкривачів. Усе це миле мені, наче спадщина по багатьох предках. Для мене ж усе це придбано, для мене й опрацьовано! Але ж увійдім і ми в роль доброго батька родини; примножмо те, що отримали. Хай багатшим перейде цей спадок од мене до нащадків моїх. Багато ще не зроблено сьогодні, багато й залишиться незробленим. Буде до чого докласти рук тому, хто житиме й тисячі століть після нас. Припустімо, що наші предки все винайшли, всього дійшли, то навіть тоді новим для нас буде застосування цих набутків, їх дослідження, упорядкування. Скажімо, хтось залишив нам ліки для очей; нема потреби, отже, вишукувати нових: треба ці, що є, вміло застосовувати при різних обставинах і захворюваннях. Один засіб, наприклад, вигоює запалення очей, від іншого сходить пухлина повік; той — найкращий при якомусь пошкодженні й слізливості; цей — загострює зір. Потрібно все це знати, підмітити відповідну пору, належну міру їх застосування. Ліки ж від душевних недуг винайдені нашими предками; як ними користуватись і коли до них звертатись — це вже нам випало дослідити. Багато робили ті, які жили до нас, та всього, звісно, не доробили. І все ж їх треба поважати, складати їм шану нарівні з богами. Чому б мені не мати їх зображень для підбадьорення свого духу? Чому б я мав не святкувати день їх уродин? Чому б не мав закликати їх, сповнений пошани? Яку шанобливість я повинен мати для своїх учителів, з такою ж повинен схилитися в поклоні перед учителями всього роду людського, перед тими, які щедрою рукою засіяли нам перші зерна всякого добра. Коли зустріну консула чи претора, то зроблю все, що, звичайно, належить робити, виявляючи пошану достойникам: зійду з коня, скину шапку й уступлю йому з дороги. То як? Чи не з найвищою шанобою привітаю я в душі своїй одного й другого Марка Катона, Лелія Мудрого, Сократа і Платона, Зенона і Клеанта¹? Шаную їх і — хай лише почую якесь із цих славних імен — побожно встаю.

Бувай здоров!

ПРО СМЕРТЬ МАРЦЕЛЛІНА (VIII—XIII, 77)

Сенека вітає свого Луцілія.

Сьогодні неждано виринули перед нами на овиді александрійські судна². Вони, звичайно, припливають першими, звістуючи прибуття флоту, тому й називають їх посланцями. Як радіє їхній появі Кампанія! Узбережжя ПUTEOLIV заповнюють юрби людей, і кожен навіть серед багатьох інших суден легко пізнає александрійські по їхніх вітрилах: їм дозволено напинати верхній парус. Інші судна розпускають його лише у відкритому морі. Ніщо так не прискорює бігу, як найвище з вітрил: саме воно, сягаючи високих подувів, підганяє корабель. Тому завжди, коли вітер дужчає, коли він дме сильніше ніж треба, щоглу

¹ Зенон (336—264 рр. до н. е.), як і його учень Клеант, — відомі грецькі філософи, засновники стоїцизму.

² Прибуття кораблів, що привозили з Єгипту до Італії збіжжя, викликало загальне пожвавлення й радість.

опускають: нижче подув його не такий стрімкий. Всі інші судна, підпливаючи до Кіпреї і до мису, звідки

Бурі зсилаючи, море з висот озирає Паллада,
мусять задовольнятися нижнім вітрилом, верхнім же вирізняються лише александрійські кораблі.

Серед цієї збудженої юрби, що квапливо й гамірно спливала до берега, я раптом одчув дивну насолоду від своєї байдужості, від того, що не поспішав отримати листів — хоч і мав їх отримати — від близьких мені людей, не бажав знати, в якому там стані мої справи, і взагалі, що нового принесуть мені ці листи: вже ж бо віддавна не можу я ні набути нічого, ні втратити. Це відчуття мусив би я мати й тоді, коли ще не був старим. Тепер — тим більше: хоч би як мало мав я, все ж запасів на дорогу залишається мені більше ніж самої дороги; та, врешті, й по дорозі цій, на яку я ступив, іти вже нема необхідності. Дорога не пройдена, якщо зупинишся десь на половині або не дійдеш до наміченого місця. Але життя, якщо живеш чесно, ніколи не може бути недожитим: коли б не розлучився ти з ним, — аби лиш добре розлучився, — буде цілісним. Часто належить мужньо залишити його самому, навіть і не з найважливіших причин, як і не найважливішими є ті причини, що затримують нас при житті. Тулій Марцеллін — його ти добре знав — юнак тихий, проте дочасно постарілий, заслабувавши на хворобу важку, тривалу, до того ж і морочливу, подумував уже про смерть. Скликав він багатьох друзів. Боязливі дораджували йому те, чого й собі бажали б; улесливі й запобігливі давали йому такі поради, які, як гадали, були б йому милішими. Лише один стоїк, наш приятель, і — щоб похвалити гідними його словами — рішучий, мужній чоловік, заохотив його, здається, найкраще: «Не мучся, — почав він, — Марцелліне, так, немовби йшлося про хтозна-яку справу. Жити — це ще не така важлива річ: живуть же всі твої раби, живуть і тварини. Важливо вмерти почесно, вмерти розважно, мужньо. Подумай сам, скільки часу ти робиш одне й те ж: їжа, сон, хіть — от і замикається коло, в якому ти перебуваєш. Задумувати смерть може не лише розважний, мужній чи нещасливий, але й знудьгований». Марцеллінові не потрібен був уже дорадник, лише помічник; раби ж не хотіли виконувати його розпоряджень. Тоді стоїк розвіяв їхній страх, пояснивши, що прислуга в небезпеці лише тоді, коли залишається неясним, чи хазяїн справді сам заподіяв собі смерть. Ну, а окрім того, чи ж не один це злочин — убити хазяїна чи перешкодити йому зробити це самому? Потім він підказав Марцеллінові, що, подібно до того, як, закінчуючи обід, розділяють рештки їжі поміж слугами, так і, закінчуючи життя, личить дещо подарувати й тим, які слугували нам протягом усього життя. Марцеллін був щиросердий і ніколи не скупився, навіть коли йшлося про власні витрати. Отож, розділивши свої скромні збереження серед заплаканих слуг, він ще й сам їх розрадив. Не вдався, однак, до меча, не проливав і крові: протягом трьох днів не приймав їжі й велів у своїй спальні нап'ясти намет. Потім внесли туди ванну, в якій довго лежав він, і в міру того, як до неї доливали гарячої води, поступово слабнув. Ці хвилини йому видавались навіть приємними. Так і нам, буває, дає насолоду хвилине розслаблення, забуття. Оповідь ця, сподіваюсь, мила для тебе: смерть твого друга, як бачиш, не була ні важкою, ні плачевною. Хоч і сам він заподіяв собі її, зате як безболісно, як легко покинув життя! Але хай і ця оповідь не залишається без користі. Часто сама

необхідність потребує таких прикладів. Буває, треба померти, ми ж не хочемо; вмираємо, і все ж не хочемо. Ніхто вже не є настільки наївним, щоб не знати, коли час померти, але, за крок до межі, відступає, тремтить, плаче. Та чи не видасться тобі незмірно дурним той, хто проливав би сльози через те, що не жив, скажімо, тисячу років тому? То хіба не таким же дурним є і той, хто нарікає, що не житиме після тисячі років? Це — одне й те ж: тебе не буде, тебе й не було. Минулий час, як і майбутній, — не твої. Ти — в цій хвилині. Йї, навіть коли б ти міг, не продовжиш, бо на який час продовжиш? Чому тоді плачеш? Чого бажаєш собі? Марні твої зусилля:

*Годі. Воли богів не відміниш, тут плач не допоможе*¹. Воля їхня певна й невідхильна: велика й відвічна необхідність рухає нею. Підеш і ти туди, куди йде все. Що видається тобі тут незвичним? Згідно з цим законом ти прийшов на світ. Це спіткало твого батька, твою матір, твоїх предків; це спіткало всіх тих, які жили перед тобою, спіткає й усіх тих, які прийдуть на зміну тобі. Невидимий ланцюг послідовності, якого не спроможна розірвати жодна сила, пов'язав усе, тягне за собою все. Хочеш бачити, яка юрба людей помре після тебе? Яка — разом з тобою? Здається, ти був би відважніший, коли б у хвилину твоєї смерті дотримали тобі товариства тисячі людей. Але ж так воно й справді є: у цю саму хвилину, коли ти відтягаєш свою смерть, не одна тисяча людей і всіляких істот по-різному розлучаються з життям. Невже ти не замислився над тим, що колись дійдеш-таки до того, до чого весь час крокував? Бо де така дорога, якій не було б кінця? Сподіваєшся, мабуть, що тепер я наведу тобі приклади славетних мужів. Зупинюсь лише на дітях. Ось один із переказів. Підліток, лаконець, коли його схопили, кажуть, вигукнув: «Не буду рабом!» І довів це ділом: як лише було звелено йому приступити до рабських обов'язків (мав принести нічний горщик) — розігнавшись, ударивсь головою об стіну і так загинув. До свободи, отже, рукою подати, але є такі, що воліють бути рабами. То чи не бажав би ти, щоб і твій син так загинув, аніж мав би зів'язати в рабстві? Що ж тоді турбує тебе, якщо вже й дитина здатна мужньо померти? Не захочеш піти, покликаний смертю, — вона поведе тебе силоміць. Роби добровільно те, що мав би робити з примусу. Чи не наберешся відваги дитини, щоб сказати: «Не буду рабом»? Нещасливче! Ти — раб людей, раб речей, раб життя. Бо життя, якщо бракує сміливості померти, — теж рабство. Чи, може, сподіваєшся ще чогось? Насолоди, які затримують тебе, заради яких ти зволікаєш, — вже за тобою. Жодна з них не є новою для тебе; через пересит усі вони викликають лише нехоть. Ти знаєш, який смак вина, який смак питного меду. Немає різниці, чи твій міхур пропустить сто чи тисячу амфор: ти — мішок для вина. Ти чудово знаєш, якою смачною є устриця, а якою — марена. Жадова розкошів не залишила тобі нічого, чого б ти ще не торкнувся, і все ж тебе лякає думка, що з усім цим доведеться розлучитись. А може, є щось інше, що покидав би ти з болем? Приятелі? Але хто міг би бути твоїм приятелем? Твоє місто? Але чи так уже дорожиш ти ним, щоб міг, скажімо, відкласти на пізніше свій обід? Сонце, яке ти — була б тільки змога — скоріше пригасив би? Чи зробив ти коли-небудь щось таке, що гідне було б світла денного? Адже, признайся, не через любов до курії, до форуму чи навіть до самої природи ти так отягаєшся, коли йдеться про смерть:

¹ Вергілій. «Енеїда», VI, 376.

неохоче покидаєш м'ясний ринок, де вже й так нічого не залишив ти для себе. Боїшся смерті? То чому ж зневажаєш її під час бенкету? Хочеш жити? А вмієш? Боїшся вмирати? Що ж... А таке життя — хіба не смерть? До цезаря, що переходив Латинською вулицею, підійшов якийсь вояк із сторожового загону, геть зарослий бородою, і попросив, щоб той відібрав йому життя. На те цезар йому: «Але хіба ж ось тепер ти живеш?» Так треба відповісти й тим, для кого смерть буде жаданою: боїшся смерті? Але хіба ти живеш? «Але я, — каже інший, — хочу жити, бо зроблю ще багато славних справ. Прикро залишати життєві обов'язки, тим більше, коли виконую їх сумлінно й пильно». То як? Не знаєш того, що й померти — це один із життєвих обов'язків? Жоден обов'язок не буде тоді занедбаний тобою. Бо ці обов'язки не виражаються в якомусь певному числі, яке мусиш вичерпати. Всяке життя коротке. Коли дивитимешся на речі, розуміючи їх природу, то коротким видасться й життя Нестора і Сатії, яка веліла написати на своєму пам'ятнику, що прожила дев'яносто дев'ять років. Як бачиш, декому приносить славу навіть довга старість. Але хто б міг її знести, коли б судилось прожити ще й сотий рік? Життя — як та байка: заслуга не в тому, як довго триває, а в тому, чи добре складена, тому немає значення, в якому місці перервеш, аби лиш добру дав кінцівку.

Бувай здоров!

ЕПІГРАМИ

ПРО ЧАС

Все розруйнує час, усе з'їдає, неситий,
Зрушує з місця свого, робить хвилиним усе.
Меншає в ріках води, відступає од берега море,
Нижчають обриси гір, скелі в провалля падають.
Що про мале все кажу? Безкрайого неба склепіння —
Прийде пора — спалахне й згине в своєму ж вогні¹.
Все собі смерть забере, бо ж загибель — закон, а не кара.
Так і великий цей світ пусткою стане колись.

Де є споруда така, щоб її не зборола з роками
Давність, щоб задрісний день зубом її не надгриз?
Хоч до зірок досягни, громадячи гори високі,
Хоч і звеличуй себе сивим чолом пірамід, —
Розум, один лише він не меркне під подувом смерті,
В славі довічній цвісти дано лиш пісні одній.

ДО ДРУГА

Кріспе, наснаго моя, опоро моєї руїни,
Кріспе, окрасо й хвало форуму давніх часів,
Кріспе, тоді лише владний, коли заступався за когось,
Кріспе, в нещасті й біді гаване тиха моя,

¹ Згідно з уявленнями філософів-стоїків, увесь світ періодично згорає від нагромадженого в ньому вогню

Славо єдина моя, твердине моя найпевніша,
Втомлену душу мою нині лиш ти веселіш.
Кріспе, ти — віра солодка, спокоєм осяяна мужність.
Медом Кекропа украй сповнене серце твоє.
Для красномовного діда й для батька ти — гордість
велика,
Хто б лиш не втратив тебе — буде вигнанцем повік.
Ось я на дикій землі, серед скель, та душею — з тобою,
Кріспе, бо їй лиш одній меж не накреслив ніхто.

ВІТЧИЗНІ ПРО СЕБЕ

Кордубо, смутком сповийсь, розпусти свої, Кордубо, коси,
Даром, омитим слізьми, Кордубо, прах мій вшануй.
Нині співця свого віщого, нині оплакуй, далека
Кордубо, — в смутку таким, знаю, ти ще не була:
Ні коли світ, сколихнувшись у зіткненні сил супротивних,
Темним громадям війни гнув і кривавив тебе, —
В горі подвійнім тоді від обох ти, злочасна, терпіла:
Цезар в ту пору тобі ворогом був і Помпей, —
Ні коли триста смертей тобі ніч лиш одна спричинила,
Та, що для тебе була нічю останньою вже,
Ні коли стіни твої руйнував лузітанський наємник,
Кордубо, в брами дзвінкі гострий вбиваючи спис.
Гордість твоя, громадянин твій, славний колись, до тієї
Скелі прикутий тепер — Кордубо, смутком сповийсь!
Все ж тобі вдячний я: з волі природи аж край Океану
Ти простяглася; мій біль менше там вразить тебе.

КОРСІКА

Корсіко, земле, яку заселив поселенець фокейський,
Корсіко, — назву Кірнос ти ще носила тоді, —
Корсіко, ти від Сардинії вужча, стрімкіша, ніж Ельба,
Корсіко, безліччю риб славляться ріки твої.
Корсіко, грізна у розпалі літа, коли ж над тобою
Зблисне сузір'я Пса, — ти найстрашніша тоді.
Зглянься над тими, що тут на вигнанні, над мертвими,
отже:
Хай тут для праху живих буде легкою земля.

Замкнена гір кільцем обривистим Корсіка дика,
Спалена сонцем, німа, душу безлюддям гнітить.
Осінь плодів не дає, не всміхається літо колоссям,
Дару Паллади повік тут не побачить зима.
Простором жодним похмура весна не порадує ока:
Тут, на тій клятій землі, годі й травинці зрости.
Хліба нема тут, ні краплі води, ні вогню для померлих,
Тут лиш вигнанець живе в парі з вигнанням своїм.

ПРО ГРЕЦІЮ

Греція, рядом руїницьких війн підкошена, врешті,
Впала під їх тягарем, сили розтративши всі.
Слава лишилась, а долі нема, лиш попіл довкола
Видно, та ми віддаєм шану й могилам твоїм.
Давньої величі рештки слідів зберігає, здрібніла,
Тільки велике ім'я бідній лишилось тепер.

ПРО ЩАСТЯ ПРОСТОГО ЖИТТЯ

Маю посілість малу і прибуток малий, але чесний.
Все ж мені спокій вони, скромні, великий дають.
Страху не знаючи, миром втішається дух мій погідний,
І злодіянь не боюсь, що за безділлям ідуть.
Інших військові труди й крісла високі хай ваблять,
Іншого хай веселить слави дешевої блиск.
Часткою люду хай буду, без почестей жодних, аби лиш
Сам я, допоки живу, часом своїм володів.

«Дружби царів уникай» — ти повчав, та цього ще замало:
Ця небезпека страшна все ж не єдина в житті:
Дружби, що блиском надмірним сліпить, уникай
і не знайся
З тим, хто на подив усім високо зносить чоло.
Тих, які в славі ясній, уникай і владик можновладних,
Стежки до знатних домів, предками гордих, не знай.
Іх оддалік, непомітний, шануй, і, згорнувши вітрило,
Ти до близьких берегів свого човна завертай.
Хай рівнину твоя доля полюбить, заводь собі приятнь
З рівним лише: височінь — це потаємний обвал.
В парі малому з великим недобре: у спокої велич
Давить; в падінні, стрімка, — тягне в безодню й тебе.

ПРО НЕДОТОРКАНИСТЬ МОГИЛИ

Хто б ти не був (назву я й ім'я: біль до всього
примусить!)
Ти, що ногою тепер, кривднику, топчеш мій прах!
Мало тобі, що я впав, повалений горем нежданим,
Ти ще й в останки мої мітиш кривавим мечем?
Певною силою, вір, наділила природа й могилу:
Спокій свого гробівця месниця-тінь береже.
Заздрісний, вір, це небесні боги тобі кажуть сьогодні,
Вір, і підземні боги, мани, це кажуть тобі.
Гріх турбувати того, який впав. Не торкайся його долі.
Швидше від гробу мого руки брудні забори!

ДО РЕВНИВОЇ

Так, сторожити, Косконіє, треба мене, щоб ланцюг мій
Не напинавсь, мов струна, й не волочивсь по землі:
Буде послаблений надто — втечу, обірву — надто куций;
Будеш легким тягарем — буду з тобою тоді.

ПРО ДЗВІН У ВУХАХ

Що ж усю ніч ти видзвонюєш, вухо, й не знати про кого
Шепчеш; чи, може, й мене згадує хтось у цю ніч?
«Хто це, питаєш? — дзвенять тобі вуха, дзвенять

і звіщають
Всім, що з тобою вночі Делія мову веде».
Справді! Це Делія мову веде: так і подув мандрівний
Злине — й, тремтливий, легкий, солодко шепче
про щось.

Так ото й Делія тишу глибоку безмовної ночі,
Ледь розтуливши уста, словом, бува, сколихне.
Так ото й Делія, сплівши круг шиї лагідні руки,
Про таємниці свої вухам шепоче близьким.
Я ж не впізнав: її голосу образ долинув до мене,
В вухах, що тонко дзвенять, звук, мені милий, ловлю.
Тож не змовкайте, дзвеніть, веселіть мене тихим
брилінням.
Ви ж, — поки так вас молю, — змовкли, на горі мені.

ПРО ПОЧАТОК І КІНЕЦЬ ЛЮБОВІ

Гнаний жалом невідомого зла, я порвав нашу дружбу;
Сам я на злочин такий, вір, не спромігся б піти.
Зло на цей крок наштовхнуло мене, розпекло своїм лезом,
Може, це доля була, може, сам бог... але ні,
Бога ми тут не винім: хочеш правди? Любов поєднала,
Деліє, нас, і тепер нас розлучає — любов.

*З латинської переклав
Андрій СОДОМОРА*

Із зарубіжної франкіани

«Іван Франко — критик польської літератури»: Під такою назвою у Жешуві вийшло — як чергова публікація Вищої педагогічної школи — дослідження польського славіста Миколи Купльовського¹.

Автор неодноразово виступав із статтями і розвідками про полоністику Івана Франка в газеті «Жице літерацке», в журналі «Славія орієнталіс» та інших виданнях. Ці студії він видав тепер окремою книжкою.

Проблема, якій присвячено публікацію, вже неодноразово привертала увагу радянських і польських літературознавців. Вагомим внеском у її дослідження є, зокрема, монографія Г. Д. Вервеса «Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70—90-х років XIX ст.» Польські славісти (К. Дунін-Вонсович, М. Якубець та ін.) теж чимало зробили для вивчення літературної і громадської діяльності українського письменника. Рецензована праця свідчить про розширення франкознавчих студій.

М. Купльовський виділяє такі аспекти обраної теми: Франко — дослідник польської літератури періоду романтизму і періоду реалізму; боротьба українського письменника проти декадентських течій у польській літературі кінця XIX — початку XX століття.

Дослідник виходить з того, що Франко як революціонер-демократ, письменник-інтернаціоналіст пристрасно обстоював реалізм і народність у мистецтві, утверджував ідею високого громадянського покликання літератури. На думку автора книжки, значення Франка-критика і Франка-письмежника далеко виходить за рамки української літератури: його багатогранна діяльність відіграла визначну роль у боротьбі прогресивних сил проти занепадницьких течій у слов'янських літературах, зокрема в польській.

¹ Mikolaj Kuplowski. Iwan Franko jako krytyk literatury polskiej, Rzeszów, 1974

Розглядаючи в першому розділі таке складне питання, як ставлення Франка до польського романтизму, зокрема до творчості Адама Міцкевича, М. Купльовський наголошує на складності й драматизмі тих суспільно-політичних умов у Галичині, за яких 1897 року з'явилася стаття Франка про Міцкевича «Поет зради», показує, подекуди надмірно широко, як відреагували на статтю різні групи польської громадськості. Водночас М. Купльовський відкидає наскрізь тенденційні вигадки представників шляхетських кіл про Франкову «неприятель» до польського народу і його найвидатнішого поета.

Грунтовно висвітлює М. Купльовський діяльність Франка — дослідника польської реалістичної літератури другої половини XIX століття. У цій частині праці автор зосереджує увагу на публікаціях, спрямованих на утвердження демократизму й реалізму в літературі братнього народу. Аналізуючи статті про Б. Пруса, М. Конопницьку та інших польських письменників, М. Купльовський доходить висновку, що Франко-критик послідовно боровся за «найвищу цінність літератури: її громадське призначення, ідейну й моральну правду».

У заключному розділі дослідник розкриває ставлення Франка до декадентських груп і напрямків, зокрема до «Молодої Польщі» та її лідера С. Пшибишевського. М. Купльовський показує не лише діаметральну протилежність поглядів Франка і Пшибишевського на мистецтво, а й безпосередньо боротьбу українського критика проти занепадництва в польській літературі. Всебічно розглянуто і ставлення Франка до таких непересічних і водночас суперечливих явищ, як творчість К. Тетмаєра та Я. Каспровича.

Праця М. Купльовського об'єктивно й досить широко висвітлює поставлену проблему. У ній розкрито важливу роль Франка в історії українсько-польських літературних

зв'язків, належним чином оцінено його заслуги у справі популяризації творчості багатьох польських письменників на Україні.

Не всі питання в монографії, що правда, розкриті однаково повно й переконливо, не з усіма категоричними твердженнями автора можна погодитись. Іноді відчувається намагання кваліфікувати окремі статті Франка, що містять дискусійні думки, як «поверхові», позначені рисами звичайної газетної рецензії. Не було рації так широко цитувати, навіть у критичному контексті, виступи критиків-шовіністів, які нападали на Франка.

Є в цій праці й деякі огріхи. Так, польський дослідник помилково твердить, нібито Франко по-російськи не писав. Насправді Франку належать написані по-російськи художні твори, статті, листи.

Загалом же праця М. Купльовського — цікаве історико-літературне дослідження, вартий доброго слова здобуток франкіани.

Федір РОЖНІВЕЦЬКИЙ

«Захар Беркут» польською мовою вже вдруге видало «Видавництво любельське» (1974). Переклали повість Зофія і Станіслав Глов'яки.

Інтерес до цього твору І. Франка в Польщі (про нього свідчить, зокрема, досить великий тираж цього повторного видання — 10 000 примірників) має, як нам здається, свої особливості. Справа в тому, що Франко використав у своєму творі легенду про потоплення монголів, яка була поширена і в Польщі (на її основі польський романтик С. Гоцинський писав поему «Косцеліска»).

Читаючи польською мовою «Захара Беркута», не відчуваєш, що це переклад — настільки сумлінно поставились перекладачі до свого завдання. Вони максимально дотримуються тексту оригіналу й разом з тим старанно добирають слова чи звороти, що відтворюють особливості Франкового стилю, своєрідність його повісті. Засобами іншої мови нелегко віддати художні особливості такого твору, як «Захар Беркут», адже у повісті зустрічаються певні відхилення від норм сучасної української літературної мови, є чимало діалектних слів і форм, яким важко знайти польські відповідники.

З. і С. Глов'яки пішли правильним шляхом, переклавши повість сучасною літературною польською мовою. Як відомо, Франко, хоча й дбав про історичний колорит «Захара Беркута», ніде не вдавався до навмисної архаїзації мови. Цього принципу дотримувалися й польські перекладачі.

Іноді, однак, у перекладі натрапляємо на місця, які, на нашу думку, не зовсім точно відтворюють дух оригіналу.

Франкову характеристику Мирослави як дівчини, «якої пошукати», легко можна було передати польською мовою, але в перекладачів вона чомусь стала «винятковою дівчиною», що звучить більш приземлено, не передає ставлення автора до Мирослави як до ідеалу, до мрії. В картині нападу монголів на Тухлю наголошується на тому, що вороги шукали здобичі — в перекладі ця вага деталь пропущена.

Мабуть, не було необхідності назву музичного інструменту «торбан» замінювати «лютнею», бо польській мові відомі обидва терміни. А переклад слова «птаство» через «пташиська» навіть дивує, бо відповідником у польській мові є слово «птаство». Ми не прихильники буквалізму, але в тих випадках, де слово звучить однаково обома мовами й має однакове смислове навантаження, гадаємо, не слід шукати якогось іншого.

Є в перекладі й окремі суттєві неточності. Хоча події в повісті І. Франка відбуваються в епоху християнства, ні Захар Беркут, ні Максим, поза звичною фразою «слава богу», ніде не звертаються до бога. Перекладачі вкладають в уста Максима побажання: «Нехай бог дасть твоїй дочці здоров'я...», в той час, коли Франко писав: «Нехай донька твоя буде здорова...» Суттєве розходження бачимо між Франковим висловом «мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля...» і перекладом «нова, волею всемогутнього здвигнута скеля...» Такі невідповідності трапляються рідко, і все ж бачити їх прикро, бо вони в якійсь мірі віддаляють польського читача від Франка.

Загальна ж якість польського перекладу «Захара Беркута» висока.

**Люція БАТЮК,
Любов КІЛЧЕНКО**

Івано-Франківськ.

НАРОДЖЕННЯ РЕАЛІСТА

«Це ж земля, яка мене формувала...»

Ярослав Івашкевич.

«Майже під саму весну, на великий тиждень, ледве за дві години по тому, як скінчився процес про вбивство князя Єжи Маврицького й було виголошено вирок панні Зенобії, Ярослав Івашкевич вийшов на Софійську площу.

В голубій (зовсім голубій) імлі заходу ще палав золотом щит софійської дзвіниці й дзвони лунко вибивали весняний гімн. Подув відлиги й запах талого снігу ласкавив усе тіло чимось несказанно молодим. Дрібненькі дзвоників відлітали під саме небо просторою дивною гамою, а великий, поважний, єдиний, оксамитовий дзвін липко і м'яко виливав свою міцну основу тоном високим і урочистим.

Небо приземлилось, потемніло, посиніло й слухало. Ярослав вийшов на Володимирську гірку і задивився на стрічку Дніпра, скляну по краях. Від води, від лісів з протилежного берега вітер ніс дихання весни...»¹

І ще один уривок.

«Займався ясний серпневий ранок, небо поволі розжеврювалось, і тількино ми виїхали з села й минули вітряки, обабіч шляху простелився незорний рівний степ. Шлях був дуже широкий, на полях золотилася стерня. Хліб уже позвозили, і два з шістьох вітряків уже навіть махали крилами, кидаючи на шлях рухомі тіні... Сумно було залишати все це і вертатися в тісне помешкання на Новогородській... Мама, здавалося, теж була засмучена... Її блакитні очі дивилися кудись у далечінь, не помічаючи ні полів навколо, ні будяків, ані ярів, що видніли подекуди обабіч шляху. Далі зеле-

ніли плантації буряків, на тлі їх бігла довга тінь нашої коляски з кіньми й фурманом, а з-під коліс хмарою здіймалася руда курява, яка довго не осідала. На гичці блищали краплі роси, сонце стояло ще низько, його проміння сліпило очі. У повітрі пахло пилом і вологістю»¹.

Перший уривок — із ранньої повісті Ярослава Івашкевича «Зенобія Пальмура» (1920), другий — з оповідання «Серпневий день», надрукованого у 1956 році. І в повісті, і в оповіданні виступає той самий герой — учень IV київської гімназії Ярослав Івашкевич. В обох творах — той самий український краєвид: київська весна й рання осінь, яка застала подорожніх десь на широкому курному шляху сучасної Кіровоградщини. В обох творах чар природи зливається з меланхолійним настроєм оповідача (хоч не можемо не помітити багатослівного оповідача-стилізатора — з першого й досвідченого майстра пейзажу — з другого твору).

Але ні перший, ні другий твір не визначає якихось хронологічних меж української тематики в творчості польського письменника; вона посідає в доробку Івашкевича досить поважне місце. Хоч у зрілій творчості письменника ця тематика органічно вливається в його широкі інтернаціональні цикли, позначені інтересом до життя багатьох народів різних континентів, та все ж не можна не помітити, як автор «Анни Градці», «Voci di Roma», «Честі і Слави», «Тіней», «Заруддя» увесь час повертається до краю свого дитинства і юності. Тема — «Україна в творчості Івашкевича» може бути

¹ Тут і далі, якщо інакше не зазначено, переклади мої. — Г. В.

¹ Я. Івашкевич. Новели. Переклад з польської О. Медушенко. К., «Дніпро». 1974.

предметом монографічного вивчення. В цій статті піде мова лише про його ранні твори (1916—1924) і їх життєву основу. Нагадаймо, що Ярослав Івашкевич народився 20 лютого 1894 р. в м. Кальник (тоді Київська губернія, нині Вінницька область). Батько його — Болеслав Івашкевич навчався в Київському університеті (до речі, разом з Тадеєм Рильським), але за участь у польському повстанні 1863 р. був виключений і, відбувши покарання, тривалий час перебивався на становищі домашнього вчителя, доки не одержав посаду бухгалтера цукроварні, на якій залишався до кінця життя.

Ярослав був найменшою дитиною в родині. Старші три сестри навчалися в Кракові, брат — у Ризькому політехнічному інституті. В домі при досить скромних матеріальних можливостях панувала культурна атмосфера. Захоплювалися літературою й музикою (далекий родич Ярослава, старший за нього на двадцять років Кароль Шимановський — видатний польський композитор).

Дитяча ідилія малого Ярослава — ігри з сільськими дітьми, поїздки на свята до родичів, опікунство старших сестер, які, до речі, навчали його вдома польської мови і літератури, — скінчилася раптово: 1902 року помер батько, й велика родина залишилась без засобів до існування. Сім'я спочатку переїхала до Варшави (1902—1904), а потім на довгий час оселилася в Єлисаветграді (нині Кіровоград), по сусідству з родиною Шимановських. «Мое дитинство від 8 до 15 років проходило ніби під знаком родини Шимановських, — згадує Івашкевич. — В момент, коли ми переїхали до того містечка (Єлисаветграда. — Г. В.), ми цілковито ввійшли в коло їх інтересів».

З Єлисаветграда Івашкевичі часто виїздили до Орлівки (Орлова Балка біля Знамянки), а також до Тимошівки (нині Черкаська область), де збиралися артисти й митці з оточення Кароля Шимановського (українські артисти з театру корифеїв, а також М. В. Лисенко відвідували К. Шимановського саме у селі Орлова Балка). Тут вони зустрічалися також з викладачами музичної школи Єлисаветграда, в якій основну роль відігравав учитель К. Шимановського — Густав Нейгауз. Уже в дитячі роки Ярослав виявив неабиякі музичні здібності.

1909 року мати вирішила перевести юнака з Єлисаветградської гімназії до Києва. З шостого класу Ярос-

лав навчався у IV київській гімназії, яку й закінчив 1912 р. З 1912 по 1918 рік навчався на юридичному факультеті Київського університету. Крім того, в Києві закінчив музичну школу й консерваторію, якийсь час працював керівником літературної частини київського польського театру «Студії» під керівництвом Станіслави Висоцької.

IV київська гімназія відіграла важливу роль у формуванні творчої індивідуальності Івашкевича. Це був час не тільки періоду столипінської реакції, а й убивства Столипіна — саме в Києві; і знову наростав робітничий і селянський рух, відбувалися студентські демонстрації.

К. Паустовський, який навчався в цей час у I гімназії, в своїх «Далеких роках» (улюблена книжка Івашкевича) чимало місця присвятив суспільній атмосфері Києва тих років, наголосивши на тому, що Київ завжди був «містом з великим революційним гартом». «Ми, — писав він, — запоем читали Плеханова, Чернишевського і революційні брошури, віддруковані на рихлому сірому папері з гаслами: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і «Земля і воля». Ми читали Герцена і Кропоткіна, «Комуністичний маніфест» і романи революціонера Кравчинського. В газеті «Киевская мысль» ми любили статті з підписом «Гомо новус». Значно пізніше ми дізналися, що то був псевдонім Луначарського».

Івашкевич якось зазначав, прочитавши «Далекі роки», що вони з Паустовським «одночасно переживали події 1910—1912 років». «У нас, — писав він, — були одні й ті самі прекрасні вчителі та й оберталися ми приблизно в тих самих громадських колах, а потім і в колах літераторів-початківців». І в іншому місці: «В самому характері тогочасного київського життя, в літературних і театральних традиціях міста, в самій його південній мальовничості і, — хто знає, — може, навіть у чарі й свіжості київської весни, в розкішному цвітінні київських каштанів були якісь, як говорили, «флюїди», що породжували підвищений потяг до мистецтва».

Зрозуміло, справа не у «флюїдах», а в суспільних подіях, які надавали барв усьому громадському життю, а також інтенсивному життю культурному з його строкатістю — соціальною, естетичною, національною. По-різному впливав Київ на молодь. Скажімо, на П. Тичину і М. Рильського, на В. Чумака і М. Булгакова, а також на інші

творчі індивідуальності, які у цей час там формувалися (мовознавець М. Калинович, артист О. Вертинський, композитор Б. Лятошинський, польські письменники Я. Бжехва і Я. Парандовський).

Впливи, повторюємо, були різні. Молодь (Ю. Міклухо-Маклай, небіж мандрівника, С. Кнабе, М. Недзвідський), серед якої найчастіше перебував Івашкевич-гімназист, була пройнята індивідуалізмом, проголошувала примат почуття над розумом, відкидала значення суспільно корисної праці, виходячи з того, що життєвими явищами керують випадковість і фатум. Але водночас була й інша молодь, яка дотримувалась протилежних поглядів, яка була знайома з марксизмом, виступала за спільність російсько-польських революційних дій. Ідеться, зокрема, про А. Томоровича, з яким Івашкевич зустрічався 1914 р. десь під Лодзю.

В тих же 10-х роках Івашкевич вивчав польську класичну і новітню літературу, зокрема твори Г. Сенкевича, Е. Ожешко, В. Реймонта, Б. Пруса, Ю. Словацького, С. Жеромського, захоплювався ранніми творами З. Налковської, студював «Легенду «Молодої Польщі» С. Бжозовського, вже тоді він був добре обізнаний з польським живописом, особливо з доробком польських художників, які постійно чи епізодично перебували на Україні. Здається навіть, що деякі досить часто повторювані образи й краєвиди України — вітряки за селом, білі села під горою у вишневих садках, праця селян у полі — аж до образу погожої осені, чарівного бабиного літа могли виникати і під впливом картин цих художників. У всякому разі в творах Івашкевича, а надто ранніх, можна легко відшукати паралельні жанрові сцени до таких полотен, як «Табун на Поділлі» Ю. Коссака, «Чумани» Ю. Брандта, «Відпочинок чумака» С. Масловського, «Четверик серед заметів», «Бабино літо», «Дністер уночі» Ю. Хелмонського, «Рибалки», «Копання буряків» Л. Вичулковського і взагалі до білоцерківських пейзажів останнього, а також «Забутий вітряк», «Будяки», «Сільська дорога», «Вулики на Україні» Я. Станіславського.

Великою школою життя для письменника стали його численні поїздки під час літніх канікул у ролі домашнього вчителя в поміщицькі маєтки на Україні, а потім і в Польщі. Під час цих поїздок Івашкевич пізнав, що «окраєць хліба твердий, як спрацьо-

вана долоня». «З п'ятнадцяти років, — писав Івашкевич, — я почав зробляти уроками... Барвистий хоровод дворів, двориків, будинків, вілл, квартир і палаців пройшов переді мною в довгому ряді років — від 1909 до 1920. Наскільки всі міські лекції були тяжкі й безбарвні, настільки поїздки до сіл великою мірою допомагали пізнавати світ і людей». Якщо говорити про географію тих поїздок, то це Тетерів і Боярка, Вінниця і Умань, Єлисаветград і Знамянка, Гайворон і Ставище, містечка й села по річках Саксагань, Інгул, Інгулець, Ірліль, Рось, Дніпро... Тут жили російські, польські й українські поміщицькі родини.

Прототипами пізніших літературних героїв письменника були численні українські і бишівські (Бишів — містечко під Лодзю) знайомі 1909—1920 рр., що є найкращим свідченням того, як жадібно Івашкевич всотував життя. Якщо в перших творах ці безпосередні життєві враження часом зводяться до деталей (викладачка гімназії Лідія Лапіна у вірші «Лілич», сестри Іра і Манефа Коншини — у «Втечі до Багдада»), то пізніше вони набувають значення основного життєвого матеріалу (М. Недзвідський, Ю. Міклухо-Маклай, С. Кнабе в повісті «Місяць сходить»). Враження від перебування в Шапіївці біля Сквири, господар якої Януш Тишкевич збирався стати композитором, пізніше будуть втілені в рисах головних героїв «Честі і слави». Прототипом кузена Єжи з оповідання «Втрачена ніч», а також поета Януша із трилогії буде Ясь Л. із Гайворона. В образі Анни Граці, панни Констанції із повісті «Місяць сходить» відіб'ються риси реальної Ядзі Ганницької із Ставищ.

...Перші літературні спроби Івашкевич робив без будь-якого наставництва, орієнтуючись передусім на найближче оточення, де панував модернізм. Поштовхом до написання першого прозового твору «Втеча до Багдада» був зимовий Саратов 1916 року, куди Івашкевич їздив на чергову сесію. Надволзьке місто, де тоді в евакуації перебував Київський університет, своїм строкатим життям, якоюсь типово російською атмосферою справило на майбутнього письменника велике враження.

Повернувшись до Києва, він зразу почав писати. «Зима була сувора, нашу вулицю (жив на Діловій. — Г. В.) засипав сніг, у квартирі стояла холоднеча, фронт підходив небезпечно

близько... а тут навально виливалася на папір байка, в якій перемішалися елементи «Тисячі й одної ночі», мої саратовські враження, спогади давніх і недавніх канікул злилися в єдине ціле...» Але навіть у такому штучному й незрілому творі Кароль Шимановський помітив художній хист свого родича й порадив не кидати писати. Протягом 1916—1918 рр. Івашкевич написав «Восьмивірші», «Легенди і Деметр», повість «Осіння учта». В київському ключі написані пізніше, вже у Варшаві, твори «Зенобія Пальмура», «Сім багатих міст Кощея Безсмертного», «Касиди»...

«Втеча до Багдада», — типова стилізація на східний сюжет у дусі «Молодої Польщі» із заплутаною інтригою, дещо туманним тлом, на якому рухаються люди-тіні, які мріють про втрачене щастя — білого птаха. Але білого птаха ніхто не бачив, омріяне щастя — то тільки примара...

Молодий письменник разом з тим добре відтворює аромат поезії польсько-української школи, російських та українських казок і легенд. Урочиста розповідь дуже часто переривається авторською іронією, східна екзотика (а її головним джерелом є, власне, тільки «Кримські сонети» Міцкевича), примхлива філософсько-дидактична розважливість — художніми прийомами казкового народного примітиву.

Стилізація в дусі українських і російських народних переказів продовжується (вже на релігійній основі) в циклі «Легенди і Деметр», а також в оповіданні «Сім багатих міст Кощея Безсмертного». Типові релігійні історії, прикрашені всіма подвигами в ім'я бога, передаються засобами народної поезики — з численними повторами, зачинами, паралелізмами — аж до мовно-стилістичних зворотів із українських дум та історичних пісень. Наприклад: «Лихі татари чорною хмарою місто облягли, кидають стріли, кидають образи, ранять людям душу і тіло, страшною смертю карають чоловіків, дівчат на вічну ганьбу і розпусту беруть, дітям розум відбирають». Або зачини і повтори: «Чотирнадцять золотих греб заграло, чотирнадцять срібних лебедів піднялося, чотирнадцять прапорів майорить, чотирнадцять карих бахматів іскри копитами крешуть — а п'ятнадцятий, білий, без вершика попереду...»

У легенді «Сім багатих міст Кощея Безсмертного» Івашкевич використовує уже готову, широко відому в східнослов'янському фольклорі казко-

ву схему і прагне на її тлі покласти й вирішити проблему філософську, «умоглядну» — проблему вічного життя. В оповіданні всі реальні події підкорені філософсько-етичному задуму. Буденні стосунки між людьми — лише ілюструють такі поняття, як життя і смерть, злочин і кара. Зрештою, всі жахливі злочини, які чинить Кощей над своїми дружинами в Києві, Стамбулі, а потім в Америці, Китаї і невідомо ще в яких екзотичних країнах, — тільки спроба переконатися, що смерть існує насправді і що лише він єдиний їй непідвладний.

Важливе місце в художніх пошуках раннього Івашкевича посідає повість «Осіння учта», де світ реальний все ж «пропускається» через поверхово засвоєні модерністські догмати. Здається, що перед нами звичайні людські взаємини, які можуть вкластися у «нормальний» реалістичний сюжет. Але за цим вторинним, за ідеєю автора, текстом існує філософсько-етичний підтекст, який і має характеризувати природу прекрасного, завдання творчого процесу, сенс людського буття.

Незвичне вривається до повісті раптово, виникає на тлі реалістичних, найбуденніших картин побуту. Осць Стефан зустрів попа Василя. Останній запрошує його до хати. «У сінях було напівтемно, — читаємо в повісті, — пахло вогкістю від чорної діжки з водою, що стояла в кутку, і яблуками, які лежали на полиці рядами; під полицкою висіли вінки червоного перцю, пучки тмину й анісу. Разом уся та гама здорових запахів створювала добре знайому Стефанові симфонію...» Несподівано ця екзотика стає тлом, на якому виступає «об'єднання» слов'янсько-православних елементів з антично-язичницькими, а Україна виступає краєм невичерпного кохання, пристрастей, чаклунства, «землею матеріального достатку, фруктів і магії». Як і в збірці поезій «Діонісії», у цьому творі культ Діоніса має споріднені риси з українським весняним обрядом «Коструб», чи «Кострубонько».

Запахи плодів землі викликають у Стефана якісь асоціації, пов'язані з мандрями на Схід, з культом Діоніса. Несподівано з'являється Ганя, тримаючи велику миску, повну золотих плодів і бурштинового меду. Вона не дивується, коли зустрічає маркиза, і поводиться з ним, як з давнім знайомим, хоч уперше його бачить. У неї закохані і Стефан, і його брат, і маркиз. Всі ці взаємини вкрягі імлю, де

«тіні снять про тінь», де купують коней не люди, а сонні привиди, тіла яких зливаються у дивовижній гармонії з тваринами й водою...

Філософський підтекст повісті, може, найкраще розкривається під час свята на честь Церери, коли перед зачарованими учасниками з'являється несамовито-піднесена, повна екстазу Ганя — ніби сама богиня Деметра. І плоди землі, і вино, і принада молодого дівочого тіла, і несподівано пролита кров — усе змішується в тому екстазі. Далі — примітивне, типове модерністське моралізаторство і висновки. Виявляється, що не лише все на святі на честь Церери, а й взагалі усе суще на землі таємно, містично, незалежно від волі людей, поза їх свідомістю, пов'язане між собою. Маркіз каже Стефанові: «Єдиною правдою і єдиною істотною річчю, яка чогось варта, є оті одвічні хвили, що під поверхнею брехні людської пливають і зв'язують між собою небачені світи й людей, зорі й жінок, пальми й яблуні... Ганю і мене, і вас, і Кристина в один нерозривний вузол найглибшого існування, яке шкода називати життям чи коханням».

Тут прекрасне позначене як мрія, як марення. В повісті «Зенобія Пальмура» (1920) обігрується уайльдівська ідея про вбивчу силу прекрасного. Борсання молодого письменника в тенетах модернізму тривало.

Фабула повісті складається з окремих, фрагментарно викладених епізодів. Розповідь веде бідний студент Ярослав Івашкевич, трохи поет, трохи прозаїк, зайнятий лекціями, східною повістю (звичайно ж, «Втечею до Багдада») і відвідинами своїх київських друзів — князя Єжи Маврицького, його камердинера Юзефа, землячки останнього, коханки князя Зенобії, доньки якогось економа з Білоцерківщини. Ця чарівна блондинка відає крамницею у пані Банасінської, власниці кав'ярні «Пальміра».

Івашкевич не тільки подає всі подробиці життя своїх героїв, а й точно розташовує їх на топографічній карті Києва: особняк князів Маврицьких стоїть на вул. Круглоуніверситетській, 7, кав'ярня «Пальміра» — на розі Трьохсвятительської і Костьольної, сам поет живе в районі Костьолу на Великій Васильківській. Але не реалізм деталей (наприклад, убивчі характеристики царської родини, її духовної порожнечі і байдужості до справ держави, долю якої вона вершить) визначає характер твору. Автор прагне якось підкорити ці деталі

модерністській тезі про злочинність краси. Так, усі герої повісті поступово сходяться в одному — в ненависті до «прекрасного Єжи», якого й вбиває коханка.

Особливо банально звучить фінал повісті, в якому проголошується теза про красу як згубу. Поет, очевидно, відчув філософсько-етичну хиткість своїх розмірковувань і стилізаторства і вже в оповіданні «Вечір у Абдона» відмовився від них. В оповіданні «Деметра» він іде ще далі, іронізуючи над поєднанням античності з народним примітивом, знімаючи з котурнів богів і напівбогів, широко вдаючися до гротеску. Ревнива Гера тут просторікує по телефону, а мудрий Соломон, який веде караван чорних верблюдів, розмовляє голосом Оскара Уайльда. Нещадно висміюється декадентська теза про перевагу смерті над життям і коханням, про красу як фатальну силу, яка «валить з ніг...» Слід підкреслити, що у ранніх поетичних збірках, пов'язаних з київським періодом, — «Восьмивіршах» (1917—1918), а також «Касидах» (1920—1924) помічаємо, що вірші написані прозорими і яскравими «земними» фарбами, якими в той час користувалися реалісти. Строфа Івашкевича — класична. Він поки що байдужий до деструктивних закликів ламати строфу і зміст. У кращих віршах він виявляє інтерес до людини, що-правда, абстрактної, позачасової. Він багато естетизує в дусі російських акмеїстів і, ніби навмисне, уникає сучасності. На його поезії негативно позначається і вплив Уайльда, який надав рис штучності і болісного естетизування творам Я. Івашкевича. Для поета все навколо — лише засіб удосконалення смаків. Не предмети самі по собі, а їх кольори, запахи, площини, тривимірності займають увагу молодого художника.

Це правда, що ліричний герой Івашкевича — самотник, сентиментальний мрійник, несміливий закоханий, що у його віршах тільки настрої, замилування природою, в яку він, до речі, органічно вплітає навіть жерла гармат («Артилерія»). Як і молодий Тичина, він слухає «музику сфер», як і молодому Рильському, йому властива філософська гораціанська споглядальність («Добре, не знайшовши ні гори, ні дна, занурити білі руки в джерело теплої води») і потяг до мандрів: «Якби я був мандрівним чумаком і возив сіль чи дьоготь із Криму та Одеси, я, — писав поет, — кочував би чорноморськими степами, вночі відчував би на собі подих, що

йде рівнинами від моря, і, червоним жаром від багаття освітлений, слухав би й оповідав наївні пригоди... Але я домашній учитель» («Життя»).

І все ж не можна погодитися з тими літературознавцями, які у перших збірках Івашкевича бачать самі тільки декадентські впливи й не помічають елементів об'єктивного світу, щирих переживань поета.

Синтезом київського періоду можна вважати повість «Місяць сходить», яка, на думку більшості критиків, остаточно відходить від молодопольської стилізації і водночас є провісницею «Сентиментальних пейзажів» (1925), в яких у повній величі й довершеності Івашкевич постав як письменник-реаліст. У цій повісті, відтворюючи життя польських кіл на Україні 10-х років, він не тільки ніде не порушує історичних рамок, а й залишається цілком об'єктивним у сфері художньо виражальній.

У центрі твору — життя кількох польських поміщицьких родин на Україні десь на Росі: старше покоління — «дядько Август», «тітка Зося», «кузен Єжи» (це надзвичайно інтимне коло виступає без прізвищ) і молодше — діти тітки Зосі: пасербиця Констанція і рідні: Кирил, Ядзя, Міхал, Марек. У різний спосіб з цими родинами зв'язані челядники, селяни, сільські вчителі, міська інтелігенція, військові, чиновники — до губернатора включно. Одне слово, досліджується те найближче письменникові середовище, яке він добре вивчив під час своїх мандрів по Україні.

Фабула твору проста. Молодий поет Антоній покидає на три місяці Київ і виїздить до тітки Зосі репетитором її наймолодшого сина Марєка. Протягом цих трьох місяців відбуваються трагічні зміни в долі його найближчих знайомих, а також у його особистих поглядах і житті. А що найближчі до Антонія в повісті — безнадійний естет Ізидор (прототипом якого був М. Недзвідський), кузен Єжи і Юрій Кнабе (списаний з того ж таки Юри Миклухо-Маклая, хоч Кнабе — прізвище іншого київського товариша), а в образі самого Антонія є багато автобіографічного, то критика небезпідставно трактує повість «Місяць сходить» як історію народження письменника. На думку одного дослідника, в цій повісті Івашкевич «знайшов себе», переборовши впливи модерністських світил.

Антоній справді переборов тут модернізм, протиставивши йому правду життя. Але для самого тільки «подо-

лання модернізму» письменникові вистачило б і тих кількох київських епізодів, якими починається повість. Для широких соціальних узагальнень, без яких немислимий реалізм, потрібне було й широкє, панорамне охоплення життя цілої суспільної верстви, насамперед вражень, винесених із дому тітки Зосі.

Зовні тут усе виглядає так, як і належить у «порядному» шляхетному домі — від урочистих сходин на обід і до козачка в лівреї. Господиня дому турбується про пристойне виховання дітей. Безсонні ночі проводить економ, дбаючи про належні прибутки господині. І так скрізь: від розмов на високі філософсько-етичні теми «добірного товариства», читання віршів, прогулянок на човні аж до щирої сльози самотньої екзальтованої панянки; від описів біленьких хаток, розкиданих на узгір'ї неподалік од дороги, й ставу аж до ласкавої помішки селянки, на яку кинув оком молодий панич, від погорди й проклять на адресу «спільного ворога» аж до загравання із селянином як можливим спільником у якійсь майбутній політичній комбінації...

Насправді ж цей світ дуже далекий від ідилії. Справа не тільки в тому, що тітка Зося тримає в руках маєток, який їй не належить, і прагне обдурити свою пасербицю Констанцію (справжню спадкоємицю), і не в тому, що «вуй Август» заграє з «невисним ворогом» — царизмом і готовий приймати у себе в домі губернатора, а тітка Зося в цьому з ним конкурує; навіть не в тому, що цей світ деградує морально (Кирил з тією ж метою утримання маєтку перебуває в інтимних стосунках з рідною по батькові сестрою, на що тітка Зося дивиться крізь пальці), а в тому, що весь цей світ дихає зневагою до селянина, працею якого живе.

Іноді письменникові досить одного епізоду, якоїсь загостреної деталі, щоб характеризувати цілу систему соціальних відносин. З цього погляду надзвичайно показовим є епізод, у якому збентеженому Антонію старий економ Каліновський з гордістю показує свою величезну колекцію... батогів і нагайок — велемовних символів і засобів «цивілізації» краю. Класичними, в дусі гоголівських «Вечорів» і Міцкевичевого «Пана Тадеуша», видаються нам розділи з тітонькою Джеджевінською на чолі. Образ цей несе виняткове ідейно-тематичне навантаження, розкриває досить складний комедійно-трагічний, гротес-

ковий характер життя шляхти в перереволюційний час. У її привітному домі весь час варили, пекли, квасили; з винятковим тактом доглядали, розводили собак та котів, поселяючи їх акуратно в кімнатах поруч з людьми... Тут босі дівчата щохвилини бігали і доповідали господині, як їсть «ота сама свиня, як почуває себе улюблена кицька», що діється з собаками, які на прив'язі і які на волі... Постійними гостями тут були люди, які давно зійшли з авансцени життя, як ота анекдотична «панна Юля з голубою пов'язкою на голові, чи, скорше, на перуці», чи комедійний дрезний квазіповстанець Корчак-Стецький, який, «запихаючись пиріжками з черешнями на веранді (в ідальні не вистачало вже місця), кожному і без перерви оповідав, як то він зламав під час повстання ногу, показуючи раз тут, а другий — на стегно».

За цим добродушним гумором криються складні соціальні відносини між поміщицьким двором і селянською хатою. Вони ж — ці відносини — визначають і антагонізм національний. В повісті зображене не польський і український, а селянський і поміщицький світи. Соціальні конфлікти лежать в її основі, визначають її сюжет, образну структуру, формування людських особистостей. Автор спирається в цьому творі на великі реалістичні тенденції польської і російської літератур.

Поруч із соціальною проблемою крокує естетична, і так віднині буде завжди у Івашкевича. Прекрасне у повісті реалізується за допомогою образу поета Антонія і теоретика мистецтва Ізидора. Це «спаровані» образи (так само, як кузен Єжи — Кнабе), в яких Ізидор має допоміжне значення і править за певну модель митця, від якої відштовхується в своїх пошуках Антоній. У загальних рисах характер мистецтва, яке проголошує Ізидор, його суспільна роль дивовижно переплітаються з поглядами Юрія Кнабе своїм песимізмом, погордою до людини, нігілістичним запереченням усього, що не дає насолоди. Звичайно, Антоній самотній, його також захопив розпач перед світом і всесвітом, але шукати життєвого задоволення в одному мистецтві, — це дуже мало. «А ці натовпи робітників, які перемірюють вулиці міст, селянин, солдати, урядовці, моя мати! — думає він, — є нічим, тільки добрим, гноєм?.. Добре, я приймаю красу, але чи ж поза нею нічого не існує?»

Декаданс (назвемо усе це словом, якого не вживав поет Антоній) безпосередньо пов'язаний з войовничим гедонізмом Кнабе, щільно примикає до ніцшеанського культу надлюдини кузена Єжи. Заперечення життєвої доктрини останнього настає в процесі прозріння Антонія, що і є, власне, лейтмотивом повісті. Шлях молодого поета від самотності, хворобливого самоаналізу, через тривожні пошуки «телефонного зв'язку» хоч з якою-небудь «станцією справжніх ідей», — до перекonanого гуманіста, який прагне відтворити усю багатогранність людського життя, суспільства, епохи, — змальовано з притаманною зрілому Івашкевичу глибиною і переконливістю.

Антоній не резонер. Він не літописець і не надокучливий свідок та коментатор «людей та подій». Йому відразлива і роль речника «вічних істин», пропозицій «на злобу дня». У зіткненні з людьми він спостерігає і вивчає життя, враховує досвід піднесення і падіння своїх знайомих. Завдяки ж власному, часом сумному і трагічному досвіду, він здобуває найбільших знань про середовище, в якому змушений жити і заробляти на хліб щоденний. Розкривається поет і в коханні. Це єдиний, до речі, герой твору, здібний на це високе почуття. І не дивно: тільки він один живий серед цих ходячих трупів, серед класу, приреченого на вимирання. У спілкуванні з природою і людьми, — після того, як його виставили з дому тітонька Зося і Кирил, — Антоній розкриває всю силу свого почуття, велич страждання, глибіню свого горя.

...Ранній період творчості Івашкевича тривав недовго. Із написаного в ті роки не все витримало іспиту часу, а те, що витримало, можна правомірно розглядати, як заперечення того, чому з юнацьким запалом молився і що наслідував, — акмеїстів, Рембо, Уайльда, представників присмеркової «Молодої Польщі», ідеалістичної філософії перехрестя XIX—XX сторіч. Як великий художник Івашкевич формувався під впливом безпосередніх, «дотикальних» вражень, народнопісенної стихії, реалістичних традицій — вітчизняних, російських, західноєвропейських.

Повість «Місяць сходить» закінчується промовистим епізодом. Почуття обов'язку змушує Антонія ще раз відвідати будинок тітки Зосі, де його так тяжко і несправедливо скривдили. Замість того, щоб іти до папичів, він спостерігає з парку, як стоять у за-

думі і село, і став, і вітряки, і верби, і хмари. «Світ здавався йому найпо-
рожнішим зі світів, а потім найкра-
щим із світів. І раптом він зрозумів,
що нічого йому на світі не треба, ні
кохання, ні праці, ані бога, — тільки
б ті найчудовіші, щоденні хвили за-
тримувати й оглядати на долоні. Піз-
нати, зрозуміти й виразити. Давати
їм нове життя, тим хвилям, — життя
вічне. Уже на ганку оглянувся ще раз.
Місяць був уже вище, поміж голими
віттями дерев, трохи менший, але все
ще дуже великий... «Затримати хвили
життя, замислюватись над ними й
давати їм життя — ось у чому моя
віднайдена мета, — думав Антоній. —
І все. Більше нічого».
Реаліст сформувався.

Григорій ВЕРВЕС

Із зарубіжної

франкіани

«Захар Беркут» словацькою мовою
вдруге вийшов у перекладі Людмили
Пікулової (видавництво «Младе ле-
та», 1973). Перше видання цього
твору в Чехословаччині з'явилося
1956 року.

Творчість І. Франка добре відома
в братній Чехословаччині: збірки
творів письменника неодноразово ви-
ходили тут ще за його життя. А по-
чинаючи з 1951 р., чеською та сло-
вацькою мовами побачили світ понад
десять окремих книжок письменника.

«Захар Беркут» чеською мовою
вперше вийшов 1931 р. в Празі під
назвою «Гірський орел», вдруге —
1956 р. в перекладі чеського популя-
ризатора української літератури
Р. Гулки. Перше видання словаць-
кою мовою в перекладі Людмили Пі-
кулової було ілюстроване художни-
ком В. Махаєм, до нового видання
ілюстрації зробила Каміла Станцло-
ва.

Книжка видана в серії «Добре
слово».

У це чудове видання вкрався й
прикрий недогляд: на суперобкладин-
ці і титульній сторінці Франко по
батькові названий Івановичем...

Федір ПОГРЕБЕННИК

Молоді

поети

Сомалі

1 липня 1960 року національно-
визвольна революція принесла наро-
дові Сомалі політичну незалежність,
а національно-демократична револю-
ція 21 жовтня 1969 року відкрила пе-
ред ним шлях до радикальних соці-
альних перетворень.

З розвитком національно-визвольно-
го руху тісно пов'язані успіхи нової
сомалійської літератури, її тематика
й ідейно-художня спрямованість. Мо-
лода сомалійська поезія в період бо-
ротьби за незалежність продовжува-
ла провідну лінію класичної поезії,
що закликала до опору колоніальному
режимові. Її сатира була спрямована
проти корупції й сваволі режиму,
який дотримувався капіталістичної
орієнтації і не зумів вивести країну з
багатовікової відсталості. Найпекучі-
шою соціальною проблемою Сомалі й
надалі лишався низький життєвий рі-
вень — найнижчий на всьому афри-
канському континенті.

Молода поезія висловлювала гост-
ре невдоволення народних мас. Бурх-
ливі 60-і роки, пробудження націо-
нальної самосвідомості, пошуки вихо-
ду з економічної катастрофи зміцни-
ли соціальний струмись у сомалійсь-
кій поезії.

Якісно новий етап в історії сома-
лійської літератури почався після 21
жовтня 1969 р. Відтоді це вже не лі-
тература неприйняття, а література
утвердження, гімн революції та її пе-
ремогам.

Ненависть до гнобителів, любов до
батьківщини, яка будує своє майбут-
нє, — ось основні мотиви поезії Аб-
дулли Карше. Знаменно, що тема опо-
ру колоніальній системі у його твор-
чості набуває ширшого тлумачення.
Якщо поети старшого покоління ви-

ступали тільки проти гнобителів свого народу, то А. Карше в пісні «Ти з нами, Патрісе Лумумбо!» піднявся до розуміння спільності інтересів усіх африканських країн.

Лумумбо, кажуть,
тебе немає,
кажуть, тебе шукали
в усіх країнах.
Кажуть нам:
«Цьому вірте!»
Кажуть, що серед мертвих
немає тебе, Патрісе,
кажуть, серед живих
також тебе немає.
Кажуть нам:
«Цьому вірте!»
Ні, Патрісе, спали
їх зміїні слова.
Ні, Патрісе,
ми не повіримо
цій ганебній брехні!
Ти, Лумумбо, житимеш вічно,
І Африка — разом з тобою!
В наших жилах пульсує
твоя героїчна кров!

А. Карше вважається зачинателем сомалійської революційної пісні.

За своєю ідейною спрямованістю творчість передчасно померлого Абдуллаха Сулдана Тимааде близька до творчості А. Карше. Його «Переможний стяг» — гімн свободі й сатира на колонізаторів.

Наш блакитний переможний стяг
майорить у небі синім,
і наша біла зірка
до зір найвищих промовляє.
Напевне, з посмішкою їм розповідає,
як прапор Англії
на землю впав,
як леопард злетів до хмар,
а лев безпомічно і кволо
впав у мурашник.
Він як непотріб
на цій землі
і не страшний уже нікому.
Пишайся, вільний сомалійцю, —
ти розірвав кайдани рабства,
святкуй щасливу перемогу
і вільно дихай на свободі!

Велику популярність у Сомалі має й пісня «Прапор — з нами!», написана молодим поетом Мохамедом Ахмедом.

Приходь до мене, Анаб, у дім мій
дружній,

Зустрінемо разом свято —
День незалежності світлий.
Наш прапор майорить над нами!
Він — як дощ для землі в посуху
Як місяць — для темної ночі,
Як сонце у день похмурий,

Здоров'я — для тяжкохворих.

Він оновлення нам несе.

Приходь до мене, Анаб, у дім мій
дружній,

Із прапором-весною,
Із прапором-любов'ю,
Із прапором-промінням,
Що зігріває землю.
Наш прапор — щастя любові й свободи,
Він майорить над нами!

Своєрідність твору полягає в тому, що особиста тема, тема кохання тут нерозривно поєднана з темою загальнонаціонального звучання, з темою визволення батьківщини. Емоційний, закличний стиль надає пісні співучості, рефрен ритмічно організовує строфу.

Поети молодшого покоління Касим Мохамед і Ахмед Уеллі відомі своїми імпровізаціями. Творчість Мохамеда й Уеллі тісно пов'язана з політичним життям республіки. «Поема про свободу» Мохамеда й «Пісня свободи» Уеллі повністю відповідають законам сомалійського класичного жанру габай: довгий, ритмічно організований рядок, поділений на півзирші, елементарна символіка. Проте обидва твори, написані до революції 1969 року, пройняті духом нових часів. Тут розповідається про становлення сомалійського суверенітету, про боротьбу проти іноземного засилля, проти міжплемінної ворожнечі, яка ослаблює республіку.

Хай сьогодні все — як і вчора,
Аби завтра все було інакше.
І коли часи настануть інші,
Судді гнівно хай засудять винних,
І не обминуть нехай байдужих.
Тоді очолять, врешті, Сомалі
Розумні, справедливі, мудрі люди.

(К. Мохамед, «Поема про свободу»).

Молоді поети Сомалі захоплено зустріли революцію 1969 року й прославили її в своїх творах («Соціалізм — це життя!» Монліма Усса, «Свято Жовтня» Мохамеда Ібрагіма Абді, «Наша революція» Мохамеда Абдулли Сангуба, «Жовтень» Алі Сугуле, «Здрастуй, нове життя!» Абді Мохамеда Аміна). Тема революції стала провідною в їхній творчості.

Критичний напрям поезії опору набув нових рис: це вже опір силам, що заважають будівництву нового життя, неприйняття колоніальної спадщини, почуття гордості за свій народ.

Сучасні молоді поети широко використовують прийоми антитези. В цьому плані вірші Алі Сугуле й Мохамеда Абдулли Сангуба особливо популярні в Сомалі. Улюблений жанр

Сангуба — хесс. У цьому жанрі написана пісня «Скільки коштує свобода», присвячена революції 1969 р.:

Якщо в лева кривавиться рана,
він кине́ться із риком на мисливця,
щоб його роздерти на шматки.
Так само скривджений народ
гнобителя свого розірве, знищить!

Надією молодого поезії називає сомалійська преса Абді Мохамеда Аміна. Творчість його вирізняється глибиною проникнення в суть подій, оригінальною художньою формою, своєрідністю поетичних образів.

1972 р. в Могадішо на змаганні поетів, присвяченому третій річниці революції, він одержав медаль від голови Верховної Революційної Ради Сомалі президента республіки Мохамеда Сіада Барре. 1973 р. А. М. Амін переклав рідною мовою «Інтернаціонал». Невичерпним джерелом творчості Аміна є фольклор.

Пісня-п'єса «Важке питання», написана у формі традиційного фольклорного драматичного дійства, створена напередодні революції 1969 р., облетіла всю країну.

У «Важкому питанні» діють дві особи — поет і дівчина, яка відповідає на його запитання. Проте існує ще одна дійова особа — сомалійський народ, до якого весь час звертається дівчина, неспроможна самотійно, без його поради відповісти на «важкі» питання про владу, багатство, право, справедливість.

«Важке питання» спрямоване проти нікчемного уряду Едгала, який прийшов до влади після проголошення незалежності. Поет виступає проти корупції, проти «лідерів з погаслим серцем».

Поезія опору готувала громадську думку, пробуджувала самосвідомість народу, стала ефективним засобом революційної пропаганди напередодні подій 1969 року, який гідно підсумував довгу й наполегливу боротьбу сомалійського народу за свободу і незалежність.

Протягом семи пореволюційних років Сомалійська Демократична Республіка зробила великі успіхи в розвитку економіки й культури. В країні запроваджено обов'язкове початкове навчання, відкрито Національний університет й Інститут політичних наук.

Сомалійська поезія сьогодні — це поезія утвердження ідеалів революції і зброя проти тих, хто заважає поступові народу.

Жанна КАНІВСЬКА

Одеса.

Сонячний Мате

З вісімдесяти років, що минули з дня народження славного сина угорського народу Мате Залки, він прожив лише половину. Але Мате Залка належав до тих героїв революційної боротьби, які сильніші від фізичної смерті, бо залишаються жити назавжди в пам'яті народній, у пам'яті прогресивного людства.

Мате Залка не любив пафосних слів. Та коли знайомишся з його благородним і мужнім життям, прекрасними творами, мимоволі переймаєшся душевним піднесенням і відчуваєш, що буденними словами писати і говорити про нього не можна. Не випадково Залці присвячено стільки романтично-схвильованих віршів російською, українською, угорською, іспанською та іншими мовами. Залка

знав безліч людей. «Для нього не існувало людей незнайомих», — згадує про Залку Юрій Смолич. Для кожного він знаходив приязне, щире слово. І люди не забували зустрічей із цією сонячною людиною — в численних спогадах постать його постає в усій своїй яскравій багатогранності й силі.

Про життя Мате Залки складають легенди. Та легендарними стають лише ті люди, життя й діяльність яких відповідають народному ідеалові героїства. Мате Залка був людиною незвичайної долі. Фантастичними і водночас цілком реальними були його подвиги, овіяні полум'яною романтичною революцією. Згадуючи Мате Залку, люди називають передусім такі риси його характеру, як доброта, людяність, життєрадісність. Він дуже любив співати й знав силу-силенну народних угорських, російських і українських пісень. Його улюбленою піснею була «Розпрягайте, хлопці, коні!». Мате Залка охоче танцював, брав участь у веселому дружньому застоллі, був гостинним господарем. Він відчував постійний інтерес до людей, довіряв людям, вірив у них. Він наполегливо й твердо обстоював свої ідеали, безкомпромісно виступав проти виявів ворожої ідеології.

Мате Залка був справжнім комуністом-інтернаціоналістом. Він боровся за комунізм як командир Червоної Армії, як радянський письменник і громадський діяч, хоч народився не в нашій країні, а в Угорщині, і ніжно любив свою батьківщину, від якої його ще в юнацькі роки відірвала імперіалістична війна і куди він так і не зміг повернутися.

Народився Мате Залка в селі Матолч Сатмарського комітату (повіту). Юний Бела, син корчмаря — Михая Франкля (так звали Залкиного батька) вирізнявся серед товаришів енергійністю, веселістю, допитливістю.

Коли майбутній письменник закінчив чотири класи в рідному селі, батько послав його на навчання до сусіднього містечка Матесалки. Від того містечка і походить ім'я, яке він прибрав собі пізніше і під яким став відомим усьому світові. По закінченні комерційного училища в Сатмарі Мате Залка вирішує зайнятися літературною працею. Перші літературні спроби загинули. У вісімнадцять років Залка — солдат австрійської армії. Під час першої світової війни він воював на італійському фронті, зокрема біля Добердо, де загинули сотні

його співвітчизників. Потім опинився на східному фронті. 1916 року поранений під Луцьком двадцятирічний Залка потрапив у полон. Його відправили в табір для військовополонених аж під Хабаровськ. Хоч Мате Залка був у чині молодшого офіцера, він відмовився від наданих офіцерам привілеїв і поселився в солдатському бараку, де разом з усіма голодував і мерз. Згодом Залка назве табір для військовополонених важкими й холодними, але корисними університетами, які змінили його життя, змінили його самого як людину.

Під впливом революційної пропаганди, читання марксистської літератури, творів Леніна, з якими він познайомився в полоні, Залка зрозумів суть імперіалістичної війни. Революційні події в Росії сколихнули військовополонених. Більшість із них, зокрема вихідці з робітників і селян, стали на бік революції. Серед них був і Мате Залка. Він партизанів у Сибіру. Потрапив до рук колчаківців. Білогвардійці катували його, щоночі виводили на пустирище копати рів, над яким розстрілювали в'язнів. Під час одного з таких розстрілів Мате Залці пощастило втекти. Врятували пораненого, ледь живого Залку санітари із сипнотифозного бараку. Мате Залка організував загін із колишніх угорських військовополонених, до якого згодом приєдналися бійці інших національностей. Цей інтернаціональний загін, увійшовши до складу Червоної Армії, боровся проти ворогів революції в Сибіру й на Уралі. Разом з іншими бійцями Мате Залка врятував золотий запас Росії, який були викрали білочехи. Він командував батальйоном і полком на Україні в боях проти білополяків і врангелівців. Брав Перекоп. Боровся з бандами. Багато разів поранений. Мате Залка не залишав лави Червоної Армії до закінчення громадянської війни. Демобілізувався він 1923 року.

Бійці-інтернаціоналісти, російські й українські червоноармійці, люди, які відстоювали на фронтах революції правду Леніна, стали пізніше героями багатьох оповідань письменника. Ще в роки громадянської війни Мате Залка побував у Києві, Харкові, Запоріжжі та інших містах і селах України. Тоді назавжди він поріднився з українською землею. Згодом не раз приїздив у ті місця, де колись ішов в атаку й проливав свою кров. За героїзм, виявлений у боротьбі за Радянську владу. Мате Залка був нагороджений орденом Червоного Прапора.

1920 року Мате Залка вступив до лав РКП(б). З 1923 року він працював дипломатичним кур'єром, їздив до Фінляндії, Туреччини, Польщі, Чехословаччини, Австрії, Італії. У Відні йому пощастило востаннє побачитися зі своїми рідними, які з великими труднощами приїхали з Угорщини на зустріч з ним. 1925 року партія призначила Мате Залку на пост директора Театру Революції в Москві, а з 1928-го він працював в апараті ЦК ВКП(б).

З початку 20-х років він присвячує весь свій вільний час літературній діяльності. Великий вплив на формування Залки-письменника мав Олексій Максимович Горький. Значним був також вплив Дмитра Фурманова. З автором «Чапаєва» угорця зв'язувало багато спільного — участь у громадянській війні, розуміння завдань літератури, потяг до документальної правдивості оповіді. Залка ділився з Фурмановим своїми задумами, прислухався до його порад.

У 30-х роках зав'язалася дружба Мате Залки й Миколи Островського. Залка часто відвідував хворого письменника, підбадьорював його. Анна Караваєва розповідає: «Одного разу, коли я була в Островського на його московській квартирі, прийшов Залка. Він увійшов, міцний, здоровий, рум'яний від морозу. В розмові Микола сказав Мате:

— Ми ж з тобою, Мате, кіннотники, кавалерія...

І раптом, щось згадавши, замовк. Мате підморгнув мені й відповів безтурботно-жартівливим тоном:

— Ну, Коля, який я тепер кіннотник — постарів, обважнів, тумба-тумбою.

Любий Мате. Щоб викликати усмішку хворого товариша, він ладен був записати себе в діди. А коли він сміявся, мружачи очі й рухаючи плечима, кожному хотілося сміятись».

Островський називав Залку «наш улюблений угорець... доброта якого зігриває і підіймає, як рука любого брата». Залка став прототипом лейтенанта Шайно з роману Островського «Народжені бурєю».

Плідною була громадська діяльність Мате Залки в радянській письменницькій організації. Він був одним із керівників військової секції, яка об'єднувала літераторів, що писали про громадянську війну й мирні будні Червоної Армії. Працював Залка й у секції угорських письменників-емі-

грантів, яка входила до складу ВАППу, пізніше — РАППу. Його твори друкувалися у виданнях «Уйханг» («Новий голос») та «Шарло іш калапач» («Серп і молот»), що виходили в нашій країні. Мате Залка працював із зарубіжними письменницькими делегаціями, супроводжував їх у поїздках по країні. 1930 року він узяв участь у роботі міжнародної конференції революційних письменників у Харкові, де виступив із промовою, сповненою революційного наступального пафосу, пройнятою глибоким піклуванням про зміцнення інтернаціональних зв'язків між прогресивними митцями.

З Харковом у Мате Залки було пов'язано багато спогадів. Тут він напередодні наступу на Врангеля слухав виступ товариша Фрунзе — і згодом розповів про це у повісті «Генерал». Тут у нього зав'язалась близька дружба з багатьма українськими письменниками й журналістами, зокрема з Іваном Микитенком, Леонідом Первомайським, Юрієм Смоличем, Савою Голованівським, Олександром Ковінькою, Юрієм Яновським. Він читав їм свої твори, слухав нові, ще не надруковані праці колег. Саме Залка ввів у світ угорської поезії, світ Шандора Петефі, молодого Леоніда Первомайського, якому допомагав не лише зрозуміти зміст поезій великого угорського поета-революціонера, а й відчути особливості їх форми, вловити мелодію віршів, яку Первомайський — один з найкращих перекладачів Петефі — так добре зумів відтворити.

Мате Залка охоче виїздив у складі письменницьких бригад на заводи й фабрики, в радгоспи, колгоспи, військові частини, школи. Особливо він любив зустрічатися з молоддю. Про такі зустрічі розповідають Юхим Мартич в оповіданні «Агроном», Антон Хижняк у спогадах про те, як у юнацькі роки зустрівся з угорським письменником після літературного вечора у рідному Червонограді.

Залку широко перекладали на Україні. Тут виходили збірки його оповідань, повісті.

Ще в 20-х роках письменник задумав цикл великих прозових творів про історію трьох Інтернаціоналів — «Перший, другий, третій...». Поряд з окремими частинами циклу (так і не завершеного) він друкує оповідання, повісті, романи про імперіалістичну війну, про події громадянської війни, будівництво соціалізму в Радянсько-

му Союзі, про боротьбу пролетаріату зарубіжних країн проти реакції й фашизму.

Не все, що він писав, було однаково вдалим. Серед творів кінця 20-х років були й слабкі, схематичні. Бракувало досвіду, важко було з мовою. Залка писав угорською, а потім сам перекладав на російську. Але вже на початку своєї літературної діяльності Мате Залка створив такі ідейно й художньо досконалі оповідання, як «Товариш Ліу», «На батьківщині», «Бомбіст», «Кавалерійський рейд». Ці оповідання належать до кращих здобутків радянської прози про громадянську війну. Напружена, динамічна дія в них поєднується з властивим митцеві ліризмом. Простота, лаконізм, точність у відтворенні атмосфери неповторних днів революції та громадянської війни, глибоко вистраждана правда оповіді — ось характерні риси найкращих творів письменника. В багатьох його оповіданнях і повістях провідною була, як сам він зазначав, «автобіографічна тема» — шлях «інтелігента до комуністичного світогляду». Ця тема знайшла своє глибоко реалістичне втілення передусім в оповіданні «Німий» і в «Повісті про вічний мир». Дуже різних за своєю індивідуальністю героїв — угорця Шандора Понью з «Німого» й німця Пауля Корбса з «Повісті про вічний мир» — поєднує ненависть до імперіалістичної війни. Вони не лише прозирають на війні, починають розуміти її істинний характер, розуміти, хто винен у загибелі мільйонів людей. Вони стають свідомими борцями проти війни, проти капіталізму. «Досить мовчати!» — кричить лейтенант Шандор Понья, здобуваючись на голос не лише фізично, а й, так би мовити, символічно, звільняючись від пасивності, від своєї духовної «німоти».

В 30-ті роки поряд з оповіданнями, в яких далі розвивалася тема громадянської війни, — «Стратегічний вітер», «Яблука», «На могилі», «Марія Сабо», «Будьонівець», — Залка працює над творами про радянську дійсність. Він завжди перебував у вирі подій бурхливого життя нашої країни, працював там, куди його посилала партія, втручався активно й наполегливо в усі справи, постійно прагнучи зробити для своєї другої батьківщини щось корисне. Нові враження, нові спостереження владно входили в його творчість. 1930 року він кілька місяців перебував у Середній Азії, куди поїхав як один з

25-тисячників проводити колективізацію села. Багатий життєвий матеріал ліг в основу повісті «Село за туманами», в якій письменник змалював складний процес переходу сільського господарства на соціалістичні рейки, народження в людях нової колективістської свідомості. Мате Залка відгукувався на події життя і публіцистичними творами, друкував статті, нариси в центральних і місцевих органах преси. Завжди ідейно значні, часто гострі, критичні, бойові, вони свідчили, що Мате Залка і в літературній праці лишається бійцем революції.

В середині 30-х років письменник напружено працював над романом «Добердо», якому судилося стати його лебединою піснею. Роман цей — один із найкращих творів про першу світову війну. Своєю правдою він переконує і хвилює, як «Вогонь» Анрі Барбюса. Віктор Шкловський, який добре знав Мате Залку, писав про «Добердо»:

«Головними героями роману стали солдати. Вони дуже різні й змальовані дуже добре... «Добердо» — це книга й про нову війну, війну народу... Світ народу повстає проти світу насильства, захищається й атакує».

Влітку 1936 року Мате Залка з дружиною Вірою Іванівною і дочкою Наталкою, як і щороку, гостював у селі Білики під Полтавою. Мате Залка дуже любив це українське село, не раз казав, що воно нагадує йому рідний Матолч. Там у письменника було багато друзів, він уболівав за колгоспні справи, не раз виступав перед колгоспниками, допомагав їм порадами. Українські письменники часто відвідували Мате Залку в Біликах. Про це розповідають у ліричних спогадах Олександр Ковінька, Юрій Смолич та інші письменники. У Біликах Матвія Михайловича (так його там називали) знали всі — дорослі й діти. Хлопчаки юрмилися навколо нього, слухали його оповідання, тягли з собою до лісу по гриби або на річку.

Мате казав, що ніде йому не працювалося так плідно й легко, як у Біликах. За кілька місяців у листі до дружини, написаному вже далеко від України і Радянського Союзу, він писав: «Полтавщина все ж наймиліше для мене місце». Нині колгосп у Біликах носить ім'я Мате Залки. В селі створено літературно-меморіальний музей, де з любов'ю й шаном зберігається все, пов'язане з незабутнім Матвієм Михайловичем.

того останнього білицького літа докотилося до білої хати, де жив Мате Залка, відлуння грізних боїв в Іспанії. Мате Залка щодня нетерпляче чекав листоношу з газетами, уважно слухав останні вісті. Дружина розуміла, що йому — організаторові інтернаціональних загонів, які захищали в роки громадянської війни здобутки Жовтневої революції, важко залишатися простим спостерігачем подій в Іспанії. Восени, коли повернулися до Москви, Мате Залка повідомив дружину, що їде в тривале партійне відрядження. І вона зрозуміла, що він домігся свого, що він їде до Іспанії. Колись Мате Залка написав знаменні слова: «Людина бореться і вмирає за щастя іншого народу — що може бути вище і благородніше за тану справу!»

Бої іспанських республіканців проти франкістів були не просто громадянською війною. На землі Іспанії точився бій проти фашизму, бій за свободу, демократію, гуманізм. Восени 1936 року були сформовані інтернаціональні бригади, які склалися з добровольців різних національностей, що приїхали захищати Іспанську республіку. Інтербригадівці закінчували свою військову присягу такими словами: «Я прибув сюди добровільно і віддам, якщо треба буде, всю свою кров до останньої краплини заради врятування свободи в Іспанії і свободи в усьому світі». На фронтах Іспанії билися сім інтернаціональних бригад. На чолі однієї з них, що мала дванадцятий порядковий номер в іспанській республіканській армії, став генерал Пауль Лукач. Генерал відзначався винятковими організаційними здібностями, бурхливою енергією, героїчною вдачею. Ні за яких обставин він не втрачав самоконтролю, гумору, вміння особистим прикладом впливати на тих, хто його оточував. Його бригада воювала на найнебезпечніших ділянках фронту — брала участь в обороні Мадрида, в боях під Харамою, біля Гвадалахари, Мората-де-Тахунья, Брієги та Уески.

Довгий час мало хто в Радянському Союзі знав, що Пауль Лукач, ім'я якого згадувалось у газетних повідомленнях з Іспанії, — це відомий у нашій країні письменник-комуніст Мате Залка. Навіть ад'ютант генерала Олексій Ейснер спочатку не знав справжнього імені Лукача.

В Іспанії в Мате Залки було багато друзів. Угорець Ференц Мюнніх — революціонер-інтернаціоналіст, який

знав Залку ще з часів громадянської війни, згадував: «Солдати любили його за незмінно добрий настрій, безпосередність і оптимізм. На полі бою Залка не терпів ніяких привілеїв для себе. Він усе — й погане, й добре ділив із своїми бійцями. Під час відпочинку обходив позиції, знав ім'я кожного воїна, розпитував про особисті справи і, коли це було потрібно, допомагав. Цим він здобував величезний авторитет».

Михайло Кольцов, немовби продовжуючи цю думку, писав: «Важкий пост (мається на увазі командування інтербригадою) він прийняв упевнено і з оптимізмом. За кілька днів до нього вже ставилися з беззастережною симпатією бійці вісімнадцяти національностей, що об'єдналися в бригаді. В ньому нема суворості й особливої владності, але вплив його на підрозділи дуже великий; це тип скоріше командира-батька, командира-брата, хороброго, сердечного, веселого і бадьорого. Для всіх він знаходить кілька слів, іноді якоюсь змішаною говіркою — іспано-франко-угорсько-російською. Та ніхто не скаржиться, що не розуміє його; послухавши, навіть вперті люди побуркочуть, але зроблять саме те, чого хоче Залка, він же генерал Пауль Лукач». Далі Кольцов писав: «Людям стороннім, людам, які його не знали, здавалось, це військовий якоїсь незвичайної кваліфікації, що закінчив три військові академії, або людина, яка щойно приїхала з іншого фронту. Насправді ми знаємо, що Мате Залка був військовим спеціалістом відносно відсталим, у нього був досвід старої громадянської війни. Довгий час Мате Залка не воював. Але в цьому особливість усіх людей, які тривалий час беруть участь у робітничому русі, які живуть в нашій країні, чесно і віддано працюють, будують соціалізм, соціалістичну культуру. Вони, самі того не помічаючи, постійно вчаться, кваліфікуються, ростуть. Ці здібності допомогли йому відразу, за кілька днів, перебудуватись із мирного угорського письменника на генерала іспанської армії».

Серед соратників Мате Залки — генерала Лукача були такі люди, як комісар 12-ї інтербригади німецький письменник Людвіг Ренн, як радник «Пабло Фріц» — нині генерал армії Павло Іванович Батов. Мате Залка не раз зустрічався з «Пабліто» — Олександром Іллічем Родімцевим, який став уславленим героєм Великої Вітчизняної війни, з командиром п'ято

го полку республіканців Енріке Лістером. Роман Кармен, Ілля Еренбург, Овідій Савич та багато інших не раз супроводжували Мате Залку під час бойових операцій і зберегли захоплені спогади про його доброту і мужність. Зустрічався Залка і з Ернестом Хемінгуєм, який охоче відвідував штаб генерала Лукача. Ейснер розповідає: «Хемінгуей дивився на Лукача з неприхованим захопленням, в якому світилося і легке здивування. У Лукачі його повинна була захоплювати цілісність, цілковита, майже антична цілісність, яка походила від твердої віри в справедливість справи, якій Лукач служив».

Генерал Лукач не дозволяв собі згадувати, що він — письменник. Він повторював, що відповідає за життя тисяч людей і не має права думати про щось інше, крім свого безпосереднього обов'язку командира. І все ж таки бували хвилини відвертості, коли з вуст генерала виривалися слова, які свідчили про тугу за літературною працею. Якось після довгої розмови з Еренбургом, він, тяжко зітхаючи, сказав:

— От щасливий, пише собі й пише.

А іншого разу розповів, що мріє після війни написати роман з трохи незвичною назвою «Анкета». Задум був такий: чоловік заповнює партійну анкету, стисло відповідає на чіткі запитання й замислюється над найголовнішим у своєму житті, над тим

вирішальним, завдяки чому він став комуністом.

Навесні 1937 року Мате Залка готувався узяти участь у мадрідському Всесвітньому антифашистському конгресі письменників. Але виступити перед братами по перу йому не судилося. Він загинув за два тижні до відкриття конгресу. На мармуровій дошці в залі засідання його ім'я було викарбуване серед імен тих, хто загинув у боях за свободу Іспанії.

Промовці на конгресі віддавали шану двом письменникам, які загинули в героїчній боротьбі проти міжнародної реакції, проти фашизму — іспанцю Гарсія Лорці й угорцю Мате Залці.

Генерал Лукач загинув під Уескою 11 червня 1937 року, 13 червня республіканська Іспанія проводжала його в останню путь. Цей день був оголошений днем всенародного трауру.

Мате Залка не побачив зелених дерев рідної Угорщини. Та він повернувся до свого народу, повернувся своїми творами, пам'яттю про своє прекрасне життя комуніста-інтернаціоналіста. В народній Угорщині масовими тиражами видаються його книжки. Є орден Мате Залки, яким відзначено учасників боїв в Іспанії.

Образ сонячного Мате живе і в серцях радянських людей, другом, братом, соратником яких він був.

Кіра ШАХОВА

ТРИБУНА ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДУМКИ

«Sinn und Form», 1974—1975.

Готуючи огляд журналу «Зінн унд форм», з яким «Всесвіт» пов'язаний творчою дружбою, ми прагнули не тільки познайомити читача з його змістом, а й дати відповідь на питання: які проблеми хвилюють сьогодні письменників і літературознавців Німецької Демократичної Республіки?

Кілька рядків з «анкети» журналу «Зінн унд форм» («Зміст і форма») — двомісячник Академії мистецтв НДР, видається двадцять восьмий рік. Активну роль у його заснуванні відіграв Йоганнес Р. Бехер, нині журнал очолюють визначні вчені-літературознавці Вільгельм Гірнус та його заступник Армін Цейєслер. До редакційної ради журналу належать, зокрема, письменники Е. Штріттматтер, Г. Байєрль, Ф. Фюман, Е. Клаудіус, режисер М. Векверт, художник В. Клемке, композитор П. Дессау, літературознавець Р. Вайман.

З-поміж інших періодичних літературних видань НДР «Зінн унд форм» вирізняється своєю універсальністю. Журнал друкує художні твори вітчизняних та зарубіжних авторів, вміщує ґрунтовні теоретичні статті, наукові розвідки, творчі портрети діячів культури, рецензії та відгуки на події літературно-художнього життя як у НДР, так і за кордоном. Хоч діапазон його, як бачимо, дуже широкий, журнал щасливо уникає поверховості, готує матеріали ґрунтовні, аргументовані, глибокі, орієнтуючись на найсуттєвіші проблеми ідеологічної боротьби та літературного процесу.

В цьому ми переконуємось, читаючи публікації з питань літературознавства й

критики. Вони різні за тематикою, за жанрами й обсягом, але в сукупності своїй дають уявлення про основні напрями літературно-критичних досліджень.

Насамперед — це питання марксистсько-ленінської естетики і, зокрема, теорії соціалістичного реалізму. Статтею «Лінії майбутнього» (1975, № 4) проф. Вільгельм Гірнус завершує свою серію статей з теоретичних проблем соціалістичного реалізму, які друкувалися в журналі протягом кількох років. Незабаром, зібрані в одну книжку ці статті вийдуть у видавництві «Реклам». Праця В. Гірнуса приваблює масштабністю роздумів, широкою ерудицією. Тематичний діапазон її дуже великий: функції мистецтва, поняття прекрасного, його природа і зміст, об'єктивне й суб'єктивне у сприйнятті творів мистецтва, літературні жанри та багато інших питань. Вільно оперуючи художнім і науковим матеріалом, учений застосовує в своїх статтях класичну форму філософського діалога: в невимушеній бесіді двох вигаданих осіб всебічно обговорюються твердження, аргументи, приклади. Гадаємо, що книжку В. Гірнуса вітатимуть усі, хто цікавиться теорією літератури.

Літературознавець Клаус Ярмац, добре знайомий радянській читацькій аудиторії статтями про сучасну літературу НДР, порушує важливе питання — прогрес у мистецтві (1974, № 1). Автор підкреслює, що цю проблему слід розглядати в постійному зв'язку із суспільним прогресом, у конкретно-історичному контексті. Він критикує буржуазних тео-

ретиків, які «не розуміють соціалістичного реалізму, не помічають соціальної зумовленості розвитку й поступу мистецтва і цим виводять проблему за межі історизму». Дослідник робить повчальний екскурс у минуле, простежуючи, як формувалось уявлення про еволюцію мистецтва у просвітителів, у Гегеля. Виходячи далі з принципових положень марксистсько-ленінської естетики, К. Ярмац показує, що соціалістичний реалізм є закономірним наслідком прогресу в історії мистецтва: соціалістичний реалізм «підняв незаймані раніше пласти дійсності, відкрив нові аспекти вже зображеного, визнав реально-гуманістичну суспільну функцію мистецтва, покликав до життя нові методи художнього узагальнення, нову систему естетичних оцінок, нові структури, по-новому розкрив діалектику традиції та новаторства».

Ставлення до класичної культурної традиції — одна з важливих проблем теорії соціалістичного реалізму. Що з'єднує соціалістичне мистецтво з класикою минулих століть, як осмислюються літературно-мистецькі шедеври сучасними митцями і чим збагачують їхній духовний світ? Досліджуючи ці питання, вчені НДР гостро полемізують з представниками буржуазних наукових шкіл, розкривають значення гуманістичної спадщини для культури розвиненого соціалістичного суспільства¹.

Проф. Гірнус у статті «Гладінь потоку та його глибина» (1974, № 3) ставить собі за мету «теоретично пояснити, чому мистецтво, що колись служило гнобительським класам, може викликати в звільненого від експлуатації людства не лише суто історичний інтерес, а й лишатись для нього актуальним джерелом естетичної насолоди». Як і дослідження Р. Ваймана, ця праця відзначається полемічною загостреністю. Вона спрямована проти фальсифікаторів марксизму, які або перекреслюють класичну спад-

щину, або намагаються довести, що мистецтво за своєю природою — «надідеологічне». Вчений доводить, що мистецтво, з якого вихолощений історичний та ідейний зміст, «перетворюється на абстрактні «тексти», на орнаментально-декоративну продукцію, перестає відігравати активну роль у розвитку культури, в історичному процесі». Поглядам ревізіоністів, вульгаризаторів марксизму-ленізму, апологетів «чистого мистецтва» В. Гірнус протиставляє марксистське розуміння класового характеру літератури й особливого, притаманного лише їй способу відображення дійсності, при якому утворюється органічна єдність ідейного змісту й форм його висловлення. Саме специфікою мистецтва як форми суспільної свідомості він і пояснює, чому людину соціалістичного світу приваблюють художні цінності, «створені в епохи, коли експлуаторські класи мали політичну владу й свій матеріальний та духовний вплив поширювали й на культуру». В. Гірнус висуває концепцію «довершеності» творів мистецтва — мірки художницької реальності. Потяг до довершеності породжував твори, позначені величним ідеалом, що постає як альтернатива світові, в якому ці твори виникають. Мистецтво, пише дослідник, ніколи не було елементарним, мертвим, дзеркальним відбитком дійсності; воно завжди несло в собі переосмислену картину світу. З прагнення подолати прірву між ідеалом та реальністю й виростає, на думку В. Гірнуса, велетенський гуманістичний потенціал шедеврів минулого, що робить їх такими необхідними й дійовими в наші дні.

У вивченні та засвоєнні цих шедеврів культура НДР має безперечні досягнення. Художня спадщина справді стала надбанням мас. Великими тиражами виходять твори класиків, на сценах республіки новим життям живуть герої Лесінга і Гете, Шіллера і Клейста. Міжнародний авторитет здобув Національний інститут дослідження пам'яток класичної німецької літератури у Веймарі. Разом з тим письменники й науковці країни ще не досягли однастайності в ставленні до класичної спадщини. Розбіжності в по-

¹ Як приклад можна навести написані на високому науковому рівні праці проф. Роберта Ваймана — «Історія літератури і міфологія» і написану ним разом з колективом авторів книгу «Про традиції в історії літератури».

глядах виявилися під час дискусії, в ході якої виступив із своєю статтею проф. В. Гірнус.

Ця полеміка немовби продовжила жваві суперечки навколо відомої у нас повісті У. Пленцдорфа «Нові страждання молодого В.», викликані не лише темою і головним образом повісті, а й оригінальною інтерпретацією класики, яку пропонує автор. До речі, саме «Зінн унд форм» вперше надрукував повість У. Пленцдорфа і саме на сторінках цього журналу зіткнулися думки читачів. Вже обговорення «Нових страждань молодого В.» показало, що проблема класичної спадщини потребує детального, поглибленого аналізу. Дискусію підхопили інші видання — і солідні журнали, і «тонкі» тижневики.

Якого ж висновку дійшли письменники й критики, що взяли участь у дискусіях? Більшість із них вважає, що поступ соціалістичної культури вимагає свідомого засвоєння мистецької спадщини минулого, її ретельного вивчення — в першу чергу, тих естетичних тенденцій і цінностей, які відповідають потребам соціалістичної сучасності. Найбільші здобутки світової літератури по-справжньому ефективно можна використати у наш час, діалектично поєднуючи історичний і естетичний підхід, який дозволяє зрозуміти, чому і як шедеври минулого закріплюються в сучасній культурі.

Під час дискусії виявились і помилкові погляди деяких її учасників на взаємодію сучасного мистецтва й культурної спадщини. Так, ряд авторів наголошував на відносній самостійності літератури, захищав її «родову специфіку», певною мірою виводячи її за межі суспільного та ідеологічного контексту. Інші критики підкреслювали саме соціальну й політичну функцію мистецтва, нерідко забуваючи при цьому про суто художнє начало. Через це в матеріалах дискусії були категоричні твердження, що, наприклад, поезія НДР нібито зросла виключно на ґрунті соціалістичних традицій у німецькій ліриці (Гейне, Веєрт, Гервер) або ж, навпаки, що вона живиться переважно із джерел поезії Ренесансу, Про-

світництва, класики. Штучність і умоглядність цих тверджень, зрозуміло, викликали критику з боку провідних вчених і письменників.

Обидві дискусії, активно підтримані журналом «Зінн унд форм», були, безперечно, корисними для всієї соціалістичної німецької культури. Ставлення до духовної спадщини минулого — проблема, яка в сучасній ідеологічній боротьбі набуває особливої ваги. Тому для літературно-мистецької громадськості НДР важливо досягти в цьому питанні світоглядної єдності і методологічної ясності. Наслідки дискусії засвідчують, що літературознавство країни наблизилось до виконання цього принципового завдання.

«Зінн унд форм» уміщує ґрунтовні публікації на історико-літературні теми. Впадає в око, що редакція прагне розширити хронологічні межі досліджень, урізноманітнити форми аналізу й викладу. З нарисом творчості видатного німецького письменника Й. Г. Фосса виступає Г. А. Штолль (1974, № 1). Він розповідає про багатогранну діяльність Фосса, про його своєрідні філософсько-естетичні погляди, подаючи їх на тлі ідейно-художнього руху кінця XVIII — початку XIX ст. Роль цього поета, перекладача й громадського діяча, у формуванні демократичних тенденцій «Бурі й натиску», у розвитку літератури Просвітництва та романтизму й німецької культури в цілому вельми важлива. Портрет письменника, змальований Г. А. Штоллем, підтверджує слова Г. Гейне про те, що Фосс «після Лессінга, можливо, найвизначніший громадянин у німецькій літературі».

Стаття Г. Кнеплера «Карл Краус і буржуазний світ» (1975, № 2) належить скоріше до мемуарного жанру. Її автор — відомий діяч німецької музичної культури — замолоду був добре знайомий із славетним австрійським письменником, працював разом з ним, спостерігав його в хвилини творчого натхнення і в побуті. Інтерес до колоритної постаті цієї незвичайної, напрочуд широко обдарованої і працювитої людини зростає з

кожним роком — і у нас, і на Заході. Тому спогади Г. Кнеплера будуть дуже корисними для тих, хто цікавиться творчістю Крауса.

Цікава розвідка поета й драматурга Карла Мікеля про п'єсу Б. Брехта «В гушавині міст» (1974, № 5). Ця рання драма Брехта не належить до його найкращих творів, але заслуговує на увагу як один із перших кроків драматурга. В ній уже намічені провідні теми і «Копійчаної опери», і «Матінки Кураж», і «Доброї людини із Сезуана» (зокрема, думка про те, що умови існування в антагоністичному суспільстві змушують людину відмовитися від засад доброчесності й порядності). Вперше в своїй драматургічній практиці Брехт локалізує дію в «зразковій» буржуазній Америці. В п'єсі проступають ідейно-тематичні контакти Брехта з його попередниками. Так, він використовує традиційне порівняння великого капіталістичного міста з джунглями. Героя його драми, хоча й з багатьма застереженнями, можна розглядати як модернізований різновид просвітницької «природної людини», «благогородного дикуна» і т. п.

Тези, які висуває К. Мікель, здебільшого добре аргументовані, хоч деяким його міркуванням бракує переконливості. Але автор, здається, і не ставив собі за мету обґрунтовувати кожную свою думку. Фіксуючи перегуки й проводячи паралелі, він залишає чималий простір іншим дослідникам. Вони, певно, і дадуть відповідь на питання, чи варто охоплювати цю ще досить схематичну й абстрактну драму такою густою сіткою історико-літературних аналогій.

Дискусії останніх років висунули в центр загальної уваги поезію. Не перебільшуючи, можна сказати, що в «Зінн унд форм» вона як об'єкт літературознавчого аналізу перебуває на першому місці порівняно з іншими жанрами. Ця перевага виявилася як у кількості відповідних публікацій, так і в їхній якості — в глибині проникнення в творчий задум поета, в тонкому розумінні його індивідуальної неповторності. Важливо, що журнал показує розмаїття манер і

стилів у сучасній ліриці НДР і що серед поетів, про яких пише «Зінн унд форм», ми бачимо митців різних генерацій. Проблемні матеріали присвячені визначним майстрам — Г. Мауреру, С. Гермліну, В. Ткачику. Схвально оцінені журналом нові твори поетів середнього покоління Г. Кунерта, С. Кірш, П. Хакса. Дуже жваво обговорювались вірші поетів-початківців.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують статті, присвячені останній книжці Сари Кірш «Заклинання». Перш ніж аналізувати цю збірку, Адольф Ендлер (1975, № 1) ретроспективно оглядає весь доробок однієї з найталановитіших поетес НДР. Він розкриває яскраву своєрідність інтелектуально-почуттєвого світу С. Кірш, її образної системи, показує, як у «Заклинаннях» трансформуються характерні для поетеси теми й мотиви, як вони розвиваються і збагачуються життєвим і суспільним досвідом, як зростає емоційний і художній рівень віршів С. Кірш.

Інший — і дуже незвичайний — відгук Франца Фюмана. Сам поет, він пише про колегу схвильовано, по-справжньому поетично. Він порівнює збірку з готичним містом — примхливо різьблені портали, гостроверхі дахи, казкові вежі, темні, вузькі провулки, де ховаються таємниці. Ф. Фюман розробляє «топографію» цього чарівного міста і перетворює своє есе про «Заклинання» на своєрідний путівник. Звичайно, Фюман ділиться своїми особистими враженнями від віршів С. Кірш, але його стаття добре передає силу ліричних переживань поетеси, її активність і рішучість у боротьбі за щастя і водночас її ніжність, жіночність, багатство уяви.

Зосередивши увагу на поезії, журнал не вмівував останнім часом досліджень, в яких узагальнювалися б досягнення прози республіки. Критики обмежувалися тут головним чином рецензіями. Гадаємо, що це тимчасове явище: сучасний роман і новела НДР — матеріал, який потребує всебічного й ґрунтового вивчення.

Літературно-художня періодика соціалі-

лістичної Німеччини уважно стежить за мистецькими процесами сучасного Заходу. Із самою специфікою політичного буття НДР пов'язаний критичний інтерес до західнонімецької культури, марксистська інтерпретація її суспільної сутності, класова оцінка її найновітніших явищ. Принципова полеміка із сучасною культурою ФРН — важлива ділянка напруженої ідеологічної боротьби, що точиться між НДР і ФРН. Марксистське літературознавство НДР критично аналізує процеси, що відбуваються в німецькомовних літературах, простежує напрямки їхнього розвитку, з партійних позицій вивчає модернізм у всіх його проявах. Особлива увага приділяється творам талановитим, прогресивним, позначеним прагненням реалістично відобразити капіталістичну дійсність. Це, як правило, не заважає дослідникам розкривати творчість таких авторів в усій її складності й суперечливості, виділяючи в ній моменти, суспільно найбільш ефективні.

Такий справді науковий підхід позначає й інші публікації журналу. Привертають увагу, зокрема, дві розвідки Курта Батта, талановитого критика, який передчасно пішов з життя. Так звані «нові тенденції» в літературі ФРН і раніше цікавили К. Батта. Глибоку характеристику їм він дав у статті «Екзекуція оповідача» (1973), що являє собою справжню панораму західнонімецької прози. Теоретичні питання, які є сьогодні об'єктом гарячих суперечок (генезис роману, його еволюція, сучасний стан, перспективи), дослідник розглядає на багатому й різнохарактерному матеріалі німецькомовного роману в країнах Заходу. Подальший розвиток цих спостережень знаходимо в статтях К. Батта, що з'явилися 1974 року.

У розвідці «Життя в цитаті» (1974, № 3) автор розглядає творчу еволюцію драматурга, поета й романіста австрійського походження Петера Гандке — одного з «найгаласливіших» молодих західних письменників. К. Батт досліджує твори та публічні виступи Гандке в літературно-політичному контексті ФРН, показує тісний зв'язок письменника з грун-

том, на якому той зріс, — з буржуазною культурою, яка постійно потребує гучних формальних новацій, з молодіжним рухом кінця 60-х років (певна світоглядна близькість до нього помітна в книжках і п'єсах Гандке). Дослідник накреслює своєрідний шлях молодого літератора — після сенсаційних експериментів у царині форми, після спроб створити «антилітературу», П. Гандке в останніх своїх романах частково відмовляється від повної об'єктивізації оповіді, впускає до них живі почуття, звертається до гуманістичної літературної традиції.

Друга стаття (1974, № 4) Курта Батта присвячена творчості Зігфріда Ленца, його філософській позиції та письменницькій майстерності. На думку критика, однією з головних проблем, що турбують З. Ленца, є тема провини й відповідальності, моральної поведінки героя в критичній ситуації. Нерідко Ленц розв'язує цю тему в екзистенціалістському дусі. Тому в його творах на другому плані опиняються історична реальність, соціальне мотивування поведінки героя. Що ж до роману «Урок німецької», вважає К. Батт, то він тому й став такою помітною подією, що в ньому діють яскраві, соціально визначені характери, а етичні проблеми набувають життєвої конкретності й типовості. На нашу думку, К. Батт, справедливо відзначаючи достоїнства кращої книжки З. Ленца, все ж трохи недооцінює інші твори письменника, зокрема, його оповідання 60-х років. Адже й там перед нами виникають пластичні образи, живі люди, що вміють відчувати й мислити, герої, змальовані на досить чіткому соціальному тлі. Слід зазначити, що К. Батт пише тільки про Ленца-прозаїка — проаналізувати ще й оригінальні п'єси західнонімецького письменника в загалом невеликій розвідці просто неможливо.

І ще одна непересічна постать з'являється перед читачем журналу — Рольф Гохгут, драматург, кожна п'єса якого викликає сенсацію, а іноді й скандал. У статті «Самотність процвітаючого письменника» (1974, № 6) знавець театрального мистецтва професор В. Міттенцвай намагається зрозуміти причини успіху

Гохгута, осмислити типові для нього теми, сюжети, образи, розкрити своєрідність його світогляду.

В. Міттенцвай звертається до комедій «Повитуха» та «Лісістрата і НАТО», де діють дуже колоритні персонажі, яскраві гумор, лунають влучні дотепи. Остання комедія заслуговує на увагу й тому, що в ній драматург, на погляд В. Міттенцвая, робить крок уперед і в ідейному плані: «Замість відчайдушно сміливого, але ізольованого одинака, якого Гохгут у своїх трагедіях підносив на велику драматичну висоту, тут на передньому плані — солідарність простих людей. У цьому, власне, й полягає те істотно нове, що з'явилося у загалом незмінних драматургічних принципах Гохгута».

На літературних форумах, які останнім часом відбувалися в НДР, багато уваги приділялось ролі критики, зокрема, зазначалося, що вона повинна ефективніше впливати на художнє життя в країні, майстерніше й енергійніше проникати в глибинні пласти літературного процесу. Гадаємо, це завдання було головним для авторського колективу журналу «Зінн унд форм». Приємно відзначити, що разом із вимогливістю підвищується наукова озброєність дослідників: літературні явища розглядаються в динаміці, в розвитку, в різноманітних внутрішніх зв'язках. До співробітництва в критичному розділі редакція залучає не лише фахівців-літературознавців і критиків, а й письменників. Синтез наукової ґрунтовності й об'єктивності та художницької пристрасності дає плідні й цікаві наслідки.

Ми зупинилися лише на публікаціях з питань літературознавства й критики, але ними, зрозуміло, не вичерпується зміст журналу. Останнім часом він познайомив читачів з багатьма новинками прози, поезії та публіцистики НДР. Так, нові оповідання запропонували Ф. Фюман, Ю. Брезан, У. Бергер. Над протиріччями сучасного Заходу розмірковує Г. Кунерт у нарисах про перебування в ФРН і США. Цікавим історичним матеріалом

насичені спогади О. Готше і В. Герцфельде. Не маючи змоги повністю друкувати великі за обсягом твори, «Зінн унд форм» вміщує уривки з них. У такий спосіб були репрезентовані маловідомий роман Е. Куби «Цак», романи «Людські шляхи» Б. Зеегера, «Життя Жана Поля Фрідріха Ріхтера» Г. де Бройна. В останній книжці відомий прозаїк виступає в досить-таки незвичній для нього ролі — роман поєднує риси біографічного твору й історико-літературного дослідження.

Популяризація творів прогресивних зарубіжних письменників — не менш важливий аспект діяльності журналу. На його сторінках з'являлись імена П. Неруди і Я. Ріцоса, М. Астуріаса і Т. Аргезі, Б. Клавеля і А. Вальєхо. Часті гості на сторінках журналу — радянські письменники й літературознавці. Перекладено твори М. Булгакова, О. Твардовського, В. Катаєва, В. Шукшина, Ю. Щербака... Німецький читач з інтересом зустрів спогади О. Димшиця про Єлену Вайгель і Златана Дудова. Передруковувалися праці радянських дослідників М. Храпченка, М. Федоренка, Т. Мотильової. Слід вітати таку форму пропаганди радянського мистецтва, як добірки творів з літератур народів СРСР. Одна з них (1975, № 5) була присвячена вірменській літературі — класичній і сучасній.

Говорячи про розділ художньої літератури в «Зінн унд форм», ми назвали багато імен, не характеризуючи окремі твори, не оцінюючи якість перекладів і т. п. Але вже такий перелік дає уявлення про масштабність планів і задумів.

«Наші слова — аргумент у класовій боротьбі», — сказав Герман Кант на VII з'їзді письменників НДР. Він звертався не лише до художників слова, а й до науковців, критиків, до всіх тих, хто бореться за розвиток і зміцнення соціалістичної німецької культури. «Зінн унд форм» перебуває в авангарді цієї боротьби.

Андрій БАКАНОВ

СІОНІЗМ ЗБЛИЗЬКА

Christopher Mayhew and Michael Adams, Publish It Not... The Middle East Cover Up. London, Longman, 1975.

Felicia Langer, With My Own Eyes. London, Ithaca Press, 1975.

Uri Davis and Norton Mezvinsky, Documents from Israel 1967 to 1973. London, Ithaca Press, 1975.

У передмові до книжки «Не друкуйте цього» — Як приховують правду про Близький Схід» (уривки з якої ми цитуємо за англійським журналом «Букс енд букмен») її автори Крістофер Мейх'ю й Майкл Адамс визначають свою мету: довести, що внаслідок тиску й пропаганди з боку проізраїльських кіл західна преса протягом багатьох років замовчує або довільно перекручує факти, пов'язані з палестинською проблемою. Рсбитися це «зовсім не в ім'я миру, міжнародного взаєморозуміння, а тим більше — справедливості, а для того, щоб зберегти назавжди нерівновагу сил на Близькому Сході в інтересах єдиної держави, яку влаштовує такий статус-кво: в інтересах Ізраїлю».

Автори (перший з них тривалий час був членом англійського парламенту від лейбористської партії) оперують виключно документованими фактами, і факти ці, безперечно, матимуть сенсаційний характер для англійського читача, якому досі доводилося задовольнятися інформацією, почерпнутою з «вільної» англійської преси, тобто інформацією, відповідним чином препарованою й наскрізь тенденційною.

Автори, наприклад, переконливо доводять, що «лейбористська партія в своїх стосунках з Ізраїлем керувалася принципами, відмінними від тих, які застосовувала до інших країн». Так, лейбористи послідовно підтримують Ізраїль, але декларують своє негативне ставлення до південноафриканського режиму.

«А тим часом, — зауважують автори, — ці дві країни мають дуже багато спільного... Обидві вони — колоніалістські й тримають під своєю владою великі маси населення на загарбаній території. Ні перша, ні друга не мають ніяких законних чи моральних прав на колоніальні володіння, й обидві спираються в своїй політиці виключно на «право сильного». (Принагідно додамо, що правомірність порівняння, запропонованого англійськими авторами, підтвердили недавні події: вояж прем'єр-міністра ПАР до Тель-Авіва й укладення угод — опублікованих і тасмних — між расистськими урядами ПАР та Ізраїлю).

Англійські засоби масової інформації «не помічають», однак, цього багаторічного крену в політиці уряду Великобританії — все одно, лейбористського чи консервативного. Причина? Вона полягає в тому, що «в Англії дуже мало газет, у яких керівні посади не займали б палкі і здебільшого вельми галасливі прибічники Ізраїлю». Автори пояснюють і другий фактор — з одвертістю, яку не часто зустрінеш у буржуазній пресі: оскільки видавець газети є водночас і бізнесменом, він ніколи не вмістить у своєму виданні матеріал, який може відштовхнути від нього впливових читачів чи потенційних рекламодавців. Тим-то з цілком зрозумілих «фінансових міркувань» видавцям у даному випадку вигідніше годувати публіку дезінформацією.

Розповідаючи далі про концентрова-

ний і потужний тиск на англійські засоби масової інформації з боку сіоністських кіл, К. Мейх'ю та М. Адамс називають «особливо тривожним» той факт, що «цей тиск здійснюється від імені іноземної держави й має вплив на формування англійського політичного курсу, загалом у напрямку, що суперечить національним інтересам Великобританії».

Після війни 1967 року, пишуть вони далі, «майже всі без винятку повідомлення в англійській пресі (про ситуацію на Близькому Сході та пов'язані з нею проблеми.— В. Г.) походили від кореспондентів, які не були зарубіжними кореспондентами в загальноприйнятому розумінні цього слова, бо для цих людей — здебільшого ізраїльських громадян — Ізраїль був рідним домом, і всі вони перебували під непослабним тиском суспільства, яке вимагає від кожного єврея беззастережної лояльності... Отож, хоч би якими індивідуальними чеснотами кожен із них був наділений, об'єктивність їхню не можна не брати під сумнів. Чи ж не дивно, що англійські видавці газет, яким ніколи б не спало на думку скористатися в Південній Африці послугами південноафриканця — прибічника апартеїду... без найменшого вагання вдаються в Ізраїлі до послуг місцевих кореспондентів, об'єктивність яких, внаслідок просіоністських симпатій, вельми проблематична? І це в той час, коли жодна англійська газета не зробить своїм кореспондентом у Парижі француза, в Бонні — німця, ба навіть у Вашингтоні — американця».

Те саме стосується й Британської радіомовної корпорації, керівники якої так часто й велеловно декларують свою «безсторонність та неупередженість». Бі-Бі-Сі навіть не робить спроб об'єктивно висвітлювати позиції обох — ізраїльської й арабської — сторін і є, по суті, рупором ізраїльського лоббі в Лондоні. Бі-Бі-Сі «призначила сіоніста єврейського походження (Майкла Елкінса.— В. Г.) своїм кореспондентом у Єрусалимі, але жодного разу не призначала антисіоніста арабського походження кореспондентом у будь-якій арабській столиці».

Автори наводять цілий ряд висловлювань ізраїльських керівників, які, незважаючи на їхній обурливий зміст, передруковувались англійською пресою без будь-яких критичних коментарів. Наприклад, в інтерв'ю, вміщеному англійською газетою «Санді таймс», Голда Меїр (у той час іще прем'єр-міністр Ізраїлю) заявила, що «такої речі, як палестинський народ, ніколи не існувало», а через те, мовляв, немає підстав казати, що ізраїльтяни позбавили палестинців законних прав. Ні «Санді таймс», ані інші буржуазні газети не пояснили своїм читачам расистської суті цієї заяви.

У книжці розповідається й про методи тиску, до яких вдаються сіоністи в Англії щодо осіб, які, на їхню думку, діють на шкоду Ізраїлю. У «джентльменському наборі» цих методів є все — починаючи від заходів фінансово-економічного характеру й кінчаючи фізичною розправою.

У розділі «Чи може Ізраїль змінити курс?» автори нагадують, що реалістично настроєні політичні діячі віддавна закликали до мирного співіснування євреїв та арабів. Такі тверезі заклики дедалі голосніше лунають в Ізраїлі й сьогодні. Проте керівні кола країни й досі вважають «найжорстокіше насильство своїм найнеобхіднішим знаряддям».

К. Мейх'ю та М. Адамс справедливо зазначають, що мирне політичне врегулювання конфлікту на Близькому Сході можливе лише шляхом виконання всіх пунктів резолюції Ради Безпеки ООН за 22 листопада 1967 року.

Англійською мовою вийшли й дві інші книжки, що мають безпосереднє відношення до даної теми: «На власні очі» Феліції Лангер і «Документи з Ізраїлю, 1967—1973» Урі Девіса й Нортона Мезвінські. На відміну від розглянутої вище, однак, ці дві книжки написані громадянами Ізраїлю і, отже, є «свідченнями зсередини».

В передмові до книжки «На власні очі», уривки з якої друкувалися в радянській пресі, д-р Ізраїль Шахак пише: «Рекламний образ Ізраїлю (і сіоністського руху) зовсім не відповідає дійсності... Ізраїль повелося називати де-

мократичною державою. Але протягом усієї історії цієї держави особи не-єврейського походження в ній зазнавали гонінь, їх кидали до в'язниць, позбавляли права вільного пересування, їхнє майно конфіскували, їм доводилося терпіти всілякі утиски, і ніхто цього не помічав, за винятком хіба випадків, коли злочини набували особливо звірячих форм...»

Тактику терору, спрямовану проти арабського населення Ізраїлю, уряд цієї країни згодом поширив і на окуповані арабські території. Водночас ізраїльська пропаганда лицемірно оголосила режим окупації «найгуманнішим на світі». Ф. Лангер у своїй книжці спростовує цю брехню, доводить, що режим цей ґрунтується на насильстві, масових езекуціях, концентраційних таборах, шантажі, тортурах і вбивствах.

За фахом Феліція Лангер — адвокат, і книжка її складається з розповідей про судові справи, які вона вела з 1968 року як захисник підсудних палестинців на окупованих територіях. Зазначимо зразу: всі зусилля цієї чесної й самовідданої жінки виявлялися марними. Жодного разу ізраїльський військовий трибунал, перед яким вона виступала, не взяв до уваги її аргументів, жодного разу справедливості не перемогла.

Розповідь про кожну судову справу в книжці підкріплена документами, які незаперечно підтверджують аргументацію автора-адвоката. Перед очима читача проходять жертви терору: божевільний (а, отже, непідсудний!) старий аль-Вахіш, якого в червні 1970 року засудили до десятирічного ув'язнення за те, що він переховував свого сина, — після того, як окупанти зруйнували домівку старого, а решту його родичів погнали невідомо куди; молода вдова-палестинка, яку в грудні 1970 року ізраїльська служба безпеки намагалася шантажем і погрозами примусити шпигувати за її співвітчизниками; жінки й діти, жителі Гази, побиті поліцейськими кийками й батогами під час масової езекуції 1970 року; автор розповідає про трагічну долю Касіма Абу Акра, закатованого в єрусалимській в'язниці 1969

року; про страшні тортури, яким піддали в тул-кармській тюрмі Юсефа Удвана (міністр поліції офіційно заявив, що Удвана ніхто й пальцем не торкався, а потім самі ж поліцейські підтвердили Феліції Лангер, що катували заарештованого).

З-під пера юриста вийшов справжній обвинувальний акт ізраїльському расизмові.

Зриває благочестиву рекламну маску з сїонїзму і книжка Урі Девїса та Нортонa Мезвїнскї «Документи з Ізраїлю». В нїй їдеться про антисїонїстську опозицію, яка посилюється в Ізраїлі після «шестиденної війни». Книжка має підзаголовок «Матеріали до критики сїонїзму».

Автори зібраних у нїй статей, переконані антисїонїсти, вїрїшили з'ясувати, яка різниця їснує між становищем арабів на землях, загарбаних після 1967 року, й на території власне держави Ізраїль. Результати цього дослідження такі: з 475 арабських селищ, які їснували на цїй території до 1948 року, — тобто року утворення Ізраїлю, — знищено 385. З дев'яноста семи кочових груп зникло сїмдесят чотири. Цї данї ранїше ніколи не публікувалися. Автори пишуть: «Правда про арабські поселення, що їснували в територїальних межах держави Ізраїль до 1948 року, для ізраїльтян є таємницею за сїмома печатями. Жоден друкований орган, жодна книжка чи брошура не називає ні їхньої кількості, ні географїчного положення. Робитьсє це, ясна річ, навмисне, щоб офіційно прийнятий мїф про «безлюдну країну» можна було викладати в ізраїльських школах і розповідати зарубїжним гостям».

З колишніх жителів 385-ти знищених селищ і складаються тепер табори палестинських бїженців. До масової втечі з Ізраїлю вже в перші роки їснування цієї держави арабів примушував кривавий терор. Автори розповідають про чотири випадки геноциду: 1948 року в Деїр-Яссїні розстріляно 254 чоловіки; 1953 року в Кабїї знищено понад п'ятдесят селян; того ж року під кулями впали жінки й діти племенї аль-Азаз-

ма; 1956 року в Кафр-Касімі вбито сорок дев'ять беззахисних мирних жителів. «Доцільність» цих масових убивств з цинічною одвертістю пояснив 1968 року д-р Ізраїль Ельдад, викладач гуманітарного курсу в Інституті технології м. Хайфи: «Якби не було Деїр-Яссіна, в державі Ізраїль жило б півмільйона арабів. І держави Ізраїль не існувало б...»

Рецензент журналу «Букс енд букмен» П. Марнем пише з цього приводу: «Сіоністи твердили, що такою ціною вони запобігають повторенню Аушвіців, і західний світ охоче приймав таке пояснення, не намагаючись навіть розібратися в деталях. Видавці «Документів» доводять: якби світова громадськість цими деталями зацікавилася, їй відкрилося б чимало вражаючих фактів про Ізраїль».

На страшних спогадах про табір смерті Аушвіц (Освенцім) сіоністи спекулюють і в іншому плані. Поряд з міфом про «безлюдну країну», заселену людьми, які доти країни не мали, вони культивують і міф про «втечу з Аушвіца». Але факти свідчать про те, що більшість населення Ізраїлю складають не втікачі від нацистських катів і взагалі не емігранти з Європи, а колишні жителі східних (головним чином, арабських) країн. Оскільки в тих країнах євреї не зазнавали переслідувань, їм не потрібен був притулок — аж доки той «притулок» не виник у Палестині.

Показова в цьому розумінні історія переселення іракських євреїв. Навіть після утворення держави Ізраїль і різкого загострення стосунків між євреями й арабами вони продовжували мирно жити в іракських містах, не помишляючи про втечу до «землі обітованої», бо ніхто їх не переслідував і до втечі не примушував. Масова еміграція їх почалася тільки після 1950 року, після того як вибухнуло кілька бомб у єврейських домах у Багдаді. Як свідчать автори «Документів»; тепер не підлягає сумніву, що бомби ці були підкладені сіоністами — у такий-от провокаційний спосіб (який цілком відповідає сіоністській формулі «чим гірше — тим краще»)

останні домоглися нового притоку іммігрантів.

Ізраїльська газета «Блек пентер» — рупор євреїв-іммігрантів з арабських країн — нещодавно писала, що іракські євреї з тугою згадують про життя в Багдаді: «...зруйновано одну з найосвіченіших і найбагатших общин, колишні члени її стали жебраками, а молодше покоління росте неосвіченим і темним. Кількість учених, що прибули з Іраку, була більшою, ніж кількість учених із даної групи іммігрантів, підготовлених в Ізраїлі від дня заснування цієї держави».

Автори книжки наводять таку пісню іракських євреїв:

Що ти наробив, Бен-Гуріоне?
Ти викрав нас, вивіз, як контрабанду...
Будь проклятий той чорний день!
Будь проклятий літак, що нас сюди
приніс!

Економічна криза, що уразила Ізраїль, руйнує ще один сіоністський міф — про піонерів-поселенців, які власноручно вибудовують своє щастя. Масовий виїзд з Ізраїлю євреїв, які втратили віру в сіоністські гасла, призвів до того, що понад 10 процентів робочої сили, зайнятої на виробництві, — це палестинці, яких щодня возять на роботу з окупованих територій. Це дешева робоча сила, і експлуатують її нещадно. Крім того, в країні вже збудовано — і далі будуються — так звані «фабричні табори», в яких робітників-арабів триматимуть за колючим дротом, під сторожовими вишками з озброєною вартою. Автори «Документів» наводять слова директора однієї компанії, яка експлуатує працю арабів-робітників: «Я знаю, що при першій же нагоді вони залюбки переріжуть мені горло». Що ж — яке посієш, таке й пожнеш.

Розглянуті нами три книжки — це три докази антигуманної, расистської суті сіонізму, побудовані на неспростовних документах, зібраних людьми, які бачили злочини сіоністів на власні очі.

Володимир ГАЛЧИН

Творець

сучасної архітектури

Швейцарець Шарль-Едуард Жан-нере, відомий як Ле Корбюзьє (1887—1965), — людина, в діяльності якої сконцентрована ціла епоха розвитку містобудування й архітектури.

Ле Корбюзьє символізував динамізм століття, майстерно втілюючи в своїх проектах його новітні технічні досягнення.

Він розпочав свою діяльність як живописець і до архітектури прийшов шляхом складним, але послідовним і рішучим. Граничний лаконізм, образна узагальненість, основані на абсолютизації прямих кутів і ліній, — так починав Ле Корбюзьє пошуки образно-класичної доцільності й раціоналізму предметних форм, проголосивши своє жорстко-конкретне кредо: «геометрія і боги сидять на одному троні». Від глибокої переконаності, що доцільність може бути основою естетики матеріальних об'єктів, бере практичний початок його архітектурна діяльність.

Вже перші свої роботи Ле Корбюзьє рішуче протипоставив войовничому стилю «модерн» та еклектичній імітації віджилих архітектурних стилів і відтоді незмінно перебував у перших лавах прихильників прогресу в архітектурі й містобудуванні.

Ле Корбюзьє — напрочуд різнобічний архітектор; кожен аспект його діяльності — складне своєрідне явище, варте окремого дослідження. Узагальнено й умовно ці аспекти можна об'єднати в чотири основні напрями: містобудування, житло, залізобетон, інсоляція (сонцезахист).

Поняття «сучасне містобудування» невіддільне від імені Ле Корбюзьє, бо саме він обгрунтував нові основи формування міст. Працюючи в умовах капіталістичного суспільства, архітектор не міг не помічати катастрофічних наслідків анархії в забудові міст, які так образно сформулював В. І. Ленін у праці «Аграрне питання і «критика Маркса»: «...у великих містах люди задихаються, за висловом Енгельса, у своєму власному гної, і періодично всі, хто може, тікають з міста, шукаючи вільного повітря й чистої води».

Ле Корбюзьє розумів, що для ефективної боротьби з хаотичною забудовою великих міст передусім треба здійснити експерименти великих масштабів, які б наочно довели необхідність запровадження нових принципів формування міського організму.

І він здійснив такий науково-проектний експеримент.

1922 рік. Знаменитий, відомий усім — від професіоналів-містобудівників до політичних діячів — план перебудови Парижа — «plan Voisin» був виставлений у паризькому «Осінньому салоні».

Ле Корбюзьє рішуче відкинув суцільну квартальну забудову, проголосивши радикальний лозунг: «Треба знищити вулиці-коридори» («розташуємо будинки... вільно... формою, що знищує двори»). Це завдання в його проекті втілюється послідовно й рішуче — і в адміністративній, і в побутовій (житловій) зонах. Розкритість простору й свобода орієнтації —

основні принципи планування. Цьому підпорядкована комунікаційна й композиційна вертикальність центру; на це ж розрахована й анфіладність системи просторів у житлових зонах, і злами площин будинків.

Місто Ле Корбюзьє — антипод перенасичених спорудами, уражених хворобою планувального безладдя капіталістичних міст — уявляється авторові «чистою грою геометричних сил». Сповідуючи гуманістичний принцип («людина добре почувачється при повному освітленні»), архітектор у своєму проекті конкретизував його в просторовій розсосередженості будов з чіткими гранями-прямокутниками — символічних зразків містобудівного й функціонально-утилітарного порядку. Концентруючи вертикалі — «величезні, але променисті призми», — він ясно відчуває силу світлових ефектів; для нього це видовище є «грою форм у світлі».

Чітка, зведена до граничного лінійно-кутового (пряма лінія, прямий кут) геометризму, структура його міста створена зовсім не заради естетської гри геометричними об'ємами. «Пропозиції Корбюзьє, — зауважив у той час викладач Баухауза, професор архітектури Людвіг Гільберсеймер, — це спроба гармонізації великих міст. Він пропонує замінити хаос суворим порядком геометричної сис-

теми». І все ж місто, зображене на тому проекті, виглядало досить нудним і механічно одноманітним — воно було швидше узагальненою формулою впорядкованості, ніж вільним, живим міським організмом. Абсолют порядку ніс у собі емоційно-психологічну скутість.

Але провідні ідеї проекту революціонізували архітектуру і в наступні роки стали основоположними правилами практичного містобудування: застосування й угруповання висотних споруд, розкриття у просторі композиція ансамблів житлових будинків, відокремлення транспортних шляхів від пішохідних, а також від жител, зменшення щільності забудови за рахунок

багатопверховості. І, що має особливе значення, проект уперше звернув серйозну увагу на уніфікацію масових типів жител.

Архітектор зробив практичну, на рівні проектних розробок, спробу формування міського середовища на основі стандартизації житлової забудови — від окремого будинку до великих районів. Він же заклав основу комплексності будівництва у її сучасному розумінні.

У заклику створити «дух серійності» — прагнення зводити будинки серіями, прагнення жити в будинках-серіях, прагнення уявляти будинки як серії. Уявлення Ле Корбюзьє про «ідеальне місто» ХХ століття значною мірою ґрунтується на цій тезі. Поставити будівництво масових жител на широку індустріальну основу і таким чином зменшити житловий голод, демократизувати обличчя міста, надавши кожному жителю доступ до світла, повітря й зелені, створити з найменшими витратами повноцінні житлові умови — так розумів він серійність будівництва.

Містобудівними розробками Ле Корбюзьє займався усе життя: він створив генеральні плани Барселони (1929 р.), Ріо-де-Жанейро (1929—1936), Буенос-Айреса (1929—1939), Антверпена (1933), Стокгольма, Немура, Алжіра (1930—1942). Місту Алжіру присвячено дванадцять років інтенсивної праці — за цей час архітектор спроектував сім величезних генеральних планів (по суті, самостійних досліджень), і серед них — відомий усім фахівцям «план Обюс».

1935 року він запропонував розуцілювати гігантський людський мурашник — Нью-Йорк і роздрібнити його на кілька міст-парків; тоді ж були створені сміливі і всебічно вивірені проекти розвитку Манхеттена, зокрема, траси 12 авеню. На запрошення нью-йоркського Музею сучасного мистецтва Ле Корбюзьє прочитав у США двадцять три лекції про архітектуру й містобуду-

вання (через дванадцять років його вітали в США словами: «Це ви в 1935 році змінили суть архітектури в Сполучених Штатах...»).

1950 року зодчий починає працювати в Індії над Чандігархом (генеральний план першої черги забудови був закінчений у 1952 р.), у 1951 р. створює генеральний план Боготи й закінчує планування району «Марсей Сюд» біля Марселя...

Проте внесок Ле Корбюзьє у розвиток містобудування далеко не обмежується переліченим вище. За його активної участі 1928 р. заснуються СІАМ — Міжнародні конгреси сучасної архітектури, тридцятирічна діяльність яких суттєво змінила характер містобудування в усьому світі. Протягом двадцяти семи років Ле Корбюзьє очолював ці конгреси.

В 1933 р. архітектор створює знамениту теорію міста, так звану «Афінську Хартію», у якій вперше було дано визначення міста як житлового й виробничого комплексу, залежного від соціальних, політичних, економічних, культурних, природних і географічних умов.

Великі проекти «Лінійне промислове місто» і «Три людських установлення», розробка «кліматичної сітки майстерні Ле Корбюзьє» (наукове обґрунтування вільної забудови з урахуванням інсоляції й сезонних змін погоди в кожному окремому випадку), виконані в сорокові й п'ятдесяті роки, — ще одне свідчення різнобічності тематики й плідності його теоретичних досліджень.

Зробленого Ле Корбюзьє вистачило б на ціле покоління архітекторів. Але тільки одне його місто засяяло гранями реальних споруд — це Чандігарх, нова столиця індійського штату Пенджаб, споруджена з урахуванням специфічних кліматичних умов, а також індійських національних традицій.

Звертаючись до своїх колег, Ле Корбюзьє підкреслював: «Людина, для якої ви працюєте, має очі, за ними криються душа, розум, серце.

Створена вами споруда покликана звеселяти зір, доповнювати, прикрашати краєвид. А водночас — будинок повинен увібрати краєвид у себе, зробити його своєю органічною часткою». Кожна споруда, спроектована Ле Корбюзьє, скоряється цьому правилу, чи то буде каплиця в Роншані, чи домініканський монастир Ла Туретт, Музей сучасного західного мистецтва в Токіо, чи вілла Савой. Чудово втілене це правило і в капітолійському комплексі пенджабської столиці.

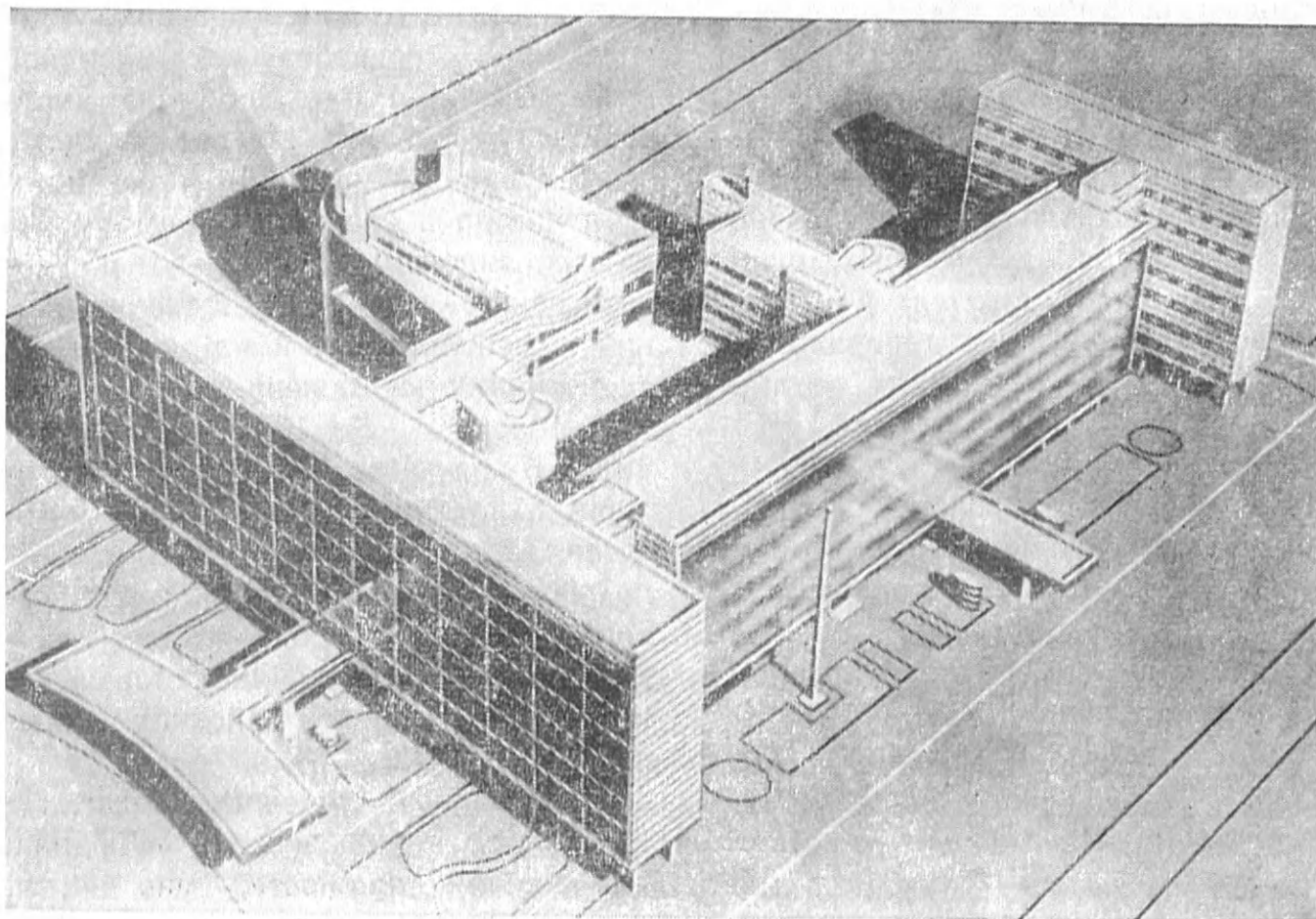
Скептики пророкували, що пенджабці погано почуватимуть себе в незвичному для них «європейському місті». Та вони помилялися. Працюючи над Чандігархом, Ле Корбюзьє врахував національні традиції жителів регіонального центру і зумів поєднати їх з рисами найсучаснішого міста. Архітектурний ансамбль пенджабської столиці здобув загальне визнання й органічно ввійшов у життя городян.

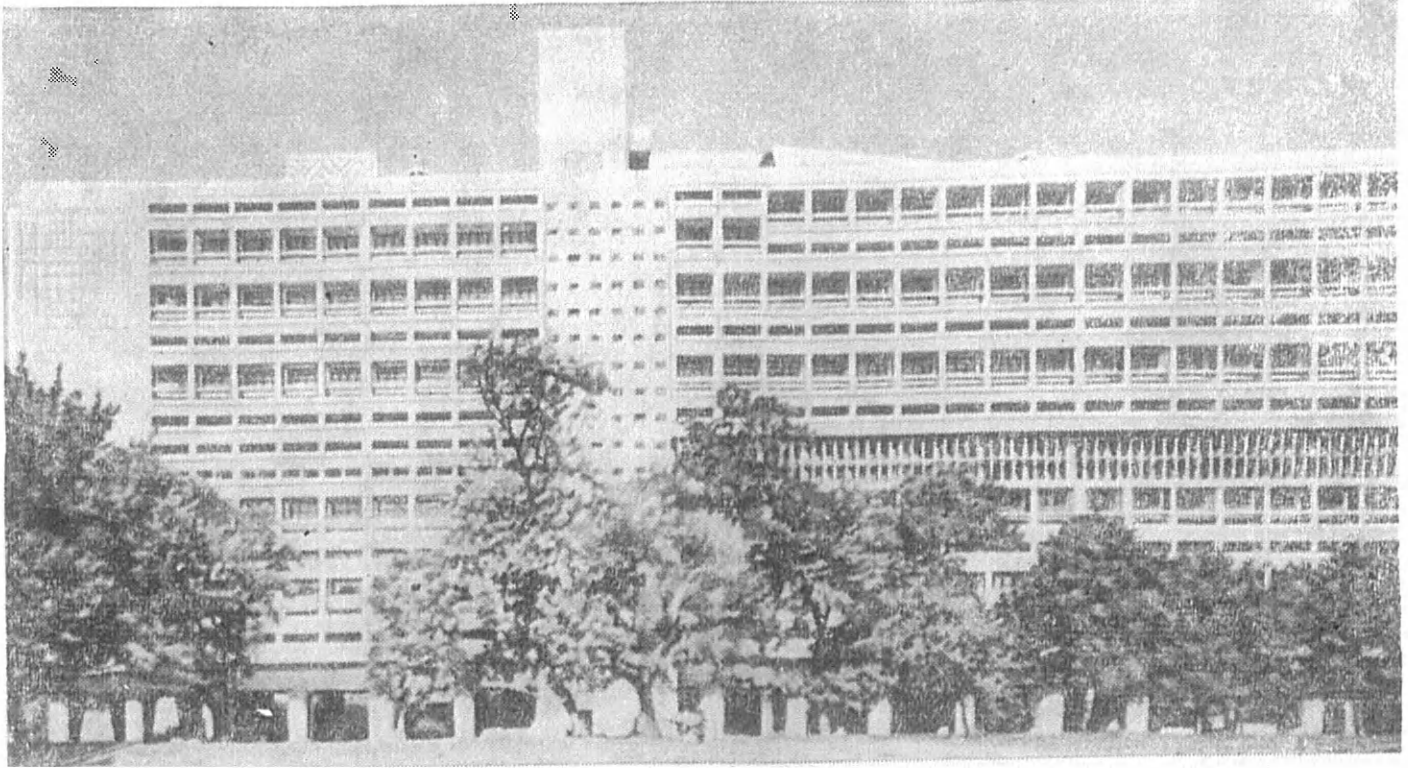
Ле Корбюзьє здійснив радикаль-

ну реорганізацію функцій помешкання. Намагався він також вирішити його соціальну функцію. Проте — і це трагічний факт — його прагненнявилікувати органічні пороки капіталістичного суспільства засобами архітектури було, звісно, утопічним. Соціальні гасла зодчого за тих умозбули гласом волаючого в пустелі. Та Ле Корбюзьє не міг бути пасивним спостерігачем життя. Особливе значення з погляду соціального, містобудівного, утилітарного мають його проекти великих житлових комплексів. Глибоке розуміння специфіки й принципів індустріалізації привело архітектора до думки про необхідність організації містобудівництва за якісно новими принципами.

Висотні баштові споруди, комплекси будинків з шістьма подвоєними поверхами для квартир типу «мезонет», закрита забудова подвійними п'ятиповерховими спорудами з внутрішнім садом для спорту й відпочинку, створені архітектором у проекті «Сучасного міста» (1922 р.); той самий принцип зустрічаємо і в проекті «Буазен». Меандроподібні ансамблі ідеально зорієнтованих великих ком-

Макет Будинку Центроспілки в Москві. 1928 р.

Житловий комплекс на 1600 мешканців у Марселі. Вид з бульвара Мішле. 1947—1952 рр.

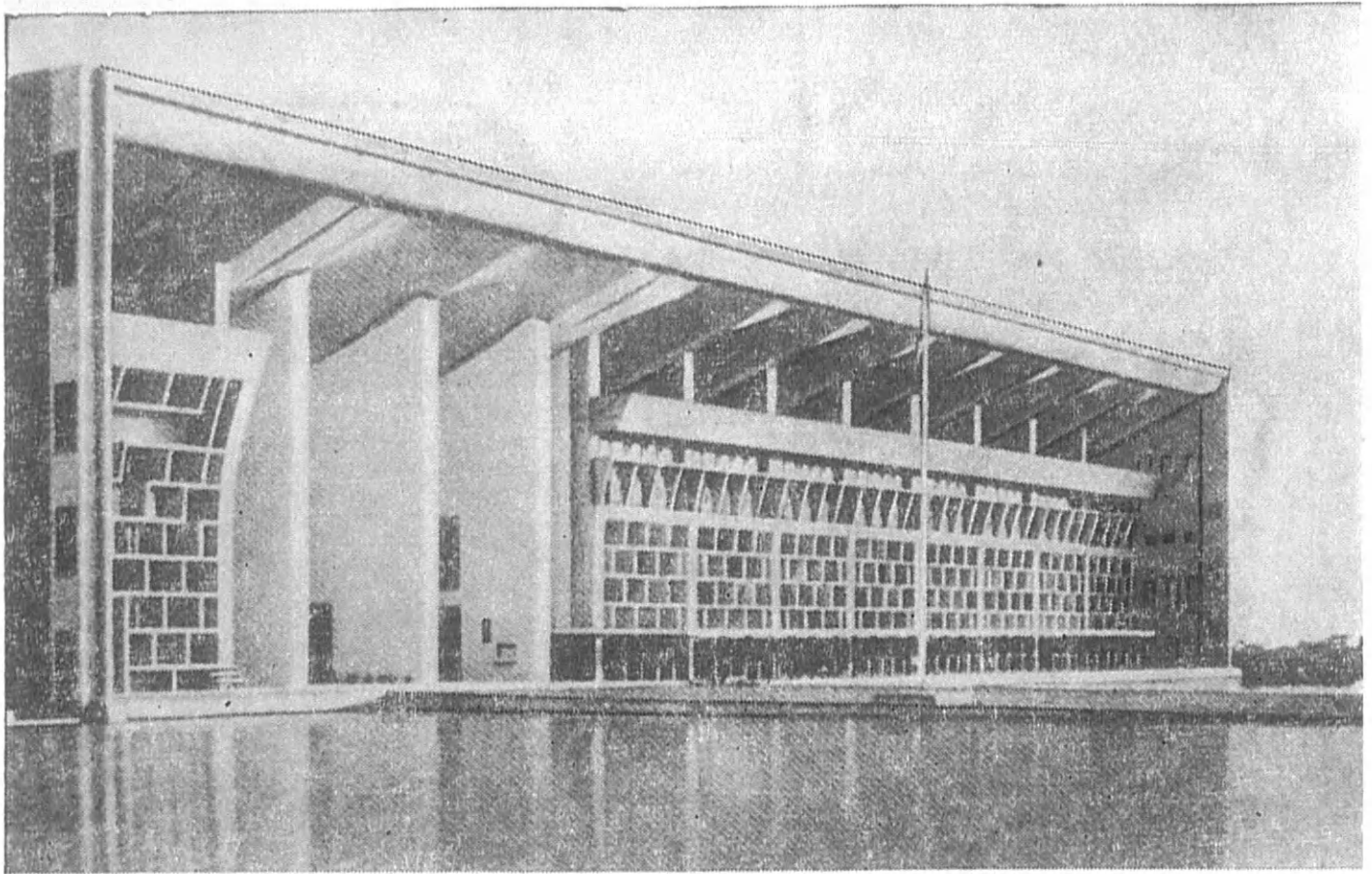
плексів, дитячі заклади поруч з житловими групами, сади на дахах і соларії знаходимо в «Осяйному місті» (1930 р.). Чудову організацію квартир «мезоннет», до дрібниць продуману систему обслуговуючих і дитячих закладів, місць для відпочинку й занять спортом (аж до плавального басейну й піщаного пляжу на даху) — в будинку для робітників у Цюріху (1932—1933 рр.). Комплекс на чотири тисячі осіб із 1090 квартир типу «мезонет», розташованих на десяти подвоєних поверхах, який включає приміщення для складів і гаражів у нижній триповерховій прибудові, критий плавальний басейн у крилі, кафе в саду на даху — проект паризького житлового комплексу «Бастіон Келлерман» (1934—1935 рр.).

Елементи рядкової забудови із самостійних одиниць з усім необхідним громадським обслуговуванням і магазинами вперше з'явилися в проекті для «Дюрана» в Алжирі (1933—1934 рр.). А всебічно принципи «Осяйного міста» використані в проекті міського кварталу в Антверпені

(1933 р.): 92 проценти усієї незабудованої території належить пішоходам, житловими забудовами зайнято лише 12 процентів площі.

Новий тип будинку — видовжена висотна пластина, яка повторюється в багатьох наступних його роботах без принципових змін, — фігурує в проекті алжирського міста Немур (1934 р.). Чудовий архітектурний контраст старої й нової житлової забудови зустрічаємо в пропозиціях щодо реконструкції двох районів Парижа: Іло й Булонь-Сен (1937 р.). Розробка відокремленого блока, прототипу «житлових одиниць» — у проектах забудови міст Ля-Рошель і Сен-Дьє (1945—1946 рр.). І нарешті — вершина й підсумок «теми житла»: «житлові одиниці відповідних розмірів», побудовані в різні роки в Марселі (1947—1952 рр.) та інших містах.

«Єдиний житловий комплекс» на бульварі Мішле в Марселі, розроблений для SAI — компанії, що споруджувала експериментальні будинки на замовлення держави, став підсумком складних сорокарічних пошуків, скрупульозних досліджень техніки будівництва, а згодом перетворився на учбовий архітектурний центр всесвітнього значення. Цей житловий комп-

Головний фасад Палацу правосуддя — частина Капітолію (ансамблю урядових будинків) у Чандігарху, столиці індійського штату Пенджаб. 1951—1957 рр.

лекс Ле Корбюзьє у Марселі став гордістю всієї Франції.

А як же «віддячили» власті? Організувавши концесію «фінансової експлуатації» споруди, що стала об'єктом паломництва туристів, і зробивши на ній 30 мільйонів, банки й державні органи не відрахували проектувальникам жодного франка...

Після Марселя за зразком «Будинку Ле Корбюзьє» споруджується робітничий кооператив у м. Нант-Резе, потім (будинок «Драйек») — на Олімпійському пагорбі в західно-берлінському районі Шарлоттенбург і в Брі-ан-Форе, в лісовому масиві Лотарінгії. В лютому 1968 р. здано в експлуатацію таку саму споруду в м. Ферміні. П'ять таких будинків, об'єднаних у комплекс, зводиться нині в місті Мо.

Ці споруди створені з матеріалу століття — залізобетону. Ле Корбюзьє чудово відчуває його можливості, формулюючи свої знамениті п'ять

тез. Ці п'ять відправних точок сучасної архітектури вперше викладені 1935 р. в книжці «Осяйне місто». Вони — основа основ усієї теоретичної спадщини Ле Корбюзьє, і для його численних прихильників і епігонів давно вже стали практичною рецептурою «нового стилю»:

1. Опори-стовпи. Раніше будинок «забивали» в землю, в темних і часто сирих місцях. Залізобетон дозволив підняти його на опорах високо над землею. Тепер будинок — у повітрі, під ним є сад, на даху — теж сад.

2. Дахи-сади. Залізобетон дозволяє створювати суміщену покрівлю будинку. З погляду технології, економії, зручності й психології найкращий варіант — це покрівля-тераса.

3. Вільне планування. Раніше кожна стіна споруди несла навантаження, і планування будинку цілком залежало від них. Завдяки залізобетону поверхи не відокремлюються один від одного, як відсіки, а плануються вільно. Звідси — оптимальне використання кубатури, заощадження коштів.

4. Розташування вікон уздовж фа-

саду. Новітні будівельні засоби дозволяють розташовувати вікна вздовж усього фасаду, від одного його кінця до другого.

5. Вільний фасад. Опори винесені всередину будинку. Перекриття кріпляться на консолях. Віднині фасад — це легкі пластини ізолюючих стін і вікон. Він вільний від навантаження.

У паризькому виданні «Une maison — un palais» (1928 р.) Ле Корбюзьє констатує: «Нам надзвичайно пощастило, що сучасність подарувала нам залізобетон... Ми тепер можемо точно розрахувати опір різних матеріалів. У нас є можливість повністю задовольнити і відчуття пластики, й вимоги економіки».

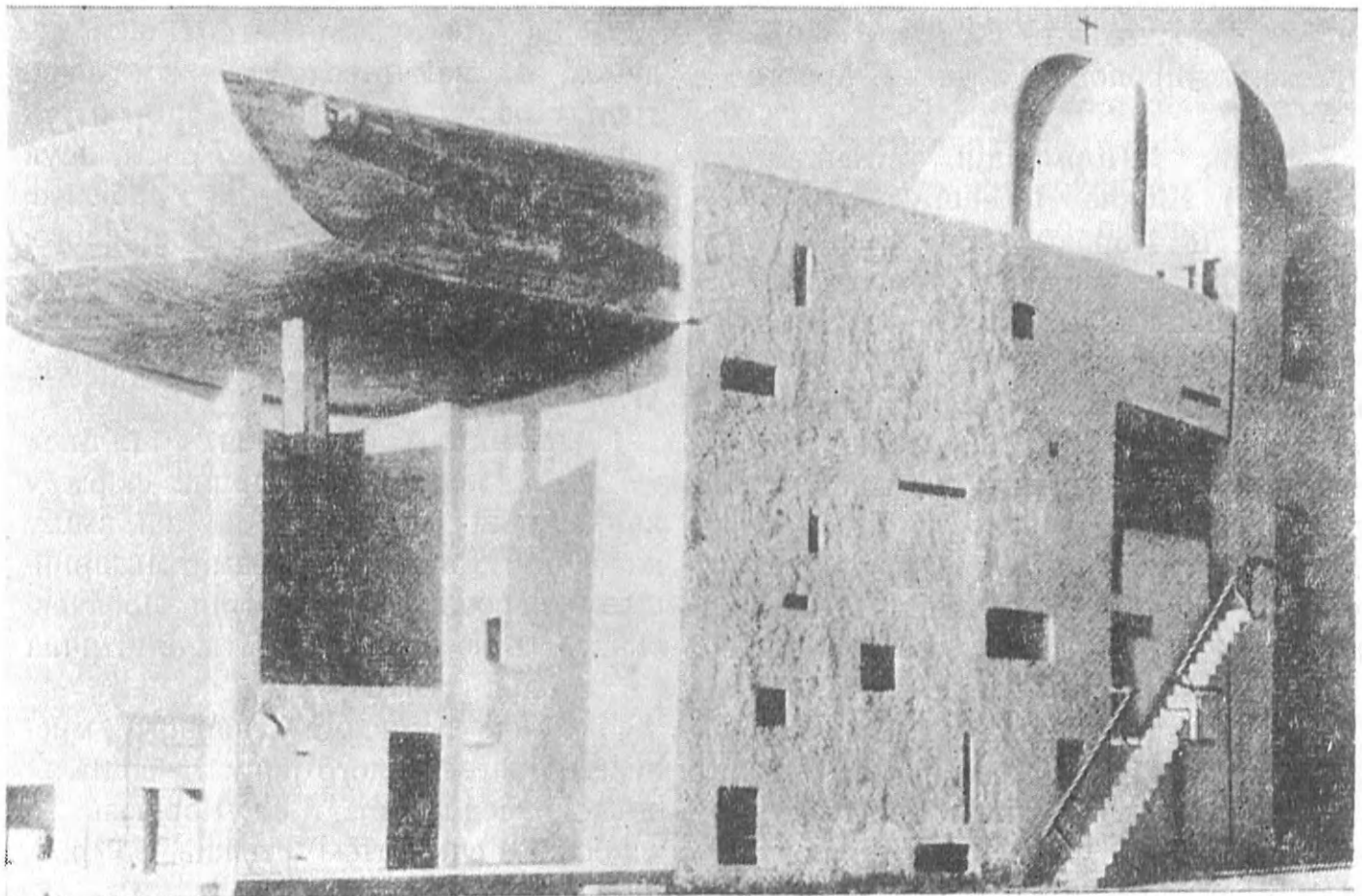
Як засіб формотворення залізобетон у Ле Корбюзьє м'який і податливий, як віск; діапазон його надзвичайно широкий — від гострих кутів до плавних ліній, від філігранних деталей до цільних узагальнених форм.

Роншан, Франція. 1954 р.
Північний фасад каплиці.

Проблема залізобетону як засобу матеріалізації творчого задуму тісно пов'язана зі складною архітектурною (образною і конструктивною) проблемою інсоляції будинків. Ідея сонцезахисних елементів у їх сучасному вигляді («sun breakers» в Англії, brise-soleil» у Франції, «guebra sol» у Бразилії) була вперше запропонована архітектором Стамо Попадакі (1921 р.). Ле Корбюзьє почав експериментувати з ідеєю Попадакі і вже 1928 р. вперше конкретизував свої задуми в проекті вілли «Карфаген», оперезаної довгими піддашками, що мали захищати споруду від сонячного проміння. Ще досконаліших форм набуває створений кількома роками пізніше житловий будинок у Барселоні. Поступово, від проекту до проекту, чіткіше вимальовувалися обриси загальноприйнятого тепер зразка.

«Саме слово «brise-soleil» («сонцезахисник») свідчить, що ця технічна проблема вирішена», — згодом відзначив Ле Корбюзьє.

Багатопверхові житлові будинки в проекті реконструкції «Картье-де-ля-Марін» в м. Алжирі; єдиний житловий комплекс у Марселі; палаці

міністерств, асамблей і правосуддя в Чандігарху; музей і Будинок текстильної асоціації в Ахмадабаді; проект єдиного житлового комплексу для Парижа — ці й багато інших споруд є чудовими витворами архітектурного мистецтва, в них дивовижного, мало не фізичного звучання набула складна ребриста пластика об'ємів. Продумано вигадлива сітка переплетень жалюзі, заснована на ретельно вивірених, математично зафіксованих схемах і формулах, створила графічно чіткий малюнок своєрідних стільників, які по-різному акумулюють і організують світлотіньові ефекти. Примусивши світло брати активну участь у пластичному моделюванні й візуальному «ліпленні» споруд, архітектор надав по суті технічним елементам здатність створювати дивовижне розмаїття тонів і напівтонів, говорити переконливою і лаконічною образно-конструктивною мовою.

Мабуть, ні в чому так яскраво і своєрідно не виявилася сміливість пошуків форми в сучасній архітектурі, як у двох, таких не схожих на інші, витворах зодчого — каплиці Роншан і павільйоні «Філіпс». Вони — зрине втілення його ідеї: «архітектура й музика — сестри, обидві створюють пропорції в часі й просторі».

Роншан, Нормандія. Каплиця (1954 р.). Жодна із споруд, спроектованих Ле Корбюзьє, не викликала й не викликає стількох суперечливих суджень, як ця невелика церква. І разом з тим в історії світової архітектури небагато знайдеться прикладів, коли ще за життя автора плід його натхнення, зримий результат його професійної діяльності став би класикою, одним із символів архітектурних досягнень століття. А саме така доля спіткала каплицю Роншан.

Ось уже протягом двох десятиліть ця споруда спростовує звичні погляди на логіку архітектурних форм.

«...Ніколи визначний архітектурний витвір, який органічно увійшов у

природне оточення, не говорить свого останнього слова».... Ці слова зодчого ніби призначені для каплиці в Роншані.

Брюссель. Всесвітня виставка 1958 року. Газети повідомляють: Ле Корбюзьє, апостол чистоти і ясності архітектурних форм, площинного й лінійного пуризму, цей геній строгого логічного архітектурного мислення створив досі небачене — павільйон «Філіпс».

Побудована для відомої голландської радіотехнічної фірми, ця споруда виникла як складова частина унікального явища — «Електронної поеми».

Вирішений на основі нерозривного, органічного причинно-наслідкового зв'язку просторів і форм, павільйон сприймається як своєрідна увертюра й фінал музично-світлової феєрії, яка виконувалася в павільйоні, зустрічаючи й проводжаючи відвідувачів майже на дотик відчутним звучанням своїх напружених, напнутих, як струна, оболонки.

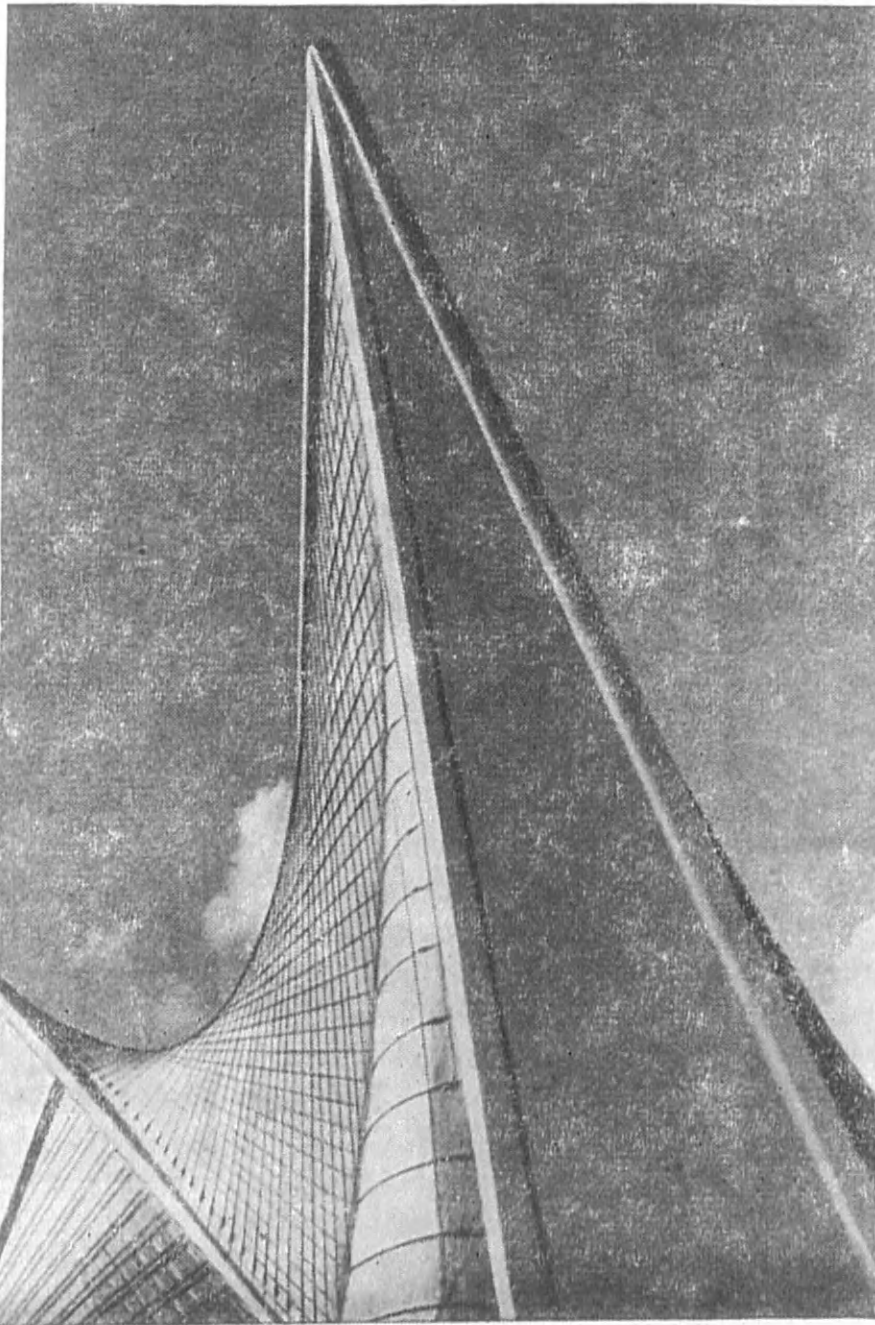
Динамізм, внутрішня зосередженість — потужна й водночас легка — набувають осмисленої зримості, бо павільйон своєрідно акумулює струмені музики й світла.

«Я не прагнув зробити тільки будинок. Я намагався створити електронну поему, в якій взаємодітимуть світло, колір, зображення, ритм, звук і архітектура», — писав Ле Корбюзьє.

Цей павільйон — вияв своєрідного, зовні парадоксального новаторського раціоналізму, виклик застиглим принципам композиційної організації архітектурних площин.

І каплиця, і павільйон «Філіпс» — це прорив архітектурних форм у якісно нові виміри. В них на зміну класичній Евклідовій геометрії прийшла гіперболічна геометрія Лобачевського (Брюссель) і навіть еліптична — Рімана (Роншан).

Людина активного творчого мислення і загостреного почуття соціальної справедливості, Ле Корбюзьє з глибокою симпатією стежив за роз-

Фрагмент павільйону фірми «Філіпс» на Всесвітній виставці в Брюсселі. 1958 р.

витком нашої країни, де, за його словами, «створюється архітектура, перед якою стоять нові завдання», де всі плани «пройняті юнацьким запалом». Уперше відвідавши Москву наприкінці 20-х років, він був захоплений динамізмом та енергією радянського народу: «Москва — це фабрика планів, обітована земля для фахівців», — підкреслював він у своїх враженнях від поїздки до Радянського Союзу. А в листі до архітектора А. Весніна він констатує: «Ваша країна дає чудові, надзвичайні можливості...» Так міг думати тільки справжній, доброзичливий друг. Він тримав у полі зору всі успіхи нашого містобудування, енергійно підтримував те нове й революційне, що несло

в собі праці радянських архітекторів.

Прогресу архітектури у нашій країні Ле Корбюзьє прагнув сприяти не тільки словом, але й ділом. 1928 року він узяв участь у конкурсі на проект Будинку Центроспілки (колишній будинок Наркомлегпрому) в Москві й того ж року одержав замовлення на його проектування. Будинок він створив у співдружності з відомим радянським архітектором М. Я. Коллі. Цей видатний архітектурний витвір, який символізував широкі будівельні й формотворчі можливості залізобетону, по праву посідає одне з чільних місць у доробку зодчого. На жаль, пізніше ця споруда втратила

одну з основних своїх особливостей: партерний поверх (будинок стоїть на опорах) був наглухо перекритий стінами й повністю забудований, що значно погіршило авторський задум.

У 1931 р. Ле Корбюзьє розробляв конкурсний проект Палацу Рад у Москві, який повинен був «перегукуватися» з ансамблем Кремля. В наступні роки ця не здійснена на практиці проектна робота експонувалася на різних міжнародних виставках, незмінно викликаючи величезний інтерес з боку фахівців.

Він проектував споруди для багатьох держав: нашої країни й Чехословаччини, Туреччини й Колумбії, Бразилії і Аргентини, США і Франції, Швейцарії і Алжіру, Італії й Іраку.

Бельгії й Голландії, Японії, Іспанії, Чилі, Німеччини, Індії, Пакистану. У сферу його діяльності входить весь комплекс проблем містобудування й архітектури: цілі міста й окремі житлові райони, університетські центри й сільські поселення, багатопверхові житлові будинки й промислові комплекси, підземні споруди й порти, вілли й адміністративні будинки, лікарні й стадіони, гуртожитки й виставочні павільйони, музеї і культові споруди, гідровузли й галереї мистецтв, парки й монументи, морські біологічні споруди й водні басейни — самий лише цей перелік характеризує автора як видатного зодчого — енциклопедиста й невтомного трудівника. Доробок його складається з 57 зведених споруд і комплексів, 74 великих проектних розробок, 37 літературних праць. Варто зауважити, що практична й теоретична значимість його праць, які лишилися в проектах, також дуже вагома, а в ряді випадків навіть перевершує втілені в натурі; що кожна його книжка — нове або проблемне слово в архітектурі, будівельній технології, містобудуванні.

Протягом усього життя йому дово-

дилося долати оцір ретроградів. «Понад сорок років змушений він був вести битви на полі містобудування й архітектури — у галузях, які були його стихією. Він боровся проти зашкарублості думки, прагнувши визначити наші вимоги й можливості, а також очистити й звільнити від догматизму звульгаризоване й глибоко ущербне мислення й уяву», — так за п'ять років до смерті великого архітектора писав один з його друзів, Моріс Жардо.

Шлях новатора, шлях революціонера в такій складній і багатогранній діяльності, як архітектура й містобудування, не міг бути безхмарним і рівним. Але таким і не мислив собі його сам зодчий. Завжди в русі, в атмосфері творчого горіння, неймовірно завантажений роботою і планами, Ле Корбюзьє своїм активним життям і багатогранною творчістю вчив і вчить архітекторів працювати, відстоювати нове, відкидати догми. З ним можна погоджуватись або сперечатися, але байдужим лишатися неможливо, тільки-но прозвучить його ім'я чи назва будь-якої з його праць.

Валерій КОСТІН

КОЛОТНЕЧА

В ЧЖУННАНЬХАІ

Мало не щодня Пекін приголомшує світ якимось незвичайним повідомленням. Незвичайним з точки зору міжнародної громадськості. Але звичайним для сьогоденського Китаю. В Пекіні є Чжуннаньхай — заборонене місто, де раніше жив імператор зі своїми прислужниками, а нині оселився Мао Цзе-дун і відбуваються засідання вищого керівництва. Так ось цей Чжуннаньхай скидається на ринг, і час від часу хтось нокаутований вилітає за борт.

Бійка стає дедалі запеклішою. «Великий керманіч», як називають 83-річного Мао Цзе-дуна, став дуже старий і вкрай підозріливий по відношенню до своїх наближених. 1971 року зник Лінь Бяо, який за років «культурної революції» вважався «найближчим соратником» і наступником голови Мао, взяли за Чжоу Ень-лая, але він помер, випередивши тих, хто готував для нього шовковий мотузочок, затоптали в багно Ден Сяо-піна саме в ту мить, коли, здавалося, він ось-ось стане правителем № 2 в китайській ієрархії.

Чому ж, запитає читач, пекінські керівники поводяться, піби павучки в банці? Причому з'їдають, як правило, особу № 2. Щоб відповісти на це запитання, зробимо екскурс в історію.

Революція в Китаї перемогла в умовах напівколоніальної, напівфеодальної країни з переважним впливом дрібнобуржуазної психології, одним із елементів якої був традиційний погляд на чільне місце Китаю у світі. Багато китайських революціонерів — видатних борців, справжніх марксистів-ленінців, такі, як Лі Да-чжао, Чжан Тай-лей, Ден Чжун-ся, Цюй Цю-бо, Фан Чжі-мін, — загинули в роки тяжких битв з мілітаристами й чанкайшистською реакцією. Ті ж, хто залишився, зазнали цькувань або були фізично знищені вже після утворення Китайської Народної Республіки. Розправа над ними пов'язана насамперед з іменем Мао Цзе-дуна.

Уже в 1930—1931 рр. під приводом так званої боротьби з контрреволюцією він знищив багатьох керівних партійних і військових працівників. Як відзначали тоді члени цзянсійського провінційного комітету партії, для Мао були характерні мілітаристська психологія і бонапартистські нахили, він прагнув «здійснити свої мрії про те, щоб стати імператором у партії».

На нараді в Цзуньї 7—8 січня 1935 року і невдовзі після неї Мао Цзе-дун, скориставшись із відсутності більшості членів ЦК, фактично захопив керівництво партією і, блокуючись із одними партійними та військовими керівниками, нацьковував їх на інших, компрометував і усував тих діячів, яких вважав за реальних суперників. П. П. Владимиров, який у 1942—1945 роках жив у особливому районі Китаю як представник Комінтерну, так описує¹ засоби, якими насаджувалось панування Мао та його групи:

«...Взимку 1942 року в Яньані розпочалася широка кампанія за «виправлення стилів роботи» або, як її інакше називали, «боротьба за впорядкування трьох стилів», тобто партійного стилю, стилю в освіті й літературного стилю». Ця кампанія дістала назву «чженфин». Її ініціатором став особисто Мао.

На тлі «чженфину» ідеологічна боротьба в Політбюро набула особливого характеру. Мао Цзе-дун звинувачував Ван Міна, Бо Гу, Ло Фу та інших керівників у догматизмі—в механічному перенесенні досвіду марксизму-ленінізму без урахування китайської дійсності. Чжу Де і Лінь Бо-цюй здебільшого поділяли погляди так званої «московської опозиції». Під «догматиками» Мао Цзе-дун розуміє комуністів, що навчалися в СРСР, тих, хто відповідає в партії за політичну роботу, а також партійну інтелігенцію, що спирається у своїй діяльності на досвід ВКП(б).

Ван Мін — представник ЦК КПК у Комінтерні і член Президії Виконкому Комінтерну. Нападати на нього відкрито — означає гудити лінію Комінтерну. Делікатність такого становища Ван Міна і дратує Мао Цзе-дуна. Іншого опонента він би давно розчавив.

Мао Цзе-дун ледве терпить Бо Гу, особливо за байдужість, з якою той ставиться до його «заслуг перед партією», і за незалежну манеру триматися.

«Духовна чистка» пов'язана з найпохмурішими перспективами для КПК. Відтепер усяка ініціатива будь-кого з членів партії розглядатиметься з точки зору відповідності «ідеям» Мао Цзе-дуна. А втім, і сама ініціатива тепер майже виключена.

«Московська група» так і не дістала можливості викласти свої погляди.

Сила Мао Цзе-дуна не лише в тому, що він не гребує ніякими засобами в цій боротьбі, а й у досконалому знанні психології китайського селянства та дрібних буржуа, звичаїв і побуту народу, чого не скажеш про членів «московської групи» — здебільшого чистих теоретиків, нехай і щиро відданих революції.

Демагогія Мао враховує національні особливості — і тому вона гнучка, добре замаскована і куди дохідливіша. Мао роз'ятрює національне почуття, що стільки вистраждало під іноземним гнітом».

За свідченням Владимирова, не було можливості забутись ні на хвилину — всюди збори, плакати з прокляттями «догматикам», збуджені, виснажені люди. Траплялися випадки отруєння представників антимаоїстських поглядів. Від такого отруєння небезпечно захворів Ван Мін й інші діячі КПК. За вказівкою Мао чинили розправу над багатьма кадровими працівниками, що виявляли самостійність і мали авторитет, причому після розправи Мао нерідко відхрещувався від виконавців і звалював провину на них.

Так насаджувався новий режим у КПК. Його результатом стало підкорення керівників волі Мао Цзе-дуна. На VII з'їзді КПК в 1945 році Мао торжествував цілковиту перемогу. Він не лише став єдиним беззаперечним керівником партії, а й був проголошений творцем «китаїзованого марксизму». Лю Шао-ці, який свого часу немало зробив для створення культу особи Мао, говорив у доповіді на VII з'їзді: «Великим досягненням стало те, що Мао Цзе-дун змінив

¹ П. П. Владимиров, Особый район Китая. 1942--1945, М., 1973.

марксизм, надавши йому замість європейської азійської форми». У Статуті КПК записано, що «ідеї Мао Цзе-дуна є ідеологічною основою КПК».

Розгром головних сил фашизму й особливо милітаристської Японії, визволення Радянською Армією Маньчжурії і перетворення її на головну опорну базу національно-визвольного руху Китаю, активна допомога Радянського Союзу та інших соціалістичних країн — з одного боку; послаблення імперіалізму внаслідок другої світової війни, перенесення уваги США на Західну Європу та Японію — з другого, створили сприятливі умови для ліквідації чанкайшистського режиму і визволення країни. 1 жовтня 1949 року було проголошено Китайську Народну Республіку, яка стала частиною світової соціалістичної системи.

Мао Цзе-дун опинився на самій вершині влади в одній із найбільших країн світу: голова ЦК КПК, голова Центрального народного уряду КНР, голова постійного комітету Народної політичної консультативної ради Китаю, голова Народно-революційної військової ради. Коли 1954 року було прийнято Конституцію КНР і впроваджено нову посаду голови держави, він стає головою Китайської Народної Республіки. «Голова» — це звання закріплюється особисто за Мао Цзе-дуном і стає своєрідним титулом.

В історії Китаю не раз бували випадки, коли ватажок повсталих селян ставав імператором. В XIV столітті селянський син Чжу Юань-чжан очолив боротьбу проти завойовників. Зробивши своєю резиденцією Нанкін, він став пізніше імператором і заснував династію Мін. В XVII столітті син шеньсійського хлібороба Лі Цзи-чен очолив селянське військо в боротьбі проти мінських імператорів, великих феодалів, урядовців, лихварів і поміщиків. Одним із перших актів Лі Цзи-чена після захоплення Пекіна було коронування на імператора. Під час знаменитого Тайпінського повстання в середині XIX століття, яке вилилось у найбільшу в історії Китаю селянську війну, виходець із селянської родини Хун Сю-цюань виступив із проповіддю ідеї всезагальної рівності та братерства і проголосив гасло створення «Небесної держави великого благоденства» («Тайпін тяньго»). Уже на самому початку повстання Хун Сю-цюань прийняв титул «тяньвана» (небесного князя).

Хоч Мао Цзе-дун опинився на вершині влади, він явно відчував, що ще не є імператором «Піднебесної». Молодій народній республіці потрібно було захищатися від зазіхань імперіалістичних держав, вона потребувала допомоги в налагоджуванні й розвитку господарства. І Мао Цзе-дунові, всупереч власному бажанню, довелося піти на тісне співробітництво з СРСР, іншими країнами соціалізму. Контакти з братніми партіями надихали марксистів-інтернаціоналістів, вони стали діяти рішучіше. Мао не хотів із цим довго миритися.

1954 року він наносить удар по Гао Гану, одному з головних керівників країни, заступникові голови центрального народного уряду, членові Політбюро. Цей колишній селянин-незаможник відіграв велику роль у китайській революції, був творцем визволеного району Шеньсі-Ганьсу-Нінся, куди 1935 року Мао провів рештки Червоної Армії. Потім Гао Ган очолив визволені райони в Маньчжурії, які після втрати Яньані стали головною базою китайської революції. Одночасно з Гао Ганом було арештовано іншого члена Політбюро Жао Шу-ші, першого секретаря Шанхайського міського партії. Якщо вірити офіційній версії, Гао Ган у в'язниці покінчив життя самогубством.

Гао Гана і Жао Шу-ші звинувачували в змовницькій діяльності. Через чотири роки в постанові 8-го пленуму ЦК КПК у серпні 1959 року твердилось, ніби Гао Ган і Жао Шу-ші дотримувалися «помилкової лінії» і протиставляли її «правильній лінії», яку провадив товариш Мао Цзе-дун». Гао Гана і Жао Шу-ші звинувачували у «конспіративній діяльності, спрямованій на захоплення керівництва революцією та державою», у виступах проти керівних членів Централь-

ного Комітету. Гао Ган нібито домагався постів «Генерального секретаря або заступника Голови ЦК партії і прем'єра Державної ради». На партійній конференції в березні 1955 року Гао і Жао були вже названі лідерами антипартійної групи, а в прийнятій відозві містився заклик до створення центральних і місцевих контрольних комісій з метою не допустити повторення подібних випадків.

Головна ж причина ліквідації Гао Гана полягала в тому, що він був щирим другом СРСР і не приховував цього.

Наступного удару по марксистах-інтернаціоналістах було завдано в 1959 році. Жертвами розправи стали член Політбюро ЦК КПК, міністр оборони маршал Пен Де-хуай, кандидат у члени Політбюро Чжан Вен-тянь, заступник міністра оборони, начальник генштабу НВА Хуан Ке-чен, кандидат у члени ЦК, секретар комітету КПК провінції Хунань Чжоу Сяо-чжоу та інші. Вони виступили з критикою «великого стрибка» і створення комун, малограмотних економічних експериментів, нав'язаних у 1958 році Мао Цзе-дуном, які призвели до хаосу, уповільнення темпів розвитку народного господарства. Вони засуджували відхід Мао від марксизму-ленінізму й ігнорування досвіду соціалістичних країн.

Влітку 1959 року в ряді заяв, особливо в «Листі, де викладено погляди», Пен Де-хуай засудив «звичку перебільшувати» і «дрібнобуржуазний фанатизм», які змусили партію «вчинити ліві помилки». Він заявляв, що при відсутності конкретного і розумного планування гасло «політика — командна сила» (настанова, висунута Мао) не дає бажаних наслідків і що в партії повинна здійснюватись «велика демократія». Пен Де-хуай також критикував інші аспекти політичного курсу КПК. Хоч він і називав конкретно осіб, відповідальних за політику «комун» і «великого стрибка», було очевидно, що він виступає проти стилю керівництва Мао. На восьмому пленумі в 1959 році Пен Де-хуай зробив розгорнуту і обґрунтовану заяву, в якій розглядав хиби «великого стрибка» і «комун». Навівши статистичні дані, він показав різкий спад в економіці, дезорганізацію господарства і зниження життєвого рівня народу. Зокрема, він відзначив, що в 1958 році населення отримало лише половину тієї кількості продуктів харчування, яку воно споживало протягом 1933—1953 років. Пен Де-хуай твердив, що проведення курсу «трьох червоних знамен» сприяло появі «дрібнобуржуазного фанатизму». Він критикував і зовнішньополітичний курс, маючи на увазі погіршення стосунків КПК з КПСР та іншими комуністичними партіями, що розпочався з вини групи Мао Цзе-дуна.

Мао відхилив критику, особливо гостро виступивши проти висунутого Пен Де-хуаєм обвинувачення, що «відірвані від реальності, ми не зуміли домогтися підтримки мас». Він заявив, що поїде в сільську місцевість, «щоб повести селян з метою «зміцнення» уряду», коли становище й справді настільки погане.

Лушаньський 8-й пленум прийняв резолюцію, що засуджувала «антипартійну групу на чолі з Пен Де-хуаєм», охарактеризувавши лист Пен Де-хуая як «програму наступу на партію правоопортуністичних елементів».

Економічні провали супроводжувались провалами й авантюристичної зовнішньої політики. Перехід на позиції боротьби проти СРСР, проти інших соціалістичних країн, спроби диктувати свою волю світовому комуністичному рухові, прагнення нав'язати свою платформу національно-визвольному рухові, трагічні події в Індонезії (розгром комуністичної партії й прогресивних сил), що сталися значною мірою внаслідок провокаційної лінії Пекіна, подривні дії проти миру й міжнародної безпеки — все це привело до міжнародної ізоляції Китаю.

Незважаючи на терор і репресії, політика Мао та його наближених викликала сильний протест. Великого резонансу після Лушаньського пленуму набули в Китаї сатиричні есе письменника Ден То, де в алегоричній, але зрозумілій для широкого читача формі автор висміював і викривав хиби маоцзе-

дунівського курсу. В такому самому дусі виступили й драматурги Тянь Хань і У Хань. Особливо роздратовала Мао Цзе-дуна п'єса У Ханя на історичну тему «Розжалування Хай Жуя», про сміливого і чесного чиновника Хай Жуя, який послав листа імператорові з докором, що той занедбав справи Піднебесної і не зважає на народ. Глядачам неважко було зрозуміти зміст алегорії: послання Хай Жуя імператорові навіювало глядачеві думку про послання Пен Де-хуая Лушаньському пленумові, та й доля Хай Жуя, кинутого за сміливість і прямоту за ґрати, нагадувала долю колишнього міністра оборони, якому загрожувала така сама небезпека.

І все ж Мао Цзе-дун не зважився відразу заборонити цей «крамольний твір». Співвідношення сил у ЦК КПК, у партійних органах і в державному апараті після провалу «великого стрибка» складалося не на його користь. І він знову вдався до маневрування: звалив тягар керівництва економікою на інших, віддав пост голови КНР Лю Шао-ці, а сам подався до Шанхая, щоб згуртувати ядро із «своїх» людей і підготуватися до боротьби проти опозиції в ЦК КПК.

Саме тоді він знову вирішує спертися на молодь, особливо на студентство. Та це й зрозуміло. Щоб утриматися при владі в умовах кризи свого «особливого курсу», йому потрібно мати надійну соціальну опору. Робітничий клас залишався Мао Цзе-дунові завжди чужим, і він тримався від нього подалі, селянство ж було відірване від міст і заклопотане відбудовою зруйнованого «великим стрибком» та «народними комунами» господарства. В армії відчувався значний вплив Пен Де-хуая. В цій ситуації Мао залишалося тільки використати міську молодь: учнів і студентів, яких численні агітатори та пропагандисти ще з 50-х років посилено обробляли в дусі «ідей Мао Цзе-дуна».

Після галасливого «викриття» Ден То влітку 1966 року розпочали нову велику «справу»: заходилися громити «групи монархістів на чолі з ректором та секретарем парткому» Пекінського університету. В одній із дацзибао студенти обвинуватили ректора в тому, що він закликав вивчати досвід Радянського Союзу, особливо в галузі науки й техніки, а отже, «прагнув реставрувати в Китаї капіталізм». На голову ректорові натягли паперовий ковпак. На ковпаку, а також на плакаті, почепленому на груди, були перелічені «гріхи». В такому вигляді «критикований» стояв навколішках перед розлюченою юрмою, причому кожен присутній намагався фізично його образити (штурхнути, смикнути за руку, вдарити). Під безугавні вигуки учасників мітингу: «Захистимо Мао Цзе-дуна!», «Виметемо дочиста ревізійністську погань!» тощо — оратори таврували «відступника»; йому самому слова не давали, і він мав мовчки сприймати «критику».

Пізніше подібні розправи під виглядом так званої «культурної революції» стали чинити по всій країні. Результатом їх нерідко бували вбивства «критикованих» розлюченою юрмою або самогубства людей, що не витримували знущань.

В міру розгортання кампанії в Пекіні ставало ясно, що це початок наступу на багатьох добре відомих китайських діячів, хоча чимало з них були запеклими націоналістами. Мао прагнув усунути всіх тих, кому з якоїсь причини не міг довіряти. Спочатку злетів перший секретар пекінського міськкому, член Політбюро і секретар ЦК КПК Пен Чжень — один із найгаласливіших китайських націоналістів. В червні 1966 року було прийняте рішення про реорганізацію пекінського міськкому КПК; Пен Чжєня фактично усунули з усіх посад. Наступною жертвою із середовища партійних працівників став Чжоу Ян, заступник завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КПК. Протягом кількох років саме він виступав із найгаласливішими нападками на «радянський ревізійнізм», але його звинуватили в тому, ніби він критикував культ Мао Цзе-дуна. Піс-

ля, цього блазенським ковпаком увінчали голову директора інституту економіки Академії наук КНР Сунь Е-фана, який раніше посідав важливі пости в держплані та статистичному управлінні. Його «гріх» полягав у тому, що він дозволяв собі міркувати над проблемою зростання продуктивності праці й оптимального використання ресурсів Китаю і закликав застосовувати з цією метою досвід СРСР та інших країн соціалізму. Рекламоване маоїстами гасло «політика — командна сила» він називав «економікою ледарів», доводячи, що «економіка повинна враховувати закон вартості, ставити своїм завданням підвищення ефективності виробництва й рентабельності підприємств».

«Стихійна» кампанія дедалі дужче спрямовувалася в одну ціль: проти «проводирів чорної банди», під якими мали на увазі голову республіки Лю Шао-ці, генерального секретаря ЦК КПК Ден Сяо-піна та кількох інших членів партійного та державного апарату.

В серпні 1966 року для розгляду питання «про культурну революцію» зібрався 11-й пленум ЦК КПК. Але проводили його, не дотримуючись елементарних норм партійної демократії. Близько половини членів ЦК КПК не було на засіданні, оскільки чимало з них уже стали жертвами хунвейбінів. Зате були присутні «революційні учні» та військові, що не входили до складу ЦК КПК.

Під час роботи пленуму, 5 серпня 1966 року, Мао Цзе-дун видав дацзибао «Вогонь по штабу!», де звинувачував «деяких керівних товаришів у центрі та на місцях» у тому, що вони «здійснювали диктатуру буржуазії й намагалися придушити бурхливий рух великої пролетарської культурної революції». 8 серпня пленум прийняв рішення «Про велику пролетарську культурну революцію», де говорилося: «Нині наша мета розгромити тих, хто перебуває при владі і йде шляхом капіталізму». Всі організації були поділені на чотири категорії, з яких лише одна («ті, що можуть іти в найперших лавах руху, сміливо піднімати маси») відповідала вимогам Мао, решту ж оголошували або такими, що відстали від мас, або такими, що бояться мас, або одурманеними «тими, хто втерся в партію, стоїть при владі і йде шляхом капіталізму».

Пленум здійснив важливі зміни в складі керівництва КПК. З п'яти заступників голови ЦК КПК (Лю Шао-ці, Чжоу Ень-лай, Чжу Де, Чень Юнь і Лінь Бяо) на цьому посту залишили тільки міністра оборони Лінь Бяо. Змінився склад Політбюро і Секретаріату ЦК; після пленуму їх знову піддали чистці, а Секретаріат фактично перестав функціонувати. Таким чином, хоча Мао Цзе-дун не зміг на пленумі цілком позбутися опозиції, саме проти Лю Шао-ці та його прибічників був спрямований головний удар. Поступово все яснішим ставав замір Мао Цзе-дуна і його групи: покінчити з будь-якою опозицією і позбутися небажаних наступників.

Заклик Мао «Вогонь по штабу!» означав пряму настанову на розгром державних і партійних органів, а також комсомольських та профспілкових організацій. У вересні 1966 року Лінь Бяо, який у той час відігравав роль головного інтерпретатора висловлювань Мао, казав: «Головна мета нинішнього руху — дістатися до тих членів партії, які, перебуваючи при владі, йдуть капіталістичним шляхом. Піддавати артилерійському обстрілу штаби — це означає піддавати артилерійському обстрілу жменьку людей, що йдуть капіталістичним шляхом».

Невдовзі фрази про «соціалістичне виховання трудящих», про «нову пролетарську культуру» були відкинуті геть. З граничною відвертістю проголошувалося, що «велика пролетарська культурна революція вступила в етап боротьби за всебічне захоплення влади».

Було розігнано партійні комітети, керівні органи комсомолу, Всекитайську федерацію профспілок. Згодом маоїсти почали захоплювати керівництво в центральних і місцевих органах преси, у провінційних органах влади. Нарешті дійшло і до ЦК КПК, де дві третини його складу, обраного VIII з'їздом у

1956 році, були ошельмовані й усунуті від практичної діяльності. Одинадцятьох із п'ятнадцяти членів і кандидатів у члени Секретаріату ЦК КПК оголосили «чорними бандитами», а понад половину членів і кандидатів у члени Політбюро — «ворогами ідей голови Мао». У неласці опинилися і вісім із дев'яти китайських маршалів.

Лише троє із сімнадцяти членів Політбюро уникли критики і переслідувань — це, зрозуміло, сам Мао Цзе-дун, Лінь Бяо і Чжоу Ень-лай. Командувала хунвейбінами «група в справах культурної революції», очолена Чень Бо-да, Кан Шеном, названим у свій час «кратом партії», і дружиною Мао Цзян Цін, що працювала перед тим у міністерстві культури. Несподівано її призначили секретарем постійного комітету Політбюро ЦК, хоча доти вона не входила навіть до складу ЦК КПК.

Хунвейбіни влаштували привселюдне судилище над Пен Чженем, Лу Дін-і — кандидатом у члени Політбюро і секретарем ЦК КПК, Ло Жуй-ціном — заступником прем'єра і начальником генерального штабу НВА та багатьма іншими відомими керівниками. Збереглося фото, на якому видно, як хунвейбіни схопили Ло Жуй-ціна, чиї ноги після спроби самогубства були в гіпсі, і притягли на своє судилище; він стоїть перед розлюченим натовпом із викрученими назад руками і спотвореним від болю обличчям.

Трохи хитрішу тактику було застосовано до голови КНР Лю Шао-ці і генерального секретаря ЦК КПК Ден Сяо-піна. Першого Мао вважав претендентом на місце «великого керманіча», причому претендентом із своїм власним «ідеологічним» багажем, другого — підспівувачем і поплічником Лю Шао-ці. До осені 1968 року їхніх імен відкрито в пресі не називали. Лю Шао-ці позначався як «найголовніша особа в партії, що йде капіталістичним шляхом», хоча всі вже знали, про кого йдеться; Ден Сяо-пін — як чорний бандит № 2. Але «масам» (так називали судилища) їх не «показували». На ІХ з'їзді КПК у квітні 1969 року було оголошено, що їх скинуто. Лю Шао-ці зник, і, як повідомляла японська преса, помер у таборі. З березня 1969 року пропаганда Китаю нагороджує його все дошкульнішими епітетами: «великий зрадник», «ланцюговий пес американського імперіалізму, сучасного ревізіонізму та гомінданівської реакції», «політичний шарлатан» тощо. Ден Сяо-піну судилося ще раз з'явитися на політичній арені.

Здавалося, становище стабілізувалось. Мао Цзе-дун став необмеженим диктатором, сучасним Цинь Ші-хуаном¹. Лінь Бяо, за яким стояла армія, був оголошений «найближчим соратником, наступником» голови Мао. Діячі, піднесені хвилею «культурної революції», стали господарями в апараті ЦК, захопили в свої руки пропаганду.

Фахівці, які знали історію Китаю і спосіб дій Мао Цзе-дуна, твердили, що новий вибух неминучий, адже в минулому в Китаї досить часто стинали голову лідерів № 2. Лю Шао-ці, який мав змінити Мао на посту «голови» закінчив своє існування в таборі. Тепер увага всіх була прикута до «принца-наступника» Лінь Бяо. Яка доля чекає його?

У вересні 1971 року на території Монгольської Народної Республіки розбився китайський літак. На місці падіння виявили обгорілі до невпізнання трупи льотчиків та пасажирів; речей і документів майже не збереглося, і тому неможливо було визначити, хто перебував у літаку, і з якою метою порушено монгольський кордон. Одночасно розбився вертоліт, що піднявся в повітря з території студентського містечка університету Цінхуа в Пекіні. Лиш через півтора місяця Чжоу Ень-лай вперше офіційно повідомив про загибель китайського літака над територією МНР і про те, що в ньому перебував Лінь Бяо.

¹ Перший імператор Цінської імперії (246—210 рр. до н. е.). Жорстокий тиран, відомий і тим, що за його наказом закопали живцем 490 вчених.

який нібито хотів перекинутися на бік «радянських ревізіоністів». Людина, чиему швидкому просуванню сприяв сам «великий керманіч», несподівано виявилася «головою авантюристичної змови проти Мао Цзе-дуна», «агентом соціал-імперіалізму» і «чорним бандитом».

Чи був насправді Лінь Бяо в літаку, що перетнув кордон Монгольської Народної Республіки, як і чому загинув літак, чи справді мала місце змова проти Мао Цзе-дуна — все це поки лишається таємницею. Ясно одне: маоїсти намагалися пояснити народу і світовій громадськості, що сталося з керівником № 2, куди він зник. Одночасно потрібно було якось пояснити арешти багатьох відомих військових діячів, бо Мао та висуванці «культурної революції» стали побоюватися армії.

У зарубіжній пресі повідомлялося про те, ніби з «цілком таємних» матеріалів у «справі Лінь Бяо» (правда, вони чомусь дуже швидко опинилися в редакціях усіх великих буржуазних газет та інформаційних агентств) випливає, що наближені «великого керманіча» знали про неодноразові спроби вчинити переворот, і було нібито відомо про намір Лінь Бяо вилетіти за кордон, але чомусь ані Мао Цзе-дун, ані Чжоу Ень-лай не вживали проти нього ніяких заходів. В японській і гонконгській пресі влітку 1972 року було опубліковано «цілком таємний» лист ЦК КПК від 13 січня 1972 року з приводу «контрреволюційної змови Лінь Бяо». У так званому «проекті 571» (про нього згадувалося на X з'їзді КПК), який нібито являє собою складений Лінь Бяо закодований план «збройного повстання», «вбивства Мао Цзе-дуна» і «створення нового ЦК КПК», про Мао Цзе-дуна сказано таке:

«Він щоразу витягав одну силу для розгрому іншої, сьогодні витягує цю для розгрому тієї, а завтра — ту для розгрому цієї; сьогодні співає комусь дифірамби, а завтра наліплює тим самим людям ярлики зрадників і знищує їх, сьогодні разом із ними сидить на троні, а завтра вони його в'язні. З історії кількох десятиліть видно, що тих, кого він підносить, згодом неминуче чекає політична смерть. Які політичні сили могли співробітничати з ним до кінця? Його колишній секретар — убивця з убивць, тюремник із тюремників, один з найближчих його соратників і наближених — сам опинився в тюрмі. Мао навіть не пожалів власного сина і довів його до божевілля, він злісний інтриган і нелюд, він може кожного закопати живцем у землю і все погане звалити на нього. Ясно, що всі ті з його оточення, хто був скинутий, стали козлами відпущення».

Важко сказати, чи справжній це документ. Коли так, то документ свідчить про те, що навіть самі маоїсти, якщо в них зберігається хоч крихта політичної відповідальності й обов'язку перед країною, рано чи пізно усвідомлюють згубність маоїзму. Саме про це свідчить «справа Лю Шао-ці» і «справа Лінь Бяо». Якщо ж «проект 571» — фальшивка (а саме так думають більшість фахівців), то маоїсти зліпили її, як-то кажуть, із природи і, мабуть, аж надто натуралістично для такого матеріалу.

Офіційна китайська пропаганда деякий час виявляла розгубленість: за що і з яких позицій проробляти колишнього єдиного заступника голови Мао? Лінь Бяо в очах китайців був доти вождем «культурної революції», упорядником перших «цитатників» Мао. Як керівник хунвейбінів Лінь Бяо у свій час носив червону пов'язку № 2, а Мао — пов'язку № 1. Увесь народ мав присягати на вірність Лінь Бяо як «найближчому бойовому соратникові Мао Цзе-дуна». Китайська пропаганда спробувала була видати Лінь Бяо за «агента Москви», однак усе це виявилось настільки безпідставним, що на X з'їзді КПК в серпні 1973 року вирішили обмежитися спробою зобразити найближчого соратника Мао жалюгідним змовником і безпомічним політиком, котрий нібито після провалу третього й останнього «замаху на життя великого вождя» «незаконно взяв літака і вилетів на ньому, щоб перекинутися

до радянських ревізіоністів, але розбився на території Монгольської Народної Республіки». Чжоу Ень-лай заявив партійній масі і всьому народові, що Лінь Бяо був «буржуазним кар'єристом, змовником, лицеміром, ренегатом, зрадником батьківщини, авантюристом». Партійна пропаганда незабаром повідомила, що Лінь Бяо (дружина його теж була членом Політбюро, а син обіймав командну посаду у ВПС) «мріяв про створення спадкової династії Лінь».

На X з'їзді керівником № 2 став Чжоу Ень-лай. Мао Цзе-дун і його наближені спочатку не могли обійтися без нього, бо це був досвідчений державний діяч, незмінний прем'єр, який розумівся на економіці і був добрим дипломатом. Але старіючий Мао Цзе-дун не міг дозволити, щоб Чжоу його пережив і став лідером країни. У минулому Чжоу Ень-лай брав активну участь у китайській революції і свого часу посідав вище становище, ніж Мао Цзе-дун. У тридцяті роки Чжоу не раз виступав проти Мао. Хто-хто, а Чжоу міг би серйозно підправити ту історію китайської революції, яку написали поплічники Мао і яка є апологією вождя, але мало відповідає дійсності.

Посилення позицій Чжоу Ень-лая не влаштовувало і висуванців «культурної революції». Знаючи свою слабкість у питаннях економіки, вони постійно прагнуть переносити акценти кампаній у сферу політичної, класової боротьби.

На початку 1974 року з благословіння Мао Цзе-дуна почалася кампанія критики Конфуція і Лінь Бяо. У чому ж завинив Конфуцій, який жив дві з половиною тисячі років тому? Що спільного між ним і Лінь Бяо?

Конфуція звинувачували в тому, що він свого часу оплакував загибель рабовласницького царства Чжоу, писав про його переваги. Отже, він був за повернення до колишніх порядків. Лінь Бяо, мовляв, теж мріяв про повернення назад від маоїстських порядків, він — охвістя Конфуція. Та насправді йшлося вже не про Конфуція і не про Лінь Бяо. Вогонь вели проти когось іншого. Це був Чжоу Ень-лай. Зверніть увагу: ієрогліф, яким позначалося стародавнє царство Чжоу, і прізвище Чжоу пишуться однаково. Чжоу Ень-лая не врятувало й те, що протягом останніх років він активно виступав з антирадянськими заявами.

Чжоу Ень-лай, який уже погано почувався (хворів на рак), ліг у лікарню. Це була також дипломатична хитрість. Він ніби говорив: «Я хворий, помираю, голова Мао переживе мене, хай не турбується». Оскільки Чжоу лежав у лікарні, обов'язки прем'єра виконував Ден Сяо-пін, побитий під час «культурної революції» і реабілітований на початку 1975 року.

Слідом за кампанією критики Конфуція і Лінь Бяо розпочалася кампанія боротьби проти буржуазного права, потім — кампанія критики одного з героїв середньовічного роману «Річкові заводи». Сутність їх зводилася до того, що хтось із високопоставлених осіб хоче, мовляв, відновити капіталізм у Китаї.

Чжоу Ень-лай помер у лютому 1976 року, а перед смертю, знаючи звички маоїстів, які поглумилися над могилами багатьох відомих китайських вчених і революціонерів, розпорядився спалити своє тіло і розвіяти попіл над Китаєм.

Керівником № 2 ставав Ден Сяо-пін. Проте прем'єром його не призначили, а, навпаки, звинуватили в прихильності до капіталістичного ладу, оголосили зрадником, ревізіоністом. Для Мао і діячів «культурної революції» важливо було обезголовити групу ветеранів, або «поміркваних», як їх іноді називає зарубіжна преса. Адже після смерті «великого керманіча» вони могли перешкодити приходу до влади людей, бажаних Мао Цзе-дунові, тим більше, що Ден Сяо-пін не приховував свого негативного ставлення до «культурної революції», і казав, що, чим скоріш про неї забудуть, тим краще. Не взяли до уваги й того, що Ден Сяо-пін постійно оббрівував СРСР.

4 квітня 1976 року, в день поминання пращурів, на Тяньаньмін, центральній площі Пекіна, тисячі жителів столиці поклали вінки до пам'ятника революціонерам зі словами подяки Чжоу Ень-лаю. Це була мовчазна демонстрація протес-

ту проти політики Мао. Так її і зрозуміли опричники «великого керманіча». Вночі вінки прибрали. Це викликало глибоке обурення в народі. 5 квітня на Тяньаньмін'ї відбувалися сутички. Ось як описувала їх 7 квітня газета «Женьмін'ї жібао», центральний орган маоїстів:

«Дивіться, якою гнилизною, упадництвом і реакційністю тхне від завуальованих злісних наклепів цих контрреволюціонерів на великого вождя голову Мао Цзе-дуна, на керівників ЦК партії.

«Душа тужить, але чорти радіють,
плачу я, а дияволи сміються.
Вшановуючи героя, я кров свою несучу на віттар,
високо голову тримаю, кинджал із піхов вийнятий.
Китай сьогодні — вже не той,
що був учора.
І народ уже не такий задурманений,
безповоротно пішла в минуле феодальна епоха Цін'ї Ші-хуана.
Ми віримо в марксизм-ленінізм,
Нехай ті продажні писаки,
що вихолощують його душу,
йдуть під три чорти!
Нам потрібен справжній марксизм-ленінізм,
заради нього ми ладні кров пролити і покласти голови...»

Скигління цієї зграї контрреволюціонерів, яке спрямоване проти імператора Цін'ї Ші-хуана і вимагає «справжнього марксизму-ленінізму», ніби дві краплі води схоже на мову «тез про «об'єкт 571», цієї програми контрреволюційного заклоту Лін'ї Бяо, і є чистісінькою контрреволюційною демагогією. Ця зграя контрреволюціонерів спрямувала своє вістря проти великого вождя голови Мао Цзе-дуна, проти Центрального Комітету партії, очолюваного головою Мао Цзе-дуном, і вихваляє контрреволюційну ревізійністську лінію Ден Сяо-піна. Таким чином вона неприховано виказала свою підступну мету — насаджувати ревізійнізм, реставрувати капіталізм у Китаї».

Зверніть увагу: зграєю контрреволюціонерів оголошували тих, хто заявляв: «Ми віримо в марксизм-ленінізм... Нам потрібен справжній марксизм-ленінізм, заради нього ми ладні кров пролити і покласти голови!»! Маоїсти самі розписалися, що маоїзм — ворожа марксизму-ленінізму течія, що це контрреволюція.

Скориставшись подіями на Тяньаньмін'ї, маоїсти рішенням Політбюро зняли Ден Сяо-піна з посад заступника голови ЦК КПК, члена Політбюро, першого заступника прем'єра, начальника генерального штабу. В країні розгорнулася галаслива кампанія з критикою нового «бандита», нового «головного капіляхиста». (Того, хто йде капіталістичним шляхом.)

Хто буде наступний? Важко сказати. Але маоїстський молох вимагатиме нових жертв. «Великий керманіч» постарів, у червні в Пекіні оголошено, що він не буде приймати зарубіжних гостей і з'являтися публічно, але тим жорсткіше він та його челядь розправляються з явними чи уявними ворогами. Атмосфера недовіри, підозр, підступності, створена в Пекіні, отруює політичне життя країни, стримує її розвиток.

Історія знає багатьох керівників типу Мао Цзе-дуна. Але зрештою народи виправляли злочинні сліди їхніх діянь. Китайці — великий і мудрий народ, і ми віримо, що він подолає нинішні труднощі. Ден То — перша жертва «культурної революції», писав: «Самозвані чжуге ляни¹ викликають загальний сміх і зневагу. Отже, той, хто розіграє із себе Чжуге Ляна або називає себе так, нікого цим не злякає, рано чи пізно його справжнє обличчя буде викрите, і він постане перед світом у смішному й жалюгідному вигляді».

Москва.

¹ Чжуге Лян — середньовічний міністр і полководець, відомий своєю хитрістю й спритністю. Мао Цзе-дун неодноразово говорив про Чжуге Ляна, як про себе самого.

ЛАОСЬКА МОЛОДЬ РАДО ВІТА-
ЛА НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ДЕР-
ЖАВИ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН —
ЛАОСЬКОЇ НАРОДНО-ДЕМОКРА-
ТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ.

ПАНОРАМА
ВСЕСВІТУ
ПАНОРАМА

На підтримку нового лаоського уряду по всій країні відбулися демонстрації й мітинги. «Хай живе революційна влада» — написано на транспарантах, що їх несли учасники демонстрацій.

НОВЕ

ЖИТТЯ

Історія країни «ховається у глибині віків» — так говорять історики, коли їм бракує фактів і пам'яток. Археологічних знахідок тут справді небагато, як і в сусідньому В'єтнамі. Навіть камінь не витримує високої вологості повітря, зникає без сліду в дрімучих тропічних хащах. Але головний ворог старовинної культури

Формою країна наче повторює контури Індокитайського півострова. Але виходу до моря вона не має: зі сходу від Південно-Китайського моря її відділяє смуга в'єтнамської землі, від Індійського океану із заходу — Таїланд і Бірма. На південь лежать землі братньої Кампучії — так тепер, після остаточного визволення, називається колишня Камбоджа.

Та й історична доля Лаосу багато в чому схожа на долі В'єтнаму й Кампучії: внаслідок інтервенції і зрадницьких дій місцевої реакції країна була розірвана на дві частини, десяти-

річчями її народ боровся за право жити по-своєму, за право будувати соціалізм.

Майже тридцять років героїчної боротьби... Тридцять років Лаос не знав миру, на його землю сипалися бомби, тут проливалася людська кров.

І ось, нарешті, замість усіх цих страшних слів зазвучало вимріяне й очікуване «Мир!», а за ним виступили на перший план і «свобода», «історія», «культура», «майбутнє».

ЛАОСУ

Лаосу — численні орди завойовників. І все ж таки сотні легенд зберегли відомості про життя на цій землі. Згідно з найдавнішими пам'ятками людина жила тут ще в часи неоліту. Сучасних археологів досі хвилює таємниця величезних гранітних посудин — це вони дали назву славнозвісній Долині Глечиків, де вже в на-

ші часи протягом багатьох років точилися жорстокі бої. Глечики ці мають висоту три метри, і ніхто до пуття не знає, хто і навіщо їх тут ставив.

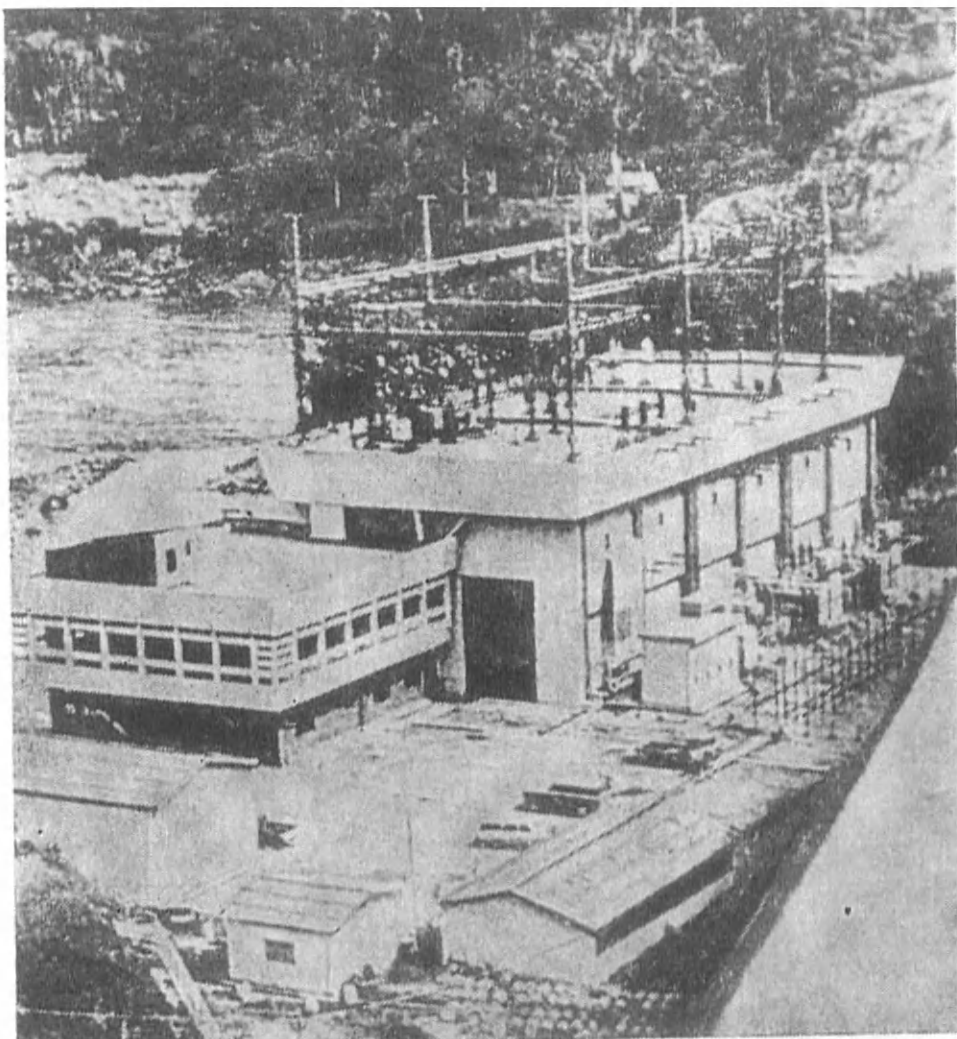
Перша держава на території Лаосу — Лансанг — виникла в XIV столітті після об'єднання п'яти князівств, королівства Мільйонів Слонів і королівства Білого Соняшника. Протягом двох століть Лансанг був однією з наймогутніших держав у Південно-Східній Азії. Але постійні феодальні війни, внутрішні суперечності призвели зрештою до його завоювання. Коли 1893 року сюди прийшли французькі колонізатори, більшість лаоських земель була під тайландським пануванням. Та лаосці ніколи не мирилися з чужоземним гнітом. Повстання вибухало за пов-

станням. Але що могли вдіяти примітивно озброєні селяни проти гармат?

Під час другої світової війни Лаос окупували японці. Розгром японського милітаризму Радянською Армією докорінно змінив долю країни, створив сприятливі умови для розвитку національно-визвольного руху. Вже в серпні 1945 року влада в містах Лаосу перейшла до народних органів. А в жовтні було проголошено незалежність.

Та хіба могли з цим змиритись колонізатори? У березні 1946 року французькі війська порушили мирний розвиток країни. Боротьба тривала майже три десяти-

Гідроелектростанція у Намнгумі, збудована кілька років тому на визволеній території.

річчя. Спочатку із французькими загарбниками, потім з американськими, місцевою реакцією.

Народно - революційна партія Лаосу (НРПЛ) згуртувала на широкій національно-демократичній платформі народні маси і, виступаючи в союзі з народами Індокитаю, спираючись на підтримку країн соціалізму і, в першу чергу, Радянського Союзу, а також усіх прогресивних сил світу, довела боротьбу за національне визволення до переможного кінця.

29 листопада 1975 року король Шрі Саванг Ваттхана підписав зречення. Нічого іншого йому не лишалось. Замість 10 тисяч гектарів угідь і маєтків, що ними володіла королівська сім'я, у короля тепер невеличка ділянка землі, на якій він веде скромне приватне життя як рядовий громадянин Лаосу.

2 грудня у В'єнтьяні Національний Конгрес народних представників проголосив народження нової держави робітників і селян — Лаоської Народно-Демократичної Республіки.

До уряду республіки увійшли головним чином ветерани, молодість яких минула в боротьбі проти колонізаторів та місцевої реакційної вояччини.

Прем'єр-міністр Кейсон Фомвіхан, один із засновників НРПЛ, незмінний генеральний секретар її ЦК, від початку був одним з керівників Патріотичного фронту Лаосу (ПФЛ), а в жовтні 1959 року став заступником голови Фронту.

Вперше депутатами Верховного законодавчого органу країни обрано представників національних меншостей: лідера лаосунгів і лідера лаотенгів.

Особливу увагу привертає до себе постать міністра пропаганди, інформації, культури і туризму Сісана Сісан. Його шлях, характерний для багатьох лаоських революціонерів, був довгим і нелегким. У визволених районах північного Лаосу він очолював інформаційну службу ПФЛ. Та Сісан не тільки політичний діяч, а ще й поет і композитор — автор багатьох популярних пісень. З 1951 року радіо ПФЛ починало свої передачі з його пісні «Імперіалізм буде розбито!». Йому ж належать і слова державного гімну республіки.

В одному інтерв'ю Сісана Сісан сказав:

— Ми хочемо використати багатства наших лісів,

Лаос називають «Країною Мільйонів Слонів». Цих велетенських тварин використовують переважно для перевезення вантажів і людей.

В містах і селах населення з ентузіазмом зустрічало бійців Патріотичного фронту Лаосу, що принесли довгождану свободу і мир.

розвинути промисловість, торгівлю, транспорт. Основою розвитку промисловості повинні стати землеробство і експлуатація лісів. Ми збудуємо промислові підприємства, які перероблятимуть сільськогосподарські продукти і деревину, а також заводи, що виготовлятимуть устаткування для нашої майбутньої енергетики. Ми розвиватимемо легку промисловість і ремесла, гірничу справу, а також гідротехніку. Ми прагнемо господарювати на соціалістичних засадах. Країні бракує технічних засобів і коштів. Тому нам не обійтися без співробітництва з іншими державами. Ми встановимо тісний зв'язок із країнами Індокитаю та всіма соціалістичними країнами. Досвід останніх нам дуже потрібний. Будуючи соціалізм, ми повинні враховувати наші національні особли-

вості, конкретні сьогоденні умови. Допомогатимемо селянам в організації колективних господарств. Ми певні, що, застосувавши сучасну техніку в сільському господарстві і запровадивши кооперативи, Лаос зможе цілком забезпечити себе продуктами харчування.

А ось думки простого лаосця, які він висловив у розмові з іноземним журналістом:

— Знаю, спочатку доведеться нелегко. Лаос був бідною країною. Добробут не приходить відразу... Найперше наше завдання — налагодити власне виробництво продуктів харчування. Ми раніше імпортували продукти з Таїланду, а він потім, підбурюваний міжнародними монополіями, закритим кордоном, хотів нас задушити економічно... Ти бачив городи перед установами на міських вулицях? Це лише початок. Ми забезпечимо себе продовольством, якщо використаємо землі В'єтнамської долини. Тут можна збирати врожаї двічі і тричі на рік. А роз-

винувши сільське господарство, візьмемось за промисловість. У нас є цинк, поташ, залізна руда, а може, й нафта. Та самі наші ліси чого варті... Це ж невичерпне джерело сировини. А в Лаосі, знаєш, що досі виробляли? Кока-колу, цигарки й мило...

Лаос — країна своєїрідної культури, самобутніх традицій. Як і скрізь в Індокитаї, тут поширений буддизм, але в Лаосі він має свої особливості. Одна з таких особливостей — культ слона. Його зображення можна побачити всюди. Адже й сьогодні слон є незамінним транспортним засобом, робочою силою. Це

Щоб полегшити проблему харчування, лаосці засаджують городиною сквери й газони перед установами.

давній помічник і друг людини.

Слона використовують насамперед у сільському господарстві, де протягом століть він виконує найважчі роботи. Для селян, що становлять 90 процентів населення країни, слон є символом мудрості і сили, а його зображення — своєрідним талісманом. Воно часто буває центральним мотивом у багатьох формах образотворчого та декоративного мистецтва: ось, наприклад, ніж для овочів — руків'я його має форму слонів'ї голови, а лезо — форму бивня.

Народне декоративно-прикладне мистецтво з давніх-давен посідає важливе місце в житті лаоського народу. Досить глянути на будиночки лаосців. Селяни дбають, щоб оселя мала

приємний вигляд не тільки всередині. Тому надають вишуканої форми даху, оздоблюють вхідні двері, віконниці. Будиночок завжди побілений, а всередині просторий і чистий.

У селі, на противагу містам, де вже панує європейський стиль, люди носять традиційний одяг. Неодмінні елементи святкового костюму — висока шапка з грубого сукна і барвиста накидка через плече.

Будинки в містах переважно дерев'яні. Силует міст визначається великою кількістю пагод, оздоблених мистецькою різьбою, народним орнаментом. Деяким храмам понад 5 віків.

Та не меншу історичну цінність для лаоського народу становлять тепер численні печери, в яких під час визвольної боротьби були обладнані майстерні, де виготовляли зброю та боєприпаси для патріотичних сил країни. Люди, що не вміли читати й писати, не знали досі іншої «техніки», крім примітивного плуга й мотики, працювали тут у надзвичайно тяжких умовах під постійною загрозою нальотів американських бомбардувальників. Та прагнення перемоги було сильніше ніж страх. І ці люди вистояли.

Сьогоднішній Лаос зі своїми високими горами, безкраїми лісами, мальовничими річками — прекрасна земля. Повновладним господарем цієї краси є тримільйонний народ, перед яким відкрилися обрії нового життя.

За матеріалами зарубіжної преси

Так виглядає столиця Парагваю — Асунсьйон. На вулицях не видно ані людей, ані машин.

ДАНУТА ВАЛЕВСЬКА

На пором, що зв'язує аргентинське містечко Формосу з парагвайською столицею Асунсьйоном, я сіла рівно о першій. Хоча з документами все було гаразд, я вважала за краще обмежити контакти з парагвайськими прикордонниками до мінімуму. Полудень — початок сіести, і формальності у цей час, як я дізналася заздалегідь, мінімальні.

Пором був переповнений. Пообідавши в Аргентині, парагвайці повертались додому. Навіть у такому провінційному аргентинському містечку, як Формоса, ресторани кращі та дешевші, ніж у парагвайській столиці.

Коли я збиралася до Парагваю, мені сказали, що Асунсьйон — це місто ХІХ сторіччя. І справді, в самому його центрі, мабуть, більше двоколісних кінних екіпажів, ніж автомобілів. Не чути тут смороду вихлопних газів, немає галасу, метушні, нервозності. Все тихо, сонно, спокійно. Асунсьйон, як на столицю, місто невелике: усього п'ятсот тисяч жителів. Тут не поспішає навіть «швидка допомога». Люди не ходять, а походжають. У спеку вулиці парагвайської столиці скидаються на вулиці невеличкого

провінційного містечка в літній недільний полудень.

Асунсьйон пишається тим, що нещодавно тут обладнано водогін, а на одному з вуличних перехресть намагалися впровадити світлову сигналізацію. Однак нічого путнього з цього не вийшло: незважаючи на те, що автомобілів дуже мало, світлофор викликав безладдя, яке неможливо описати.

У сквері сидять юнаки з народними музичними інструментами — гітарами, арфами, флейтами. Це не означає, що вони збираються грати. У всіх на грудях напис «Para alquilar» — «Наймаємось на роботу».

Крім багатопверхового громаддя американського готелю «Гуарані», єдина висотна будівля в місті — університет, заснований бразильцями і побудований за проектом відомого архітектора Оскара Німейєра, творця нової столиці Бразилії, міста Бразіліа. Лекції в уні-

верситеті бувають рідко, студентів дуже мало.

Забруковано тільки три головні вулиці: набережний бульвар, де височіє монумент незалежності, алея, що веде до мавзолею, перед яким день і ніч несуть варту національні гвардійці в кашкетах з гітлерівськими емблемами, і вулиця, на якій стоїть американський готель.

Мені ще не доводилося бачити столиці, де було б так мало туристів. Сюди досить важко дістатися. Єдина латиноамериканська столиця, яка підтримує прямий зв'язок з Асунсьйоном, — Буенос-Айрес. Туристи із Сполучених Штатів чи Європи навідуються сюди дуже рідко.

Всі установи в Асунсьйоні працюють до 11 ранку. Після 12 годин функціонує лише Зюдамеріканіше банк. Це, мабуть, одна з небагатьох установ у світі, яка має спеціальний відділ «Тільки для німців». Біля дверей

ВИРОК

банку висить поштова скринька з таким самим написом: «Тільки для німців».

В центрі Асунсьйона стоять магазини з німецькими вивісками та чистенькі ресторани «Німеччина», «Мюнхен», «Берлін», де подають свинину з капустою та неодмінним пивом. А за 100 метрів від них — типово латиноамериканські ресторанчики, де можна покуштувати національні страви та випити рому. У кожному такому ресторанчику грає маленький оркестр. А за кілька сот метрів од центру, у вуличному поросі, вовтузяться діти й собаки. І перші, і другі — худючі, бруд-

ні, занедбані. Дивне враження справляє це місто, у якому жебраків не побачиш, але де всі злидарі, окрім жителів кількох центральних вулиць.

Асунсьйон, як і інше парагвайське прикордонне місто Енкарнасьйон, має непоганий прибуток від контрабанди. У Парагваї удвічі дешевше, ніж, наприклад, у Аргентині, можна купити американські сигарети, шотландське віскі, бразільську каву. Не гребують контрабандисти і виробами парагвайського народного промыслу. Та все це дрібниці. Чимало високопоставлених урядовців ведуть операції

в ширших масштабах. Одного парагвайського дипломата схопили на гарячому, коли він намагався переправити до Уругваю велику кількість ягуарових та пумових шкур. Іншого службовця парагвайського міністерства закордонних справ зловили з 200 кілограмами кокаїну.

«Дантист» - генералісимум Альфредо Стреснер, німець за походженням, пруссак за вихованням, фашист за переконаннями, править у Парагваї з 1954 року. Це один з найстрашніших диктаторів у Латинській Америці.

Стреснер за професією справді лікар-стоматолог.

« ПТАШИНОМУ РАЮ »

Переважну частину населення Парагваю становить селянська біднота.

Він походить із родини німців-колонізаторів, яка давно осіла в Парагваї. Стреснер завжди належав до числа найзавзятіших прихильників третього рейху. Після війни він — один із головних організаторів допомоги «переслідуваним німцям». Парагвайський диктатор протягом багатьох років відмовляється видати гітлерівських злочинців, які живуть у Парагваї, твердячи, що його країна не знає права екстрадиції. Це завдяки Стреснерові спокійно живе нині в Асунсьйоні відомий фашистський кат, «лікар смерті» з Освенциму Йозеф Менгеле.

Німці організували на свій лад у Парагваї армію та поліцію. Вони посідають ключові позиції в парагвайській промисловості. Промисловість ця — незначна. Невеликі фабрики виготовляють олію, дубильні речовини, цемент, м'ясні консерви і, звичайно, пиво.

Парагвайські в'язниці та концтабори переповнені політичними в'язнями. Саме Парагваю належить такий, з дозволу сказати, рекорд: з 1958 року тут тримають в ув'язненні трьох лідерів Комуністичної партії — Альфредо Алкорте, Антоніо Майдану та професора Хуліо Рохаса. Усі троє — найстаріші політв'язні в усій Латинській Америці. Військо-

вий трибунал, який виніс вирок мужнім патріотам, ще 12 років тому віддав розпорядження про їхнє звільнення. Та диктатор Стреснер особисто наказав тримати лідерів компартії у в'язниці довічно.

Кожні п'ять років у Парагваї відбувається комедія виборів президента, на яких фігурує лише один кандидат. У країні існують і політичні партії, навіть опозиційні, але двічі на рік вони зобов'язані подавати урядові списки своїх членів для перевірки. Якщо в партії не набирається 10 тисяч членів, її діяльність припиняють до «поповнення особового складу».

«Президент Стреснер — це мир, робота, добробут» — горять неонові літери на найбільшому транспаранті в Асунсьйоні. «Альфредо Стреснер» — таку назву має найбільший у Парагваї аеропорт, найдовша столична вулиця та ціле місто у східній частині країни, яка ось уже 14 років перебуває в стані облоги.

Для конкістадорів Параг-

За три квартали від столичного центру вже починаються незабруковані пустища, де брудні діти граються з бездомними собаками.

вай («Пташиний рай» — на мові індіанців-гуарані) став справжньою країною скарбів, але дістатися сюди, в глиб континенту було не так просто, і тому ще багато років після того, як іспанці розграбували багатства інків та мапуче, індіанці-гуарані поклонялися статуеткам своїх богів, виготовленим із чистого золота.

Справжня колонізація Парагваю почалася значно пізніше. У другій половині ХХ століття бразильські ділки відкрили в цій країні нове Ельдорадо. В них була конкретна мета — додаткові території. Для цієї колонізації не треба було перепливати океани та продиратися крізь тропічні джунглі. Досить просто сісти в автомобіль та проїхати автострадою з Бразилії до Парагваю (один із двох асфальтованих шляхів у країні). Ця колонізація відбувається з дозволу парагвайської адміністрації. До конституції Парагваю нещодавно внесено статтю, яка дозволяє продаж землі іноземцям.

Нові господарі чудово почувують себе в Парагваї. Над їхніми поселеннями майорять бразильські прапори.

Орган парагвайської комуністичної партії газета «Аделанте» («Вперед»), яка видається нелегально, повідомляє, що за дозвіл на колонізацію диктатор Стреснер одержав від бразильців 150 тисяч доларів.

Бразильська колонізація почалася три роки тому. Тоді Стреснер провів так звану земельну реформу. Це була дуже дивна реформа. Одночасно було підписано угоду про всебічне співробітництво з Бразилією. Буквально через день після підписання угоди 5000 селянських родин повиселяли у рамках стреснерівської «реформи» з їхніх господарств. Селянам пояснили, що землю, яку в них відібрали, передадуть, виходячи з міркувань безпеки, армії. І справді, військові ку-

пили цю землю по сміховинній ціні—1000 гуарані (1 долар — 126 гуарані) за 100 гектарів. А ще через кілька днів ці самі ділянки продали бразильцям, але вже по 15 000 гуарані за гектар.

У минулому році Бразилія одержала від Парагваю дозвіл на будівництво на його території величезної гідроелектростанції. І знову, як пише «Аделанте», Стреснер дав згоду на будівництво за кругленьку суму, що її приплюсували до його рахунку в одному із швейцарських банків.

У тих районах Парагваю, де вони хазяйнують, бразильці побудували дві радіостанції. Одночасно колонізатори розпочали велику акцію — ліквідовують неписьменність серед місцевих жителів. Бразильські вчителі навчають парагвайців читати й писати, але... португальською мовою. Для стреснерівської преси це був зайвий привід, щоб урочисто заявити: «У Парагваї виникає нове прекрасне суспільство. Жодна інша країна не створює для своїх громадян таких умов».

А тих, хто не погоджується з таким твердженням, кидають до концтаборів і тюрем, у яких під час допитів застосовуються найжорстокіші тортури.

Прогресивно настроєні парагвайці регулярно емігрують. У самій лише Аргентині живе нині понад 300 тисяч парагвайців.

У Латинській Америці часто говорять, що Парагваю ухвалили свій вирок географія та історія. Але ж Парагвай — не єдина у світі континентальна країна, і історія була до нього досить поблажлива: його не пограбували конкістадори, він перший у Латинській Америці одержав незалежність. Правильно буде сказати, що вирок Пташиному раю ухвалила фашистська диктатура.

«Докола свята», Польща.

МАРК

ГОДУЄ

ЗДЕНЕК ТОМА

Сучасна Японія — одна з найбільших риболовецьких країн світу. До 1970 року першість із вилову риби належала Перу, але надмірний і безконтрольний промисел у тамтешніх водах порушив структуру рибних популяцій, і на перше місце вийшла Японія. Тільки у 1973 році рибалки Країни Ранкового Сонця добули 10 760 000 тонн риби. Це

означає, що на долю Японії припадає 16 процентів усього світового вилову. Наступні місця в риболовецькому табелі про ранги посідають Радянський Союз, Китай, Перу, Норвегія.

Кожен сотий мешканець Японії, цієї густонаселеної країни, або безпосередньо зайнятий на рибному промислі, або його робота тісно пов'язана з виловом, об-

робкою і продажем риби чи інших морських та річкових продуктів. Дуже багато японців рибалить у вільні години. У багатьох остров'ян захоплення рибальством перетворилося на справжню пристрасть. Десятки чоловіків, що стоять із вудками на портових молах, — невід'ємна деталь строкатого краєвиду кожного японського приморського міста. А любителі комфорту мають можливість за цілком помірковану плату порибалити взятою на прокат вудкою у спеціальних басейнах з голодною рибою.

Японські рибалки вже давно ловлять рибу не тільки біля свого узбережжя. Потужні рефрижератори дають змогу риболовним траулерам вести промисел у найвіддаленіших аквато-

ріях світового океану, і японський прапор нині можна побачити практично всюди, за винятком Балтики та Середземного моря. Особливо успішно промишляють японці в північній частині Тихого океану, а також поблизу східного узбережжя Африки.

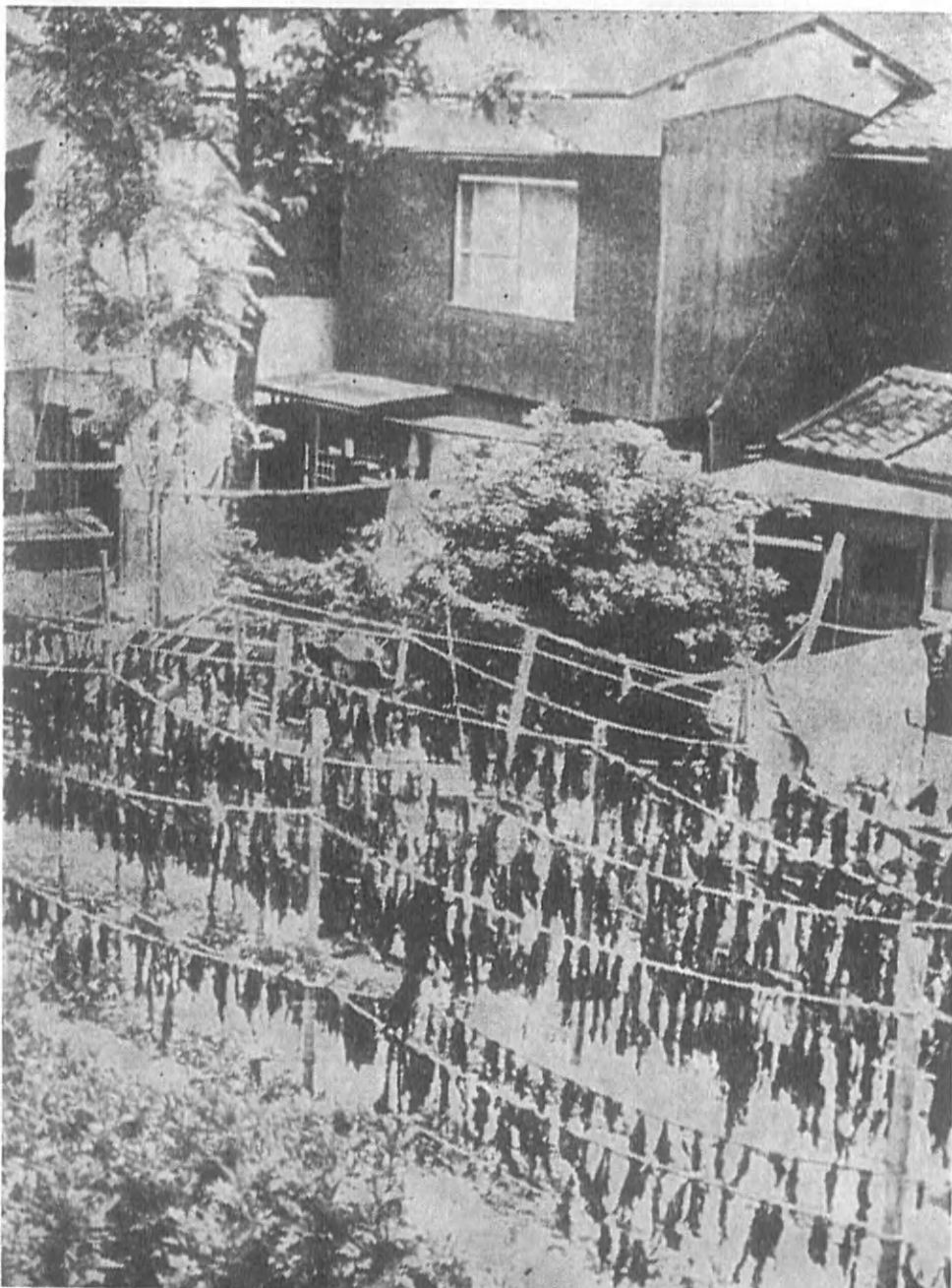
Великі сучасні кораблі дають змогу значно підвищувати продуктивність праці і, звичайно, збільшувати прибутки акціонерних компаній, яким належать японські риболовецькі флотилії. Ці флотилії постійно модернізуються. Нові траулери обладнано найсучасні-

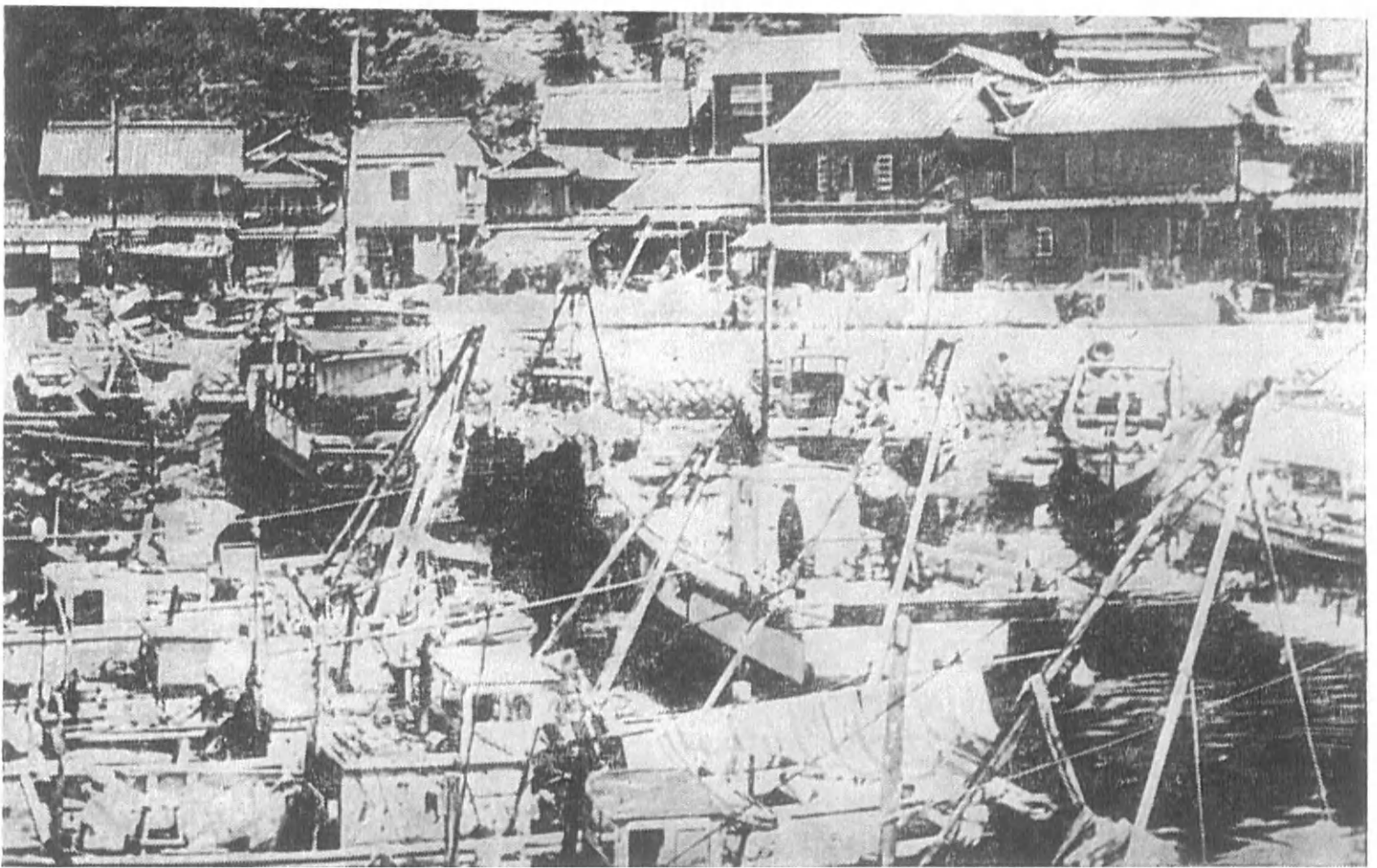
Разом з рибою часто з морського дна добувають і водорості, без яких неможливо уявити сучасне меню японців. Один з різновидів «анорі» сушиться на подвір'ї в селі Шумісуї.

шою технікою для розвідки, лову та комплексної переробки риби на різноманітні свіжі, морожені, копчені та консервовані продукти, жир та кормове риб'яче борошно. Кораблі такого типу — справжні плавучі фабрики. Саме їм — разом із найновішими дослідженнями в галузі морської біології — Японія завдячує різке підвищення ефективності промислу: у порівнянні з 1948 роком вона збільшила вилов у чотири рази.

Країна Ранкового Сонця є одним із найбільших у світі експортерів риби та рибопродуктів, проте вона також увозить їх — з метою урізноманітнення асортименту на внутрішньому ринку. Найбільша частина японського вивозу (30 процентів) припадає на Сполучені Штати. Це — тунцеві породи риб та консерви. Імпорт іде головним чином із сусідніх країн — Китаю, Філіппін, Кореї, Таїланду. Це переважно свіжі та морожені креветки, які у величезній кількості необхідні для приготування страв традиційної японської кухні.

Досі йшлося про «велике» риболовство Японії у світовому океані. Проте на рибних пристанях країни можна бачити і невеликі промислові судна, і маленькі човни, які ведуть лов біля самого узбережжя. Лов цей дуже нерентабельний: незважаючи на те, що на нього припадає 90 процентів усіх зайнятих у рибному господарстві, він дає лише четверту частину вилову. Життя таких рибалок — важке. Щоб легше було бо-

В маленькому селищі у Внутрішньому морі багато рибальських човнів стоїть без діла — і в цьому виявляється економічна криза.

ротися з конкуренцією могутніх компаній, вони часто об'єднуються в артілі. І хоч на всьому узбережжі над дерев'яними будиночками стирчать телевізійні антени, а дружини рибалок користуються холодильниками та пральними машинами, більшість родин ледве зводять кінці з кінцями. Загальне становище за останні роки значно погіршилось. Були часи, коли питання стояло так: чи буде улов? Сьогодні — чи улов пощастить продати? Випадки у Мінамате, Ніїгате, Тайяме, коли люди отруювалися рибою, зараженою стічними водами прибережних промислових підприємств, підірвали довіру до рибних продуктів, і в усій Японії продаж зменшився. Споживач став дуже

обережним, він довго тепер вибирає, розпитує про якість товару, і санітарні лікарі мають чимало клопоту з перевіркою риби та видачею сертифікатів для великих рибних магазинів.

Біля причалів сотень маленьких рибальських селищ стоять без діла човни, а їхні господарі або найнялися на великі траулери, або взагалі змінили характер праці, що сьогодні зовсім не просто — у сучасній Японії налічується більше мільйона безробітних. Так, на острівці Манабесіма у Внутрішньому морі ще в 1964 році 65 процентів жителів ловили рибу. Тепер — усього 15 процентів, до того ж це чоловіки старшого віку. Люди пішли до міст або перекваліфікувались на іншу роботу, про яку раніше на острові ніхто навіть не чув: вирощують квіти. Маленькі барвисті лани мають дуже мальовничий вигляд, і на острів тепер приїздить чимало туристів...

На Манабесіма знайшли вихід із становища, а як на інших островах? Внутрішнє море оточене промисловими підприємствами, тут завжди багато танкерів, і рівень його забруднення дедалі зростає. Влітку 1974 року з резервуару очисного заводу в Мізусіма витекла в море нафта, і рибалки в окрузі 70 кілометрів змушені були два місяці сидіти без роботи.

Окремі рибальські артілі роблять спроби перейти на новий вид промислу і будують бетонні водоймища, де напівштучно розводять деякі породи риб, креветок, молюсків, устриць, вирощують водорості. Цей метод ще не набрав значного поширення, але він має чудові перспективи на майбутнє. Йому надає фінансову підтримку японський уряд. Слід віддати належне жителям Країни Ранкового Сонця — у напівштучному риборозведенні вони мають найбільший у світі досвід.

Відповідно до нещодавно підписаної з СРСР угоди, японські експортери братимуть участь у будівництві величезних ферм для розведення лососевих порід риби на Сахаліні та Камчатці.

Риба і сьогодні — улюблена їжа японців. І не стільки за традицією, скільки тому, що іншої взагалі часто немає, до того ж свинина та яловичина коштують у 3—6 разів дорожче за рибу. За споживанням риби Японія посідає перше місце у світі. На кожного жителя припадає на рік 33 кілограми. Це дуже солідна цифра. Англія (друге місце) має «лише» 21 кілограм. Крім найрізноманітніших видів риб, у японській кухні знаходять застосування краби, лангусты, креветки, сепії, морські їжаки, восьминоги, черепахи, кити, устриці, молюски. Постійно зростає споживання водоростей. Проте дуже велика частка морської фауни в їжі японців призводить до надмірного нагромадження в організмі йоду і нерідко спричиняє захворювання щитовидної залози.

Серце японської рибної торгівлі — столичний ринок, розташований на березі Токійської затоки, лише за кілька сотень метрів від славнозвісної Гінзи. Щодня на ринку продається 5000 тонн риби. Величезні павільйони перевищують площею відомий ринок французької столиці. Якщо в «Череві Парижа» панували м'ясо та овочі, то тут, у Токіо, домінує морська фауна. Ще здосвіта на при-

стані вивантажують свій улов великі траулери, які щойно повернулися з далеких рейдів, та маленькі човни, що вели промисел біля узбережжя. На березі сновигають в імлі носії та робітники на карах, які переправляють рибу до риночних павільйонів або вантажать її на автомашини. На вузьких вуличках ринку теж закипає життя. Перекупники вже виставляють у ящиках із льодом товар; вимоклі до кісток рубщики з традиційними рушниками на головах розрубують величезними сокирами туші тунців та розфасовують м'ясо у целофанові пакети; жінки в гумових фартухах очищають молюски від мушлів. Нарешті з'являються відвідувачі — оптові покупники великих магазинів та ресторанів і кафе, дрібні покупці.

Цікаве видовище являє і базар Амейоко у кварталі Уено, розміщений під полотном швидкісної залізниці. Спочатку, відразу після війни, тут була «товкучка». Ще й сьогодні Амейоко відомий як місце, де все можна купити значно дешевше. Рибні ряди цього ринку мають свою специфічну атмосферу, особливо в методах продажу. Риба, як відомо, нетривкий товар — її треба продати швидше. Торговці Амейоко тицяють рибину чи краба просто під ніс перехожому, потім відразу знижують ціну і присягаються: «Тільки для вас, вельмишановна, віддаю цю рибу майже за дарма!» Вони неперевершені майстри своєї справи, мудрі психологи. На їхніх

шахрайських фізіономіях легко можна прочитати, яку радість приносить їм уся ця вистава. Якістю товару на Амейоко ніхто не цікавиться, і санітарні лікарі бувають тут рідко.

Рибні страви в Японії можна замовити в будь-якому ресторані, але багато з них спеціалізується виключно на рибних делікатесах. Адже більшість популярних страв японської кухні виготовляють саме з риби. Наприклад, «темпура» — підсмажені шматки крабів та креветок, чи «суші» — рисові кульки із шматочками риби, чи «сашімі» — сира риба, покладена в гарячу підливу. Серед найулюбленіших (і найдорожчих) страв — м'ясо риби «фугу». Подають його лише в кількох ресторанах, де є кухарі, які мають досвід приготування цієї риби. М'ясо «фугу» — отруйне. Якщо людина покуштує його не з тією правдою або в неї алергія на «фугу», вона вмирає за годину від паралічу нервової системи. Проте цю страву японці настільки люблять, що завжди знаходиться багато сміливців, які бажають ризикувати життям, аби поласувати по-царському.

Повсякденне життя японців тісно пов'язане з океаном. Японці не тільки милуються морем, як однією з найдовершеніших красот природи, але й ставляться до нього з розумним практицизмом, як до родючої ниви, що їх годує.

*«Свет в образах»,
Чехословацчина.*

Десять років тому в центрі Великої Піщаної пустелі моторизований урядовий патруль натрапив на останнє з кочових племен чорних австралійців — пінтубі. Песуха, наскоки білих на землі племені, винищення дичини, зокрема кенгуру, знесли і вкрай виснажили кочовиків, тому вони, не сперечаючись, повантажилися на машини й поїхали в цивілізований світ. Що чека-

ЧОРНА АВСТРАЛІЯ

ло їх у суспільстві, де не мали уявлення ні про полювання на ящірок, ні про харчування личинками?

Австралія була заселена щонайменше за 20 тисяч років до появи тут перших європейців. Експедиція Кука, що відкрив 1770 року східне узбережжя Австралії, принесла тубільцям самі нещастя. Білі впровадили свою

економіку, що спиралася на скотарство, до якого тубільці — кочовики, мисливці та збирачі — були зовсім непридатні; вони привезли хвороби, що цілком знищили або відчутно розрідили тубільне населення в основних районах колонізації. Місіонери вперто намагалися повернути аборигенів у християнство і викоринити старі вірування, а коли тубільці чинили опір, релігійні питан-

ня вирішувалися «вогнем і мечем».

Протягом ста п'ятдесяти років до корінного населення ставилися майже як до худоби, що випасалася на фермах великих землевласників. Однак десь на початку 30-х років нашого століття сумління білої людини почала, нарешті, непокоїти доля «справжніх оригінальних австралійців». На цей час їхня кількість зменшила-

ся з 300 тисяч (коли сюди прийшов Кук) до 40 тисяч, і австралійський уряд перейшов до політики, що її можна визначити як «підкладання подушечки під голову вимираючої раси».

В 50-х роках нашого сторіччя вздовж кордону території, заселеної тубільцями було засновано мережу продовольчих станцій. Останні вцілілі племена одне за одним виходили зі своїх схованок — спершу тільки по харчі, потім стали селитися поблизу «годівниць» і поступово переходили до злиденного осілого життя в урядових резерваціях. Останнє знайдене патрулем плем'я пінтубі складалося з 42 чоловіків, жінок і дітей. Їх оселили, як і всіх інших, у резервації. Вони живуть там і нині, на перший погляд, зовсім не змінившись. Сплять, зарившись у пісок, або блукають по резервації, тягаючи за собою шмат тканини, яка напинається на два кілочки, — свою домівку. До контори резервації з'являються лише за грошо-

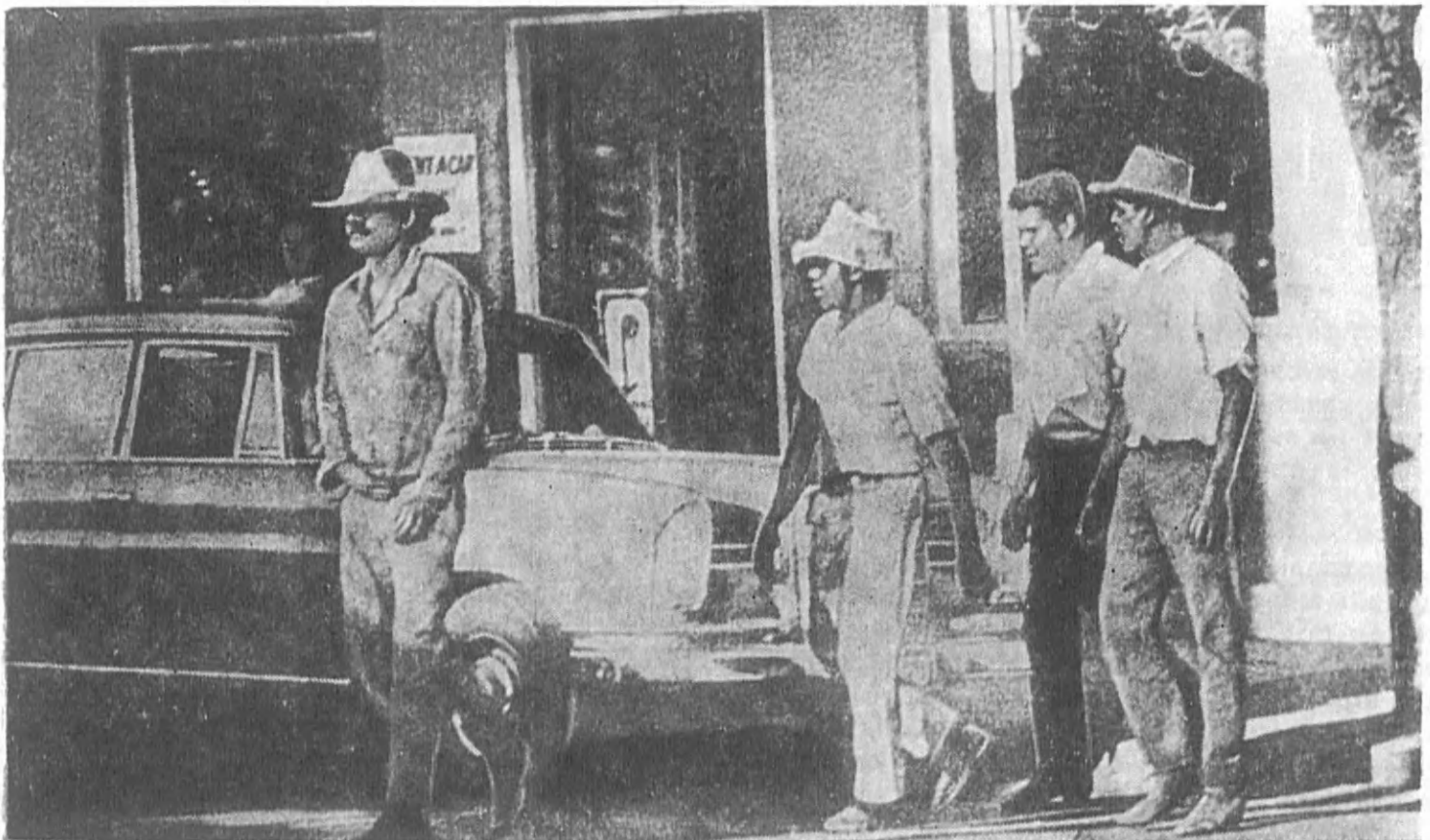
всю допомогою і за харчами.

Після другої світової війни лейбористський уряд кинув офіційний заклик до «асиміляції», який згодом було замінено закликом до «інтеграції». В 1972 році австралійський уряд заявив, що аборигенам треба допомогти, — якщо вони того бажають, — посісти «відповідне й почесне місце в австралійському суспільстві» і одночасно «заохотити їх до пізнання і розвитку власної культури». Однак гучні гасла й декларації поки що не змінили на краще становище тубільного населення порівняно з початком століття, коли власті зовсім не приділяли аборигенам уваги і ухилялися від будь-якої відповідальності за їхню долю. Чорні австралійці побоюються, що сьогоднішній галас закінчиться, зрештою, створенням дешевого резерву напівкваліфікованої робочої сили, а їхня культура перетвориться всього-на-всього на туристичний атракціон.

Корінне населення Австралії поділяється на племінні групи. Тільки на північній території їх близько 120-ти, і говорять вони більш як сімдесятьма різними мовами. Кожна племінна група поділена на дві половини. Шлюби в межах однієї половини заборонені. Кожне плем'я володіє наділом землі, однак для чорного австралійця земля — не стільки власність, скільки немовби частина його існування. За віруваннями аборигенів, під їхньою землею живуть душі племені, гуди ж ідуть душі померлих. Отже, зберегти свою землю означає для племені зберегти свою особистість.

Білі переселенці, які першими пройшли в глиб території, що віками належала аборигенам, відібрали в них для своїх скотарських ферм величезні площі. Поступово виростали й міста. Землю, на якій стоїть Мельбурн, куплено в племені добігалар за 50 ножиць, 200 хусток і 6 сорочок. Міжнародні гірничі концерни, що експлуатують бокситові, уранові й залізородні поклади, споруджують промислові об'єкти й селища в самому

Корінне населення — це найнижче оплачувані робітники в країні.

серці території, що з давніх-давен належала тубільцям.

Рой Діксон, один із керівників організованого руху на захист прав аборигенів у Південній Австралії, відзначив, що за жодного австралійського уряду не було випадку, коли білі сіли б за один стіл із чорними для обговорення становища останніх: «Біла людина завжди сама думала за нас. Але тепер ми хочемо сказати і своє слово про нашу майбутню долю. Ми хочемо мати право на власну землю. Якщо в нашій землі знайдуть поклади корисних копалин, нам повинні відраховувати гроші, щоб ми могли використати їх для свого суспільно - економічного розвитку».

Якщо чорний австралієць погодиться на «інтеграцію», запропоновану білими, він повністю втратить свою культуру. Деякі аспекти ритуальних обрядів аборигенів з погляду західної цивілізації зовсім неприйнятні, наприклад, церемонія введення молоді в зрілий вік, — і австралійська громадськість різко проти них виступає. Звичай «обіцяння» дівчинки майбутньому чоловікові теж потроху щезає, хоч шлюб «за обіцянкою» вважається корисним з економічного й соціального погляду. Домовленість укладається з батьками дівчинки, часто навіть до її народження. Кандидат у чоловіки повинен матеріально допомагати батькам нареченої, доки та підросте настільки, щоб стати йому дружиною. В деяких районах племінні старійшини відступили під тиском громадської думки: дівчина спершу має закінчити школу і не може вийти заміж раніше, ніж у шістнадцять років.

Існує у чорних австралійців багато й інших традицій. Родичі діляться між собою всім, що мають. Ті, які працюють, віддають частину заробітку тим, хто не

Ось у таких халупах змушені мешкати тубільці Австралії.

має роботи. Житло відкрите для всіх родичів. Завдяки особливим умовам життя у чорних австралійців не розвинулися такі риси, як жадібність, заздрісність. Проте останнім часом тубільні австралійці поступово засвоюють погані звички цивілізованої людини. Звикають до збирання предметів особистого вжитку. Якийсь хлопець складав протягом двох років гроші, щоб купити електрогітару за 100 фунтів стерлінгів, не здогадуючись, що без електропідсилювача вона ні до чого. Коли в одній резервації відкрили самообслуговування, там розповсюдилися крадіжки. Старійшини племені за розмови з журналістами і за дозвіл фотографувати себе вимагають плату, мотивуючи свою нетипову для аборигенів корисливість тим, що «тут (у резерваціях) обов'язкові закони білих».

Ставлення австралійської громадськості до тубільців неоднакове в різних районах. У Дарвіні, наприклад, що має довгу історію міжрасових контактів, великих проблем не існує. Навпаки — в центральній Австралії, в Аліс-Спрінгс, наявні силь-

ні расистські тенденції. В районі Аделаїди білі підписують відозви, що закликають продавати аборигенам будинки, а в Сідней торговці нерухомим майном дискримінують тубільців, які хочуть придбати собі сучасне житло.

Зовнішній світ уявляє чорного австралійця як мирну, лагідну людину; саме цим пояснюють те, що аборигени дозволили і дозволяють відбирати в них землю. Проте сьогоднішні тубільні австралійці зовсім не такі покірні. Неабиякий вплив на посилення войовничості аборигенів, що виголошують останнім часом сепаратистські гасла і закликають відправити «капітана Кука на шибеницю», має рух американських негрів. Отже, декому в Австралії варто було б замислитися над тим, як виправити двоохотлітню історію неправди й експлуатації.

За газетою «Обсервер»,
Англія.

АНГЛІЯ

Британська Радіомовна Корпорація (Бі-Бі-Сі) організувала серію учбових телевізійних програм, розрахованих на... англійців, що не вміють читати й писати. Один із найрізкіших парадоксів сучасного англійського суспільства полягає в тому, що в країні — два мільйони неписьменних, тобто 6(1) процентів дорослого населення. Мета телевізійних програм вельми скромна — навчити неписьменних розуміти найпростіші слова й написи, що найчастіше зустрічаються в міському побуті.

БОЛГАРІЯ

Видавництво «Народна культура» започаткувало нову велику серію під назвою «Джерела», випустивши двотомник «Письменники світу про літературу». В цьому виданні зібрано близько 12 тисяч коротких висловлювань-афоризмів видатних майстрів художнього слова, критиків, учених-літературознавців. Матеріал поділений на кілька розділів: перший том містить висловлювання літературно-теоретичного, історичного й естетичного характеру, другий присвячено двом темам: «Письменник» і «Творчий процес». У двотомнику представлено 200 письменників різних народів та епох — починаючи від 364 року до н. е. й закінчуючи 1966 роком. 85 фахівців перекладали тексти безпосередньо з оригіналів — з дев'ятнадцяти мов — використовуючи найрізноманітніші джерела художньої документалістики — мемуари, щоденники, листи тощо. У виданні подано алфавітний покажчик авторів, а також докладну бібліографію. Працювали над цією своєрідною енциклопедією літературно-естетичних документів Николай Антонов (упорядник), Божидар

Божилов, Єфрем Каранфілов, Іван Цветков, Симеон Русакієв. Серія «Джерела» матиме п'ять рубрик: «Спогади», «Листи», «Візитні художньо-естетичної думки», «Мистецтво у висловлюваннях митців» та «Художньо-естетичні документи».

ВЕНЕСУЕЛА

У книгарнях країни з'явилася нова книжка кубинського письменника Алехо Карпент'єра — «Література і музика», до якої увійшли статті, опубліковані в столичній газеті «Насьйональ».

Перебуваючи в еміграції в 1945—1959 рр., Карпент'єр понад десятиліття вів у цій газеті щоденну рубрику «Література і музика» і опублікував тут майже чотири тисячі статей.

Передмову до збірки написав її упорядник професор Алексіс Маркес Родрігес.

ІНДІЯ

В Делі відбулись урочисті збори індійських письменників, присвячені 40-річчю заснування національної Асоціації прогресивних письменників. У вітальному листі учасникам зборів прем'єр-міністр Індіра Ганді високо оцінила діяльність Асоціації.

КАНАДА

Сорок фахівців готують до друку десяти томне видання — «Листування Еміля Золя». Публікація ґрунтуватиметься на архівному матеріалі, переданому нещодавно Йоркському університету м. Торонто небожем письменника. Переважну більшість листів буде обнародовано вперше. Десяти томник заплановано видати в 1977—1992 роках.

МОНГОЛІЯ

Понад сто майстрів образотворчого мистецтва — від відомих художників до недавніх випускників худож-

Ц. Дорж. Маленька хазяйка. Гуаш.

ніх училищ і народних умільців — взяли участь у виставці, присвяченій монгольській жінці-трудівниці й матері.

Серед найкращих живописних творів — сяючий свіжістю й яскравістю барв «Урожай» молодого художника М. Бутемжа, полотно С. Борху «Воєнний рік», яке за своєю манерою письма («монгол-дзураг») близьке до творів Б. Шарава, основоположника сучасного монгольського живопису. Елементи «монгол-дзураг» використав у своїй радісній, витонченої малюнка картині «Маленька хазяйка» і Ц. Дорж. На виставці гармонійно поєднувались праці, виконані в площинній монгольській і об'ємній європейській манерах.

Значне місце займала на виставці і пластика, здебільшого декоративна скульптура малих форм і портрети — жанри, найбільш близькі національній традиції різьблення.

НДР

Газета «Нойс Дойчланд» опублікувала статтю Анни Зегерс, в якій письменниця ділиться своїми думками про роль і завдання соціалістичної культури. «Мистецтво, —

я маю тут на увазі насамперед працю письменника, — пише А. Зегерс, — завжди істотно сприяло поглибленню національної культури. Справжнє мистецтво прямо чи непрямо, у той чи інший спосіб підвищує життєвий, душевний настрій, а тим самим — і життєздатність людини. Мистецтво своєю внутрішньою силою, саме тим, чому воно називається Мистецтвом, діє як певний механізм, що пробуджує в людях їхні невиявлені здібності. У наш час науково-технічної революції суспільно-формуєчі прогресивні форми мистецтва слід активно підтримувати і розвивати. Справжнє високохудожнє мистецтво є одним із виявів продуктивних сил людини. Чи може саме мистецтво бути продуктивною силою? Безумовно, але зовсім не так, як наука або техніка, бо його породжують інші чинники».

Письменниця далі пише:

«Нас тішать статистичні дані про видання книжок, про зростання кількості бібліотек, театрів тощо. Але далеко не всі у нас розуміють, що твори мистецтва — суттєва складова частина життя, не менш суттєва, ніж витвори науково-технічної думки. Одне з найважливіших завдань — визначити, якими є і мають бути взаємини письменника з народом, з людьми, його читачами, серед яких він живе і працює. Творчу силу письменника живить дійсність, і він повертає цю силу дійсності, активно впливаючи на життя і працю людей... Як потрібні вугілля й залізо, за які ми вдячні гірникам і металургам, геологам і фізикам, потрібне й мистецтво, що впливає на життя всіх людей, мистецтво, що з цього життя народилося».

Про соціалістичну дійсність сьогоденного села НДР, про конфлікти й перемоги, його людей розповідається в телефільмі Гельмута Заковскі «Даніель Друскат». У центрі фільму — тип нового німецького селянина — будівника соціалізму. Автор фільму не цурається найгостріших проблем, пов'язаних із суспільними перетвореннями на селі протягом останніх десятиріч.

Гельмут Заковскі створив телефільм на основі своїх багаторічних спостережень над селянством НДР

Кадр із телефільму «Даніель Друскат»

Паралельно із телефільмом «Даніель Друскат» він видав однойменний роман — літературний варіант оповіді про ті самі події.

ПОЛЬЩА

Кінорежисер Ян Рибковський вже тридцять років плідно працює в польському кіно. За цей час він поставив близько сорока художніх і телевізійних фільмів, серед них такі відомі стрічки, як «Сьогодні вночі загине місто», серія комедій про пана Анатоля та ін.

В інтерв'ю газеті «Трибуна люду» Рибковський, зокрема, сказав: «Я був свідком величезних історичних, суспільних та ідейних перетворень у країні. Моїм обов'язком було фіксувати ці явища і зміни. Наприклад, фільм «Перші дні» я робив у своєму рідному місті. Я жив серед будівників, що споруджували завод. Там були мої товариші, друзі дитинства. Працювали вони у важких умовах, і я показав це у фільмі. Сьогодні Механічний завод імені Новотки — величезне сучасне підприємство, і працюють там діти людей, яких я колись знімав. Між тим, що показано у фільмі, і сьогоднішнім днем лежить не тридцятиріччя, а, мабуть, ціла вічність. Прогрес незвичайний. І саме про це свідчать «Перші дні», стрічка, яка стала своєрідним документом... «Селян» Реймонта я екранізував тому, що хотів зберегти для нащадків звичаї і культуру світу, який назавжди пішов у небуття. Моя екранізація «Моралі пані Дульської» — теж реконст-

рукція світу вже віджилого, який був, проте, світом моїх батьків. Я хотів відтворити його в реаліях, мені ще частково відомих, щоб показати сучасному глядачеві, як бурхливо змінюється дійсність».

Варшавське «Видавництво артистичне і фільмове» у серії «Кіноактори світу» випустило монографію Конрада Еберхардта про кіноактора Збігнева Цибульського. В книжці зібрано також численні висловлювання про художню майстерність актора, подано перелік зіграних ним ролей.

Обкладинка книжки К. Еберхардта «Збігнев Цибульський».

США

У Вашингтоні відбулась міжнародна нарада шекспірознавців, у якій узяли участь близько 600 фахівців з багатьох країн світу. Одна із секцій наради, керована літературознавцем із НДР Робертом Вайманом, вивчала інтерпретацію творчості Шекспіра в дослідженнях літературознавців-марксистів.

Найпопулярніша нині у Сполучених Штатах телевізійна серія має назву «Мері Хартман». Її автор — Норман Ліор. Як правило, такі серії складаються із порожніх мю-

зиклів та п'єсок, які до того ж безперестанно перериваються рекламою. Сюжети програм звичайно сентиментально - мелодраматичні. Фабула «Мері Хартман» ніби й не відхиляється від телестандартів. Проте істотна відмінність серії Нормана Ліора від трафаретних програм — образ головної героїні Мері Хартман (її роль виконує актриса Луїз Ласер), молодої жінки, яка поставила собі за мету неухильно додержуватися в житті еталонів, що їх підносить американцям телевізійний екран. Внаслідок цього наївна Мері щоденно наштовхується на різку невідповідність «електронної» і реальної дійсності. Серія Нормана Ліора переконливо показує прірву між «американською мрією» та американською дійсністю.

Луїз Ласер.

ФРАНЦІЯ

Робер Мерль, автор відомих нашому читачеві романів «Смерть — моє ремесло», «Уікенд на південному березі» й «Мальвіль» (див. «Всесвіт» №№ 1—2, 1962 р., № 4, 1966 р., №№ 2—4, 1974 р.), видав новий роман «Мадрапур». Як і в інших своїх творах, письменник ставить важливі моральні й суспільні проблеми, створює особливу «лабораторну» ситуацію (дія відбувається у вигаданій країні Мадрапур, в якій випробовуються характери персонажів твору). Роман вийшов у видавництві «Сей».

Видавництво «Галлімар» випустило нову книжку спогадів Андре

Мальро — «Вірьовка й миші», яка продовжує автобіографічний цикл письменника, започаткований «Антимемуарами». На думку критики, особливий інтерес становлять сторінки, присвячені останнім зустрічам Андре Мальро з генералом де Голлем — незадовго до смерті останнього.

ФРН

Мартін Вальзер у своєму новому романі «По той бік любові» розповідає про драматичну долю західнонімецької «маленької людини» — службовця зубопротезної фірми Франца Горна. Письменник показує, як у світі безперестанної жорстокої конкуренції поступово підпадають сили героя, як він не витримує її вовчих законів. Горна звільняють з роботи — не в останню чергу, за те, що він підписав заклик до створення комуністичної виробничої ради. Самотній і скривджений, герой намагається покінчити з собою...

Критика ФРН указує на високий реалізм нового твору, на Вальзерове безкомпромисне неприйняття нелюдських умов буржуазного існування.

ШВЕЦІЯ

На знак протесту проти фінансової політики уряду в галузі кінематографії Інгмар Бергман залишив країну. Він має намір оселитися в Італії.

ЮНЕСКО

За даними «Індекс Трансляціонум» — міжнародного видання, що подає статистичні відомості про стан у царині перекладу, — найбільше перекладів здійснюється в Радянському Союзі. Далі йдуть Іспанія, ФРН, США, Японія, Франція, Італія. Провідне місце посідають перекладні видання творів класиків марксизму-ленінізму.

АФОРИЗМИ

Дехто помилявся лише тому, що дуже боявся помилитись.

Мудрою можна вважати тільки ту людину, яка, хоч і любить життя, проте не лякається й смерті.

Наша зарозумілість здебільшого є наслідком нашого неуцтва.

Соромливість доречна всюди, тільки не там, де йдеться про визнання своїх помилок.

Ненавість, що проросла на попелі колишньої дружби, дає найотруйніші плоди.

Свою провину, як і невинність, завжди або перебільшують, або применшують.

Краще з мужніми полягти, ніж зі слабкими вистояти.

Знайшовши істину, порядна людина не вдовольняється; вона відразу рішуче її підтримує.

Не хвались своєю добродією, поки не мав нагоди довести її на ділі.

Є такі осуди, що роблять осуджуваній людині честь.

Засуджувати те, що заслуговує осуду, і хвалити те, що гідне хвали, — однаково почесно; треба тільки і перше, й друге робити зі смаком.

Найохочіше ми робимо те, за що взяли із власного бажання.

Наклепник стоїть вище почуття сорому.

Доброзичливо сприймають критику тільки померлі вчені.

Як правило, винаходи запроваджуються не в тій країні, в якій їх зроблено.

Не кількість, а якість лежить в основі прекрасного.

Я мало б навчився від великої людини, якби завжди з нею погоджувався.

Справжні знавці поезії в усі часи й у всіх країнах траплялися так само рідко, як і справжні поети.

На одного проникливого мистецтвознавця завжди припадало п'ятдесят просто кмітливих.

Мистецтву не під силу змагатися з природою.

Краще цілковита безпідставність, ніж фальшива підстава.

Митець використовує дуже мало матеріалів і досить дешевих, але виготовляє з них дорогоцінні речі.

Митцеві більше личить підпорядковувати матеріал своїм думкам, аніж думки — матеріалові.

Багато важливих речей з'ясовано в суперечках, і люди ніколи ні про що не домовилися б, якби ніколи не сперечалися.

Ганити одного за те, що сталося з вини іншого, значить псувати обох: першого несправедливо образимо, а другого зробимо самовпевненим.

Знаю лише одну трагедію, створену самим коханням: це «Ромео і Джульєтта» Шекспіра.

Неправдиве не може бути великим.

Не просто вигадка, а доцільна вигадка свідчить про наявність творчого духу.

Щоб стати великою людиною, необхідно до дрібниць ставитись як до дрібниць, а до важливих справ — як до важливих справ.

Одне діло — визнавати правила, а інше — чинити за правилами.

Те, що сьогодні нас насмішило, завтра може сповнити жахом.

Галас юрби не завжди є голосом істини.

Що неприємне нам у реальній дійсності, те буде неприємним і в творах мистецтва.

Боронь боже, щоб ви повірили, ніби ваш останній твір — це ваш найкращий твір.

Свою особисту справу не годиться видавати за справу істини.

Погані драматурги були в усі часи, і навіть в Афінах.

Нехай навіть мої думки будуть обмеженими й суперечливими, аби тільки вони справді були думками і дали іншим матеріал для власних думок.

Чи поліпшує погану книжку те, що її написав гарний письменник?

Невже має рацію тільки той, за ким останнє слово?

Жити довго — не означає жити багато. Багато жив той, хто багато мислив.

Турбуючись про потойбічне життя, дурні псують собі життя земне. Хіба не можна дождатися свого останнього дня так само спокійно, як щовечора ми дожидаємось ранку?

Мети досягає не той, хто змайстрував драбину, а той, хто по ній піднявся; спритному й відважному досить і трухлявої драбини.

Ніхто стільки не сприяв зростанню числа невіруючих, як так звані правовірні.

Люди завжди незрівнянно більше недобачали, ніж завбачували.

Корисність і шкідливість такі самі відносні істини, як велич та ницість.

Люди, що припускаються необачних учинків, не такі вже й погані, адже здебільшого вони відразу це визнають. А визнана необачність — це, може, й краще, ніж холодна, обміркована непогрішність.

Шкідливість — це опудало, яким певні люди намагаються сполохати всякий критичний дух.

Набуте з книг багатство чужого досвіду називається вченістю, власний же досвід — мудрістю. Крихта останньої варта більше, ніж гори першої.

Дехто з людей дуже влучно вміє відповідати на свої власні запитання.

Поганий автор завжди захищається, посилаючись на іншого поганого автора.

Я не згоден, що найкоротша лінія є завжди прямою.

Не досить чогось прагнути, потрібна ще й сила волі, щоб здійснити те прагнення.

Дякую вам за дружню похвалу, проте за дружній докір я подякував би ще більше. Адже докір спонукав би мене шукати можливості стати кращим, а похвала, боюся, зробить пихатим.

Каяття — найнепотрібніше з усіх почуттів.

Дріб'язкові справи стомлюють дужче, ніж напружена праця.

Більшість правовірних веде життя далеко від правовірності.

Назавжди закопати в книги — це, гадаю, майже те саме, що закопати себе в прямому значенні слова.

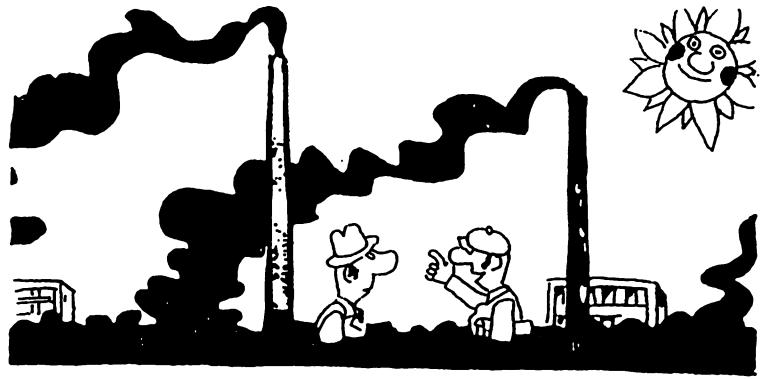
Жодне наше зусилля на користь доброї справи не можна вважати зайвим.

Людське неуцтво охоче прикривається філософією.

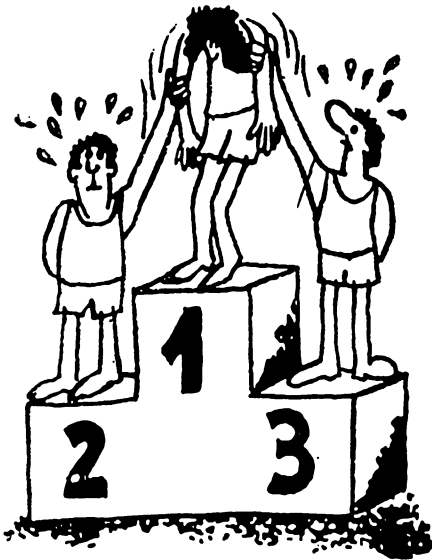
Бути людяним куди важливіше, ніж бути вихованим.

Можна бути майстром у мистецтві і мати про мистецтво хибне уявлення.

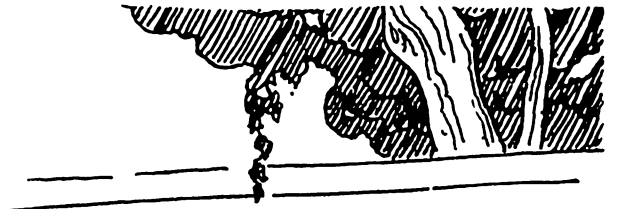
*Підібрав та з німецької переклав
Богдан ГАВРИШКІВ*

— Сьогодні буде гарний день, дим стелеться понад землею.
«Дікобраз», Чехословаччина.

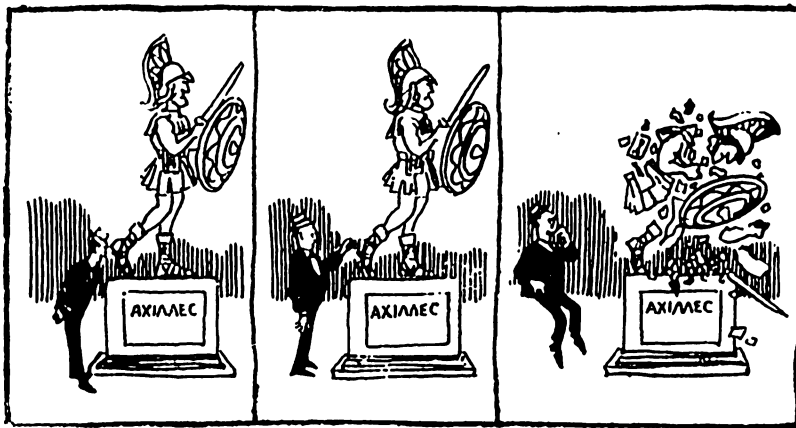

«Лудаш Маті», Угорщина.

— Концепція твору залежить від того, як його повісити.

«Панч», Англія.

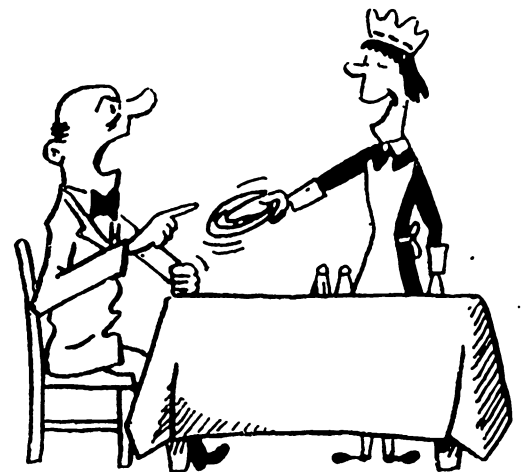

«Цайт», ФРН.

— То ви що, неписьменний?!

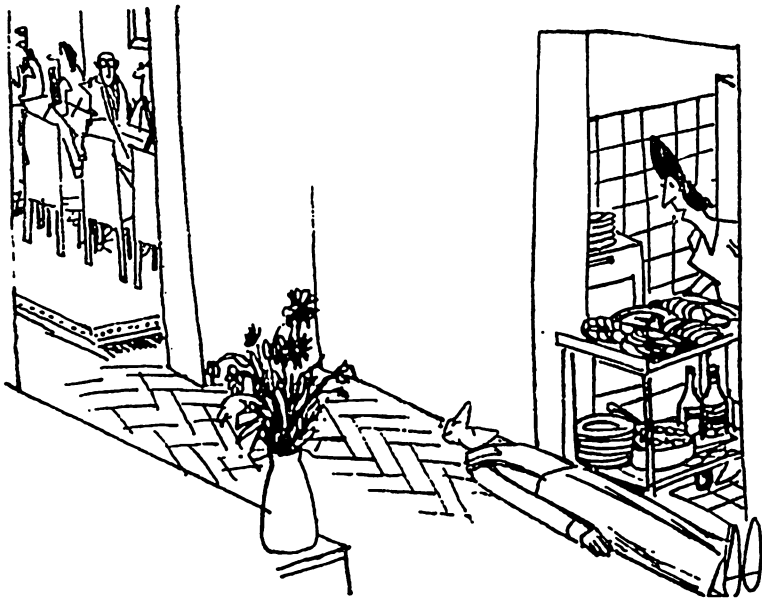
«Нойе рев'ю», ФРН.

— Чого це ви притримуєте біфштекс пальцем!

— Бо не хочу, щоб він ще раз упав на цю брудну підлогу!

«Квік», ФРН.

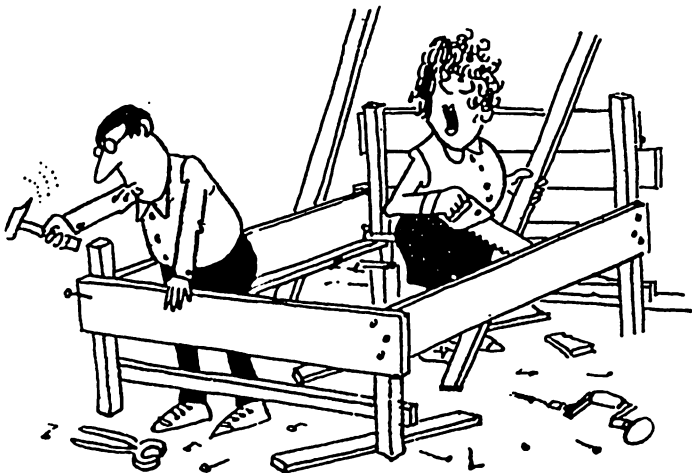

— Не дурій! Коли запрошують гостей, треба їх чимось погостувати.

«Ойленшпигель», НДР.

«Ойленшпигель», НДР

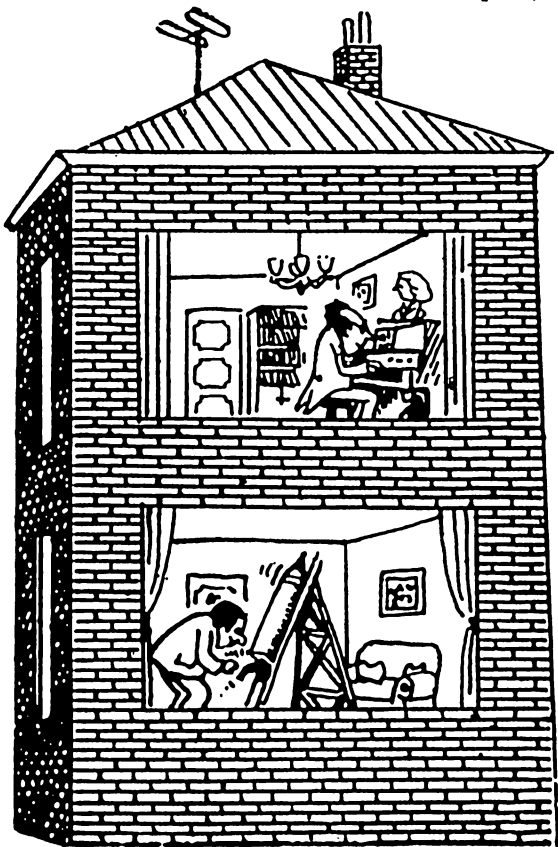
— Коли ти мені говорив про новий будинок, я собі уявляла його трохи іншим.

«Штерн», ФРН.

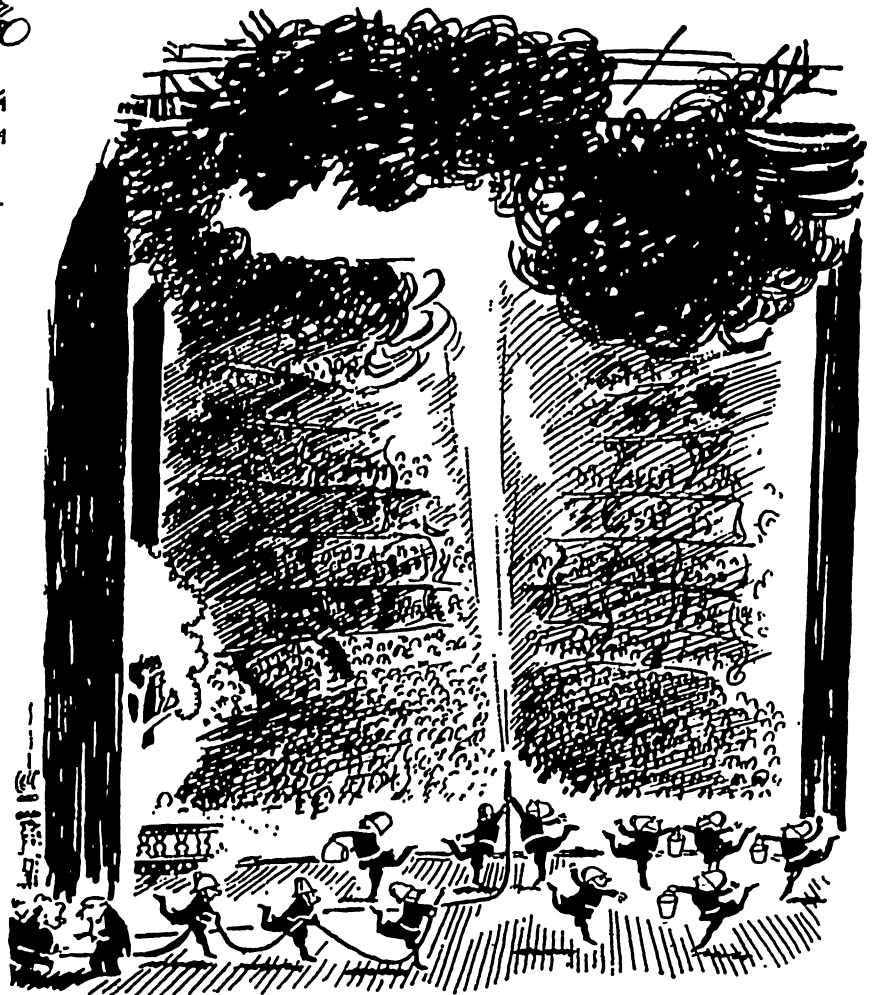

— Я б не сказав, що у вас зайва вага, просто вам не вистачає 38 сантиметрів зросту.

«Швайцер ілюстрірте», Швейцарія

«Штерн», ФРН.

— Молодці хлопці! Публіка так і не зрозуміє, що сталося.

«Швайцер ілюстрірте», Швейцарія.

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Марія Орлик,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Видавництво «Радянський письменник», 252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 32827. Здано до набору 14. V. 1976 р. Підписано до друку 29. VI. 1976 р. Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,13. Тираж 55090. Ціна 60 коп. Зам. 02467.

«ВЕСЬ МИР», № 8, 1976 (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 20,13. Тираж 55090. Цена 60 коп. Зак. 02467.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.**

ІНДЕКС 74089

ВСЕСВІТ

1976

Ціна 60 коп.